

BINDING SECT. FEB 13 1967

B
132
V3S96
1904

Sureśvara Achārya
Naiṣkarmyasiddhīrṇāma
Vedāntaprakaraṇam

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

---

① 912-1
for

पृष्ठम् ।

शयानाः प्रायशो लोके	२४९
शिर आक्रम्य	९५
शुध्यमानं तु	४४
शुभैः प्राप्नोति	४०
ध्रुवितो वेत्ति	८८
श्रीमच्छंकरपादपञ्च	३०३
धुनयः स्मृतिभिः	७२
धुतिश्चमं जगाद्	४१
षट्सु भावविकारेषु	१३४
षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढयः	२४८
संसारबीजसंस्थोऽयं	२७२
संसारिताद्वितीयेन	२३१
सकृत्प्रवृत्त्या	५७
सकृदात्मप्रसूत्यैव	२९५
संक्षेपविस्तराभ्यां हि	२६४
सदाविलुप्तसाक्षित्वं	१०८
सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः	२८१
सन्निपत्य न च	४९
समस्तव्यस्तभूतस्य	६१
संप्रसादेऽविकारित्वात्	२९०
संबन्धोक्तिरियं साध्वी	३०६
सम्यक्संशयमिथ्यात्वैः	१८०
सम्यग्ज्ञानशिखिलुष्ट	२९६
सर्वजात्यादिमत्त्वे	६३
सर्वधीव्यञ्जकः	१२६
सर्वप्रमाणासम्भाव्यः	८०
सर्वमेवानुजानाति	२९१
सर्वसंशयहेनौ हि	१९२

पृष्ठम् ।

सर्वाकारां निराकारः	१३०
सर्वोऽयं महिमा	९०
साध्यसाधनभावः	२५
सामानाधिकरण्यं च	१६५
सामानाधिकरण्यादेः	१७२
सामान्यं हि पदं द्रूते	१८९
सामान्याच्च विशेषाच्च	१७८
सामान्यतररूपाभ्यां	६५
सावशेषपरिच्छेदिनी	१३५
सुखदुःखादिभिः	८१
सुखदुःखादिसंबन्धां	१३१
सुभाषितं चार्वापि	३०४
सुभूः सुतासा	११७
सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं	२८७
सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा	२२०
स्थाणुः स्थाणुरितीवोक्तिः	२२५
स्थाणुं चोरधिया	५३
स्थाणोः सतत्त्वविज्ञानं	५३
स्थूलं युक्त्या निरस्य	९९
स्मृतिस्वप्नप्रबोधेषु	१३३
स्वमनोरथसंवल्लस	८५
स्वमहिम्ना प्रमाणानि	२३६
स्वरूपलाभमात्रेण	५५
स्वर्गं यियासुः	८०
स्वसाधनं स्वयं नष्टः	१४९
हितं सम्प्रेप्ततां	२९
हेतुस्वरूपकार्याणि	५६

पृष्ठम ।		पृष्ठम ।	
मृत्स्नेभके	५२	लक्षणां संपवद्रज्जघ्राः	२५०
मोहापिधानभङ्गाय	५९	लिङ्गमस्ति त्वनिष्टत्वात्	२९
षत्कर्मको हि	१०१	लिप्सतेऽज्ञानतः	३१
यत्नतो वीक्षमाणोऽपि	१६	वर्चस्कं तु	९४
यत्र त्वस्येति साटापं	१५४	वर्चस्के सम्परित्यक्ते	९६
यत्र यो हृदये	१०२	वर्तमानमिदं	१५
यत्र स्यात्संशयो नासौ	१९३	वर्षानपाङ्ग्यां किं	१२३
यत्सिद्धाविदमः	९	वस्त्वेकनिष्ठं वाक्यं	२३३
यथा जात्यमणेः	१२५	वाक्यप्रत्यक्षमानाङ्ग्यां	२१७
यथा प्राज्ञे तथैवायं	२९०	वाक्यश्रवणमात्रात्	९०
यथा विशुद्ध आकाशे	१२६	वाक्यैकगम्यं	७७
यथा स्वापनिमित्तेन	२८३	वास्तवेनैव वृत्तेन	२९४
यदर्थं च प्रवृत्तं यत्	२६०	विक्रियाज्ञानशून्यत्वात्	२१७
यदवस्था व्यनक्तिति	१२५	विदेहो वीतसन्देहः	५१
यदा ना तत्त्वमस्यादः	१६३	विद्यात्तत्त्वमसीत्यस्मात्	२६७
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	४२	विना ज्ञानप्रहाणेन	९३
यद्धि यस्यानुरोधेन	५४	विपश्चितोऽप्यतस्तस्य	२२४
यद्यद्विशेषणं दृष्टं	१३९	विरहय्य क्रियां	१९
यद्यात्मधर्मोऽहङ्कारः	१०६	विशेषणमिदं सर्वं	२७९
यावद्यावन्निरस्यायं	१८६	विशेषं कश्चिदाश्रित्य	१७७
यावन्त्यश्रेह विद्यन्ते	१६	विष्णोः पादानुगां	३०४
युक्तिशब्दौ पुराप्यस्य	२६१	वृत्तिभिर्युग्मदर्थाभिः	२४७
युग्मदर्थे परित्यक्ते	१६७	वेदान्तोदरवर्त्ति	३०५
युग्मदस्मद्विभागज्ञे	२७६	वेदान्तोदरसङ्गूढं	८
येनैवास्या भवेद्योगः	१३२	वेदावसानवाक्योत्थं	१२
यैरद्राक्षीत्पुरात्मानं	२६८	व्यवधीयन्तएवामी	१४२
योऽयं स्थाणुः	१०४	व्युत्थिताशेषकामङ्ग्यः	४५
यो हि यत्र विरक्तः स्यात्	२९९	व्योम्नि धूमतुषाराभ्र	२४६
रागो लिङ्गमबोधस्य	३००	शब्दाद्याकारनिर्भासा	१३७
रिपौ बन्धौ स्वदेहे च	९८	शब्दाद्याकारनिर्भासाः	१२७
रूपप्रकाशयोर्यद्वत्	२८९	शमादिसाधनः	१६७

	पृष्ठम् ।
पश्यन्निति यदाहोच्चैः	२८५
पापापनुत्तये	७२
पाप्मनां पाप्मभिः	७२
पारम्पर्येण कर्मैवं	४८
पारोक्ष्यं यत्तदर्थं स्यात्	२२९
पूर्वाध्यायेषु यद्वस्तु	२६४
प्रत्यक्तास्य स्वतोरूप	२२३
प्रत्यक्त्वादतिसूक्ष्मत्वात्	११९
प्रत्यक्प्रवणतां	४६
प्रत्यक्षं चेन्न शब्दं स्यात्	२३५
प्रत्यक्षस्य पराक्त्वात्	२०३
प्रत्यक्षादिविरुद्धं चेत्	२३२
प्रत्यगुद्भूतपित्तस्य	१८८
प्रत्यर्थं तु विभिद्यन्ते	१३५
प्रत्याचक्षाण आहातः	२९९
प्रमाणतन्निभेषु	१३०
प्रमाणबद्धमूलत्वात्	२३७
प्रमाणमन्तरैर्गर्भा	१४३
प्रमाणव्यवहारोऽयं	२०४
प्रमाणैश्चावगम्यत्वात्	१०८
प्रमां चेज्जनयेद्वाक्यं	२४४
प्रमित्सायां य आभाति	१७१
प्रसंख्यानं श्रुतावस्य	२६२
प्रागनात्मैव	९४
प्रागसद्याति पश्चात्सत्	२०६
प्रागात्मबोधाद्बोधोऽयं	२९३
प्राप्तव्यपरिहार्येषु	३२
प्रामाण्याय न बाहुल्यं	७३
बलवद्भिः प्रमाणार्थं	३६
बाधितत्वादविद्यायाः	३८
बाध्यबाधकभावात्	५०

	पृष्ठम् ।
बाह्य आकारवान्	१४७
बाह्यां वृत्तिमनुत्पाद्य	२११
बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य	२९७
बुद्धावेव विवेकोऽयं	२७०
बुद्धिजन्मनि पुंसश्च	१२३
बुद्धेरनात्मधर्मत्वं	१४०
बुद्धेर्यत्प्रत्यगात्मत्वं	१७८
बुद्ध्यन्तमपविद्भ्यैवं	२७३
बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं	१९०
बुभुत्सोच्छेदिनी चास्य	२२१
बुसव्रीहिपलालांशैः	९६
बृहस्पतिसवे	५१
बोद्धृता कर्तृता बुद्धेः	१७५
बोद्धृत्वं तद्वदेवास्याः	१७९
बोधात्प्रागपि	१३७
बोधाबोधौ नभोऽस्पृष्टा	२५१
बोधेऽप्यनुभवो यस्य	१९३
ब्रह्मात्मा वा	५८
ब्राह्मण्याद्यात्मके	३८
भगवत्पूज्यपादैश्च	२०४
भंक्त्वा चान्नमयादीन्	२६०
भयात्मोहावनद्धात्मा	३२
भावनाजं फलं यत्स्यात्	२४१
भिन्नाभिन्नं	६७
भेदसंविदिदं ज्ञानं	१६८
भ्रान्तिप्रसिद्धानुद्यार्थं	२२५
मन्यसे तावत्	९५
महाभूतान्यहङ्कारः	१११
मानान्तरानवष्टब्धं	१९२
मित्रोदासीनशत्रुत्वं	११४
मुक्तेः क्रियाभिः	६८

पृष्ठम् ।		पृष्ठम् ।	
द्रष्टृत्वेनोपयुक्तत्वात्	१०३	नायं शब्दः कुतो यस्मात्	२३४
द्विषन्तीमद्विषन्	१२८	नालुप्तदृष्टेर्दृश्यत्वं	११०
धर्मधर्मित्वभेदोऽस्याः	१७६	नाविरक्तस्य संसारात्	९२
धावेदिति न दानार्थे	८४	नाविरक्ताय संसारात्	३०२
धीवन्नापेक्षते सिद्धि	१४९	नासन्नुपायो लोकेऽस्ति	२५१
धीविक्रियासहस्राणां	२६९	नाहंग्राह्ये	९१
न कृत्स्नकाम्यसन्त्यागः	७०	नाहं न च ममात्मत्वात्	१५४
न कस्याश्चिदवस्थायां	१७६	नित्यमुक्तत्वविज्ञानं	२८०
न ख्यातिलाभपूजार्थं	११	नित्यानुष्ठानतः	१५
न चाध्यात्माभिमानोऽपि	६४	नित्यां संविदमाश्रित्य	१५२
न चामुमुक्षोः	९२	नित्यावगतिरूपत्वात्	१५१, २०१
न चेदनुभवोऽतः स्यात्	२५९	नियमः परिसंख्या वा	७५
न तावद्योगः	८२	निरस्तसर्वकर्माणः	३०३
न परीप्सां जिहासां वा	३१	निर्तुःखित्वं त्वमर्थस्य	१७३
न पृथङ्नात्मना	११२	निर्तुःखित्वं स्वतःसिद्धं	३४२
न प्रकाशक्रिया	१२६	निरपेक्षश्च सापेक्षां	१२९
मरकाद्धार्यथास्याभूत्	४३	निराकुर्यात्प्रसंख्यानं	२३८
नराभिमानिनं	८२	निवृत्तसर्पः सर्पोत्थं	२९६
नर्त्तं स्याद्विक्रियां	१३०	निवृत्तायामहंबुद्धौ	१०५
नवबुद्ध्यपहाराद्धि	१८२	निषिद्धकाम्ययोः	२६
नवसंख्याद्वतज्ञानः	२१९	नेहात्मविन्मदन्योऽस्ति	२९३
न विदन्त्यात्मनः सत्तां	१४६	नोष्णिमानं दहत्यग्निः	१००
न व्यावृत्तिर्यथा भावात्	२५६	न्यायः पुरोदितोऽस्माभिः	२६६
न स्वयं स्वस्य	१५१	न्यायसिद्धमतो वक्ति	२०३
न हानं हानमात्रेण	१८०	पदान्युद्धृत्य वाक्येभ्यः	१८९
न हि नास्नास्ति सम्बन्धः	२५६	परमात्मानुकूलेन	६१
नाज्ञासिपमिति	११९	परमार्थात्मनिष्ठं यत्	२९२
नात्मना न तदंशेन	१०३	पराञ्चयेव तु सर्वाणि	१९९
नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्	२७७	परिणामिधियां	१३३
भामादिभ्यः परो भूमा	१२०	परिहृतावाप्तयोः	३३
भामादिभ्यो निराकृत्य	२५९	परीक्ष्य लोकान्	७४

खानिलाग्न्यध्वरिऽयन्तं	७	तरोरुत्खातमूलस्य	२९७
गुरुको वेदराजान्तः	१०	तस्मात्स्यक्तेन हस्तेन	२७९
गृहीताहम्पदार्थश्चेत्	१९८	तस्माद्दुःखादधेः	३६
ग्राहकग्रहणग्राह्य	१४८	तस्मान्मुमुक्षुभिः	४६
घटबुद्धेर्घटाच्चार्थात्	१४३	तस्मैवं दुःखनप्तस्य	४३
घटादयो यथा लिङ्ग	२०७	तृष्णानिष्टीवनैर्नात्मा	२०२
घटादिवच्च	९८	त्यक्तकृत्स्नेदमर्थत्वात्	२६७
चक्षुर्न वीक्षते शब्दं	२६९	त्वमर्थस्यावद्योधाय	२६३
चण्डालबुद्धेः	१३६	त्वमित्यपि पदं	१८२
चतुर्भिरुह्यते	९८	त्वमित्येतद्विहायान्यत्	२४५
चिन्तिभेयमहंवृत्तिः	२४६	दग्ध्राखिलाधिकारः	३९
क्षित्वा त्यक्तेन हस्तेन	२७८	दग्धृत्वं च यथा	१४४
जानीयाच्चेत्प्रसंख्यानान्	२६१	दण्डावसाननिष्ठः स्यात्	२८४
जिग्राणीममहं गन्धं	१९४	दशमोऽसीति वाक्योत्था	२२२
जिज्ञासोर्दर्शनं यद्वत्	२२१	दाह्यदाहकतैकत्र	२१२
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यः	२७९	दिदक्षितपरिच्छिन्न	२०२
ज्ञात्वा यथोदितं सम्यक्	३०२	दुःखराशेर्विचित्रस्य	१४५
ज्ञानं यस्य निजं रूपं	२५४	दुःखतावगतौ चेत्स्यात्	२३७
ज्ञानात्फले ह्यवाप्ते	७७	दुःखी यदि भवेदात्मा	१३०
ज्ञेयाभिन्नमिदं यस्मात्	२९३	दुःखस्मीत्यपि चेद्ध्वस्ता	२४०
तत्त्वमर्थेन सम्पृक्तः	२३०	दुरितक्षपणार्थत्वात्	२४
तत्त्वमस्यादिवाक्यानां	८५	हंगका सर्वभूतेषु	११३
तत्पदं प्रकृतार्थं स्यात्	१६४	दृश्यत्वादहमित्येषः	२८०
तथा पदपदार्थौ	९३	दृश्यत्वादूद्यत्रदेहः	२०५
तदर्थयोस्तु निष्ठात्मा	२२७	दृश्याः शब्दादयः	११३
तदित्येतत्पदं लोके	१८२	दृश्यानुक्तं	११७
तदेतदद्वयं ब्रह्म	१३८	दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं	१३८
तदो विशेषणार्थत्वं	१८४	देशकालाद्यसम्बन्धात्	२९५
तद्वत्सूक्ष्मं तथा स्थूले	९७	देहादिव्यवधानत्वात्	१८८
तमोङ्गत्वं यथा	६७	द्रष्टापि यदि दृश्यायाः	११०
तमोभिभूतचित्तः	१०५	द्रष्टृत्वं दृश्यता चैव	१०९

	पृष्ठम् ।		पृष्ठम् ।
अस्तु वा परिणामः	१३४	इममर्थं पुरस्कृत्य	२७२
अस्माद्यदपरं रूपं	२८६	उत्पत्तिस्थितिनाशेषु	१५०
अहंवृत्त्यैव तद्ब्रह्म	१९८	उत्पत्तिस्थितिभङ्गेषु	१३१
अहंशब्दस्य या निष्ठा	२७८	उत्पन्नात्मप्रबोधस्य	३०१
अहं दुःखी सुखी चेति	२००	उत्पाद्यमाप्यं	४८
अहंधर्मस्त्वभिन्नः	१०४	उद्दिश्यमानं वाक्यस्थं	१८३
अहमः प्रत्यगात्मार्थः	१९५	ऊर्ध्वं गच्छति धूमे	१२४
अहम्ममत्वयत्नेच्छा	९९	ऋते ज्ञानं न सन्त्यर्थाः	१४१
अहं मिथ्याभिशापेन	१५३	एकेन वा भवेत्	२३
अहो धाष्ट्र्यमविद्यायाः	२५४	एवं गौडैर्द्राविडैः	२८८
आगमापारिनिष्ठत्वात्	१०७	एवं चङ्क्रम्यमाणः	४१
आगमापारिहेतुभ्यां	१८१	एवं ज्ञानवतो नास्ति	२९०
आत्मनश्चेदहंधर्मः	१०६	एवं तत्त्वमसीत्यस्मात्	२२२
आत्मनश्चेन्निवार्यन्ते	१५२	एवं विज्ञातवाच्यार्थं	२७७
आत्मना चाविनाभावं	१२०	पचमेतद्विरुक्	११२
आत्मनैवेत्युपश्रुत्य	१९७	एष आत्मा स्वयंज्योतिः	१९६
आत्माऽनात्मा च लोकेऽस्मिन्	२६४	एष सर्वधियां	१२१
आप्रबोधाद्यथा सिद्धिः	२९१	ऐकात्म्याप्रतिपत्तिः	१२
आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्	१८	कर्माज्ञानसमुत्थत्वात्	३४
आम्नादेः परिणामित्वात्	१०७	कर्मणोऽङ्गाङ्गिभावेन	२०
आरुरुक्षोर्मुनेः	४७	कर्म प्रकरणाकाङ्क्षि	५४
आर्त्तमन्यद्दृशेः	१११	कल्पितानामवस्तुत्वात्	११५
इति दृष्टधियां	२१	काम्यकर्मफलं	१४
इत्येवं चोदयेद्योऽपि	२५२	कार्यकारणवद्भौ तौ	२८६
इत्योमित्यनबुद्धात्मा	१५५	कुतोऽविद्येति चोद्यं स्यात्	२५७
इदं चेदनृतं ब्रूयात्	२५८	कुर्वन्नेवेह कर्माणि	१८
इदं ज्ञानमहं ज्ञाता	२८८	कूटस्थबोधतोऽद्वैतं	१७७
इदंज्ञानं भवेज्ज्ञातुः	२१४	कूटस्थबोधप्रत्यक्तवं	१७४
इदमित्येव बाह्येऽर्थे	२६६	कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ	८९
इमं ग्रन्थमुपादित्सुः	३०२	क्षयो नित्येन तेषां	७१
इमं प्रादिनकमुद्दिश्य	१२२	क्षुधया पीड्यमानोऽपि	२९९

नैष्कर्म्यसिद्धिकारिकासूची ।

पृष्ठम् ।		पृष्ठम् ।	
अकुर्वतः क्रियाः काम्याः	१४	अन्यस्यान्यात्मता	६०
अग्निः सम्यगधीतेऽसौ	२४४	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ९३, २०५, २८१	
अज्ञात एव सर्वोऽर्थः	१७०	अन्वयव्यतिरेकौ हि	२७६
अज्ञातपुरुषार्थत्वात्	२३२	अपविद्धद्वयोऽप्येवं	२१९
अज्ञानमनिराकुर्वद्	५५	अपश्यन्पश्यतीं	१२८
अज्ञानहानमात्रत्वात्	२३	अपहारो यथा भानोः	११४
अतः सर्वाश्रमाणां	२०, ८५	अपि प्रत्यक्षबाधेन	२४३
अतिदुःस्थोऽप्रबोधोऽत्र	२५२	अपूर्वाधिगमं कुर्वत्	२३४
अतीतानागतेहत्यान्	१२७	अप्रमोत्थं प्रमोत्थेन	१४५
अत्राभिदध्महे	२२	अभूताभिनिवेशेन	११६
अथाध्यात्मं	६४	अभ्यासोपचयाद्बुद्धेः	२३९
अद्धातममनाहत्य	२५७	अभ्यासोपचिता कृत्स्नं	२४०
अधर्माज्जायतेऽज्ञानं	२९८	अभ्रयानं यथा	१४४
अधिचोदनं	७९	अमानित्वादिनिष्ठो यः	३००
अनात्मज्ञस्तथैवायं	२८३	अमुह्यमानो मुह्यन्तीं	१२८
अनात्मत्वं स्वतःसिद्धं	२६५	अयथावस्त्वविद्या	५०
अनाहत्य ध्रुतिं मोहात्	१९१	अलब्ध्वातिशयं	८
अनालिङ्गितसामान्यौ	२२६	अवगत्यात्मनः	१४०
अनुच्छिन्नबुभुत्सश्च	२६८	अवस्थादेशकालादि	१३६
अनुत्सारितनानात्वं	५८	अविक्रियस्य भोक्तृत्वं	१२४
अनुपक्रियमाणत्वात्	२१६	अविद्यानाशमात्रं	१४६
अनुमानप्रदीपेन	२७१	अविद्यानिद्रया सोऽयं	२५६
अनुमानादयं भावात्	२५५	अविद्याबद्धचक्षुष्मात्	२८३
अनेन गुणलेशेन	२४७	अविविच्योभयं वक्ति	२७५
अन्तरेण विधिं	१७	असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा	२४९
अन्यथा गृह्यतः स्वप्नः	२८७	असाधारणांस्तयोर्धर्मान्	२६५

न वेत्ति किं सुरा मर्त्यास्तृष्णात्तिवशगाः किमु । इत्येवं
मननं कुर्वन्नटव्यामात्मवान् कविः ॥ १०१८ ॥ अवधूतमार्ग-
भौमो भूमौ शमविरतियोषिद्धिः । काननवृन्दे क्रीडन् विल-
सति करिणीभिरिव द्विरदेन्द्रः ॥ १०१९ ॥ श्रीशमेरण्या
ऽयं द्योगनिद्रोद्भूतवृत्तान्तः । गीतो मया मुमुक्षून् प्रति निखि-
लाम्नायसंग्रहः स्वच्छः ॥ १०२० ॥ नत्वा गुरुरूपदपद्मं लब्धे-
शाङ्घिमरोरुहशुद्धाङ्गः । श्रुत्वा ऽत्र ग्रन्थममुं लोका ब्रह्माऽमृतं
पिबत ॥ १०२१ ॥ अग्रे स्थाणोरमृतमभयं स्वात्मतत्त्वं नि-
शायां संस्मृत्यैतत् सुखमयतया तिष्ठता दृष्टमित्यम् । भर्तुर्ल-
क्ष्म्याः पदनतिमनु श्रीगुरोर्द्वैतिमिश्र संवादो मे चित्तिरहमिदं
सर्वमेवेति दृष्टिः ॥ १०२२ ॥ दृष्टः स्वप्नो लिखित इह मे ग्रन्थ-
तः प्रेरणातः पत्युः काश्याः पदजलरुहे भक्तिमद्भिः सुगंयम् ।
पेयं ब्रह्मामृतमिदमिहाऽमुत्र सौख्यप्रदं स्यादद्याद्विद्यां श्रियमपि
यशः शृण्वते मुक्तियुग्मम् ॥ १०२३ ॥ श्रीगुरुः परमात्मैक
नानामूर्तिधरः प्रभुः । ब्रह्मविद्यागुरुत्वे हि विभाति परमेश्व-
रः ॥ १०२४ ॥ क ग्रन्थकरणं क त्वमिति मा जानताऽऽस्ति-
काः । गुरोरनुग्रहः किं किं न करोत्येवमाह वाक् ॥ १०२५ ॥
मूकं करोति वाचालमिति लोके ऽस्ति डिण्डिमः । यस्य देवे
परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रका-
शन्ते महात्मनः ॥ १०२६ ॥ काहं क ग्रन्थकरणं किं तु येषां
प्रमादतः । मुक्तः स्यां श्रीगुरुश्रीशवेदान्तास्ते गिरा ऽचि-
ताः ॥ १०२७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वेश्वरानन्दतीर्थ-
पूज्यपादशिष्यजयकृष्णब्रह्मतीर्थचिरचितं
ब्रह्मामृतं सम्पूर्णम् ॥

बोधयन् स्वाऽऽत्मचन्द्रः ॥ १००४ ॥ यः स्वाज्ञानान्नरसुरतनोः
 स्थावरं नारकं च विभ्रदेहं स्वजनपथेषु स्वात्मतां योजयित्वा ।
 नष्टपायो गुरुनरभयैर्वन्धजैर्मुह्यमानः शोचन्दुःखान् भ्रमति स-
 ततं शोभते जीवचन्द्रः ॥ १००५ ॥ यस्याङ्गप्रथञ्जप्रपतनत्रशा-
 त्कस्य चित्पुण्यराशेः सत्त्वे शुद्धे स्फुरति सदयः पूर्णरूपः
 परात्मा । तस्मिन्काले किमपि परमाऽऽनन्दमात्रे च तिष्ठेत्
 सोऽयं भूमा वरतरपदो वर्धते मुक्तचन्द्रः ॥ १००६ ॥ एवमा-
 नन्दगानेन सिद्धः को ऽपि विराजते । परमाऽऽनन्दपीयूषं भ-
 जंस्तृप्तो दिवानिशम् ॥ १००७ ॥ सर्वस्वागाद् ज्ञापयेच्च स्वा-
 त्मात्रमिदं जगत् । शिष्यते हि स्वतन्त्रो ऽयं लोकाऽनुग्रह-
 काम्यया ॥ १००८ ॥ गृह्णीयात्प्राणमात्रार्थं न गृह्णीयाच्च रा-
 जवत् । आहिताग्निं यथा काम्यं कुर्यात्कामनया स तु ॥ १००९ ॥
 कामनायां निवृत्तायां न कुर्याद्योज्यतां तथा । उपेक्षते कदाचिच्च
 देहं वृषभयोगिवत् ॥ १०१० ॥ नोपक्षक उपेक्ष्यं वा ग्राह्यं स्याद्
 ग्राहकं तथा । तदूहृष्ट्या भिन्नदृष्टीनां सर्वं स्यादेहमानिना-
 म् ॥ १०११ ॥ स्वच्छन्दवर्त्तनस्तस्य मुक्तमत्तगजस्य च ।
 शृङ्खला केन दीयेत तस्याऽसङ्गपरात्मनः ॥ १०१२ ॥ आत्मैव
 सर्वमिदमस्य विकारजालं मृत्सेव कुम्भविकृतिः कटकं सुवर्णम् ।
 माला फणीव निजहेतुमतत्त्वं एव स्वाऽज्ञानमूमाखिलं म-
 यि तत्त्वतो न ॥ १०१३ ॥ कृतकृत्यो ऽस्मि धन्यो ऽस्मि पू-
 र्णानन्दोस्मि भूपति । नृत्यन् गायन् परानन्दं न जाने स्वसुखा-
 ऽवधिम् ॥ १०१४ ॥ अहो भाग्यमहो भाग्यमहो गुरुरहो गुरुः ।
 अपाङ्गलेशात्तीर्णो ऽयं भववारां निर्धिर्मया ॥ १०१५ ॥ अहो
 शास्त्रमहो शास्त्रं यद्वाक्यलवलेशतः । दुःखसंस्मृतिदात्राग्निवि-
 ज्ञानेन पदा जितः ॥ १०१६ ॥ अहो नारायणः शम्भुरहो
 हैयङ्गभीनमुत् । यत्प्रसादादिवं सर्वं तत्तत्त्वं पद्मभूरपि ॥ १०१७ ॥

रस्तभेदं पश्यन्तु लोकाः शपथं क्षणेन । आयान्तु यस्यास्ति
विभेदबुद्धिः सम्भूय मे ऽग्रे शपथं करिष्ये ॥ ९९६ ॥ तस्मा-
दुक्तप्रकारेण विश्रान्तस्वान्त आत्मदृक् । कोपि योगी परान-
न्दस्वानुभूतिं प्रगायति ॥ ९९७ ॥ प्रत्यग्वृत्तिं यदध्यस्तं तद्वि-
ज्ञानात्पलायते । यदतो न स आनन्दः परिपूर्णकलानिधिः ।
हृदयव्योम्नि संशुद्धे प्रावृडन्ते हिमांशुवत् ॥ ९९८ ॥ आ-
विर्भूतो हृदयजलजं तोषयन्वर्धयन् स प्रेमाऽम्भोधिं विमल-
धिषणान् मोदयन्नस्तृष्णान् । अन्तर्बाह्यं समरसतया भ्राज-
यन् राजते यः सो ऽहं राजा विगतकलुषो लौकिकादन्यच-
न्द्रः ॥ ९९९ ॥ वृद्धो ऽक्षयो दिवि निशि सदा भूतले ब्र-
ह्मलोके विष्वग् मेरोरुपरि तदधो दृश्यजालाद्बहिश्च । वर्ते
ऽनन्तो न जनिमृतिमान् निर्गुणो ज्योतिषां च ज्योतिश्चाऽन्य-
स्तिमिरनिकराद्राजते पूर्णचन्द्रः ॥ १००० ॥ एतच्छैत्यं सकल-
समये मोददं स्वात्मभूतं नष्टद्वैतं स्वपरविकलं सर्वभूतेः प्रदातृ ।
दुःखाऽतीतो निखिलजगतां कारणं नास्ति तस्य कार्यं हेतुर्भ-
पदविधुरो राजते ऽखण्डचन्द्रः ॥ १००१ ॥ सृष्ट्यग्रे यः प-
रमुखवपुः शान्तरूपः सदा ऽऽसीद् भूयः सृष्ट्वा सुरनखगै-
भिन्नमण्डं ततश्च । तद्रक्षार्थं परमकरुणो विश्वमन्तः प्रविष्टो
धत्ते ऽन्तेपि प्रहसितमुखः शान्तमायेशचन्द्रः ॥ १००२ ॥ स-
र्वप्राणान् युगपदधिपः प्रेरयन् स्वस्वकार्ये तत्तद्देवान् निखि-
लफलवित् क्षेत्रतन्मानिनौ च । कूटस्थः सन्नमलमुदृशा वीक्ष्यते
तैरसङ्गः सत्तामात्रः सशिखनखगो दीप्यते साक्षिच-
न्द्रः ॥ १००३ ॥ यो दुर्ज्ञेयो गतगुणगणः स्वैः स्वयं तान्य-
बुध्यत् सत्यज्ञानो बहुसुखधनश्चेतसः सर्ववृत्तीः । जानंस्तासा-
मुदयलयदृग् भासते प्रत्यगात्मा स्वात्मारामो यमिद्वलयं

योजनम् । अभयं वै ब्रह्म वेदेत्येवमाद्या धृतिर्जगौ ॥ ६८४ ॥
 दुःखहानिः सुखाऽवाप्तिर्ज्ञानादेव तु लभ्यते । जीवन्मुक्तेः
 फलत्वेन नाऽर्हतोत्राऽभिधीयते ॥ ६८५ ॥ तत्त्वज्ञानं यथापूर्-
 वमुत्पन्नं रक्षितं भवेत् । एवं सुरक्षितत्वेन तयोस्तत्फलता भवे-
 त् ॥ ६८६ ॥ तस्मादुक्तप्रमाणेन तार्किको बोधितो ऽनिश-
 म् । ता एता भूमिकाः प्राप्य स्वात्मारामो विराजते । एवमुक्त-
 प्रकारेण विश्रान्तस्वान्त आत्मदृक् ॥ ६८७ ॥ आहैक्या मे म-
 नसो न वृत्तिर्विश्वं न जाने महरद्वये वा । अवेदिषं नाऽह-
 नि दृश्यजालं तद्रासनायाः प्रसरः कुतो मे ॥ ६८८ ॥ देहः
 पतत्वद्य युगान्तरे वा पतन्तु तस्मिन्निगरयो ऽशनिर्वा । तच्छे-
 षभूता विलयं प्रयान्तु का वा क्षतिर्नो बडवामुखाऽग्नौ ॥ ६८९ ॥
 त्यजत्वनन्तः क्षितिमम्बुराशौ मुञ्चन्तु तोयं भुवि सप्त
 मेघाः । उन्मीलयत्वेष ललाटनेत्रं भस्मास्तु विश्वं मम किं
 पुरारिः ॥ ६९० ॥ क्षितिः स्फुटत्वद्य नभः पतत्वद्यः चल-
 न्तु शैलाः सवितापि शीतलः । चन्द्रो ऽपि तीक्ष्णो ऽस्तु दिवा
 निशा तथा रात्रिश्च घस्रो ऽहमविस्मयी त्वतः ॥ ६९१ ॥
 त्यक्तोदयो दिनमणिर्हिमरश्मिरस्तु रूक्षश्च शीतपवनः प्र-
 तिवातु नित्यम् । शुष्यन्तु वारिनिधयो न दिशन्तु भिक्षां
 जल्पन्त्वसाधुवचनानि जना न कम्पे ॥ ६९२ ॥ एवं निर्वासनं
 कालं निरन्तरमतन्द्रितः । नयेत्संवत्सरात्पूर्वं तृप्यन्ते सर्ववास-
 नाः ॥ ६९३ ॥ पश्यन्तु मद्ब्रह्मसुखाऽनुभूतौ संदग्धचित्ताः क्षपयं
 कृतं मे । गृह्णामि दोर्भ्यामुरगेन्द्रजिह्वां पिबामि हालाहल-
 मित्यहं सुखम् ॥ ६९४ ॥ दधाति तप्तं परशुं कराग्रे नक्रेन्द्र-
 वक्त्रे च शिरः क्षिपामि । किं चित्र मत्तः परिशुद्धभूम्नो वस्त्व-
 स्ति कालत्रितये ऽप्यहं सः ॥ ६९५ ॥ निःसंशयं ब्रह्म नि-

शमशालिनि ॥ ६६८ ॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च ।
 बलवत्सु धनाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ९६९ ॥ तस्मादेवं
 हिमननं जीवन्मुक्तेः प्रयोजनम् । विसंवादाऽभावरूपं तृतीयं
 कथितं मया ॥ ६७० ॥ इहलोकोद्भवात्सौख्यादुःखाच्च व्य-
 तिरिक्तयोः । पारलौकिकयोः सौख्यं दुःखयोरुभयोरपि ॥ ९७१ ॥
 तत्कारणे पुण्यपापे श्रौतस्मार्त्तादिलक्षणे । तच्चिन्तारूपदुःखस्य
 निवृत्तिमपि चाऽब्रुवन् ॥ ६७२ ॥ किमहं साधु नेसाद्याः श्रु-
 तयः स्मृतयस्तथा । पञ्चमं तत्फलं वचिम् सुखाऽऽविर्भावलक्षण-
 म् ॥ ६७३ ॥ त्रिधा सुखाऽविर्भावो ऽयं सर्वकामाप्तता तथा ।
 कृतकृसात्मता प्राप्तप्राप्तव्यत्वमितीरितम् ॥ ६७४ ॥ सर्वकामा-
 र्थिता यत्र विविधा परिकीर्त्तिता । सर्वेषु साक्षिता कामाहतता
 सर्वभोक्तृता ॥ ९७५ ॥ ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेष्वनुस्यूतं चि-
 दात्मकम् । तद्ब्रह्माऽस्मीति विज्ञानं स्वदेहपरदेहयोः ॥ ६७६ ॥
 सर्वसाक्षित्वमस्तीति तदेव तदवाप्तता । इममर्थमभिप्रेत्य सो
 ऽश्रुतेति श्रुतिर्जगौ ॥ ६७७ ॥ यथा लोके भुक्तभोगेष्वका-
 महतता तथा । ज्ञानिनः सर्वभोगेषु दोषदृष्ट्या विरागि-
 णः ॥ ६७८ ॥ सर्वत्राऽकामहतता सर्वकामाऽप्तिलक्षणा । अत
 एवाऽनन्दवल्ल्यां श्रोत्रियस्येति च श्रुतम् ॥ ९७९ ॥ सद्रूपाऽऽनन्द-
 रूपेण सर्वत्राऽवस्थितं समम् । स्वह्माऽऽत्मानमनुसन्धाय सर्व-
 भोक्तृस्वरूपता ॥ ६८० ॥ इममर्थमभिप्रेत्य त्वहमन्नमिति
 श्रुतिः । तथैव कृतकृत्यत्वं विदुषो योगिनः श्रुतम् ॥ ६८१ ॥
 ज्ञानाऽस्मृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवाऽस्ति किं
 चित्कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्वविद् ॥ ६८२ ॥ यस्त्वात्मर-
 तिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । अत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य का-
 र्यं न विद्यते ॥ ६८३ ॥ प्राप्ताऽप्राप्तव्यपेतस्य जीवन्मुक्तिप्र-

महात्मना ॥ ९५४ ॥ कथं नाम क्रोधयुक्ते लौकिकः कलहा-
यते । अतिवादांस्तिक्ष्णेत नाऽवमन्येत कं चन ॥ ९५५ ॥
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केन चित् । निन्दारूपो द्वि-
तीयोपि निन्द्यत्वाऽदर्शनात्कुतः ॥ ९५६ ॥ यं च सन्तं न चा-
ऽसन्तं नाऽश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स-
ब्राह्मणः ॥ ९५७ ॥ योगी तु तैर्थिकैः साकं शास्त्रमेव विसं-
वदेत् । तैर्थिको योगिचरिते विसंवादं करोति वा ॥ ९५८ ॥
शास्त्रप्रमेयशब्देन मेयं कीदृशमुच्यते । परशास्त्रप्रमेयं स्वशास्त्र-
मेयमुतोच्यते ॥ ९५९ ॥ नाद्यो युक्तस्तमेवैकं जानयेति
श्रुतेर्वशात् । नापि स्वशास्त्रमेयं वा प्रतिवाद्यग्रयो वदे-
त् ॥ ९६० ॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ब्रह्मन्धमशेषतः ।
का कथा त्रिजिगीषायाः कथाया योगिनस्तदा ॥ ९६१ ॥
अष्टाङ्गमाचरन् योगी सर्वेषामेव संमतम् । सर्वोपि तैर्थिको
योगिचरिते न विसंवदेत् ॥ ९६२ ॥ स्वस्वशास्त्रप्रमेयेषु
विवादे सम्भवत्यपि । मोक्षसाधनरूपस्य यमाद्यष्टाङ्ग-
कस्य तु ॥ ९६३ ॥ योगस्यैकविधत्वेन संमतत्वान्न चे-
तरः । यस्येदं जन्म पाश्चात्त्यं तमाश्वेव महामते । विशन्ति
विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥ ९६४ ॥ आर्यता
हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता । समाश्रयन्ति तं
नित्यमन्तःपुरमिवाऽङ्गनाः ॥ ९६५ ॥ पेशलाऽऽचारमधुरं सर्वे
वाञ्छन्ति तं जनाः । वेणुं मनुरनिध्वानं वने वनमृगा
इव ॥ ९६६ ॥ सुपुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्रति
येन चेतसा । कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-
र्निषेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ ९६७ ॥ मानरीव शमं
यान्ति विषमाणि मृदूनि च । विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि

नाऽर्जुनं प्रति । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ ९३६ ॥
 शिष्यो भक्तस्तटस्थश्च संग्राहस्त्रिविधः स्मृतः । अन्तर्मुखेन
 गुरुणा योगिना कायिते सति ॥ ९४० ॥ तच्चे श्रद्धां परां
 भक्तिं संप्राप्य सहसा मनः । शिष्यस्य तच्चे विश्रान्तिं परां
 प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ९४१ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
 गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ९४२ ॥
 अन्नप्रदानवसतिप्रभृत्या योगिनं प्रति । सेवमानो भक्तलोक-
 स्तदीयं तु तपो ऽश्नुते ॥ ९४३ ॥ तस्य पुत्रा दायमिति श्रूयते
 स्मर्यते ऽपि च । प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥ ९४४ ॥
 विस्मज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्नोति सनातनम् । तटस्थो द्विविधः
 प्रोक्त आस्तिको नास्तिकस्तथा ॥ ९४५ ॥ सन्मार्गाचरणं दृष्ट्वा
 योगिनः स्वयमास्तिकः । सन्मार्गएव तर्त्तेत सर्वदा स्मर्यते
 तदा ॥ ९४६ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स य-
 त्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥ ९४७ ॥ नास्तिको योगिव-
 र्णेण दृष्टः पापाद्विमुच्यते । यस्याऽनुभवपर्यन्तं बुद्धिस्तच्चे प्र-
 वर्त्तते ॥ ९४८ ॥ तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ।
 सर्वप्राणयुपकारित्वं योगिनः परिपश्यते ॥ ९४९ ॥ कुलं प-
 त्रं जननी कृतार्था विश्वम्भरा पुण्यवती च तेन । अपारस-
 च्छित्सुखसागरे ऽस्मिन् लीनं परे ब्रह्माणि यस्य चेतः ॥ ९५० ॥
 न केवलं योगिना ऽस्य शास्त्रीयं तप उच्यते । किं त्वस्य लौ-
 किकः सर्वव्यवहारो ऽपि तद्भवेत् ॥ ९५१ ॥ इत्थं तस्यैवं
 विदुषो यज्ञस्येति श्रुतौ श्रुतम् । जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं
 फलमीरितम् ॥ ९५२ ॥ जीवन्मुक्तेर्विसंवादविरहः फलमुच्यते ।
 लोके कलहरूपश्च निन्दारूपश्च संमतः ॥ ९५३ ॥ विसंवादो
 द्विधा तत्र कलहः क्रोधमूलकः । योगिना तु सह क्रोधरहितेन

शून्यकुम्भ इवाऽम्बरे । अन्तः पूर्णो वहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ
इवाऽम्बरे ॥ ६२५ ॥ तुर्याख्यां सप्तमीं भूमिं सम्प्राप्तस्य तु
योगिनः । स्वतो वा परतो वा ऽस्ति व्युत्थानं न महा-
त्मनः ॥ ६२६ ॥ स एव योगिनां ब्रह्मविद्विरिष्ठ इतीर्यते । प-
ञ्चमीप्रमुख्ये भूमित्रयरूपे सुसाधिते ॥ ६२७ ॥ जीवन्मुक्ति-
स्वरूपे तु द्वैतधीपरिवर्जनात् । संशयादेरभावेन ज्ञानं संरक्षितं
भवेत् ॥ ६२८ ॥ तपस्त्वं योगभूमीनां देवत्वाद्याप्तिहेतुतः ।
सिद्धेतुत्वं भगवता वसिष्ठेनापि दर्शितम् । अयतिः श्रद्धयो-
पेतो योगाच्चलितमानसः ॥ ६२९ ॥

इत्यादि विमूढो ब्रह्मणः पथि इत्यादि संसिद्धौ कुनन्दन ।

एकामथ द्वितीयां च तृतीयां भूमिकामुत । आरूढ-
स्य मृतस्याऽथ कीदृशी भगवन्गतिः ॥ ६३० ॥ यो-
गभूमिकयोक्ता तु जीवितस्य शरीरिणः । भूमिकांशाऽनु-
सारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ ६३१ ॥ ततः सुरविमानेषु लो-
कपालपुरेषु च । मेरुपर्वतकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ ६३२ ॥
ततः सुकृतसम्भारादुष्कृते च पुराकृते । भोगक्षये परिक्षीणे जा-
यन्ते योगिनो भुवि ॥ ६३३ ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुण-
वतां सताम् । तत्र प्राग्वासनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः ॥ ६३४ ॥
स्पृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तमं भूमिकाक्रमम् । तच्च ज्ञानात्पूर्वभावि-
भूमिकात्रितयस्य तु ॥ ६३५ ॥ सिद्धे तपस्त्वे किं वाच्यं भू-
मिकात्रयरूपिणः । असम्प्रज्ञातयोगस्य तपस्त्वं योगिसंम-
तम् ॥ ६३६ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां चैवैकाग्रं परमं तपः । त-
ज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ६३७ ॥ अनेन
तपसा ज्ञानी न प्राप्नोति पराभवम् । तथापि क्रियते लोकसं-
ग्रहार्थं मनीषिभिः ॥ ६३८ ॥ गतिायामत एवोक्तं श्रीकृष्णे-

या भृशम् ॥ ९०९ ॥ अभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभा-
वनम् । परप्रयुक्तेन चिरप्रयत्नेनाऽवबोधनम् ॥ ९१० ॥ पदा-
र्थाऽभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका । भूमिपट्टचिराऽभ्या-
साद् भेदस्याऽनुपलम्भनात् ॥ ९११ ॥ यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं
सा क्षेया तुर्यगा गतिः । तत्राद्याः साधनान्येव भेदमसत्त्वधी-
र्यतः ९१२ ॥ अत एवैतन्नित्यं जाग्रदित्युच्यते बुधैः । यथा
वद्वेदबुद्धयेदं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ ९१३ ॥ अद्वैते स्थैर्यमायाते
द्वैत तु प्रलयं गते । पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिका म-
ता ॥ ९१४ ॥ चतुर्थभूमौ निखिलदृश्योपादानवस्तुनः । अ-
द्वितीयस्वभावत्वं निश्चित्य द्वैतवस्तुनः ॥ ९१५ ॥ मिथ्यात्व-
निश्चयः सोऽयं स्वप्न इत्यभिधीयते । चतुर्थभूमिकां प्राप्तो यो-
गी तु ब्रह्मविन्मतः ॥ ९१६ ॥ पञ्चमीप्रमुखास्तिस्रो जीव-
न्मुक्तेस्तु भूमिकाः । अवान्तरविशेषाः स्युर्त्रासिष्टादौ त-
थोक्तितः ॥ ९१७ ॥ समाधेर्निर्विकल्पस्य त्वभ्यासाल्लब्धज-
न्मनी । विश्रान्तितारतम्येन जीवन्मुक्तेर्भवान्ति ताः ॥ ९१८ ॥
पञ्चमीभूमिगो योगी समाधेर्निर्विकल्पकात् । व्युत्तिष्ठति स्वयं
सोऽयं ब्रह्मविद्भर उच्यते ॥ ९१९ ॥ षष्ठीं प्राप्तः परैर्योगी-
व्युत्तिष्ठति त्रिविधितः । स ब्रह्मविद्भरीयान् स्यादिति भेदा द्व-
योर्मतः ॥ ९२० ॥ पञ्चमीभूमिकामेव सुप्तस्थपदनामिकाम् ।
शान्ताऽशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ९२१ ॥ अन्तर्मु-
खतया निसं बहिर्दृष्टिपरोऽपि सन् । परिश्रान्ततया निसं
निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ ९२२ ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्या भूमिकाया वि-
वासनः । षष्ठीं गाढसुषुप्ताख्यां क्रमादतति भूमिकाम् ॥ ९२३ ॥
यत्र नाऽसन्न सद्रूपो नाऽहं नाऽप्यनहंकृतिः । केवलं क्षीण-
मनन आस्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ॥ ९२४ ॥ अन्तः शून्यो बाहः शून्यः

एवैन्द्रं वाक्यं नोपजनं स्मरन् । इदं शरीरं स यथा प्रयोग्य
 इति चाऽब्रुवन् ॥ ८९५ ॥ देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
 सिद्धो न पश्यति यतो ह्यगमस्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैवव-
 क्षादपेतं वासो यथा परिवृतं मदिरामदान्धाः ॥ ८९६ ॥ पा-
 र्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाऽऽचारक्रमागतम् । आचारमाचर-
 न्त्येव सुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ ८९७ ॥ सिद्धो न पश्यतीत्युक्तमा-
 चारं चाचरन्ति च । परस्परविरोधो ऽयं विश्रान्तेस्तारतम्य-
 तः ॥ ८९८ ॥ व्यवस्थया वारणीयस्तारतम्यमपि श्रुतम् ।
 आत्मक्रीडा आत्मरता इत्याद्यायाञ्च वाजिनाम् ॥ ८९९ ॥ च-
 त्वारौ ऽत्र प्रतीयन्ते ब्रह्मविद्वह्मविद्वरौ । वरीयांश्च वरिष्ठश्च
 तएते भूमिसप्तके ॥ ९०० ॥ चतुर्थभूमिमारभ्य क्रमाद्भूमिच-
 तुष्टयम् । सम्प्राप्ता इति विज्ञेया समाध्यभ्यासपाटवात् ॥ ९०१ ॥
 साध्यसाधनरूपेण भूमयः सप्त सन्ति हि । ज्ञप्तिभूमिः शुभेच्छा
 स्यात् प्रथमा समुदाहृता ॥ ९०२ ॥ विचारणा द्वितीया तु
 तृतीया तनुमानसा । सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततो ऽसंसक्तिना-
 मिका ॥ ९०३ ॥ पदार्थाऽभावना पष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ।
 स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेहं शास्त्रसज्जनैः ॥ ९०४ ॥ वै-
 राग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः । शास्त्रसज्जनसंपर्कवै-
 राग्याऽभ्यासपूर्वकम् ॥ ९०५ ॥ सदाचारे प्रवृत्तिर्या प्रोच्यते
 सा विचारणा । विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वरक्त-
 ता ॥ ९०६ ॥ यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा । भू-
 मिकात्रितयाऽभ्यासाच्चित्ते ऽर्थविरतेर्वशात् ॥ ९०७ ॥ स-
 त्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता । दशाचतुष्टयाऽभ्या-
 सादसंसर्गकला तु या ॥ ९०८ ॥ रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता
 ऽसंसक्तिनामिका । भूमिकापञ्चकाऽभ्यासात् स्वात्मारामत-

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयो ऽस्सपरो मुने । स्वयमेव त्वया
 ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् ॥ ८८० ॥ अव्युच्छिन्नचिदात्मैकः
 पुमानस्तीह नेतरत् । स्वसंकल्पवशाद् बद्धो निःसंकल्पाद्विमु-
 च्यते ॥ ८८१ ॥ तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः ।
 भोगेभ्यो ऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥ ८८२ ॥
 प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा । न दृश्ये पतसि ब्र-
 ह्मन् मुक्तस्त्वं मोहमुत्सृज ॥ ८८३ ॥ अनुशिष्टस्तथेत्येवं जन-
 केन महात्मना । विश्राम शुकस्तूर्णी स्वस्थे परमवस्तु-
 नि ॥ ८८४ ॥ वीतशोकभयाऽऽयासो निर्भयश्छिन्नसंशयः ।
 जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥ ८८५ ॥ तत्र व-
 र्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना । देशे स्थित्वा शशामासा-
 वात्मन्यस्तेहदीपवत् ॥ ८८६ ॥ अज्ञश्चाऽश्रद्धानश्च संशया-
 त्मा विनश्यति । नाऽयं लोको ऽस्ति न परो न सुखं संशया-
 त्मनः ॥ ८८७ ॥ विपर्ययस्य दृष्टान्तो निदाघः परिकीर्तितः ।
 पराशरेण मुनिना तथैवोक्तं महात्मना ॥ ८८८ ॥ मणिम-
 न्त्रौषधाद्वन्हिः सुदीप्तो ऽपि यथेन्धनम् । प्रदग्धुं नैव शक्तः
 स्यात् प्रतिबद्धस्तथैव च ॥ ८८९ ॥ ज्ञानाऽग्निरपि सञ्जातः
 सुदीप्तः सुदृढो ऽपि वा । प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु
 कल्मषम् ॥ ८९० ॥ भावना विपरीता या या चाऽसम्भावना
 शुक । कुरुते प्रतिबन्धं सा खलु ज्ञानस्य नाऽपरम् ॥ ८९१ ॥
 ततो ऽविश्रान्तचित्तस्य संशयादिप्रसङ्गतः । प्रतिबद्धफलं ज्ञानं
 स्यात्ततो ऽज्ञानलक्षणम् ॥ ८९२ ॥ विश्रान्तचेतस्तस्य नष्ट-
 चित्तस्य धीमतः । प्रपञ्च एव नो भाति संशयादि कुतो भवे-
 त् ॥ ८९३ ॥ जगत्प्रतीतिहीनस्य स्वप्रयत्नं विनैव सः । व्य-
 वहारो ऽपीश्वरेण प्रेरितैरसुभिर्भवेत् ॥ ८९४ ॥ छन्दोगा अत

वन्मुक्तस्य विद्यते । अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्-
 ह ॥ ८६५ ॥ विदेहमुक्तिरेवाऽसौ विद्यते निष्फलात्मिका ।
 समग्राऽग्रगुणाऽऽधारमपि सत्त्वं प्रलीयते । विदेहमुक्तावमले
 पदे परमपावने ॥ ८६६ ॥ संशान्तदुःखमजडात्मकमेकमुत्तमानन्द-
 मन्थरमपेतरजस्तमो यत् । आकाशकोशनवस्तनवो महान्तस्तस्मि-
 न्पदे गलितचित्तमला विशान्ति ॥ ८६७ ॥ तस्मात्सरूपनाशो ऽस्य
 जीवन्मुक्तेः सुसाधनम् । ज्ञानरक्षा तपस्तद्ब्रह्मवादाविनाशन-
 म् ॥ ८६८ ॥ दुःखनाशस्तथा ऽऽनन्दसमभिव्यक्तिरिष्यते ।
 प्रयोजनं पञ्चविधं जीवन्मुक्तेर्महात्मभिः ॥ ८६९ ॥ ननु मा-
 नेन संजाततत्त्वज्ञानस्य बाधनम् । कथं सञ्जायते ज्ञानरक्षा
 नैव प्रयोजनम् ॥ ८७० ॥ चित्तविश्रान्त्यभावेन संशयादि प्र-
 सज्यते । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य रामस्य संशयादिकम् ॥ ८७१ ॥
 उदाजहार विश्रान्तेः पूर्वं कौशिकयोगिराद् । न राघव तत्रा-
 ऽस्त्यन्यद् ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ॥ ८७२ ॥ स्वयैव सूक्ष्मया बु-
 द्ध्या सर्वविज्ञानवानसि । भगवद्वासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्त-
 व ॥ ८७३ ॥ विश्रान्तिमात्रमेवाऽत्र ज्ञातज्ञेयो ऽप्यपेक्षते ।
 शुकस्तु स्वयमेवादौ विदित्वा तत्त्वमात्मनः ॥ ८७४ ॥ संश-
 यानः स्वपितरं पृष्ट्वा ऽपि संशयात्पुनः । उपसङ्गम्य जनकं
 शुक एवमुवाच ह ॥ ८७५ ॥ स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं वि-
 वेकतः । एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥ ८७६ ॥
 भवतामेष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर । एष एव च वाक्यार्थः
 शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ ८७७ ॥ यथा ऽयं स्वविकल्पोऽस्यः स्व-
 विकल्पपरिक्षयात् । क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्च-
 यः ॥ ८७८ ॥ तत्किमेतन्महाबाहो सखं ब्रूहि ममाऽचलम् ।
 ततो विश्रान्तिमाप्नोति चेतसा भ्राम्यता जगत् ॥ ८७९ ॥

निःसृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ ८५० ॥

यथा दीपो निवातस्थ इत्यादि-तद् विद्याद् दुःखसंयोगवियोग-
मिति वाक्यतः । वृत्तिप्रशमने हेतुः प्रयत्नाऽभ्यासपूर्वकः ॥ ८५१ ॥
निरोधः स्यात्तदा चित्तं संस्कारेणाऽवशिष्यते । उक्तयत्नाऽभ्या-
सजत्वमवशीद् भगवानपि ॥ ८५२ ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा
न किं चिदपि चिन्तयेत् । यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलम-
स्थिरम् ॥ ८५३ ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येवेति वाक्यतः ।
अतो ऽतिमात्रतीव्रस्य त्वसंप्रज्ञातनामानि ॥ ८५४ ॥ समाधौ
दृढभूमौ स्याच्चित्तस्याऽस्य विनाशनम् । तेन नाशेन चित्तस्य
रक्षिते वासनाक्षये ॥ ८५५ ॥ योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य जीव-
न्मुक्तिः प्रतिष्ठिता । विदेहमुक्तिरेव स्यान्मनोनाशे ऽस्य यो-
गिनः ॥ ८५६ ॥ जीवन्मुक्तिर्न युक्ता स्यान्न प्रश्नोत्तरनिर्ण-
यात् । विवेकाऽभ्युदयाच्चित्ते स्वरूपे ऽन्तर्हिते मुने ॥ ८५७ ॥
मैत्र्यादयो गुणाः कुत्र जायन्ते योगिनां वर । द्विविधश्चित्त-
नाशो ऽस्ति सरूपो ऽरूप एव च ॥ ८५८ ॥ जीवन्मुक्तौ
सरूपः स्यादरूपो ऽदेहमुक्तितः । प्रकृतं गुणसम्भारं समेति
बहु मन्यते ॥ ८५९ ॥ सुखदुःखाद्यवष्टब्धं विद्यमानं मनो विदुः ।
चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्ग्रह ॥ ८६० ॥ अस्य ना-
शमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदां वर । सुखदुःखदशा धीरं
साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ॥ ८६१ ॥ निःश्वास इव शैलेन्द्रं
चित्तं तस्य मृतं विदुः । आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं
महोत्सवः ॥ ८६२ ॥ ये नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो
विदुः । चित्तापाशाऽभिधानं हि यदा नश्यति राघव ॥ ८६३ ॥
मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं तदा सत्त्वमुदेसलम् । भूयोजन्मविनिर्मुक्तं
जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥ ८६४ ॥ सरूपो ऽसौ मनोनाशो जी-

ज्ञस्यैव विषय आत्मज्ञोऽध्यात्ममात्रदृक् । आत्मना ऽऽत्मनि संतृ-
 प्तो नाऽविद्यामनुधावति ॥ ८३५ ॥ ये के चन जगद्वावास्तान-
 विद्यामयान्निदुः । कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्सत्त्वा विद्यां नि-
 मज्जति ॥ ८३६ ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः ।
 परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ८३७ ॥ सर्वेच्छालाभ-
 संशान्तावात्मलाभोदयो हि यः । स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्न-
 चित्तेन लभ्यते ॥ ८३८ ॥ न के चन जगद्वावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्य-
 मी । नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥ ८३९ ॥ अपि
 शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णे ऽपीन्दुमण्डले । अप्यपः प्रसरत्यग्नौ
 जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥ ८४० ॥ चिदात्मन इमा इत्थं प्र-
 स्फुरन्तीह शक्तयः । इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुलूह-
 लम् ॥ ८४१ ॥ संपज्ञातसमाधिस्तु परमात्मैकगोचरः । वास-
 नानां विनाशस्य निरोधस्य च कारणम् ॥ ८४२ ॥ तेन तत्रैव
 चाऽस्माकमादरो विद्यते सदा । अथेदानीं निरोधाख्यसमा-
 धिरुपवर्ण्यते ॥ ८४३ ॥ सूत्रेणाऽनेन व्युत्थाननिरोधेत्यादिना
 मया । विरोधिनश्च व्युत्थानसंस्कारा योगसिद्धये ॥ ८४४ ॥
 वासिष्ठादौ तत्र तत्र मुनिना परिकीर्तिताः । निरोधहेतो-
 र्यत्रेन प्रसहं च प्रतीक्षणम् ॥ ८४५ ॥ व्युत्थानवासनानां च
 सञ्जाते ऽभिभवे सति । तया निरोधसंस्कारप्रादुर्भावे स्थिते
 सति ॥ ८४६ ॥ निरोधपरिणामो ऽयं समाधिर्धनमो भवेत् । प्र-
 तीक्षणं हि मनसः परिणामो भवेदिति ॥ ८४७ ॥ न्यायात्सिद्ध-
 मतस्तस्य निरुद्धस्य तु तत्कथम् । सत्यं तस्य विजातीयः
 परिणामो न जायते ॥ ८४८ ॥ सजातीयनिरोधाख्यात्म-
 स्कारादुद्भवन्ति ते । प्रशान्तवाहितामेतां विस्मष्टुं भगवान्
 जगौ ॥ ८४९ ॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाऽवतिष्ठते ।

ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ॥ ८२० ॥ धारयित्वा तथा
 ऽऽत्मानं धारणा परिकीर्त्तिता । तत्त्वैकविषयश्चित्तप्रवाहो
 ध्यानमुच्यते ॥ ८२१ ॥ एवं विच्छिद्य विच्छिद्य जायमान-
 स्तथेतरः । संततश्चेति तौ ध्यानसमाधी परिकीर्त्तितौ ॥ ८२२ ॥
 चित्तैकाग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते । तत्साधनमतो ध्यानं
 यथावदुपदिश्यते ॥ ८२३ ॥ विलाप्य प्रकृतिं कृत्स्नां सम्भव-
 व्यत्ययक्रमात् । परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तये-
 त् ॥ ८२४ ॥ इति प्रदर्शितौ तौ द्वौ सर्वाऽनुभवयोगिना ।
 ब्रह्माऽऽकारमनोवृत्तिप्रवाहाऽहं कृतिं विना ॥ ८२५ ॥ मं-
 प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाऽभ्यासप्रकर्षतः । ननु संप्रज्ञा-
 मासावङ्गी सर्वत्र विश्रुतः ॥ ८२६ ॥ समाधेरष्टमाङ्गस्य कथं
 स्थानं प्रपद्यते । यथा माणवको वेदमधीयानः स्वलव्ण-
 पि ॥ ८२७ ॥ पुनः पुनः समाधत्ते ऽधीतवेदस्तु बालकः ।
 सावधानो न स्वलति वेदस्याऽध्यापको गुरुः ॥ ८२८ ॥
 असावधानस्तन्व्यादीन् कुर्वन्प्रस्वलति स्वयम् । तथैव विषयै-
 क्ये ऽपि ध्यानादीनां परस्परम् ॥ ८२९ ॥ स्यादेवाऽवान्तरो
 भेदः परिपाकविशेषतः । एवं च सति पूर्वोक्तो दोष आपद्यते
 कथम् ॥ ८३० ॥ संप्रज्ञातान्तरङ्गं तु धारणादिव्रयं मतम् ।
 संप्रज्ञातादयो भूतभौतिकादिषु दर्शिताः ॥ ८३१ ॥ ते ऽन्त-
 र्धानादिसिद्धित्वात् समाधिं मुक्तिदं प्रति । विरोधिनो न ते
 ऽस्माभिराद्रियन्ते कथं च न ॥ ८३२ ॥ प्रश्नोत्तराभ्यामप्येवं
 गम्यते मुनिरामयोः । जीवन्मुक्तशरीणां कथमात्मविदां
 वर । शक्तयो नेह दृश्यन्तआकाशगमनादिकाः ॥ ८३३ ॥
 वसिष्ठः—अनात्मविदमुक्तो ऽपि नभोविहरणादिकम् ।
 द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्त्या ऽऽप्नोत्येव राघव ॥ ८३४ ॥ नाऽऽत्म-

दा इमे ॥ ८०५ ॥ क्षिप्तं मूढं च विक्षिप्तं विव्यग्रं मनस-
 स्तथा । निरुद्धं चेति पञ्चैता भूमयो योगिनां मताः ॥ ८०६ ॥
 आसुरीभिर्लोकशास्त्रवासनाभिः समन्वितम् । क्षिप्तमालस्य-
 निद्राद्यैः संमितं मूढमुच्यते ॥ ८०७ ॥ कादाचित्कध्यानयुक्त-
 तया क्षिप्ताद्विशेषितम् । विक्षिप्तमुच्यते ध्यानैर्विक्षिप्ते नाशिते
 सति ॥ ८०८ ॥ विक्षिप्तं तच्च संसारमध्यएवाऽवतिष्ठते । एका-
 ग्रे सति यच्चित्तं योगस्तत्त्वं प्रकाशयेत् ॥ ८०९ ॥ क्लेशान्
 विनाशयेत्कर्मबन्धान् विश्लेषयेत्तथा । निरोधाऽभिमुखं कु-
 र्यात्संप्रज्ञातः स उच्यते ॥ ८१० ॥ निरोधे सर्ववृत्तीनामसंप्र-
 ज्ञात उच्यते । समाधेस्तस्य चैवाऽष्टावङ्गान्यत्र च पञ्च च ॥ ८११ ॥
 बहिरङ्गानि तत्राद्यो यमः सद्भिः प्रकीर्तितः । अहिंसा सत्य-
 मस्तेयं ब्रह्मचर्यादिलक्षणः ॥ ८१२ ॥ नियमः शौचसन्तोष-
 तपआदिः प्रकीर्तितः । वैलक्षण्यमनुष्ठाने स्मर्यते नियमे य-
 मे ॥ ८१३ ॥ यमान् सेवेत सततं न निःसं नियमान् बुधः ।
 यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ ८१४ ॥
 पतति नियमवान् यमेष्वसक्तो न तु यमवान् नियमाऽलसो
 ऽवसीदेत् । इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या यमबहु-
 लेष्वनुसन्दधीत बुद्धिम् ॥ ८१५ ॥ अस्माभिरासनप्रा-
 णायामौ पूर्वं निरूपितौ । स्वविषयाऽसंप्रयोगे चित्तरूपाऽनुवर्त्त-
 नम् ॥ ८१६ ॥ इन्द्रियाणामीर्यते ऽसौ प्रसाहारो मनीषिभिः ।
 चित्तस्य देशबन्धस्तु धारणा परिकीर्तिता ॥ ८१७ ॥ अथ
 तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमुच्यते । एवं तदेवाऽर्थमात्रनिर्भास-
 मिति सूत्रितः ॥ ८१८ ॥ समाधिः सूत्रकारेण पतञ्जलिमह-
 र्षिणा । आधारादिर्देश उक्तो मुनिभिर्योगवित्तमैः ॥ ८१९ ॥
 देशान्तरं तथा ऽन्यत्र श्रूयते योगिसंमतम् । मनः संकल्पकं

रसा सह ॥ ७९० ॥ त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः स
उच्यते । प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥ ७९१ ॥
उत्क्षिप्य वातमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभा-
वेन युजीयाद् रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ७९२ ॥ वक्त्रेणोत्पल-
नालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति ल-
क्षणम् ॥ ७९३ ॥ नोच्छ्रस्यान्न च निःश्वस्यान्नैव गत्राणि चा-
लयेत् । एकं भावं नियुजीयात्कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ ७९४ ॥
बाह्याऽऽभ्यन्तरभेदेन कुम्भको द्विविधः स्मृतः । अपाने ऽस्तं गते
प्राणो यावन्नाऽभ्युदितो हृदि ॥ ७९५ ॥ तावत्सा कुम्भका-
ऽवस्था योगिभिर्या ऽनुभूयते । बाहिरस्तं गते प्राणे यावन्ना-
ऽपान उद्गतः ॥ ७९६ ॥ तावत्पूर्णा समाऽवस्था बाहिःस्थं कु-
म्भकं विदुः । विद्यामदाद्यासुरीभिर्वासनाभिर्युता ऽयुतौ ॥ ७९७ ॥
तत्राऽऽद्यस्याऽभ्यासवशाद् निरुन्धे ऽसौ स्वकं मनः । तन्नान्त-
रीयकत्वेन लीयते तत्र च श्रुतिः ॥ ७९८ ॥ प्राणान्पपी-
ड्येहेत्याद्या द्वितीयस्य तु योगिनः । ब्रह्मध्यानेन मनसि नि-
रुद्धे सुनिरोधनम् ॥ ७९९ ॥ तन्नान्तरीयकत्वेन सिद्धोन्मानं
त्रिरुन्नतम् । यथा पर्वतधातूनां दहन्ते धमनान्मलाः ॥ ८०० ॥
तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिग्रहात् । यत्प्राणपवनस्प-
न्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ॥ ८०१ ॥ प्राणस्पन्दक्षये यत्रः
कर्तव्यो धमतोच्चकैः । आसनाऽनन्तरं कार्यं प्राणायामममुक-
यत् ॥ ८०२ ॥ रेचको बाह्यवृत्तिः स्यात्पूरको ऽन्तरवृत्तिः ।
कुम्भकः स्तम्भवृत्तिः स्यात् त्रिधायं परिकीर्तितः ॥ ८०३ ॥ स्यु-
र्देशकालसंख्याभिः परीक्ष्यास्ते त्रयो मताः । त्रिभ्यस्तु रेचका-
दिभ्यः प्रकारो ऽन्यस्तु सूत्रितः ॥ ८०४ ॥ तस्मादध्यात्म-
विज्ञानसाधुसङ्गमवासनाक्षयप्राणनिरोधाः स्युश्चित्तनाशप्र-

सनावशनः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ७६९ ॥ क्रियते चि-
 त्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः । तयोरन्यतरस्यैव नाशेनोभ-
 भयनाशनम् ॥ ७७० ॥ द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवा-
 सने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ ७७१ ॥
 तयोर्विनाशने हेतुः फलं च कथितं बुधैः । प्राणाऽऽयामदृढा-
 भ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ॥ ७७२ ॥ आसनाऽशनयोगेन
 प्राणस्पन्दो निरुध्यते । असङ्गव्यवहारित्वाद् भवभावनवर्ज-
 नात् ॥ ७७३ ॥ शरीरनाशदर्शित्वाद् वासना न प्रवर्तते ।
 वासनासंपरित्यागाद् चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ॥ ७७४ ॥ प्रा-
 णस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु । एतावन्मात्रकं मन्ये
 रूपं चित्तस्य राघव ॥ ७७५ ॥ यद्भावनं वस्तुनो ऽन्तर्वस्तु-
 त्वेन रसेन च । यदा न भाव्यते किं चिद्वेयोपादेयरूपि
 यत् ॥ ७७६ ॥ स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ।
 अवासनाद्वा सततं यदा न मनुते मनः ॥ ७७७ ॥ अमनस्ता
 तदोदेति परमोपशमप्रदा । तस्याश्चाऽनुदये वक्ति शान्त्यभावं
 मुनिः स्वयम् ॥ ७७८ ॥ चित्तक्षयदृढाऽऽक्रान्तं न मित्राणि
 न बान्धवाः । शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवम् ॥ ७७९ ॥
 लक्ष्मोपायं फलं चाऽऽह त्वासनस्य पतञ्जलिः । उक्ताऽऽसनस्य
 देशो ऽपि श्रुतिस्मृत्यादिषु श्रुतः ॥ ७८० ॥ तथैवाऽऽसनयो-
 गो ऽपि मिताहारादिसेवनम् । अत्याहारमनाहारमित्यस्यां
 श्रूयते श्रुतौ ॥ ७८१ ॥ नाऽत्यश्रतस्तु योगो ऽस्ति न चैकान्त-
 मनश्चतः । न चाऽतिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽज्जुन ॥ ७८२ ॥
 युक्ताऽऽहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नाऽनबोध-
 स्य योगो भवति दुःखहा ॥ ७८३ ॥ प्राणपीडनवाक्योक्त-
 प्रकारो ऽन्यत्र विश्रुतः । सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शि-

भोगवसानाः । हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य
च । अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ७५५ ॥ ए-
तावति धरणितले सुभगास्ते सन्तु चेतनाः पुरुषाः । पुरुषक-
थासु च गुण्या न जिता ये चेतसा स्वेन ॥ ७५६ ॥ हृदयविले-
कृतकुण्डलोलवणकलनाविषो मनोभुजगः । यस्योपशान्तिमग-
मदुदितोन्नतशान्तिमव्ययं वन्दे ॥ ७५७ ॥ चित्तं नाभिः किला-
ऽस्येह मायाचक्रस्य सर्वतः । स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तेन किं
चित्प्रबोधतः ॥ ७५८ ॥ मनसो निग्रहाऽऽयत्तमभयं सर्वयो-
गिनाम् । दुःस्वप्नः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ७५९ ॥
चञ्चलं हीति वचनं हठयोगैकगोचरम् । उपविश्योपविश्यैव चि-
त्तैकेन मुहुर्मुहुः ॥ ७६० ॥ न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिम-
निन्दिताम् । अङ्कुशेन विना जेतुं यथा दुष्टमतङ्गजः ॥ ७६१ ॥
अध्यात्मविद्याऽधिगमः साधुमङ्गल एव च । वासनासंरि-
त्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ॥ ७६२ ॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः
सन्ति चित्तजये किल । सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियम-
यन्ति ये । ततस्ते दीपमुत्सृज्य तमो घ्नन्ति तमोज्जनैः ॥ ७६३ ॥
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् । ते निवध्नन्ति ना-
गेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥ ७६४ ॥ चक्षुर्वार्कश्रोत्रजिह्वादीं स्त-
त्तत्स्थानोपरोधतः । निगृह्यते हठाद्यद्रुत्तद्रुच्चेतोनिरोधनम् ॥ ७६५ ॥
करिष्यामीत्ययुक्तं तत् किं तु योग्यः स एव हि । य एव
पण्डितः प्रोक्तः सोपायक्रमनिग्रहः ॥ ७६६ ॥ अध्यात्मवि-
द्याप्रमुखा उपाया ईरिता बुधैः । प्राणस्पन्दो वासना च
चित्तस्य प्रेरके उभे ॥ ७६७ ॥ तयोर्निरोधे चित्तं तु प्रशमं
याति तत्क्षणात् । वासनाप्राणयोश्चित्तप्रेरकत्वं न केवल-
म् ॥ ७६८ ॥ अन्योन्यप्रेरकत्वं च वासनाप्राणयोर्मतम् । वा-

यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ ७३९ ॥ समाधिमथ
 कर्माणि मा करोतु करोतु वा । हृदयेनाऽस्तसर्वास्थो मुक्त एव
 न संशयः ॥ ७४० ॥ नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोस्ति न कर्म-
 भिः । न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ ७४१ ॥
 विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्गाहितं मिथः । संत्यक्तवासना-
 न्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ ७४२ ॥ निर्वासनमनस्कस्य
 कथं जीवनकारणम् । व्यवहारो भवेत्किं वा चाक्षुषो लुप्यते
 ऽथ वा ॥ ७४३ ॥ मानसो वा तत्र नाद्य उद्दालकनिराकृतः ।
 वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ॥ ७४४ ॥ प्रवर्तते बहिः
 स्वार्थे वासना नाऽत्र कारणम् । द्वितीयस्तु वसिष्ठेन प्रतिषिद्धो
 महात्मना ॥ ७४५ ॥ अफलोपनतेष्वक्ष्यादीन्द्रियेषु यथा पुनः ।
 नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धारधीः ॥ ७४६ ॥ वासनाक्षय
 उक्तो ऽथ मनसो ऽप्ययमुच्यते । अशेषवासनानाशे मनो य-
 द्यपि नश्यति ॥ ७४७ ॥ तथापि वासनात्यागरक्षार्थं पृथगी-
 र्यते । सहस्राङ्कुरशाखस्य फलपल्लवशालिनः ॥ ७४८ ॥ अस्य
 संसारवृक्षस्य मनो मूलमिति स्थितम् । संकल्पमेव ते मन्ये
 संकल्पोपशमेन तु ॥ ७४९ ॥ शोषयामि यथा शोषमेति संसारपा-
 दपः । प्रबुद्धो ऽस्मि प्रबुद्धो ऽस्मि दृष्टश्चौरो मया ऽऽत्मनः ॥ ७५० ॥
 मनो नाम निहन्म्येनमनेनाऽस्मि चिरं हतः । अस्य संसा-
 रवृक्षस्य सर्वोपद्रवशालिनः ॥ ७५१ ॥ उपाय एक एवाऽस्ति
 मनसस्तस्य निग्रहः । मनसो हृदयो नाशो मनोनाशो महोद-
 यः ॥ ७५२ ॥ ज्ञमनो नाशमभ्येति मनो ऽज्ञस्य हि शृङ्खला ।
 तावन्निशीथवेताला बलान्ति हृदि वासनाः ॥ ७५३ ॥
 एकतत्त्वदृढाऽभ्यासाद् यावन्न विजितं मनः । प्रक्षीणचित्तदर्पस्य
 निगृहीतेन्द्रियद्विषः ॥ ७५४ ॥ पन्निन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते

त्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ॥ ७२४ ॥ शेषे स्थिरसमाधाने ये न
 त्यजसि ते त्यज । विवेकाऽक्षनिरोधाभ्यां स्वभ्यस्ताभ्यां मुहु-
 र्मुहुः ॥ ७२४ ॥ मैत्र्यादिभावनास्वासु सुस्थिरास्वखिलासु च ।
 क्षीयन्ते वासनायत्रमन्तरा श्वासवत्सदा ॥ ७२५ ॥ अवस्थिता-
 भिमैत्र्यादिभावनाभिरयं यतिः । लोके व्यवहरन् हर्षविषा-
 दान् संपरित्यजन् ॥ ७२६ ॥ मनोरथाऽऽलस्यनिद्रास्त्यक्त्वा
 चिन्मात्रवासनाम् । कुर्याच्चिद्रासना नाम चिन्मात्रमिति भाव-
 ना ॥ ७२८ ॥ चिज्जडोभयरूपेण भासते निखिलं जगत् ।
 उपादानतया चिच्च मृद्रत्स्यादनुयायिनी ॥ ७२९ ॥ भासते
 निखिलं चेदं जगच्चैतन्यपूर्वकम् । तमेव भान्तमित्यादिश्रुत्या
 सर्वं जडात्मकम् ॥ ७३० ॥ उपेक्ष्य चित्तं चिन्मात्रं वासये-
 त्सा ऽपि वासना । संपाद्या श्वासवद्यावत्तावत्स्वाभाविकी
 दृढा ॥ ७३१ ॥ तस्माच्चिद्रासनास्थित्यै मलिना सुखवासना ।
 विनासनीया मैत्र्यादिवासनाभिः प्रयत्नतः ॥ ७३२ ॥ निवृत्ते
 सर्वयत्रे तु मलिना वासना यथा । निवर्तते यथा शुद्धवासनाः
 क्षीणतां ययुः ॥ ७३३ ॥ वासनायां निवृत्तायां सर्वस्यां गत-
 वासनम् । मनो ऽवतिष्ठते बुद्धसत्त्वं विगतकल्मषम् ॥ ७३४ ॥
 तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तौ निर्वासनं मनः । राम निर्वासनी-
 भावमाहराऽऽशु विवेकतः ॥ ७३५ ॥ सम्यगालोचनात्सत्या-
 द्वासनां प्रविलीयते । वासनाविलये चेतः शममायाति दीप-
 वत् ॥ ७३६ ॥ यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्य-
 ते । यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ७३७ ॥
 सुषुप्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्रति येन चेतसा ।
 कलाऽन्वितो विधुरिव यः सदा बुधैर्निपेव्यते मुक्त इतीह
 स स्मृतः ॥ ७३८ ॥ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।

देव सः । भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ७०९ ॥
 तादृशूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः । संपश्यति यदैवैतत्
 सिद्धस्त्विति विमुह्यति ॥ ७१० ॥ वासनावेगवैवश्यात् स्वरूपं
 प्रजहाति तत् । भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिं सर्वं मदवशादिव ॥ ७११ ॥
 लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च । देहवासनया
 ज्ञानं जिज्ञासा नैव जायते ॥ ७१२ ॥ उत्पन्नं ब्रह्मविज्ञानं
 विदुषो न प्रतिष्ठितम् । तदेवमासुरी दैवी वासना द्वि-
 विधा मता ॥ ७१३ ॥ शरीरवासना लोकवासना शास्त्रवा-
 सना । मलिनास्तिस्त्र आसुर्यो विशयायैव वासनाः ७१४ ॥
 चतसृणां वासनानां क्षयः कार्यो विवेकिता । नन्वमूर्त्तत्वत-
 स्तासां क्षयः कर्तुं न शक्यते ॥ ७१५ ॥ भुजिक्रियाया नि-
 द्राया अमूर्त्ताः क्षयौ मतौ । विरोधभृतोपवासजागरौ यत्र-
 पूर्वकौ ॥ ७१६ ॥ लोके दृष्टौ तथाऽत्रापि वासनानां क्षयो
 भवेत् । अद्य स्थित्वा निराहारः श्वोभुतइति मन्त्रतः ॥ ७१७ ॥
 संकल्प्य सविधानेन स्थितौ त्यागस्तयोर्द्यदि । प्रैषमन्त्रेण सं-
 कल्प्य प्रकृतेऽप्यप्रमादतः ॥ ७१८ ॥ अवस्थानेन तत्त्या-
 गः कर्तुं शक्यो मनीषिभिः । सूपौदनादिमान्निध्यत्यागस्तत्र
 यदीष्यते ॥ ७१९ ॥ सूक्ष्मचन्दनादिसान्निध्यत्यागोऽत्रापि
 विवक्ष्यताम् । पुराणश्रवणाच्चित्तलालनं यदि मन्यसे ॥ ७२० ॥
 मैत्र्यादिना तथाऽत्रापि लालयेच्चित्तबालकम् । बन्धो हि वा-
 सना बन्धमोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ॥ ७२१ ॥ वासनां त्वं प-
 रित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज । मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा
 विषयवासनाः ॥ ७२२ ॥ मैत्र्यादिभावनानां सम्यग् गृहाणाऽम-
 लवासनाम् । ता अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नापि ॥ ७२३ ॥
 अन्तः शान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः । तामप्यथ परि-

विदुषां ननु । उक्तोपि विदुषां न्यासो नैवाऽज्ञानस्य गम्यते ॥ ६९७ ॥
 क्ताप्रत्ययेन संन्यासहेतुत्वमितरस्ततः । शारीरके ब्राह्मणे ऽपि
 संन्यासाबुदिताबुधौ ॥ ६९८ ॥ एतमेव विदित्वेति लोकमि-
 च्छन्त इत्यतः । मुनित्वमत्र मननशीलत्वं तन्न सिध्यति ॥ ६९९ ॥
 कर्त्तव्यान्तरतासत्त्वे त्वर्थान्मानान्तरं भवेत् । प्रलोभयित्वा
 नन्वत्र मुनित्वेन फलेन तु ॥ ७०० ॥ विधीयते विविदिषा
 न्यासोऽयं नेतरः पृथक् । ज्ञानं विविदिषा न्यासफलं न मुनिता
 ननु ॥ ७०१ ॥ ज्ञानमेव मुनित्वं स्यात् मैवं साधनसाध्यता ।
 गम्यते त्वाप्रत्ययेन कथमैक्यं तयोर्भवेत् । परिपाको ब्रह्मबुद्धेर्मु-
 नित्वं ज्ञानपूर्वकम् ॥ ७०२ ॥ प्रयोजनं विविदिषा न्यासस्या-
 ऽस्त्वाति चेच्छुणु । विद्वन्न्यासः फलीभूतसंन्यासान्तरमि-
 ष्यते ॥ ७०३ ॥ ज्ञानहेतुविविदिषा संन्यासादनयोः पुनः ।
 सलिङ्गता ऽलिङ्गता चेत्येवं भेदः श्रुतौ श्रुतः ॥ ७०४ ॥

असौ स्वपुत्रमित्रकलत्राऽऽप्तवन्धादीनग्रीन् स्वाध्यायं च
 सर्वकर्माणि संन्यस्य अमुं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्ड-
 माच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थं च प-
 रिग्रहेत् । तच्च न मुख्यो ऽस्ति । को ऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो
 न दण्डं न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः ।

तथापि परहंसत्वं तुल्यसङ्ख्या न बाधते । यतिविविदुषुः
 सम्यच्छ्रवणादिकमभ्यसेत् ॥ ७०५ ॥ मनस्तद्वासनायागं
 यतिर्विद्वान् समभ्यसेत् । त्रिदाण्डिनो विविदिषान्यासं सम्य-
 ग्विधाय च ॥ ७०६ ॥ विद्वन्न्यासं फलीभूतं जाबालश्रुतिर-
 ब्रवीत् । वसिष्ठोक्तेर्वासनायाः स्वरूपमिधीयते ॥ ७०७ ॥
 दृढभावनया यत्कपूर्वाऽपरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वा-
 सना सा प्रकीर्तिता ॥ ७०८ ॥ भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्त-

जीवन्मुक्तिः प्रकीर्त्यते ॥ ६८२ ॥ नन्वयं साक्षिणो बन्धो
 वार्यते मनसो ऽथ वा । नाऽऽद्यो ज्ञानेन तस्याऽयं वारित-
 त्वात्पुनः कथम् ॥ ६८३ ॥ नोत्तरश्चित्तधर्मत्वात् सति चित्ते
 न वारणम् । न ह्यग्रेरुष्णता तोयात् शैलं वा तेन वार्यते ॥ ६८४ ॥
 जलार्द्रता मृत्तिकाद्यैरग्न्यौष्ण्यं मणिमन्त्रतः । यथा ऽभिभू-
 यते तद्वच्चित्तधर्मो ऽभिभूयते ॥ ६८५ ॥ योगाऽभ्यासेन न-
 न्वेवं प्रारब्धं योगसिद्धये । चित्तवृत्तीरपेक्षेत कथं योगात्तद-
 स्यः ॥ ६८६ ॥ उक्ताऽभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेः सुख-
 त्वतः । प्रारब्ध फल एवाऽन्तर्भावाच्चङ्का न संभवेत् ॥ ६८७ ॥
 प्रारब्धमथ वा ज्ञानात्प्रबलं मनुषे यथा । प्रारब्धादपि यो-
 गस्तु प्रबलः स्यात्तथा सति ॥ ६८८ ॥ वीतहव्योद्दालकादे-
 र्देहसंत्यागदर्शनात् । स्वेच्छैवोपपन्नं स्याद् यद्यप्यल्पायुषां
 नृणाम् ॥ ६८९ ॥ न चास्ति तादृशो योगस्तथा ऽप्येषा प्रय-
 त्ततः । कामादीनां निरोधाख्यमात्रं योगो ऽस्तु का क्ष-
 तिः ॥ ६९० ॥ तस्माद्योगाऽभ्यासवशात्कामाद्यभिभवे सति ।
 जीवन्मुक्तिर्भवेत्तत्र विवादो नैव विद्यते ॥ ६९१ ॥ जीवन्मुक्तौ
 प्रमाणानि श्रुतयः स्मृतयस्तथा । एवं सचक्षुरिसाद्याः श्रुत-
 यस्ते ऽत्र भूरिशः ॥ ६९२ ॥ जीवन्मुक्तिस्थितिः प्राज्ञब्राह्म-
 णाद्यभिधानतः । जीवन्मुक्तिस्तत्र तत्र वासिष्ठादौ निरूप्य-
 ते ॥ ६९३ ॥ तत्स्वरूपे मानमुक्तं तत्साधनमथोच्यते । प्रत्य-
 ग्ब्रह्माऽऽत्मविज्ञानं विद्वन्न्यामपरीक्षया ॥ ६९४ ॥ वा-
 सनानां मनोनाशो जीवन्मुक्तेस्तु साधनम् । विद्वन्न्यासो
 याज्ञवल्क्यप्रमुखैर्मुनिभिः कृतः ॥ ६९५ ॥ याज्ञवल्क्यः प्र-
 वव्राजेत्येवमादौ प्रतीयते । कहोलब्राह्मणे ऽप्येतं वै तमात्मा-
 नमित्यतः ॥ ६९६ ॥ वाक्यान्यासो याज्ञवल्क्यैः कथितो

धीहेतुर्गुणस्य गुणिना सह ॥ ६६७ ॥ इत्येवं परिभाषेयं भ-
वता कुत्र शिक्षिता । किं चान्यज्जायते कुम्भ इत्यादौ दृ-
श्यते जनिः ॥ ६६८ ॥ सकर्तृका जनिः सेयमसत्कार्यं कथं
भवेत् । किं चाऽन्यद्रौतमस्यापि स्मृत्या ब्रह्मैव शिष्यते ॥ ६६९ ॥
यथोपनिषदस्तत्त्वप्रधाना न तथा मतम् । इदं शास्त्रं मतं न्या-
यप्रधानमिति भाष्यकृत् ॥ ६७० ॥ तस्माद्ब्रह्म माहामाद्यं
जगतः कारणं ध्रुवम् । न्यायताऽऽलम्बने भग्नौ तत्त्ववित्कृष्ण-
लीलया ॥ ६७१ ॥ नैयायिकवरेणाऽथः पातितात्तालपा-
दपात् । षतेदन्यस्ततो ऽप्यन्य एवमन्योन्यताडनैः ॥ ६७२ ॥
अद्वैतफलमत्यर्थं यत्साक्षादपरोक्षतः । सिद्धं गोरक्षकं पूषं भु-
ञ्जता ऽनिशमादरात् ॥ ६७३ ॥ अतः सच्चित्सुखं ब्रह्म स्व-
प्रकाशं निरञ्जनम् । अद्वितीयं निर्विशेषं भवानेव न संश-
यः ॥ ६७४ ॥ न तु ब्रह्माऽहमस्म्येव तथापि मम चेतसि ।
विक्षेपा उद्भवन्त्येव तच्छान्तिः स्यात्कथं मम ॥ ६७५ ॥ यथा
चित्तं प्रशाम्येत भण्यतां यदि रोचते । सत्यं तत्त्वविदो-
ऽप्येवमविश्रान्तिनिबन्धनाः ॥ ६७६ ॥ विक्षेपा उद्भवन्त्येव
ब्रह्माऽऽत्मज्ञानिनामपि । योगसंस्काररहितं विकल्पैः स्वा-
श्रयं मनः ॥ ६७७ ॥ क्षोभयित्वा स्वप्रचारे नयेद्ब्रह्मान्निवा-
ऽनिलः । एवमेव शुको ब्रह्म ज्ञात्वा विक्षप्तचेतसा ॥ ६७८ ॥
चलितो जनकेनोक्तो विश्रान्त इति विश्रुतम् । तस्माद्विक्षेप-
शान्त्यर्थं जीवन्मुक्तिसुखाय च ॥ ६७९ ॥ जीवन्मुक्तेः साध-
नानि साधय त्वं प्रयत्नतः । जीवन्मुक्तिः केयमत्र किं प्रमाणं
कथं भवेत् ॥ ६८० ॥ तत्तिमद्भिः किं फलं तस्या इति चेदु-
च्यते शृणु । जीवतो विदुषश्चित्ते संभवेत्कर्तृतादिकम् ॥ ६८१ ॥
क्लेशरूपतया बन्धः कथ्यते ब्रह्मवादिभिः । तन्निवारणरूपात्मा

ऽभूत्स्वयंप्रभः । इममर्थमभिप्रेत्य बालेभ्यः श्रुतिरब्रवीत् ॥ ६५२ ॥
 सूक्ष्मात् स्थूलं समुत्पन्नमिति चेत्तूलपिण्डतः । तन्तुरज्ज्वोश्च
 वस्त्राणि विस्तृतानीक्षते न किम् ॥ ६५३ ॥ अतो मृग्यं प्र-
 माणं ते परमाण्वादिकल्पने । किं चाऽन्यत्परमाणूनां संयोगो
 निष्प्रयोजकः ॥ ६५४ ॥ तदभावे कुतो विश्वमीशश्चेत्सो
 ऽप्यसम्भवी । संसारी स्याच्चेतनश्चेत् कुलालवदचेतनः ॥ ६५५ ॥
 यदि तन्न प्रवर्त्तेत जडत्वात्तर्हि कुम्भवत् । अनवस्था ऽप्यथे-
 शस्तु सर्वसंसारवर्जितः ॥ ६५६ ॥ सर्वज्ञः सम्भवत्येव कार्य-
 लिङ्गाऽनुमानतः । इदं विचित्रकार्यत्वात्प्रासादादिव मान-
 तः ॥ ६५७ ॥ नानाकर्तृत्वसिद्ध्या ऽसौ सर्वज्ञः स्यात्कथं
 तव । आगमादिति चेदीशः सर्वज्ञः सर्वकारणम् ॥ ६५८ ॥
 शोभते भवतः श्रद्धा कूटस्थे परमेश्वरे । अद्वितीयः परानन्दो
 महामायो महेश्वरः ॥ ६५९ ॥ विश्वकर्ता विश्वयोनिरागमा-
 देव गम्यते । किं च रूपस्पर्शवन्त्वान्मितत्वाच्च घटादिवत् ॥ ६६० ॥
 अणवः स्युरनित्यास्ते न ततो मूलकारणम् । किं च सांशेषु
 संयोगस्तन्त्वादिष्वेव दृश्यते ॥ ६६१ ॥ अव्याप्यवृत्तिरणुषु
 निरंशेषु कथं भवेत् । व्याप्यवृत्तौ तु संयोगे प्रथिमा द्व्यणु-
 कादिषु ॥ ६६२ ॥ कथं सङ्गच्छते तत्र स्थूलत्वाऽनुभवः क-
 थम् । गुणस्य गुणिना साकं समवायो ऽभिधीयते ॥ ६६३ ॥
 सो ऽपि सम्बन्धिना साकं सम्बन्धो यदि नेष्यते । तदा वि-
 शिष्टधीहेतुर्न स्यादेव खपुष्पवत् ॥ ६६४ ॥ सम्बन्ध्येत यदा
 तस्य सम्बन्धान्तरमिष्यताम् । तस्य तस्याऽन्यसम्बन्धो ह्यन-
 वस्थैवप्रापतेत् ॥ ६६५ ॥ संयोगस्य गुणत्वेन संबन्धान्तरमि-
 ष्यते । संबन्धः समवायस्य न स्यादेवाऽगुणत्वतः ॥ ६६६ ॥
 समवायो दीपवत्स्यात् स्वस्वेतरनियामकः । अतो विशिष्ट-

ज्ञप्तादिवदिति श्रुतम् ॥ ६३७ ॥ सनकादेर्नारदस्य वैकुण्ठ-
गमनादिकम् । शुकादीनां रतिः कृष्णकथायां विद्यते शुभ-
म् ॥ ६३८ ॥ यावदायुस्त्रयो वन्द्या वेदान्ता गुरुरीश्वरः ।
आदौ विद्याप्रसिद्धर्थं कृतघ्नत्वाऽपनुत्तये ॥ ६३९ ॥ आत्मा-
रामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्ति-
मित्यम्भूतगुणो हरिः ॥ ६४० ॥ देहेन्द्रियं प्राणमनोधियां यो ज-
न्माप्ययः क्षुद्रयतर्षकृच्छ्रैः । संसारधर्मेरविमुह्यमानः स्मृत्या हरे-
र्भागवतप्रधानः ॥ ६४१ ॥ न कामकर्मबीजानां दृश्यते यत्र
सम्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ६४२ ॥
शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि । समबुद्ध्या प्रव-
र्त्तन्ते ये ते भागवतोत्तमाः ॥ ६४३ ॥ भुवनत्रिविवहेतवे
ऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विस्मृग्यात् । न चलति
भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमसौ हि वैष्णवाग्र्यः ॥ ६४४ ॥
अतः परमभक्तोऽहं विषयं स्मृतिसंमतम् । युक्त्यौषधञ्च पथ्यं
च वेदमन्त्राऽभिमन्त्रणम् ॥ ६४५ ॥ कुर्वे मुनिः क्षणादेवमुक्तो
ऽस्त्विति तथा ऽकरोत् । सदेवाऽऽसीद्विदं सर्वं शुक्तिवद्रज्जु-
सर्पवत् ॥ ६४६ ॥ विजृम्भते ते मूर्द्धा तु पतेन्न मनुषे यदि ।
भगवंस्तत्र तत्राऽहं सभायां ताडनाद्गयात् ॥ ६४७ ॥ प-
लायन्नागतो ऽत्रापि गुहायां वृश्चिकाद्यथा । नित्यमेवं मान-
दोषात्सङ्गतो दर्शनाद्धि वः ॥ ६४८ ॥ कृतकृत्यो ऽस्मि
शिष्यं मामनुशाधि यथाविधि । सन्त्यज्य दुर्मतं वेदशिरस्त्वं
शरणं ब्रज ॥ ६४९ ॥ उपदिष्टो मया न्यायो गृह्यतां श्रुति-
संमतः । भूयोपि वच्मि ते सृष्टिं सावधानमनाः शुणु ॥ ६५० ॥
अद्वितीयपरानन्दपरमात्मा स्वमायया । युक्तो ऽसत्कल्पया
योगी यथा व्याघ्रस्तथेश्वरः ॥ ६५१ ॥ सर्वप्रपञ्चरूपेण कूटस्थो

साधनैः सहितो भवान् । संसृज्य विद्वत्संन्यासात् पूर्वत्यागप्र-
 योजनात् ॥ ६२२ ॥ विश्रान्तिफलकादन्यदण्डवस्त्रघटादिकम् ।
 अपरोक्षधियै बाल्यमौनित्वादिकमादरात् ॥ ६२३ ॥ कुरु
 यावच्छ्रद्धावत्ते स्थितिः स्यात्परमे सुखे । सप्तमी भूमिका
 नाम्ना तावत्कर्त्तव्यता दृढा ॥ ६२४ ॥ कर्त्तव्यता स्वतो ग-
 च्छेत्पश्चाद्वातादिवाऽम्बरम् । आदावभ्यासकाले तु बहिर्विष-
 यिणी हि सा ॥ ६२५ ॥ वर्तते साधको ऽप्येवमकर्त्ता ऽस्मीति
 चिन्तयेत् । ततः परोक्षं निश्चित्य स्वात्मनो ब्रह्मरूपताम् ॥ ६२६ ॥
 संगृह्य सारविच्छास्त्रे मेधावी हृदि धारयेत् । ग्रन्थान् स-
 न्त्यज्य विज्ञानतत्परः स्यादतन्द्रितः ॥ ६२७ ॥ कर्त्तव्यतां त्य-
 जेद्विद्वानवाह्यविषयामपि । ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञान-
 तत्परः ॥ ६२८ ॥ पलालमिव धान्यार्थो त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ।
 पुस्तके यदि वाज्झा स्यादवधूतस्य तच्छ्रुतम् ॥ ६२९ ॥ पुस्तकं
 हि मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरम् । धृत्वा परिव्रजेत्तूर्णमिति
 शास्त्रविनिश्चयः ॥ ६३० ॥ इति तार्किकं समुद्धर्तुं ब्रह्मज्ञानं
 ससाधनम् । संसृजेस्तारकं पूर्वं चिन्तितं यन्मया ऽधुना ॥ ६३१ ॥
 तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यामि तार्किकं पुरतः स्थितम् । पूतं मत्त्वोक्त-
 रीत्या ऽसौ योगी त्वेवमन्यत ॥ ६३२ ॥ भवदोषधिया दृश्ये
 विरक्तिर्जायते ततः । शुद्धे चित्ते विविदिषा संन्यासः सर्व-
 कर्मणाम् ॥ ६३३ ॥ त्यागात्संजायते ज्ञानमिति स्थितं तथा-
 विधम् । भवशेषमुखग्रस्तं कुतर्कविषमस्तकम् ॥ ६३४ ॥ कृक-
 लासं यथा कृष्णो गजराजं यथा हरिः । स्वभक्तं तस्य भक्तो
 ऽहमभक्तमपि तारये ॥ ६३५ ॥ कथं भक्तिर्भगवति ह्यद्वितीयं
 विजानतः । भजनाद्भक्तिरित्युक्तिर्निर्गुणे सगुणे ऽपि च ॥ ६३६ ॥
 प्रवर्तन्ते ततो मोहस्त्यज्यतामज्ञतज्ज्ञयोः । अनुवृत्तिर्ज्ञानिनि स्यात्

ना ॥ ६०६ ॥ फलस्य जनकत्वं स्यादतो ऽङ्गत्वं तयोरपि । अनुष्ठानाद्रासना तु तयोरस्तु प्रवर्तिका ॥ ६०७ ॥ तस्माच्छ्रवणसंभूतात्परोक्षादेव नृत्यसे । अथाऽपरोक्षमेवादावुत्पन्नं ज्ञानमागमात् ॥ ६०८ ॥ तात्कालिके च मनमे समाधाने स्थिते सति । दशमस्त्वमसीत्यादौ प्रत्यक्षं जायते यथा ॥ ६०९ ॥ परं तु मनश्चादीनि श्रुत्यन्तर्जधियो ऽपि मे । क्षणमात्रं न तिष्ठन्ति विना पुस्तकमन्यथा ॥ ६१० ॥ कालक्षेपाय वर्तन्ते श्रवणे मे ऽनुवर्तिते । संस्कारात्तेन मे को ऽपि कर्त्तव्यांशो न विद्यते ॥ ६११ ॥ सत्यमुत्पद्यते ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्त्वमादितः । नियमाद्यैरुपेतस्य संसारं प्रजिह्वासतः ॥ ६१२ ॥ तात्कालिके च मनने समाधाने स्थिते सति । कृतोपासनया लब्धचित्तैकाग्रस्य धीमतः ॥ ६१३ ॥ मुख्याऽधिकारिणाश्चित्ते सकृत्सौदामिनीनिभे । सविलासाऽज्ञाननाशनिदानं ब्रह्मवेदनम् ॥ ६१४ ॥ तस्याऽन्तरङ्गनियममपि देरनुवर्त्तनम् । सिद्धस्य लक्षणान्येवं ह्यनुष्ठेयानि साधकैः ॥ ६१५ ॥ त्वयि सिद्धे स्युरेतानि न चेद्भज्येत सिद्धता । बादरायणसूत्रं च भज्येत विदुषामपि ॥ ६१६ ॥ चर्या तद्धोधिका तद्रच्छान्तो दान्त इति श्रुतिः । किं च पातञ्जलं सूत्रं नियमप्रतिपादकम् ॥ ६१७ ॥ भज्येत तद्योगिनां स्यान्नाऽस्माकमिति चेन्न तत् । योगित्वं परहंसानां परहंसश्रुतिर्जगौ ॥ ६१८ ॥ किं च सिद्धः कदा चित्तु कूतहलपरो यदि । रमते ऽध्यात्मशास्त्रे ऽसौ परानन्दे तु निखशः ॥ ६१९ ॥ मुक्ता ग्रन्थादिकं चित्तं क्षणमात्रमसंस्थितम् । अशुद्धं तेन सिद्धं ते गता मुख्याऽधिकारिता ॥ ६२० ॥ मन्दाऽधिकारिणो जातं परोक्षं ज्ञानमीदृशा । वार्त्तया भ्राम्यसे लोकानपरोक्षमतेर्भवान् ॥ ६२१ ॥ तस्माज्ज्ञानित्वमौचित्व-

ब्रह्मसंविदः ॥ ५९२ ॥ तानि कानीह कर्माणि ब्रह्मदानादि वा
 ऽथ वा । स्नानशौचाऽर्चनादीनि षट्कर्माण्यग्रिमो न हि ॥ ५९३ ॥
 त्यक्तत्वात्कर्मणां पण्णां स्नानादेरनपेक्षणात् । स्नानं त्रिषवणं
 प्रोक्तं कुटीचकवहूदयोः ॥ ५९४ ॥ हंसे तु सकृदेव स्यात्
 परहंसे न विद्यते । द्वितीये श्रवणे किं वा मननध्यानयोर-
 पि ॥ ५९५ ॥ प्रथमे संविदस्तस्य सिद्धत्वाच्छ्रवणे त्वया ।
 प्रवृत्तिहेतुर्वक्तव्यः किं ज्ञानाऽवगमेन वा ॥ ५९६ ॥ प्रतिष्ठा
 शिष्यभिक्षार्थं स्यादन्ते प्रकटीकृतम् । वैराग्यं शिष्यलोकानां
 संग्रहो निन्द्यते बुधैः ॥ ५९७ ॥ आशीर्युक्तानि कर्माणि हिं-
 सायुक्तानि यानि च । लोकाऽनुग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न का-
 रयेत् ॥ ५९८ ॥ अहङ्कारो ममत्वं च चिकित्सा कर्म साह-
 सम् । प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः ॥ ५९९ ॥ प्र-
 तिषिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजेदधः । अशिल्पजीवी न गृ-
 हस्थश्च नित्यं जितेन्द्रियः सर्वतो मिप्रमुक्तः । अनेकस्थानी ल-
 घुरल्पाऽशनश्च चरन् देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ६०० ॥
 नाऽसच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । अतिवादान्
 त्यजेत्तर्कान् पक्षं कं चन नाऽऽश्रयेत् ॥ ६०१ ॥ न शिष्या-
 ननुवध्नीत ग्रन्थान् नैवाऽभ्यसेद्बहून् । न व्याख्यामुपयुञ्जी-
 त नाऽऽरम्भानारभेत् क्वचित् ॥ ६०२ ॥ संसृजेत्सर्वकर्माणि
 लोकाचारं च सर्वशः । ज्ञानरक्षेति चेदस्तु श्रवणे केवले
 कुतः ॥ ६०३ ॥ प्रवृत्तिः श्रवणे यद्वन्मतिसंयमयोरपि । सा
 ऽस्तु प्रवृत्तिर्देहादेः श्रवणे वासनावशात् ॥ ६०४ ॥ तदभा-
 वाच्च मत्सादौ प्रवृत्तिर्नैव जायते । साधनत्वाऽविशेषे ऽपि मन-
 नादेस्तु वासना ॥ ६०५ ॥ कथं नास्त्वप्रधानत्वाद् द्वयं त्यक्तं
 मयेति चेत् । नाऽऽग्नेयादेः प्रधानत्वात्समिद्यागादिकं वि-

भूयः स्यात्सत्यमेतच्च वर्त्तन्तामन्द्रियादयः ॥ ५७७ ॥ मम किं
 तावता ऽसङ्गचिद्बोद्धः सर्वसाक्षिणः । शास्त्रीये किमशास्त्रीये
 तत्र देहेन्द्रियादयः ॥ ५७८ ॥ प्रवर्तन्ते द्वितीये ते तेषां स्वाभा-
 वाविकत्वतः । प्रवर्तन्ते तथार्धशास्त्रादेरतिलङ्घिता ॥ ५७९ ॥
 ते प्रसज्येत मा काङ्क्षीर्विद्वराहादितुल्यताम् । न तावन्मात्रता
 किं तु स्वैरचारित्वमप्यतः ॥ ५८० ॥ चक्रुर्निन्दां जना नूनं
 शास्त्राणि च तथैव हि । बुद्धाऽद्वैतसत्तत्त्वस्य यथेष्टाऽऽचरणं
 यदि ॥ ५८१ ॥ शुनां तत्त्वदशां चैव को भेदो ऽशुचिभक्षणे ।
 तत्त्वं बुद्धा ऽपि कामादीन्निःशेषं न जहासि चेत् ॥ ५८२ ॥
 गच्छेस्त्वं नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् । सर्वे ब्रह्म व-
 दिष्यन्ति साम्प्रतं तु कलौ युगे ॥ ५८३ ॥ नाऽनुतिष्ठन्ति मैत्रेय
 शिशोदरपरायणाः । नाऽविरेक्ता दुश्चरितो नाऽशान्तो नाऽस-
 माहितः ॥ ५८४ ॥ नाऽशान्तमानसो वा ऽपि प्रज्ञानं त्वेव-
 माप्नुयात् । यतिर्द्वयेन पतति ब्रह्मज्ञानरतो ऽपि सन् ॥ ५८५ ॥
 धीपूर्वं रैतसोत्सर्गात्तथा धातुप्रतिग्रहात् । दौषरेतैः प्राणवृ-
 त्तिर्न प्रसिध्यच्च ते ततः ॥ ५८६ ॥ शोकमोहादिभिश्चित्तं क्षो-
 भयेत्त्वामनारतम् । विवेकशून्यस्तत् क्षुब्धं मनो जेतुमशक्तिमा-
 न् ॥ ५८७ ॥ तदधीनो रौरवं च प्राप्स्यसे ऽज्ञानवार्त्तया ।
 श्रुतिस्मृती ममैवाऽऽज्ञा यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ॥ ५८८ ॥ आ-
 ज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तो ऽपि न वैष्णवः । यः शास्त्रविधि-
 मुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ॥ ५८९ ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति
 न सुखं न परां गतिम् । यएतदभ्यसूयन्तो नाऽनुतिष्ठन्ति
 मे मतम् ॥ ५९० ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निद्धि नष्टानचेतसः ।
 आद्य एवाऽभ्यासवशाज्जन्मान्तरशतेष्वपि ॥ ५९१ ॥ शास्त्रीय-
 एव मे तत्र वर्त्तन्ते चेन्द्रियादयः । किमत्र कर्मण्यथ वा साधने

न्यस्य श्रुतवेदान्तवाक्यतः । उत्पन्नब्रह्मज्ञानस्य निर्ममत्वादिकं
 कथम् ॥ ५६२ ॥ विद्यारण्यादिगुरुभिरेवमेवोदितो यतेः । द-
 ण्डादेर्विद्यमानत्वाद्विहितत्वाच्च तत्र हि ॥ ५६३ ॥ अभिमानो
 यतेर्युक्तः स्वधर्मनिधनस्मृतेः । संत्यक्ते घटदण्डादावभिमानो
 निवर्तते ॥ ५६४ ॥ भूयस्त्यागस्तु देवादेर्नास्त्येव श्रूयते ऽपि
 न । इति चेत्स तु प्रष्टव्यः शृण्वतां वेदमस्तकम् ॥ ५६५ ॥
 यतीनां ब्रह्मबोधः किं जायते न, न चेत्तदा । भज्येत श्रवणा-
 दीनां श्रोतव्य इति चोदना ॥ ५६६ ॥ आद्ये तत्साधनैः
 सिद्धमुत नो नेति चेद्विधिः । शान्तो दान्त उपरत इति भग्नो
 भवेत्तत्र ॥ ५६७ ॥ अहेतुकत्वं चाऽस्य स्यात्साधने ब्रह्मधी-
 र्यदि । अमानित्वाऽनहन्ते तु ह्यप्रकम्पो गिरिर्यथा ॥ ५६८ ॥
 आपतेताममानित्वमदम्भित्वादिवाक्यतः । उत्पन्नज्ञानरक्षार्थं
 यतेत न यतेत वा ॥ ५६९ ॥ न चेद् ज्ञानं विनश्येत्तु सादि-
 त्वात्संसरेद् ध्रुवम् । सार्धको वरघातेति न्याय आपादित-
 स्त्वया ॥ ५७० ॥ आद्ये कामयतः कण्ठे विद्वत्संन्यास आप-
 तेत् । तदङ्गत्वेन दण्डादेस्त्यागः श्रुत्यादिसंमतः ॥ ५७१ ॥
 खिन्नान् या मातृवद्वत्सान् निर्वन्धात्स्वैरचारिणः । भक्षणादौ
 तु विधिना प्रहृत्यापि नियोजयेत् ॥ ५७२ ॥ सद्यस्तृप्तिकर-
 त्वाय भ्रान्ता सा लौकिवी सुतान् । किं पुनर्लोकरक्षार्थं कोटि-
 मातृसमा श्रुतिः ॥ ५७३ ॥ परमानन्ददं साऽङ्गं विदध्याद् मु-
 ख्यमेव सा । सापेक्षं दण्डवस्त्रादिग्रहणं धीनिरोधने ॥ ५७४ ॥
 प्रतिबन्धं त्याजयित्वा परहंसादिलक्षणम् । विद्वन्न्यासमतस्तस्मि-
 न्कर्ता विद्वान् भवेद् ध्रुवम् ॥ ५७५ ॥ अथ कर्त्तव्यताऽभावाद्
 ज्ञानिनो मे कथं भवेत् । यत्रो न तत्साम्प्रतं किं कर्त्तव्याऽभावता
 बहिः ॥ ५७६ ॥ उताऽन्तर्दृश्यमानत्वात् प्रवृत्तेर्बाह्य एव ते ।

ताम् ॥ ५४९ ॥ सा वेददृष्टिस्ते कुत्र गतेदानीं यतेस्तथा ।
 सा विरक्तस्तपश्चर्या युक्ता ऽऽहारादिरूपिणी ॥ ५५० ॥
 न मे भार्या ऽस्ति संन्यासं कृतवान् ब्रह्मचार्यहम् । अतो द-
 ण्डादिकं श्रुत्वा गृहीतमिति चेच्छृणु ॥ ५५१ ॥ गौरी वा
 वरयेत्कन्यां कन्यामुद्राहयेद्विरम् । प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी-
 रितिप्रभृतिश्रुतेः ॥ ५५२ ॥ ऋणत्रयश्रुतेस्तद्रत्नाऽपुत्रस्येति च
 श्रुतेः । समन्त्रस्य विधेः सत्त्वादुद्राहं त्यक्तवान् कथम् ॥ ५५३ ॥
 विरक्तत्वान्मया त्यक्तो विवाह इति चेत्कथम् । दण्डादौ र-
 मसे भोग्यबुद्ध्या वैषयिकं सुखम् ॥ ५५४ ॥ अजानंस्तत्प्र-
 तिनिधिं कृत्वा किं रमसे तु तव । नाऽहमेवं विधो भ्रान्तो
 विना ज्ञानं न सिध्यति ॥ ५५५ ॥ दण्डचैलादिकमिति
 गृहीते विधितो मया । कश्चित्ककुत्पटः कं चन नत्वा ब्रह्मसं-
 विदम् ॥ ५५६ ॥ लब्धवानिति यद्यस्ति तथा कुर्यामहं
 पुरा । न चैवं दृश्यते काऽपि तस्मान्न करवाण्यहम् ॥ ५५७ ॥
 मैवं मंस्था न कुत्रापि श्रूयते दिक्पटो यतिः । उत्पन्नब्रह्म-
 विज्ञानश्रवणाधिऽकृतो ऽपि वा ॥ ५५८ ॥ नास्सेवेति वि-
 जिज्ञासुर्दिक्पटः कथितः पुरा । न्यायसाम्यात्परोक्षेण ब्रह्म-
 विज्ञानवांस्तथा ॥ ५५९ ॥ तस्मात्परोक्षविज्ञानः संयमं सर्वदा
 चरन् । विरोधि दण्डवस्त्रादि संत्यजेदत्र च श्रुतिः ॥ ५६० ॥

“परमहंसत्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न दण्डो
 न कमण्डलुः, जातरूपधरत्वं विधिः । संन्यासकाले ऽप्यलंबुद्धि-
 पर्यन्तं धृत्वा तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कम-
 ण्डलुं सर्वमप्यु विसृज्याऽथ जातरूपधरो भूत्वा सञ्चरेत् ” ।

अजानतामर्थमिमं मन्दानां भ्रामकं वचः । वदतां भ्रा-
 न्तिमाशङ्क्य किं चिदुत्तरमुच्यते ॥ ५६१ ॥ ननूक्तरित्या सं-

संयमं कुर्याद् भोगाऽनासक्तधीः सुधीः । सर्वदा संयमं कुर्वन्
 यद्यत्तस्य विरोधि तत् ॥ ५३५ ॥ सकलं संन्यसेद्विद्वान् किं
 दण्डादिकर्मो कुतः । तस्यापि तद्विरोधित्वाद् गुहासु च स-
 रित्सु च ॥ ५३६ ॥ निधाय दण्डवस्त्रादीन् पुरतो ध्यायतः
 परम् । मनो दुष्टं चञ्चलं च ध्यायतस्तत्र योगिनः ॥ ५३७ ॥
 गच्छेद् गोपशुचौरेभ्यः शङ्कया नियतं चलम् । नास्तेवैकत्र
 वासो ऽस्य सञ्चारस्य विधानतः ॥ ५३८ ॥ एकाग्रत्ववि-
 रोधित्वात्तस्मादण्डादिकं त्यजेत् । परहंसयतेस्तस्य न मुख्यो
 ऽस्तीति च श्रुतेः ॥ ५३९ ॥ न चैतत्सिद्धविषयं साधकस्तु
 परिग्रहेत् । इति वाच्यं वाक्यशेषे ध्यानादौ श्रूयते विधिः ॥ ५४० ॥
 विधेर्न सिद्धो विषयो विश्रान्तहृदयो महान् । विविक्तं परमा-
 त्मानं प्रत्यक्षेन परीक्षतः ॥ ५४१ ॥ जानन् साक्षात्कर्तु-
 मिच्छुः साधको विषयो विधेः । कथं ननु गृहीतस्य दण्डा-
 देर्विधिपूर्वकम् ॥ ५४२ ॥ परित्यागो ऽन्यथा व्यर्थो विधिः
 स्यात्तत्प्रमापकः । मैवं मन्दाऽधिकाराणां विधिस्तत्प्रापको भ-
 वेत् ॥ ५४३ ॥ तीव्रवैराग्ययुक्तानां मुख्यानामधिकारिणाम् ।
 न दण्डादेर्ग्रहः सो ऽपि न मुख्यो ऽस्ति श्रुतेर्वशात् ॥ ५४४ ॥
 किं चाऽन्यदाग्रही दण्डे प्रष्टव्यो घटदण्डयोः । दण्डादेर्विद्य-
 मानत्वात्त्यागो न भवता मतः ॥ ५४५ ॥ संस्कृतत्वाद्वा
 भवता पक्षयुग्मं प्रणाशितम् । वस्त्रादेर्विद्यमानत्वात्त्यागो ऽपि
 च कथं तव ॥ ५४६ ॥ संस्कृतस्याऽग्निवेदादेस्त्याज्यता भ-
 विता कथम् । कथं महामन्त्रवृन्दैर्गृहीतामग्निसाक्षिकाम् ॥ ५४७ ॥
 उपभोग्यां धर्मपत्नीं मुक्ता प्रव्रजितो भवान् । भोगेच्छाविर-
 हात्तस्य रक्षणादिप्रयासतः ॥ ५४८ ॥ प्रतिबन्धकरत्वाच्च पु-
 रुषार्थस्य वेदद्वक् । त्यक्तवानस्मि तामेवं दण्डाक्षैस्त्यज भोग्य-

कार्यकारणं द्रव्यं समानाश्रयगीस्त्वतः । प्रकृष्टवाक्यवत्सोयं-
वाक्यवच्चेष्ट्यते बुधैः ॥ ५२० ॥ संसर्गाऽसङ्गिसम्यग्धीहेतुता
या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थना यद्वा तत्प्रातिपदिका-
र्थता ॥ ५२१ ॥ सम्बन्धत्रयमादाय चाऽखण्डार्थस्य बोधकम् ।
सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ॥ ५२२ ॥ लक्ष्य-
लक्षणसम्बन्धपदार्थः प्रसगात्मता । उक्तवाक्येषु सर्वत्र ल-
क्षणा भागलक्षणा ॥ ५२३ ॥ अत्र जीवेशयोरैक्यं तादात्म्यं
तु न संमतम् । भेदाऽभेदौ विरुद्धत्वात्कथं स्यातां परात्म-
नाः ॥ ५२४ ॥ उक्ताऽऽत्मज्ञानसिद्ध्यर्थं श्रवणं मननं तथा ।
ध्यानं समाधिः कर्त्तव्यं श्रवणादेर्विधानतः ॥ ५२५ ॥ वेदा-
न्तानामद्वितीये तात्पर्यज्ञानसिद्ध्ये । ऊहाऽपोहात्मिका
चित्तक्रियैव श्रवणं विधेः ॥ ५२६ ॥ अपूर्वः परिसङ्ख्या वा
विधिर्नियम एव वा । मननं च श्रुताऽर्थानामूहाऽपोहविचिन्त-
नम् ॥ ५२७ ॥ विजातीयतिरस्कारः सजातीयधियस्तथा ।
प्रवाह उच्यते ध्यानं समाधिर्द्विविधः स्मृतः ॥ ५२८ ॥ स-
विकल्पो निर्विकल्पः सविकल्पः स चोच्यते । ज्ञातृज्ञेय-
विकल्पानामेको यत्र च विद्यते ॥ ५२९ ॥ निर्विकल्पसमा-
धिस्तु ज्ञातृज्ञेयादिवर्जितः । अद्वितीयाऽऽकारमात्रचित्तसं-
स्थितिरुच्यते ॥ ५३० ॥ एवं साधनसम्पन्नपुरुषस्य हि जा-
यते । जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं सर्वाऽनर्थनिवर्त्तनम् ॥ ५३१ ॥
फलव्याप्यत्वमेवाऽस्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् । ब्रह्मण्यज्ञानना-
शाय वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥ ५३२ ॥ निर्ममो निरहङ्कारः
पूर्णबोधमुख्यात्मकः । कृतकृत्यः सर्वसाक्षी जीवन्मुक्तो न सं-
शयः ॥ ५३३ ॥ तस्मादज्ञाननाशाय ब्रह्माऽऽत्मप्रतिपत्तये ।
श्रुत्वा मत्वा ब्रह्मतत्त्वं सर्वसाधनसंयुतः ॥ ५३४ ॥ सर्वदा

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः । वद-
 न्ति चाटुकान् मूढा युता मायागिरोत्सुकाः ॥ ५०६ ॥ रजसा
 घोरसङ्कल्पाः कामुका अभिमन्यवः । दाम्भिका मानिनः
 पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ५०७ ॥ वदन्ति चान्योन्य-
 मुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः । यजन्त्यसृष्टाऽन्नवि-
 धानदक्षिणा वृत्तै परं घ्नन्ति पशून्तद्विदः ॥ ५०८ ॥ लोके
 व्यवसायाऽऽमिषमद्यसेना नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चो-
 दना । व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु नि-
 वृत्तिरिष्टा ॥ ५०९ ॥ यदुक्तं कर्मणो ऽभावादशरीरत्वलक्ष-
 णः । मोक्षो भवेदृते ज्ञानात् तदेतन्नैव युज्यते ॥ ५१० ॥ न
 हि किञ्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म
 सर्वः प्रकृतिर्जैर्गुणैः ॥ ५११ ॥ अतः सुनिपुणस्यापि ज्ञानशू-
 न्यस्य देहिनः । प्रसवायकरं कर्म भवसेव न संशयः ॥ ५१२ ॥
 अज्ञस्य कामना नेति वदितुं केन शक्यते । अतः कामेन क-
 र्माणि कुरुते ह्यवशो ऽपि सः ॥ ५१३ ॥ नित्यानां करणा-
 त्केषां पापानां स्याद्विनाशनम् । नाऽशुद्धानां महापातकानां
 वा स्याद्विनाशनम् ॥ ५१४ ॥ प्रारब्धव्यतिरिक्तानां सञ्चितानां
 च कर्मणाम् । सद्भावाद्भाविदेहे ऽपि भवेन्मोक्षः कुतस्त-
 व ॥ ५१५ ॥ निरपेक्षादतो ज्ञानाद् मोक्षः स्यान्न तु कर्मभिः ।
 यदा रज्ज्वां फणिद्रष्टुः पुंसः कर्मशतैरपि ॥ ५१६ ॥ न ग-
 च्छेद्भयकम्पादि रज्जुज्ञानात्तु गच्छति । तद्वत्स्वात्माऽज्ञानबन्धः
 स्वज्ञानाद्विनिवर्तते ॥ ५१७ ॥ तस्मादखण्डविज्ञानान्मुक्तिः
 स्यान्न तु कर्मभिः । सप्तमिसादिकं वाक्यमखण्डार्थस्य बोध-
 कम् ॥ ५१८ ॥ स्वरूपलक्ष्यवाक्यत्वात्तथा प्रश्नोत्तरत्वतः ।
 तत्त्वमस्यादिकं वाक्यमखण्डार्थस्य बोधकम् ॥ ५१९ ॥ अ-

टः ॥ ४९५ ॥ प्रष्टव्यो विषयाऽभावात् फलाऽभावान्न चा-
ऽग्रिमः । उपक्रमादिभिर्लिङ्गैस्तात्पर्यं ब्रह्मणि स्फुटम् ॥ ४९६ ॥
ब्रह्मैव वेदशिरसामखण्डाऽऽनन्दमद्वयम् । विषयो न द्वितीयोपि
सुखप्राप्त्यादिसम्भवात् ॥ ४९७ ॥ किं च विप्रो न हन्तव्य
इत्यादौ न हि चोद्यते । क्रिया तत्साधनं वापि न क्रियार्थेन
मानता ॥ ४९८ ॥ तस्मात्कर्तृस्तुतिद्वारा न कर्मपरता भवेत् ।
कृतकं यदनित्यं तद् न्यायेनोद्बलिता सती ॥ ४९९ ॥ तद्य-
थेति श्रुतिः सोममपामेत्यादिकां श्रुतिम् । बाधते सत्त्वशुद्धयर्थं
कर्म नानाविधं भवेत् ॥ ५०० ॥ कर्मकाण्डं ब्रह्मकाण्डशेष-
मेव स्वयं पुनः । शुद्धयर्थं कर्म विदधद् मुक्त्यर्थं न कदा च-
न ॥ ५०१ ॥ कृत्स्नेन वेदवृन्देन स्वाभाविक्या निरोधनम् ।
प्रवृत्तेः क्रियते तेन न तु कश्चित्प्रवर्त्तते ॥ ५०२ ॥ प्रव्रजेद्
ब्रह्मचार्येव रागी चेत्परयोषितः । न गृह्णीयात् परं त्वेकां क-
न्यामुद्राहयेदिति ॥ ५०३ ॥ उद्राहितायां कन्यायां यथाकालं
कुरु क्रियाः । क्रियाकर्त्ता स्वदारे ऽपि नित्यं मा गच्छ किं
तु सः ॥ ५०४ ॥ ऋतौ भार्यामुपेयादित्येवं वर्णयति श्रुतिः ।
वृद्धस्त्वं कर्मणा मोक्षं विकल्पयसि कर्महः । निन्द्यन्ते कर्मठा वे-
दैश्चमसेनापि योगिना ॥ ५०५ ॥

“अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः परिडतं-
मन्यमानाः । जघन्यमानाः पर्यन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना
यथा ऽन्धाः । अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इति
अभिनन्दन्ति वालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः
क्षीणलोकाश्चयवन्ते । इष्टापृर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो
वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृते तु भूत्वा इमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति” ।

ऽखिलाः ॥ ४८० ॥ निर्गुणश्रुतयः सर्वाः प्रबलास्तेन संप-
 ताः । सगुणश्रुतयः सर्वा बाधितास्तद्विरोधतः ॥ ४८१ ॥ व्या-
 वहारिकधर्मेषु स्थास्यन्ति ब्रह्मणस्ततः । सच्चिदानन्दमद्वैतं नि-
 रवद्यं निरञ्जनम् ॥ ४८२ ॥ विशुद्धं गम्यते ब्रह्म ससमित्या-
 दिवाक्यतः । अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं सच्चिदानन्दरूपता ॥ ४८३ ॥
 जीवस्य पूर्वमेवोक्ता तादृशोर्जीवकेशयोः । ऐक्यं वदन्ति वे-
 दान्तास्तत्त्वमस्यादयो ऽखिलाः ॥ ४८४ ॥ कर्मकर्तृस्तुतिद्वारा
 कर्मस्तुतिपरा मताः । वेदान्ता जीवपरयोर्नाऽभेदप्रतिपाद-
 काः ॥ ४८५ ॥ स्वर्गकामो यजेतेति ज्योतिष्टोमादिसाधनम् ।
 विहितं कर्म तत्कर्ता यदि देहः कथं फलम् ॥ ४८६ ॥ का-
 लान्तरोपभोग्यं स्यादतो देहाऽतिरिक्तता । आत्मनो गम्यते
 तद्वच्छुद्धत्वादिगुणास्तथा ॥ ४८७ ॥ कर्तृस्तुत्या कर्मणां ते
 स्तावका नैक्यबोधकाः । प्ररोचना त्वाङ्गतयोपयुज्यतइतिरिणा-
 त् ॥ ४८८ ॥ वेदान्तो न पृथक् शास्त्रं लिङ्गलोदृतव्यादिचो-
 दनाः । क्रियार्थास्तदभावाच्च श्रुत्यन्तस्याऽर्थवादता ॥ ४८९ ॥
 आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमिति स्फुटम् । अतदर्थस्य
 विधिना त्वेकवाक्यत्वमुच्यते ॥ ४९० ॥ स्तुत्यर्थत्वेन मु-
 क्तिश्च नित्यकर्मादिभिर्भवेत् । नित्यानां करणात्पापकर्मसञ्च-
 यनाशनम् ॥ ४९१ ॥ काम्यत्यागात्तत्फलाय न देहो जायते
 तथा । निषिद्धाऽऽचरणाऽभावान्नरको ऽपि न जायते ॥ ४९२ ॥
 प्रारब्धकर्मणां भोगात् क्षयात्सर्वस्य कर्मणः । अभावाद्भावि-
 देहानामुत्पत्तिः केन सम्भवेत् ॥ ४९३ ॥ अशरीरत्वमोक्षो
 ऽयं विना ज्ञानेन सिध्यति । स्यादेतदेवं वेदस्य सर्वस्याऽप्या-
 शयो यदि ॥ ४९४ ॥ तत्र स्यान्न तथा ऽस्त्येव तथा ह्येत-
 त्प्रकाशयते । वेदान्तो न पृथक् शास्त्रं वदन् वादी स कर्म-

प्राण इत्याहुः कापिला जनाः ॥ ४६५ ॥ मैत्रिमिन्द्रियजज्ञानदे-
हस्यक्रिययोर्महत् । वैलक्षण्यं भवेदेतद् दृष्टान्ते नैव दृश्यते ॥ ४६६ ॥
प्राण एष पञ्चवृत्तिर्विभुः स्यात्तु व्युपक्रमे । हिरण्यगर्भपर्यन्त-
सर्वदेहसमोक्तितः ॥ ४६७ ॥ समष्टिव्यष्टिरूपेण विभुतैषा
ऽऽधिदैविकी । आध्यात्मिको ऽल्पः प्राणो ऽसावुत्क्रान्त्या-
दिश्रुतेर्भवेत् ॥ ४६८ ॥ स्वतन्त्राण्येव चेष्टन्ते न देवैश्चक्षुरा-
दयः । नो चेदक्षयादिजो भोगो देवानां स्यान्न चाऽऽत्म-
नः ॥ ४६९ ॥ श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगो ऽग्न्यादेस्तु नो-
चितः । देवदेहेषु भोगो ऽस्तु जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा ॥ ४७० ॥
मुख्यप्राणस्य देहस्यसर्वाऽक्षस्थानगामिनः । भवन्ति वृत्तयो
ऽक्षाणि न भिद्यन्ते ततः कुतः ॥ ४७१ ॥ इरूपत्वश्रुतेः प्राणना-
म्नोक्तत्वाच्च तन्मृषा । श्रमाऽश्रमादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनाम-
नी ॥ ४७२ ॥ आलोचकत्वेनाऽन्यानि प्राणो नेता ऽक्षदेहयोः ।
नामरूपव्याकरणो न कर्त्तेशो न तु स्वयम् ॥ ४७३ ॥ अनेन
जीवेनेत्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इष्यते । जीवाऽन्वयः प्रवेशेन स-
न्निधेः सर्वसर्जने ॥ ४७४ ॥ जीवो ऽशक्तः शक्त ईश उत्तमो-
क्तिस्तथेशितुः । एवं लोका लोकपाला लोकान्तर्वर्त्तिनस्त-
था ॥ ४७५ ॥ ब्रह्माण्डं च जगत्सर्वं सृष्टं तेन महात्मना ।
महामायाविना सर्वं यदा केवललीलया ॥ ४७६ ॥ एवं स-
र्वज्ञसर्वेशस्तत्पदार्थो निरूपितः । एवं सिद्धस्येश्वरस्य सर्व-
ज्ञस्य महात्मनः ॥ ४७७ ॥ तद्विलक्षणजीवस्य कथमैक्यं भ-
वेच्छुणु । जगत्कृतृत्वमीशत्वं सर्वज्ञत्वादिकं तथा ॥ ४७८ ॥
अन्यच्च सकलं धर्मजातं ब्रह्मणि कल्पितम् । मायया तलमा-
लिन्यमाकाशे कल्पितं यथा ॥ ४७९ ॥ सगुणश्रुतयः सर्वाः
साऽवकाशा उपासने । नोपासने साऽवकाशा निर्गुणश्रुतयो

श्रोत्रादीनि तथैव च । वागादीनि रजोऽशैस्तु पञ्चकर्मेन्द्रिया-
 णि च ॥ ४५० ॥ अपञ्चीकृतभूतानां सर्वेषां सात्त्विकांशतः ।
 समष्टिव्यष्टिभेदेन भिन्नमुत्पद्यते मनः ॥ ४५१ ॥ मनस्सु व्य-
 ष्टिभूतेषु समष्ट्यनुगतं भवेत् । श्रोत्रत्वङ्मयनं जिह्वा घ्राणं धी-
 न्द्रियपञ्चकम् ॥ ४५२ ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रि-
 यपञ्चकम् । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ४५३ ॥
 अन्तःकरणमेवैकं भिद्यते वृत्तिभेदतः । शब्दस्पर्शौ रूपरसग-
 न्धाः पञ्चकबुद्ध्यः ॥ ४५४ ॥ वचनाऽऽदानगमनविसर्गा-
 ऽऽनन्दलक्षणम् । भूतभव्यार्थविषयं स्मरणं चाऽपरं मत-
 म् ॥ ४५५ ॥ एकादशैव कार्याणि तावन्सेवेन्द्रियाण्यपि ।
 वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशादसौः ॥ ४५६ ॥ इन्द्रियाणि
 प्राणवृत्तिरित्याहुः कापिला जनाः । देहस्थवृत्तिसद्भागेष्वेवा-
 ऽक्षत्वं समाप्यताम् ॥ ४५७ ॥ व्यवहारस्तावतैव सिध्येदुत्क्रा-
 न्तिर्कीर्तनात् । परिच्छिन्नानि तान्येव न विभृतीति मे
 र्मतः ॥ ४५८ ॥ अतः प्राणादीन्द्रियाणि विरूपाणीति नि-
 श्रयः । मुख्यः प्राणः पञ्चवृत्तिः सृष्ट्यादौ नैव जायते ॥ ४५९ ॥
 आसीदिति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः । आसीदिति
 ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वा तन्निषेधनात् ॥ ४६० ॥ एतस्माज्जायते
 प्राण इत्युक्तेरेव जायते । समष्टिव्यष्टिभेदेन प्राणोपि द्विविधो
 मतः ॥ ४६१ ॥ अपञ्चीकृतभूतानां रजोऽशैरखिलैश्च सः । जायते
 तत्र सूत्रात्मा समष्टिरभिधीयते ॥ ४६२ ॥ अस्माकं व्यष्टयः
 प्राणा विभागो ऽयं प्रकीर्तितः । बाह्यो वायुस्तनाविष्टः प्राण
 इत्यसमञ्जसम् ॥ ४६३ ॥ वायुना ज्योतिषा प्राण इति श्रुत्या
 पृथक् श्रुतः । वयसां पञ्जरस्थानां चेष्टया पञ्जरे यथा ॥ ४६४ ॥
 चेष्टा यथैव देहे ऽक्षचेष्टया चेष्टलक्षणा । साधारिणी क्रिया

क्रमेणैव प्रपञ्चस्य विरोधः को ऽत्र सम्भवेत् । नन्वाकाशो
 नित्य एव कारणत्रयवर्जनात् ॥ ४३५ ॥ जनिश्रुतेस्तु गौण-
 त्वात् सृष्ट्यादौ नैव जायते । एकज्ञानात्सर्वबुद्धेर्विभुत्वाज्जनि-
 विश्रुतेः ॥ ४३६ ॥ विवर्तकारणे कृत्वा ब्रह्मणो व्योम जायते ।
 जायतां खं मातरिश्वा ह्यान्दोग्ये तदकीर्त्तनात् ॥ ४३७ ॥
 सैषा ऽनस्तमिता देवतेत्युक्तेश्च न जायते । श्रुत्यन्तरोपसंहार-
 गौण्यनस्तमयश्रुतिः ॥ ४३८ ॥ वियद्वज्जायते वायुः खगं ब्र-
 ह्मैव कारणम् । तत्तेजो ऽमृजतेत्युक्ते ब्रह्मजं तेज इष्यते ॥ ४३९ ॥
 वायोरग्निरिति श्रुत्या स्याद्वायोर्ब्रह्मसंयुतात् । लोके सर्वज-
 नेर्दृष्टेर्न बन्हेरुदकोद्भवः ॥ ४४० ॥ विरुद्धत्वाद्वापां जन्म
 ब्रह्मणः सर्वकारणात् । अग्रेराप इति श्रुत्या ब्रह्मणो बन्धुपा-
 धिकात् ॥ ४४१ ॥ अपां जन्मविरोधस्तु सूक्ष्मयोर्नाऽग्निनी-
 रयोः । ता अन्नममृजन्तेति श्रुतमन्नं यवादिकम् ॥ ४४२ ॥ न
 भूमेर्जायते त्वेवं व्रीह्याद्यन्नं जलाद्भवेत् । भूताऽधिकारात्कृ-
 ष्णादिरूपस्य श्रवणादपि ॥ ४४३ ॥ तथा ऽदृश्यः पृथिवीत्यु-
 क्ते पृथिव्यन्नमभेदतः । क्लृप्तः कल्प्याद्वरं तेन लये सृष्टि-
 क्रमो भवेत् ॥ ४४४ ॥ हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं यु-
 ज्यते ततः । पृथिव्यप्स्विति चोक्तत्वाद्विपरीतक्रमो लये ॥ ४४५ ॥
 श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येवं वागादीनि तथा मनः । सृष्टेः प्रागृषिणा
 ऽन्येषां सद्भावोक्तेरनादरः ॥ ४४६ ॥ एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौ-
 तिकत्वाज्जनिश्रुतेः । उत्पद्यते ऽस्तिता तेषां प्रागत्रान्तरमृ-
 ष्टितः ॥ ४४७ ॥ भौतिकत्वादिन्द्रियाणां स्वादेः पश्चात्स-
 मुद्भवः । शब्दादिपञ्चके तत्र यस्य यस्याऽवभासकम् ॥ ४४८ ॥
 तत्तद्गुणवदारब्धं तत्तज्ज्ञानेन्द्रियं मतम् । अपञ्चीकृतभूतानां
 सात्त्विकांशैर्यथाक्रमम् ॥ ४४९ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते

मस्तत्त्वतो ऽन्यथाभावः परिकथ्यते । अतत्त्वतो ऽन्यथाभावो
 विवर्त इति गीयते ॥ ४२० ॥ प्रपञ्चो यदि मायायाः प-
 रिणामो विवक्ष्यते । तदा मिथ्या प्रपञ्चः स्यात् स्वाप्नमाया-
 गजादिवत् ॥ ४२१ ॥ अस्त्वेवं ब्रह्मनिष्ठत्वान्निषिद्धत्वाच्च रू-
 प्यवत् । एवं सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षं बाध्यतामियात् ॥ ४२२ ॥
 न चैतदिष्टं प्रत्यक्षं मानं निर्विषयं भवेत् । उपादानगतं तत्त्वं
 प्रपञ्चे भाति नाऽपरम् ॥ ४२३ ॥ व्यावहारिकसत्यत्वं चा-
 ऽध्यक्षस्यास्तु गोचरः । पारमार्थिकसत्यत्वं श्रुत्या तस्य नि-
 षिध्यते ॥ ४२४ ॥ मिथ्याप्याकाशप्रमुखं जायते ब्रह्मणः
 क्रमात् । ननु विश्वस्य मिथ्यात्वं वर्णितं तस्य कः क्रमः ॥ ४२५ ॥
 सृष्ट्यादीनां यथा स्वप्ने रथादेर्नेक्ष्यते क्रिया । कापि कापि
 श्रुतौ तस्य विगानं दृश्यते क्रमे ॥ ४२६ ॥ तथा ऽऽत्माका-
 शप्रमुखा सृष्टिरेकत्र कथ्यते । अन्यत्र तेजःप्रमुखा प्राणाद्या
 ऽन्यत्र वर्णिता ॥ ४२७ ॥ अक्रमेण श्रुता ऽन्यत्र तस्मात्सृष्टिर्न
 युज्यते । निष्फलत्वाच्छ्रुतेः सृष्टौ तात्पर्यं नैव विद्यते ॥ ४२८ ॥
 सृष्टये चाऽद्वये तस्मिन् तात्पर्यं सफलं भवेत् । यद्वा खल्व-
 न्यथासिद्धा नीयन्ते श्रुतयो ऽखिलाः ॥ ४२९ ॥ अनन्यसि-
 द्ध्या श्रुत्या तैत्तिरिश्रुतया ऽनया । आकाशवायुसृष्टयैव छा-
 न्दोग्ये तेजआदिकम् ॥ ४३० ॥ तत्तेजो ऽसृजतेत्याद्या श्रु-
 त्तिर्नेतुं हि शक्यते । भूतानि सृष्ट्वा स प्राणमसृजतेत्यादिका
 तथा ॥ ४३१ ॥ कुलालः कुशलो मृत्तां खनितुं साधनं
 पुरा । कृत्वा भूमिममत्रार्थं खनित्वा विविधानि च ॥ ४३२ ॥
 कृत्वा ऽमत्राप्युपरतस्तं वदन्ति मनीषिणः । यदिदं दृश्यते ऽमत्रं
 तत्सर्वमकरोदिति ॥ ४३३ ॥ क्रमेणेदं ब्रह्मसृष्टं युगपद्ब्रूदति
 श्रुतिः । मिथ्यात्मवस्तुनः सृष्टिलोके वेदे च दृश्यते ॥ ४३४ ॥

मुक्तिं चैतत्सर्वसिद्धयै प्रधानं चेशवर्जितम् । इदं युक्त्याऽऽभा-
ससिद्धं न श्रुत्यैवेति मे मतिः ॥ ४०५ ॥ विहीनत्वात्प्रमा-
णैस्तु विरुद्धत्वाच्च तैः पुनः । अनुमानं तदीयं सत्प्रतिपक्षा-
दिदूषितम् ॥ ४०६ ॥ सर्ववेदैरधिगते त्वीश्वरे फलदातरि ।
विश्वमूर्तौ विश्वहेतौ कथमीशविवर्जितम् ॥ ४०७ ॥ आत्म-
भेदोऽपि दुःखादेरसाङ्कर्याय चेन्न सः । साङ्कर्यायापि भवति
तथा हि व्यापकात्मनाम् ॥ ४०८ ॥ सर्वात्मनां सर्वगत्या-
ज्जातं तत्सर्वसन्निधौ । दुःखादिकं तु नाऽन्यस्यैकस्यैवेति कथं
भवेत् ॥ ४०९ ॥ एतत्कर्मफलत्वाच्चेत् कर्मणाऽप्येतदीयता ।
कुतस्तत्साधनेष्वेवमभिसंध्यादिषूच्यताम् ॥ ४१० ॥ एवं स-
त्यक्षचित्तेषु प्राणेषु स्वीयता कुतः । अन्योन्याश्रयतापत्तिर-
नवस्था तथाऽऽपतेत् ॥ ४११ ॥ स्वकीयाऽदृष्टजन्यत्वे दे-
हादेः स्वीयता भवेत् । स्वीयत्वे तेन जन्यस्याऽदृष्टादेः स्वी-
यता भवेत् ॥ ४१२ ॥ पूर्वाऽदृष्टेन जन्यत्वाद्देहादेः स्वीयता
यदि । तस्य पूर्वस्तस्य तस्येत्यनवस्था भवेत्तदा ॥ ४१३ ॥
तस्मादात्मा त्वेक एव वैचित्र्यं सुखदुःखयोः । भवत्युपाधिभेदेन
यथेन्द्रोश्चलनादिकम् ॥ ४१४ ॥ वेदान्ते राजमार्गोयमेक आत्मा
परः पुमान् । सत्यचिन्मात्रमानन्दो न द्वितीयोऽस्ति कश्च-
न ॥ ४१५ ॥ तस्मात्सर्वगतादीशाद् महामायादिदं जगत् ।
जायते न जडादीशवर्जितादानुमानिकात् ॥ ४१६ ॥ एकैव
मायाऽविद्या च सदसद्रूपवर्जिता । अनादिभावरूपा च ज्ञा-
ननाश्या श्रुता श्रुतौ ॥ ४१७ ॥ विवर्तते ब्रह्म तत्र माया तु
परिणामिनी । स्वाऽभिन्नकार्यहेतुत्वमुपादानस्य लक्षणा-
म् ॥ ४१८ ॥ तच्चोभयोरपि समं सन्न पटोऽयं जडो घटः ।
इति प्रतीयते तस्मादुपादानं द्वयं मतम् ॥ ४१९ ॥ परिणा-

बहिः ॥ ३८८ ॥ निर्गत्य चक्षुषो रश्मीनेव दीर्घप्रभात्मना ।
 परिणाम्याऽर्थमाप्नोति भोगाऽदृष्टे समुत्थिते ॥ ३८९ ॥ तदा
 तदाश्रितो जीवस्तं तमर्थं प्रकाशयेत् । यद्वाऽन्तःकरणोपा-
 धिर्न जीवः सर्वगो मतः ॥ ३९० ॥ परिच्छिन्नघटाद्यर्थमसं-
 सृष्टं न भासयेत् । घटाऽधिष्ठानचैतन्यब्रह्माऽभिन्नतया प्र-
 दा ॥ ३९१ ॥ वृत्तिद्वारा त्वभिव्यक्तस्तमर्थं भासयेत्तदा ।
 जीवः सर्वगतो यद्वा स्वाऽज्ञानेनावृतः स्वयम् ॥ ३९२ ॥ कथं
 घटादिकं सर्वं भासयेदावृत्तिक्षये । वृत्त्या घटादिकं सर्वं भा-
 सयेद्दीपिका यथा ॥ ३९३ ॥ तदलं चिन्तयाऽमुष्य प्रसक्ता-
 ऽनुप्रसक्तया । कार्याऽभिन्नमुपादानकारणं ब्रह्म गीयते ॥ ३९४ ॥
 उपादानं प्रपञ्चस्य प्रधानं त्रिगुणात्मकम् । परिणामितया
 युक्तं कार्यैश्च सदृशं मतम् ॥ ३९५ ॥ ब्रह्मकार्यैर्विसदृशमेकं
 कूटस्थमिष्यते । तत्कथं जगदाकारपरिणामीति युज्यते ॥ ३९६ ॥
 सृष्ट्यादावीक्षणमपि प्रधानस्यैव युज्यते ॥ ३९७ ॥ सत्त्वा-
 त्सञ्जायते ज्ञानं प्रधानं सत्त्वमुच्यते । अत्रोच्यते जडं लोके
 चेतनप्रेरितं क्षमम् ॥ ३९८ ॥ कार्याऽऽकारेण भवितुं दृश्यते
 युज्यतेऽपि वा । चेतनेन प्रधानस्य प्रेरणं न हि दृश्यते ॥ ३९९ ॥
 अचेतनस्येक्षितृत्वं गौणं मुख्येक्षणे सति । न युज्यते सत्त्व-
 वृत्तिर्न ज्ञानं साक्ष्यसङ्गतौ ॥ ४०० ॥ सत्त्ववृत्तिर्महामायाब्रह्म-
 णस्तूपपद्यते । ससाक्षिका सृष्टिकाले स्रष्टव्याऽर्थाऽवलम्बि-
 नी ॥ ४०१ ॥ अनभिव्यक्तरूपादिसंसृष्टा चित्तरेव वा । स-
 र्गादावीक्षणं विश्वनिर्मातुर्ब्रह्मणो भवेत् ॥ ४०२ ॥ तस्माद्
 ब्रह्म महामायामुपादानं श्रुतेर्मतम् । मन्यते स तु नानात्वमात्म-
 नामप्यसङ्गतम् ॥ ४०३ ॥ चिद्रूपत्वं विभुत्वं च प्रकृतेः पुरु-
 षस्य च । अविवेकात्संसृतिं च विवेकात्स्वात्मना स्थितिम् ॥ ४०४ ॥

त्वाल्लक्षणं ब्रह्मणो जगुः । उत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं निमित्तस्यापि
सम्भवेत् ॥ ३७३ ॥ उपादानत्वमिद्वयर्थं ध्वंसो ब्रह्मणि द-
र्शितः । एतावति कृते तस्मिन्निमित्तत्वं न सिध्यति ॥ ३७४ ॥
उपादाननिमित्तत्वब्रह्माऽद्वैतत्वसिद्ध्ये । एकं लक्षणमेवेदमि-
त्येवं के चिदुचिरे ॥ ३७५ ॥ जगत्कर्तृत्वमीशस्य कीदृशं तत्र
के चन । कार्याऽनुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वं तदिष्यते ॥ ३७६ ॥
कार्याऽनुकूलज्ञानत्वं कर्तृत्वमिति चापरे । सर्वज्ञत्वमथाऽज्ञस्य
कीदृशं तत्र के चन ॥ ३७७ ॥ जीवो यथा मनोवृत्त्या ज्ञा-
तेति परिगीयते । मायावृत्त्या तथा ब्रह्म सर्वज्ञ इति वर्ण्य-
ते ॥ ३७८ ॥ अथ वा ब्रह्मणः स्वाऽऽत्मचैतन्येनैव केवलम् ।
स्वनिष्ठसर्वभासित्वात्सर्वज्ञं ब्रह्म कथ्यते ॥ ३७९ ॥ अविद्यायां
चित्रभित्तावतीतं चाऽप्यनागतम् । मृष्टाऽनुन्मीलिताऽऽकार-
चित्रवद्रामनात्मना ॥ ३८० ॥ वर्त्ततइति तद्योगात्तयोरप्य-
वभासिता । एवं चेद् ब्रह्मणः सर्वविषयज्ञानरूपता ॥ ३८१ ॥
मिद्धा न सर्वज्ञातृत्वमिति चेत्तत्र सिध्यतु । सर्वज्ञं नाम सर्वार्थ-
ज्ञानरूपत्वमेव तत् ॥ ३८२ ॥ यद्वा स्वरूपचैतन्यं दृश्यकार्या-
ऽभियोगतः । उपैति कार्यतां तच्च ज्ञानं तेनैव सर्ववित् ॥ ३८३ ॥
ननु जीवो मनोवृत्तिमनपेक्ष्यैव चिद्धनः । स्वरूपबोधेनैवाऽर्थान्
जानीयाद् ब्रह्मवत्तदा ॥ ३८४ ॥ उपादानतया ब्रह्म स्वसंसृष्टमिदं
जगत् । वेत्ति जीवो ऽनुपादानतया सर्वगतो ऽपि सन् ॥ ३८५ ॥
जगत्संसर्गरहितः कथं वेत्तीश्वरो यथा । गोत्वजातिः सर्वगापि
नोष्ट्राश्वादिषु सङ्गिनी ॥ ३८६ ॥ किं तु सास्त्रादिम-
ध्यक्तिमङ्गिनी स्यात्स्वभावतः । एवं जीवो ऽपि स्वाभाव्याद्
घटकुड्याद्यसङ्गवान् ॥ ३८७ ॥ किं त्वविद्यामनौधर्मैः स्वभा-
वादेव चोच्यते । जीवोपाधिर्मनो ऽन्तःस्थं यदैवाऽक्षयादितो

रूपत्वात्कथं भवेत् । ज्ञानाऽऽश्रयस्य मनसो जीवे ऽध्यासव-
 शादयम् ॥ ३५८ ॥ अयस्येव यथा वन्हेर्दग्धृत्वमुपचर्यते ।
 भूस्थे तोये यथा ऽर्को वा भूधर्मप्रतिविम्बितः ॥ ३५९ ॥ प्र-
 तीयते तथा ज्ञानं मनःस्थं धर्म आत्मनः । ज्ञानरूपस्य जी-
 वस्य ज्ञातृत्वमुपचर्यते ॥ ३६० ॥ नन्वस्तु ज्ञानरूपत्वं नित्य-
 ज्ञानस्वरूपता । कथं ज्ञानस्य सर्वस्य विनाशित्वं विनिश्चि-
 तम् ॥ ३६१ ॥ अस्मिन्नर्थे ऽधुना ज्ञानं ममोत्पन्नं गतं त्वि-
 ति । एतावन्तमहं कालं परमेश्वरविग्रहम् ॥ ३६२ ॥ पश्य-
 नेवाऽऽसमित्येव सर्वप्राणिषु संमतम् । अनुसन्धानमस्तीदं नि-
 त्यज्ञानं विना कथम् ॥ ३६३ ॥ लोके ज्ञाते ऽनुसन्धानमज्ञाते
 न कथं चन । धारागतानां ज्ञानानां ज्ञानं यदि न विद्य-
 ते ॥ ३६४ ॥ तेषामप्यनुसन्धानमज्ञातानां कथं भवेत् । य-
 द्यस्ति धारासमये न तज्जन्यं तथा सति ॥ ३६५ ॥ धाराभङ्गः
 प्रमज्जेत यदि नित्यं तदिष्यते । स एवाऽऽत्मा सर्वसाक्षी नि-
 त्यज्ञानैकलक्षणम् ॥ ३६६ ॥ सर्वदा स्यामहमिति परमप्रेमद-
 र्शनात् । सुखस्वरूप आत्मा स्याद् विषयास्तस्य व्यञ्जकाः ॥ ३६७ ॥
 सुखमस्वाप्समित्येवं सुखस्य स्मरणे सति । तन्मूलभूत आ-
 नन्दप्रकाशो जीव इष्यते ॥ ३६८ ॥ नित्यानन्दः स्वप्रकाशो
 भवेदात्मा न चेतः । ननु सर्वसुखं जन्यपुण्यकर्मफलत्व-
 तः ॥ ३६९ ॥ मैवं, व्यञ्जकवृत्तिनां जन्यत्वेनोपचर्यते । ननु
 सच्चित्सुखस्यापि जीवस्य ब्रह्मणा सह ॥ ३७० ॥ सर्वज्ञेन
 जगत्कर्ता कथमैक्यं तथा सति । मुक्तिकाले ऽपि जीवस्य
 सर्वज्ञत्वादिकं भवेत् ॥ ३७१ ॥ सर्वज्ञत्वादिकं तस्य ब्रह्मणः
 कथमुच्यते । अज्ञानविषयाऽऽधारं जगज्जन्मादिकारणम् ॥ ३७२ ॥
 जगज्जन्मस्थितिध्वंसत्रिष्वेकैकस्य हेतुता । प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्ग-

द्यते ॥ ३४३ ॥ औपाधिकं पुष्पयोगाह्लाहिसं स्फटिके यथा ।
तस्मात्कर्तृव भोक्ता ऽऽत्मा प्रमाणादवगम्यताम् ॥ ३४४ ॥
नन्वेवं सति जीवस्य कर्तृभोक्तृशरीरिणः । संसारिणः परं
ब्रह्म स्वरूपेणैकता कथम् ॥ ३४५ ॥ अत्रोच्यते, वत्स सौम्य
सावधानमनाः शृणु । जीवो नाम ब्रह्मणो ऽन्यद्वस्तु किं चित्र
हीष्यते ॥ ३४६ ॥ शुद्धचैतन्यमेवैकमज्ञाने प्रतिबिम्बिते । प्रति-
बिम्बस्ततो जीवो बिम्बस्त्वीश्वर उच्यते ॥ ३४७ ॥ अविद्यया त्व-
वच्छिन्नं चैतन्यं जीव उच्यते । अविद्याविषयं ब्रह्मैवेश इत्यु-
च्यते बुधैः ॥ ३४८ ॥ जीवे ऽप्यविद्यया कोशचतुष्टयमभूत-
या । देहे ऽध्यस्ते मनुष्योऽहं स्थूलोऽहमिति मन्यते ॥ ३४९ ॥
क्षुधितो ऽहमिति प्राज्ञो मन्यते कल्पिते तथा । अध्यस्ते-
ष्विन्द्रियेष्व्वात्मा श्रोता स्पृष्टेति मन्यते ॥ ३५० ॥ द्रष्टा ऽऽस्वाव-
यिता ऽऽघ्राता मूको वधिर इत्यपि । अध्यस्ते मनसि स्वास्मिन्
कर्त्ता भोक्ता सुखी तथा ॥ ३५१ ॥ दुःखी कामी स्पृ-
हीत्येवं मन्यते तद्विपर्यात् । नैव स्थूलो न क्षुधितः श्रोता
वस्तु च नो तथा ॥ ३५२ ॥ न सुखी नापि दुःखी वा
न कामी वा कदा चन । न कर्त्ता नापि भोक्ता ऽऽत्मा
संसारी वा न वस्तुतः ॥ ३५३ ॥ शरीरस्थो ऽपि
कौन्तेय न करोति न लिप्यते । तत्रैवं सति कर्त्तारिमात्मानं
केवलं तु यः ॥ ३५४ ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दु-
र्मतिः । यस्य नाऽहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ ३५५ ॥
हत्वा ऽपि स इमान् लोकान्न हन्ति न निबध्यते । तस्मा-
दात्मा सर्वसाक्षी नित्यज्ञानसुखात्मकः ॥ ३५६ ॥ अहम-
स्मीति जीवो ऽयमात्मास्त्वित्वं प्रपद्यते । नन्वात्मानमनात्मानं
जानामीति प्रतीतितः ॥ ३५७ ॥ ज्ञानाश्रयः स्वयं ज्ञानस्व-

दः । नैवं प्राणो भवेदात्मा वायुत्वात्तन्निरोधनात् ॥ ३२९ ॥
 प्राणायामेन मनसा, तर्ह्यस्तु मन एव सः । संक-
 ल्पादेराश्रयत्वाद्, मैवं बुद्ध्या निरोधनात् ॥ ३३० ॥
 मनस,स्तर्हि बुद्धिः स्यादात्मा कर्माऽऽश्रयत्वतः ।
 विज्ञानं तनुते यज्ञमित्यादिश्रुतिवाक्यतः ॥ ३३१ ॥ न, सु-
 पुप्तौ विनष्टत्वाद् मितत्वाच्च घटादिवत् । सदोदयं निरन्तं च
 विज्ञानं जीव इष्यताम् ॥ ३३२ ॥ प्रत्यभिज्ञादिबाधेन मत्त-
 मेतन्न युज्यते । सुषुप्त्यादौ सर्वनाशा,ज्जीवात्मा शून्यमिष्य-
 ताम् ॥ ३३३ ॥ मैव,मात्मास्तिता सर्वैरहमस्मीति दृश्यते । किं
 च शून्यं दृश्यते वा न वादृश्यं तया ऽग्रिमे ॥ ३३४ ॥ भवा-
 नेव हि तज्ज्ञाता जगतः सत्त्वमापतेत् । शून्यं द्वितीये ना-
 स्येव मानाऽभावात् खपुष्पवत् ॥ ३३५ ॥ अस्तु ज्ञाता कर्म-
 कर्ता प्रतिदेहं विभागवान् । विभुर्नित्यो ब्रह्मणैक्यं कथं सं-
 सारिणो भवेत् ॥ ३३६ ॥ मैवं, जीवस्य कर्तृत्वे कथं मोक्षो घटेत
 तत् । स्वाभाविके तु कर्तृत्वे विकारित्वं भवेद् ध्रुवम् ॥ ३३७ ॥
 विकारिणस्तु निरसत्वं न दृष्टं युज्यते ऽपि वा । वास्यहस्ते
 यथा तक्षिण कर्तृत्वं दृश्यते तथा ॥ ३३८ ॥ देहेन्द्रियादिक-
 रणे कर्तृत्वं जीवआत्मनि । न्यस्तवास्ये यथा तक्षिण कर्तृत्वं
 नैव दृश्यते ॥ ३३९ ॥ न्यस्तेन्द्रियादिकरणे सुषुप्तौ जीवआ-
 त्मनि । सर्वकर्तृत्वविरहो दृश्यते तेन चात्मनि ॥ ३४० ॥ क-
 र्तृत्वं वास्तवं जीवे कर्त्ता नाऽऽत्मा भवेत्ततः । नन्वकर्त्तापि
 भोक्ता ऽऽत्मा दृष्टस्तु सुखदुःखयोः ॥ ३४१ ॥ मैवं, कर्तृत्व-
 हीनस्य भोक्तृत्वं सम्भवेत्कथम् । अहं कर्त्ता ऽस्मि सर्वासां
 क्रियाणामिति धीस्तदा ॥ ३४२ ॥ स्वर्गकामो यजेतेति श्रुति-
 श्चापि विरुध्यते । अकर्त्ता वस्तुतो ऽथात्मा भोक्तृत्वं प्रतिप-

स्मृतिं लभेत सर्वासां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षतः । सहस्रवारं नभसः
 पतित्वा वा न संभवि ॥ ३१४ ॥ ज्ञानं तु चित्तशुद्ध्या स्यात्
 सा च लघ्वशनादिभिः । अलभेताद्विचारेण प्रकृतं वर्णयाम्यह-
 म् ॥ ३१५ ॥ तितिक्षा द्वन्द्वमहनं श्रद्धा वेदगुरुक्तिषु । निमृही-
 तस्य चित्तस्य प्रसक्त्वावयमुच्यते ॥ ३१६ ॥ समाधानं सु-
 मुक्षा च कैवल्यैच्छा भवेत्ततः । प्रसक्यगृह्यैक्याजिज्ञासा विचारे
 कारणं भवेत् ॥ ३१७ ॥ अनन्तरं ब्रह्मनिष्ठं श्रोत्रियं विजि-
 तेन्द्रियम् । जीवन्मुक्तं कारुणिकं परहंसधुरन्धरम् ॥ ३१८ ॥
 उपगच्छेत्समित्पाणिर्यथाशास्त्रमतन्द्रितः । तस्मै योग्याय शि-
 ष्याय गुरुः कारुणिकोत्तमः ॥ ३१९ ॥ जीवाऽभेदब्रह्मविद्यां
 प्रब्रूयात्सद्गिरादताम् । श्रुत्वा गुरुमुखाच्छृण्व आत्मनो ब्रह्म-
 रूपताम् ॥ ३२० ॥ अयुक्तां मन्यमानस्तां गुरुं पृच्छति साद-
 रम् । भगवन् श्रीगुरो विष्णो ब्रह्मात्मैक्यं कथं भवेत् ॥ ३२१ ॥
 संसार्यहमसंसारि ब्रह्मैक्यं स्यात्कथं तयोः । किं चाऽन्यद्वादिनां
 जीवे विवादो दृश्यते महान् ॥ ३२२ ॥ अहं मनुष्य इत्येवं
 प्रतीतिः सर्वजन्तुषु । सत्त्वाच्छरीरमेवाऽऽत्मा तस्यैक्यं ब्रह्मणा
 कथम् ॥ ३२३ ॥ मैवं देहो मम स्थूल इत्येवं भेददर्शनात् ।
 कृतहानादिदोषाच्च भिन्न आत्मा ततो भवेत् ॥ ३२४ ॥ न-
 न्वेवमस्तिन्द्रियाणि द्रष्टेयादिप्रतीतितः । आत्मा, मैवं किमे-
 कैकं समुदायो ऽथ वा मतः ॥ ३२५ ॥ आद्ये घटे पुरा ऽद्राक्षं
 तमिदानीं स्पृशाम्यहम् । बाध्येत प्रसभिज्ञेयं शरीरस्य च नाशन-
 म् ॥ ३२६ ॥ विरुद्धमतिशालित्वाद्भ्रामणीभिर्यथाक्रमम् । द्वितीये
 चक्षुरादीनामेकस्यापि विनाशने ॥ ३२७ ॥ तत्तममूहस्य नष्टत्वा-
 त्कथमात्मस्थितिर्भवेत् । पिपासितो ऽहं क्षुधित इति प्रसयद-
 र्शनात् ॥ ३२८ ॥ प्राण एव भवेदात्मा देहादेः स स्थितिप्र-

वैशिकस्यापि न नमेत् । तुर्याऽतीताऽवधूतयोर्न ज्येष्ठो, यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठो ऽपि कनिष्ठः । आत्मानमेवं ध्यात्वा ऽनपेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत् चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यां चरेत्, पाणिपात्रेणाऽशनं कुर्यादौषधवदशनमाचरेत्, अश्रीयात्प्राणसन्धारणार्थं तथा यथा मेदोवृद्धिर्न जायते, कृशो भूत्वा ग्रामे एकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं चतुरो मासान् ग्रामे वा नगरे वा ऽपि वसेत् । पक्षा वै मासा इति द्वौ वा वसेत् । विशीर्णखण्डवस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्य नाऽन्यत्प्रतिगृह्णीयात् । यदा ऽशक्तो भवति वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेद्, द्वावेवाऽऽचरेद् द्वावेवाचरेत् । यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदुम्बरपात्रं वा गेहे गेहे विशेषकवलपात्रेण नाऽपरं गृह्णीयात्, पदे पदे भुञ्जन् गच्छेत् ।

अथाऽयं ज्ञानिविषय इति चेदितरस्य तु । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या इति शास्त्रान्मुनिर्यतिः ॥ ३०६ ॥ सर्वत्रेश्वरबुद्ध्यापि भक्षयेत्कवलाष्टकम् । किं चाऽऽरुणिश्रुतिरपि विधाय साधकान्प्रति ॥ ३०७ ॥ संन्यासं श्रवणाद्यर्थं द्वावेवैसव्रवीत्ततः । पाणिपात्रादिकं वक्ति तेनाऽज्ञस्य च चोदितम् ॥ ३०८ ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यातिविषयेष्वपि मज्जते । भक्षणान्मलिनचित्ते मलाद्रागो हि वर्धते ॥ ३०९ ॥ रागात्क्रोधादयो दृष्टास्तद्वतां ज्ञानवार्त्तया । अलं तेषां तु विज्ञानं दूरे दूरे पलायते ॥ ३१० ॥ गृहिभिर्ब्रह्मनिबुद्ध्या भक्ष्यभोज्यैस्तु पूजितः । अज्ञो ऽयं नरकं याति श्रुतिरप्येवमाह हि ॥ ३११ ॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः । भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ॥ ३१२ ॥ स याति नरकान् घोरान् महारौरवमंज्ञकान् । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ॥ ३१३ ॥

“तस्माद्योगी नात्मसम्पितादन्नादधिकं तथा न्यूनं
वे”ति । एवमानन्दगिर्याचार्यैरुदीरितम् । ‘आत्मसंमि-
तमन्नमष्टौ ग्रासा’इत्यादि ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणः ॥ २९५ ॥
अर्द्धं सव्यञ्जनाऽन्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः सं-
चरणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥ २९६ ॥ पूरयेदशनेनाऽर्द्धं तृ-
तीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ २९७ ॥
अयाचितमसंकलृप्तमुपपन्नं यदृच्छया । जोषयेत् सदा भोज्यं ग्रा-
समागतमस्पृहः ॥ २९८ ॥ माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाच-
रेत् । अशक्तः प्राक्प्रणीतादौ शक्त आद्येन वर्तयेत् ॥ २९९ ॥
माधूकरं चरेद्भैक्षं करपात्रं तदुत्तमम् । तदुत्कृष्टं फलाहारः
सर्वोत्कृष्टं तु गोमुखम् ॥ ३०० ॥ गौतमः पाणिपात्रस्य विशेषं
प्राऽन्नवीन्मुनिः । हविः प्राश्य तथा ऽऽचम्य निराहारो भ-
वेद् गृही ॥ ३०१ ॥ प्राश्याऽऽचम्य तथा भिक्षुर्निराहारो
गृहे गृहे । पात्रमत्र भवेत्पाणिस्तेन नित्यं गृहानटेत् ॥ ३०२ ॥
पाणिपात्रं चरन्योगी नाऽसत्कृद् भैक्षमाचरेत् । तिष्ठन् भुञ्ज्या-
च्चरन् भुञ्ज्याद् मध्ये नाऽऽचमनं तथा ॥ ३०३ ॥ आस्येन तु
यदा ऽऽहारं गोवन्मृगयते मुनिः । तदा समः स्यात्सर्वेषु सो ऽमृ-
तत्वाय कल्पते ॥ ३०४ ॥ एतेषां सर्ववाक्यानां मूलभूतश्रुतौ
तथा । स्फुटीकृतो ऽयं नियमः कर्त्तव्यो ऽथ मनीषिभिः ॥ ३०५ ॥

कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा, बहूदकस्याऽक्लृप्तमधूकरं, हंसस्य
अष्टगृहेषु अष्टकवलं, परमहंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रं फलाहारं,
गोमुखं तुर्याऽतीतस्य, अन्नाहारी चेत् गृहत्रये, अवधूतस्या-
ऽजगरवृत्तिः सर्ववर्णेषु, यतिर्नैकत्र वसेत्, न कस्यापि नमेत्,

कथम् । इत्थं कृष्णोक्तरीत्यैव देहस्य स्थितिरिष्यते ॥ २८२ ॥
 सुखमैन्द्रियकं राजन् स्वर्गो नरक एव च । देहिनः स्याद्यथा
 दुःखं तस्मान्नेच्छेत्तु तद्बुधः ॥ २८३ ॥ शयीताऽहानि भू-
 रीणि निराहारो ऽनुपक्रमः । यदि नोपनमेद्भासो म-
 हाहिरिव दिष्टभुक् । किं शयीताऽपि बलवानोमित्याह
 हरिः स्वयम् ॥ २८४ ॥ ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तो-
 कमेव वा । यदृच्छयैवाऽऽपतितं ग्रसेदागतमस्पृहः ॥ २८५ ॥
 ओजस्सहोबलयुतं विश्रद्देहमकर्मकम् । शयानो वीतनिद्रश्च
 नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ २८६ ॥ यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं
 कल्पितवान् प्रभुः । शेषवृत्तिविधानाय किं सुप्तः सो ऽथ
 वा मृतः ॥ २८७ ॥ न शक्यते तथा स्थातुमिति चेत्प्राण-
 धारणम् । अभ्यनुज्ञातमाम्नायवाक्येन क्रियतां भवान् ॥ २८८ ॥
 तोयमात्रात्प्राणमात्रं तिष्ठेन्नपिबतश्चुतेः । अशक्तश्चेत्कणैस्साकं
 पिवेदम्बूनि भूरिशः ॥ २८९ ॥ फलपत्रोदकाहारः पर्वतादि-
 ष्विति श्रुतेः । कणानि तानि चाऽन्यानि स्मृतौ प्रोक्तानि
 योगिभिः ॥ २९० ॥ भैक्षं यवागुं तक्रं वा कणापिण्याकसक्तवः ।
 त्वङ्मूलपत्रपुष्पाणि कणा यवकमित्यपि ॥ २९१ ॥ एवमादि
 स्मृतिततीः संस्मृत्यैवं समूचिरे । इत्ये ते वै शुभाऽऽहारा यो-
 गिनां सिद्धिदायकाः ॥ २९२ ॥ मातर्लक्ष्मि भजस्व कं चिद-
 परं मत्काङ्क्षिणी मा स्मभूर्भोगेषु स्पृहयालवो न हि वयं
 का निःस्पृहाणामसि । सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्री-
 कृते भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ २९३ ॥
 नन्वेतेष्वेकमाश्रित्याऽवस्थातुं नैव शक्यते । अशक्तेन मया ब्र-
 ह्मन्निति चेदथ वा शृणु । नात्यश्नतस्तु योगो ऽस्तीत्यत्र भा-
 ष्यकृदब्रवीत् ॥ २९४ ॥

शरीरस्थितिसिद्धये । द्रव्यादिसङ्ग्रहे प्राप्ते भिक्षा भिक्षो-
नियम्यते ॥२७१॥ सा भिक्षा पञ्चधा प्रोक्ता तत्रापि नियमो
ऽपरः । शरीरस्थितिनिर्वाहमात्रमन्नादिभक्षणम् ॥ २७२ ॥
न तु क्षीरघृताऽपूपफलदध्यादिभक्षणम् । रेतोवृद्धिकरं हेतुद् ज्ञान-
निष्ठाऽपहारकम् ॥ २७३ ॥ अतस्तु वर्जनं तेषां प्रयत्नेन नि-
यम्यते । रसादिवर्जनेनाऽन्नं परिव्राजः श्रुतिर्जगौ ॥ २७४ ॥

स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्या ऽहारमाहरन् कृशो
भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्राऽन्नं पलाहा-
रमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपा-
त्रमिवाऽभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गममिवोष्णोदकं मूत्रमिव शवपिण्डमिवैकत्रा-
ऽन्नमिति ।

शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च । एतद्दी-
ताभाष्यकारा मिष्टान्नस्य विवर्जनम् । श्रीमदानन्दगिरयः प्राहुर-
र्थविचक्षणाः ॥ २७५ ॥ किं चाऽन्यद्धर्मशास्त्रेषु यतिधर्माऽव-
भासकान् । श्लोकान् संग्राहके ग्रन्थे विश्वेशस्मृतिनामके ।
प्रोक्तो ऽयमर्थो विद्वद्भिरार्तव्यो महात्मभिः ॥ २७६ ॥ हितं
मितं तदश्नीयाद्यत्सुखेनैव जीर्यति । धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं
वर्जयेद्यतिः ॥ २७७ ॥ नाख्यानां प्रेक्षणं द्यूतं प्रमदाः सुहृदस्तथा ।
भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च नैव पश्येत्कदा चन ॥ २७८ ॥ रसस्या-
ऽनर्थहेतुत्वमब्रवीद् भगवानपि । जिह्वया ऽतिप्रमाथिन्या जनो
रसविमोहितः । मृत्युमिच्छत्यसद्बुद्धिर्मनस्तु बडिशैर्य-
था ॥ २७९ ॥ इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः । व-
र्जयित्वा तु रसनं निरन्नस्य विवर्धते ॥२८०॥ तावज्जितेन्द्रियो न
स्याद् विजिताऽन्येन्द्रियः पुमान् । न जयेद्रसनं यावज्जितं
सर्वं जिते रसे ॥ २८१ ॥ सक्तव्यं चेद्रसोपेतमन्नं देहस्थितिः

देहाऽशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् । विरागकारणं
तस्य किमन्यदुपदिश्यताम् ॥ २५९ ॥ परहंसाऽऽश्रमस्थस्य स्ना-
नादेरविधानतः । अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमा-
चरेत् ॥ २६० ॥ स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः । हंसे
तु सकृदेव स्यात् परहंसे न विद्यते ॥ २६१ ॥ अयाचितं यथाला-
भं भोजनाऽऽच्छादनं भवेत् । परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं
कुर्यात्परेच्छया ॥ २६२ ॥ न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव
साधनम् । नाऽग्निकार्यादिकार्यं च तस्यास्ति हि महे-
श्वरि । परहंसयतेः स्नानं नास्तीति श्रुतिराह च ॥ २६३ ॥

परमहंसस्य मानसस्नानं तुरीयाऽतीतस्य भस्मस्नानमवधूत-
स्य वायव्यस्नानमूर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य भस्मोद्धूलनं पर-
महंसस्य तुर्याऽतीतस्य न तिलकं न पुण्ड्रमवधूतस्य न किञ्चन ।

पुमान् सेवेत सततं न नित्यनियमान् बुधः । यमान् पत-
त्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ २६४ ॥ पतति नियम-
वान् यमेष्वसक्तो न तु यमवान् नियमाऽलसो ऽवसीदेत् । इति
यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या यमबहुलेष्वनुसंदधीत बुद्धिम् ॥ २६५ ॥
मनोनिग्रहशौचस्य नोत्सहे गदितुं फलम् । इति शास्त्रोक्तशौचे
तु ह्यश्रद्धालव आग्रहात् ॥ २६६ ॥ अमुख्येनैव बाह्येन शुध्य-
न्त्वन्ये बहिर्मुखाः । प्रत्यङ्मुखानां शौचं तु मुख्यमान्तरमिष्य-
ते ॥ २६७ ॥ अभ्यासिनो बाह्यशौचमशुद्धस्यापि युज्यते । अ-
रन्निमात्रमुत्सृज्य कुर्याच्छौचमनुद्धतैः ॥ २६८ ॥ पश्चात्तु शो-
धयेत्तीरमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् । वापीकूपतटाकेषु नाऽऽहरे-
द्बाह्यमृत्तिकाम् । अरन्निमात्रादन्तःस्थात्पङ्कादप्याहरेन्मृ-
दम् ॥ २६९ ॥ तस्मादव्यक्तलिङ्गानां यतीनां श्रवणादिषु । वैधे-
ष्वस्त्यधिकारित्वमुत्तरत्रापि वक्ष्यते ॥ २७० ॥ त्यक्तसर्वेषणस्याऽस्य

स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिमूत्रमपि विसृज्य सर्वकर्मनिवृत्तः को ऽहमिति स्मृत्वा यथाजातरूपधरो भूत्वा स्वरूपाऽनुसन्धान-
पूर्वकमूर्ध्वबाहुर्दुर्दीचीं दिशं गच्छेत् पूर्वसंन्यासिगुरोः प्रणवम-
हावाक्यपञ्चीकरणोपदेशं प्राप्य यथासुखं विहरन्नित्याद्याः ।

एवं विभागे संसिद्धे खिद्यन्ते ते वृथा जनाः । एतेनेदं
कथं ग्रन्थान् पठेद्वा पाठयेत् च ॥ २४७ ॥ वस्त्रेणाच्छाद्यानखा-
ग्रमानाभि शृणुयादिति । स्मर्यते घटवस्त्रादेस्त्यागे शौचादि-
लोपतः ॥ २४८ ॥ एवमादि वचस्तेषां परास्तं न्यायवर्तिनाम् ।
किंचाऽयं बाह्यशौचादौ प्रष्टव्यः श्रद्धया ऽन्वितः ॥ २४९ ॥
शौचे परमहंसानां बाह्यं मुख्यं न वा ऽग्रिमः । न युज्यते कृते
तस्मिन् शरीरं नैव शुध्यति ॥ २५० ॥ पूर्णो विष्णुमूत्ररुधिरैर्मा-
समेदोऽस्थिसंहतः । श्लेष्मादिभिश्च यो रोमकूपे क्रिमिभिरावृ-
तः ॥ २५१ ॥ यद्दुर्गन्धेन गव्यूतिर्विष्वग्गन्तुं न शक्येत
तमात्मत्वेन मत्वा यः पवित्रीकर्तुमिच्छति ॥ २५२ ॥ उत्सहे-
ता ऽपि विष्ठां च शुद्धं कर्तुमलं हि सः । उदाजद्गुरुः प्रमा-
णानि तज्जुगुप्सां कलेवरे ॥ २५३ ॥ मलमूत्रभाण्डमेतद्वात्र-
महोरात्रमत्र दृष्ट्वापि । गोत्रकुलसूत्रवादी नेत्रविहीनो न सन्दे-
हः ॥ २५४ ॥ अमेध्यपूर्णं क्रिमिजालसंकुलमतीव दुर्गन्धम-
शौचमध्रुवम् । कलेवरं मूत्रपुरीषभाजनं रमन्ति मूढा न रम-
न्ति पण्डिताः ॥ २५५ ॥ नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति घटिका
इव । बाह्यशौचैर्न शुध्यन्ति नाऽन्तःशौचं च विद्यते ॥ २५६ ॥
अहं ममेति विष्णुमूत्रलेपगन्धादिमोचनम् । शुद्धशौचमिति प्रोक्तं
मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् । शौचात्स्वाऽङ्गजुगुप्सेति दृष्टं फल-
मसूत्रयत् ॥ २५७ ॥ क शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाच-
यः । क चाऽङ्गशोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २५८ ॥ स्व-

अभावाच्चित्तविश्रान्तेश्चित्तं त्वां क्षोभयत्यलम् । तेन यत्र
 कुरु ब्रह्मन् तद्विश्रान्त्यै समाधिना ॥ २३३ ॥ इत्युक्तः
 सो ऽपि तं प्राह जनकं देशिकं प्रति । यथा ऽयं स्वविकल्पो-
 त्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् । क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति-
 निश्चयः ॥ २३४ ॥ एवमुक्त्वा गुरोराज्ञां गृहीत्वा ब्रह्मविन्म-
 हान् । समाध्यर्थं गत इति प्रसिद्धिर्भारते तथा ॥ २३५ ॥
 श्रीदुर्वासःसमीपेपि यतयो भूरिशः श्रुताः । व्यक्तलिङ्गाऽव्य-
 क्तलिङ्गा वेदान्तश्रवणे रताः ॥ २३६ ॥ तर्कनिश्चिततत्त्वार्थ-
 ज्ञाननिर्मलचेतसः । हंसाः परमहंसाश्च शिष्या दुर्वाससः
 प्रभोः ॥ २३७ ॥ नन्वयुक्तमलिङ्गत्वं दण्डादेर्विहितत्वं । परि-
 त्यागो ऽन्यथा व्यर्थो विधिः स्यात्तत्प्रमापकः ॥ २३८ ॥ मैवं
 मन्दाधिकाराणां विधिस्तत्प्रापको भवेत् । तीव्रवैराग्ययु-
 क्तानां मुख्यानामधिकारिणाम् । न दण्डादेर्ग्रहस्तस्य न मुख्यो
 ऽस्ति श्रुतेर्वशात् ॥ २३९ ॥ न चैतत्सिद्धविषयं साधकस्तत्परिग्र-
 हात् । इति वाक्यं वाक्यशेषे ध्यात्वा ऽऽदौ श्रूयते विधिः ॥ २४० ॥
 विधेर्न सिद्धो विषयो विश्रान्तहृदयो महान् । विरक्तो ब्रह्म-
 जिज्ञासुः साधको विषयो विधेः ॥ २४१ ॥ तथापि विदुषो
 ब्रह्म यदिच्छेदिति वाक्यतः । श्रूयते परहंसस्य दण्डादेरपरिग्र-
 हः ॥ २४२ ॥ अशक्तस्य तदन्यस्य दण्डादेश्च परिग्रहः । एक-
 दण्डत्वतच्छून्यबोधकाऽनेकवाक्यतः ॥ २४३ ॥ परहंसे दण्ड-
 वस्त्रस्वीकारो ऽतो विकल्प्यते । एवं सिद्धे च स्मृतिषु श्रवणा-
 दिविधौ स्मृतः ॥ २४४ ॥ आच्छादनादिनियमो वस्त्रवत्येव यु-
 ज्यते । सङ्कोचयेत्तं नियमं यदिच्छेदिति वेदगीः ॥ २४५ ॥
 विना वस्त्रावृतिं शान्तिं पठित्वा श्रवणादिकम् । भवेद्दिग्वाससो
 ऽप्येवं महद्भिः प्रतिपादितम् ॥ २४६ ॥

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यैते नियता दण्डाः
स त्रिदण्डी महामतिः ॥ २१७ ॥ तस्मात् शिखादित्यागोपि श्रुति-
स्मृत्यादिचोदितः । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति चोदना ॥ २१८ ॥
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च श्रुतिः । वीरहा वा एष
इति जरामर्यादिगीस्तथा ॥ २१९ ॥ दृश्यते ऽतस्तद्विरोधाच्छि-
खादित्यागबोधकम् । अतः परं ततो न्यासः परहंसो न वि-
द्यते ॥ २२० ॥ तेनाऽविरक्तविषयाः श्रुतयस्त्वदुदाहृताः । ना-
ऽन्धपङ्गवादिविषयाः संन्यासश्रुतयस्तव ॥ २२१ ॥ तन्नाऽवि-
शेषश्रवणाद् गृहाद्वेति श्रुतेस्तथा । कर्माऽनधिकृतां पुंसां पृथग्
न्यासविधिश्चुतेः ॥ २२२ ॥ अथ पुनरवतीति प्रभृत्याद्याः
श्रुताः श्रुतौ । तस्मात्कर्मस्वधिकृतां परहंसो विधीयते ॥ २२३ ॥
अस्मिन्पुरुषधौरेयः संन्यासे विकृतो भवेत् । सो ऽयं पुरुषधौ-
रेयो ह्यद्वेष्टेत्यादिकर्मवान् ॥ २२४ ॥ अव्यक्तलिङ्गा इत्यत्र श्रुतं
लिङ्गादिवर्जनम् । परहंसयतेस्तच्च कथं विविदिषोर्भवेत् ॥ २२५ ॥
परहंसयतेरात्मश्रवणाद्यधिकारिणः । व्यक्तलिङ्गस्य तस्यैव
श्रवणाद्यधिकारिता ॥ २२६ ॥ तथैवाऽव्यक्तलिङ्गस्य शुकादे-
रधिकारिता । जनकस्याऽन्तिके ब्रह्मविचारे श्रूयते खलु ॥ २२७ ॥
तत्रादौ व्यासपुत्रस्तु स्वयं शास्त्रं महामतिः । ज्ञात्वा सामान्यतो
ब्रह्मसंशयाऽऽविष्टमानसः ॥ २२८ ॥ पितुः समीपं संप्राप्य
श्रुत्वा तत्रापि संशयात् । पश्चादासाद्य निकटं जनकस्य गृहं
प्रति ॥ २२९ ॥ स्थितं विदेहराजेन द्वारपालेन वेदिते । ज्ञात्वा
विविदुषं ह्येनं पौष्कल्यं साधनस्य तु ॥ २३० ॥ शोधयित्वा
ऽवमानैस्तमानीयाऽन्तःपुरे च तम् । संमाननैश्च योषिर्द्विर्ज्ञात्वा
मुख्याऽधिकारिताम् ॥ २३१ ॥ उपदिश्य ब्रह्मविद्यां शुक्रं वि-
गतसंशयम् । उक्तं ब्रह्माऽपरोक्षेण ज्ञातं ब्रह्म त्वया ऽनघ ॥ २३२ ॥

ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तस्माद्विदण्डसंन्यासः श्रुत्युक्तो नाऽन्य
इत्यसत् ॥ २१२ ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ।
अग्रेरिव शिखा नाऽन्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्यु-
च्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥ २१३ ॥

अथ परिब्राह्म विवर्णवासा मुण्डो ऽपरिग्रहः शु-
चिरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति । तत्र परमहं-
सा नाम संवर्त्ताऽऽरुणिश्वेतकेतुर्वासोरुभुनिदाघजडभरत-
दत्तात्रेयप्रभृतय अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताऽऽचारा उन्मत्ता
उन्मत्तवदाचरन्तः । त्रिदण्डं कमण्डलुं शिख्यं पात्रं प-
वित्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवितं चेत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु
परित्यज्य आत्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो नि-
ष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधार-
णार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् उदुम्बरपात्रेण ला-
भाऽलाभसमो भूत्वा शून्याऽगारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूल-
कुलालशालाऽग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिगह्वरकन्दरकोटरनिर्जन-
स्थण्डिलेष्वनिकेतवानप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणो ऽध्या-
त्मनिष्ठः शुभाऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति
स परमहंसो नामेति ।

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं
सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः ॥ २१४ ॥ धारणात्तस्य सूत्रस्य नो-
च्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते वै सूत्रधरा लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ २१५ ॥ ज्ञान-
शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं तेषां
पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ २१६ ॥

अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यात् इदमेवाऽस्य तद्यज्ञोपवी-
तं य आत्मा ।

वर्त्मेव भूय एवाऽभिवर्धते ॥ २०१ ॥ यत्पृथिव्यां ब्रीहि-
यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नाऽलमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा
शमं व्रजेत् ॥ २०२ ॥ पुंश्चल्या ऽपहृतं चिन्तं को
ऽन्यो मोचीयतुं प्रभुः । आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधो-
क्षजम् ॥ २०३ ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदाऽन्विताः ।
मोहाद् गृहीत्वा ऽसद्वाहान् प्रवर्त्तन्ते ऽशुचित्रताः ॥ २०४ ॥ चि-
न्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । क्षिपाम्यजस्रमशु-
भानासुरीष्वेव योनिषु ॥ २०५ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मू-
ढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो या-
न्त्यधमां गतिम् ॥ २०६ ॥ ततो विरक्तो भोगेभ्यः शान्ति-
दान्त्यादिमान्भवेत् । अन्तरिन्द्रियचित्तस्य विषयेभ्यो निव-
र्तनम् ॥ २०७ ॥ शान्तिरित्युच्यते सद्भिः वैराग्यं तस्य कारणम् ।
श्रोत्रादेरिन्द्रियस्यापि विषयेभ्यो ऽथ वारणम् ॥ २०८ ॥ दम
इत्युच्यते सद्भिः शान्तिस्तस्यैव कारणम् । अनन्तरञ्चोपरतिः
पारहंस्याऽभिधा भवेत् ॥ २०९ ॥ सैव ज्ञानस्य हेतुः स्यात्सं-
न्यासो ऽन्यो न कारणम् । सजतैव हि तद्धेयं त्यक्तुः प्रत्यक्
परं पदम् ॥ २१० ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शु-
द्धसत्त्वाः । शान्तो दान्त उपरतस्तिथिः समाहितो भूत्वा
ऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् । त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । न्यास
एवात्यरेचयत् तस्मान्न्यासमेपां तमसामतिरिक्तमाहुः । न्यास
इति ब्रह्म ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि
तमांसि संन्यासे न विधीयन्ते । न त्रिदण्ड्यादिसंन्यासः । ननु

नोपतिष्ठेत् यः पूर्वा नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् । स शूद्रवद्बहि-
ष्कार्य इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ २११ ॥ शिखोपवीतत्यागी च

किमर्थं वा विधुरो दुःखपीडितः ॥१८६॥ तांस्तु तत्राऽऽदृतान् स-
 द्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेतसः । स्वयं च कृपणो भिक्षुः पश्यन्नप्यबुधो
 ऽपतत् ॥ १८७ ॥ एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पवित्रव-
 त् । पुष्पेन कुटुम्बं कृपणः साऽनुबन्धो ऽवसीदति ॥ १८८ ॥
 यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् । गृहेषु खरवत्सक्त-
 स्तमारूढच्युतं विदुः ॥ १८९ ॥ दण्ड्या स्त्रियं देवमायां तद्भावै-
 रजितेन्द्रियः । प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥१९०॥
 योषिद्धिरण्याऽऽभरणाऽम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
 प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥१९१॥
 योगिनो योगविभ्रंशः सङ्गतः सम्भवेदिति । सर्वथा तन्निवृत्त्य-
 र्थमैलगीतं वितन्यते ॥ १९२ ॥ सङ्गं न कुर्यादसतः शिश्रो-
 दरभृतः क्वचित् । तस्याऽनुगः पतत्यन्धे तमस्यन्धाऽनुगाऽन्ध-
 वत् ॥ १९३ ॥ अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः ।
 देव्या गृहीतकण्ठस्य स्नायुखण्डा इमे स्मृताः ॥१९४॥ नाऽहं
 वेदाऽभिनिर्मुक्तः सूर्यो वा ऽभ्युदितो मुधा । मिषतो वर्षपू-
 गाणां वताऽहानि गतान्युत ॥ १९५ ॥ अहो मे आत्म-
 संमोहो येनात्मा योषिता कृतः । क्रीडामृतमश्नन् नरदेव-
 शिखामणिः ॥ १९६ ॥ सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवे-
 श्वरम् । यान्तीं स्त्रियं चाऽन्वगमं नग्न उन्मत्तवद्बुद्धन् ॥ १९७ ॥
 कुतस्तस्याऽनुभावः स्यात्तेज ईशित्वमेव वा । यो ऽन्वगच्छन्-
 स्त्रियं यान्तीं खरवत्पादताडितः ॥ १९८ ॥ किं विद्यया किं
 तपसा किं दानेन श्रुतेन वा । किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य
 मनो हृतम् ॥ १९९ ॥ पिबतो वर्षपूगान्मे ऊर्ध्वश्या अधरा-
 ऽऽसवम् । न तृप्यसात्मभूः कामो बन्धिराहुतिभिर्यथा ॥२००॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-

सर्वं प्रियं भवति” । स्मृतिः—

“अस्थिस्थूणं स्नायुवद्धं मांसशोणितलेपितम् । चर्माऽव-
नद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥१७२॥ जराशोकसमाविष्टं रो-
गायतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भृतावाममिमं त्यजेत्” ॥१७३॥
मांसाऽसृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जाऽस्थिसंहतौ । देहे चेत् प्री-
तिमान् मूढो भविता नरके ऽपि सः ॥ १७४ ॥ सा काल-
सूत्रपदवी सा महाऽवीचिवागुरा । सा ऽसिपत्रवनश्रेणी देहे
ऽहमिति या स्थितिः ॥१७५॥ सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशे
ऽप्युपस्थिते । स्पष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुलकसी ॥१७६॥
त्वङ्मांसरुधिरस्नायुपेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ । विण्मूत्रपूये र-
मतां किमीणां कियदन्तरम् ॥ १७७ ॥ चर्मखण्डं द्विधा छि-
न्नमपानोद्धारधूपितम् । ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः
परम् ॥ १७८ ॥ त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक् कृत्वा विलो-
चने । समालोक्य रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥ १७९ ॥ वि-
दन्ति मर्त्याः प्रायेण विषयान् पदमापदाम् । अथापि भुञ्जते
कृष्ण तत्कथं श्वखराऽजवत् ॥ १८० ॥ श्रीभगवानुवाच । अह-
मित्पन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यदा हृदि । उत्सर्पति रजो घोरं
ततो वैकारिकं मनः ॥ १८१ ॥ रजोयुक्तस्य तमसः सङ्कल्पः
सविकल्पकः । ततः कामो गुणध्यानाद् दुर्धरः स्याद्वि दुर्म-
तेः ॥ १८२ ॥ करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः । दुः-
खोदकर्माणं संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ॥ १८३ ॥ अहो मे
पश्यतः पापमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः । अतृप्तस्याऽकृतार्थस्य ग्रह-
स्त्रैर्वर्गिको हतः ॥ १८४ ॥ अनुकूला ऽनुरूपा च यस्य मे प-
तिदेवता । शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥१८५॥
सो ऽहं शून्ये गृहे किं नु मृतदारो मृतप्रजाः । जिजीविषे

न्मोपपादनम् । सगस्ताऽवस्थकं तावद् दुःखमेवाऽवगम्यते ॥ १६५ ॥
 एवं सर्वाणि भूतानि जायन्ते च मुहुर्मुहुः । विनश्यति तथा ण्डं
 च नामरूपं चराऽचरम् ॥ १६६ ॥ सर्वे लोका अनित्याः
 स्युर्दृश्यत्वाच्च घटादिवत् । दृश्यं यत्तदनित्यं स्याल्लोकादेश्या-
 स्तथा सति ॥ १६७ ॥ अनित्या स्युस्तच्चात्मा तु नित्य आ-
 नन्दचिद्रूपः । यद्यनित्यस्तदा नाशः स्यात्कृतस्याऽकृतस्य
 च ॥ १६८ ॥ एवमभ्यागमश्च स्याद्विरोधः स्यात्तदा श्रुतेः ।
 निरुपाधिप्रेमदृष्टेः सुखमस्वाप्समित्यतः ॥ १६९ ॥ परामर्शा-
 त्परानन्दरूपश्चैतन्यविग्रहः । तद्भिन्नत्वे जडत्वं स्यात् तथा
 ऽनित्यत्वमापतेत् ॥ १७० ॥ नित्याऽनित्यविवेके तु विषये
 दोषदर्शनात् । ब्रह्मलोकान्तभोगेषु वैराग्यं लभते चिरम् ।
 अतो ऽहं श्रावयाम्येतं दोषं वैराग्यकारणम् ॥ १७१ ॥

श्रुतिः—“भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्ले-
 ष्माऽश्रुदूषिते विण्मूत्रवातपित्तसंघाते दुर्गन्धे ऽस्मिन् श-
 रीरे किं कामोपभोगैरिति” । “शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भू-
 तं संविध्यपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थि-
 भिश्रितं मांसेनाऽनुलिप्तं चर्मणा ऽवबद्धं विण्मूत्रपि-
 त्तकफमज्जामेदोवसादिभिरन्यैश्च मलैर्वहुभिः परिपूर्णं कोश
 इव वसुने”ति । “न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
 भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति, न वा ऽरे जायायै
 कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया
 भवति, न वा ऽरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति
 आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, न वा ऽरे वित्तस्य
 कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति,
 न वा ऽरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय

णादिकम् । श्रवणादिः साधनानां चतुष्कं न विना भवेत् ॥ १५१ ॥
साधनानाञ्च संपत्तिश्चित्तशुद्धिं विना न सा । अनुष्ठानादृते नि-
त्यकर्मादेर्नैव सम्भवेत् ॥ १५२ ॥

“ तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसानाशकेन । तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ” ।

तपसा कल्मषं हन्ति ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते । कर्मणैव हि
संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ १५३ ॥ योगिनः कर्मकुर्वन्ति
सङ्गं त्यक्त्वा ऽऽत्मशुद्धये । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वंः पूर्वतरं कृत-
म् ॥ १५४ ॥ अत आदौ कर्मभेदश्चित्तशुद्धयै निरूप्यते । वि-
हितं प्रतिषिद्धं च द्विविधं कर्म तूच्यते ॥ १५५ ॥ विहितं त्रि-
विधं नित्यं काम्यं नैमित्तिकं मतम् । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहु-
यादिति चोदना ॥ १५६ ॥ नित्यं विधत्ते ऽग्निहोत्रमुपरागे
निमज्जनम् । नैमित्तिकं तूपरागे स्नायादिसादिचोदितम् ॥ १५७ ॥
स्वर्गकामो यजेतेति चोदना काम्यकर्मणः । काम्याऽनुष्ठा-
नतः स्वर्गमनिसफलमाप्नुयुः ॥ १५८ ॥ अतः काम्यं परित्यज्य
नित्यनैमित्तिकक्रिये । ईश्वराऽर्पणबुद्धयैव ह्यनुतिष्ठन् सदा भ-
वेत् ॥ १५९ ॥ न हन्तव्यो ब्राह्मणस्तु निषिद्धं कर्म वर्जयेत् ।
स चित्तशुद्धिं लभते चित्तपापक्षयात्मिकाम् ॥ १६० ॥ नि-
त्याऽनित्यविवेको ऽयं चित्तशुद्धया नृणां भवेत् । कार्यत्वा-
द्विमतं सर्वमनित्यमिति तूच्यते ॥ १६१ ॥ जन्म बाह्यं ततः
सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम् । अव्याहतैव भवति ततो ऽनु-
दिवसं जरा ॥ १६२ ॥ ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्द्वैश्वरा-
त्मजाः । प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ १६३ ॥
मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नाऽन्यथा । आगमोयं विना
तच्च नोपादानं विनोद्भवः ॥ १६४ ॥ गर्भवासादि यावत्तु पुनर्ज-

क्लृप्तस्य । सपदि दिविजगन्धस्त्रिभुवादिभूषे घननिनद-
 निनादैः स्वप्नगो गायति स्म ॥ १३८ ॥ विद्युच्चैलो नटवर-
 वपुः श्रोत्रयोः कर्णिकारी मुष्णन् गोप्या दधि मधु पयः शि-
 क्यभाण्डस्थमश्रन् । स्तोकान्योसौ स्वयमपि तथा भोजयन्ना-
 गताया स्तद्वण्डूपैर्नयनयुगले पूरयन् विद्रुतस्तान् ॥ १३९ ॥ श-
 क्रातिथ्यं शिखरिवपुषा भक्षयन्तं रूपं यो मेधैर्घोरैर्भजति वरुणे
 गोकुले व्याकुले च । धृत्वा शैलं करजलरुहे लीलया सप्तरात्रं
 गोष्ठं रक्षन् नतसुरपतिर्धेनुभिः पूजितस्तु ॥ १४० ॥ एवं लो-
 कान् रक्षसे त्वं भक्तानर्भकलीलया । ज्ञानिनो ब्रह्मरूपेण दै-
 सान् विद्विद्स्वरूपतः ॥ १४१ ॥ नीलनीरजमङ्काशः कर्णाल-
 म्बितकेसरः । मणिकुण्डलगण्डाभो विद्रुमाऽधरपल्लवः ॥ १४२ ॥
 मन्दस्मितमुखाऽम्भोजच्युतसारप्रदः श्रियै । वनमालां कौस्तु-
 भादिकान्त्या संस्पर्द्धयन् मुदा ॥ १४३ ॥ वेणुगानमिषेणैव
 मामपाङ्गेन वीक्षयन् । करेणैकेन कालीयपुच्छन् गृह्णन् पदाम्बुज-
 म् ॥ १४४ ॥ उद्धृत्य दक्षिणं सव्यपादाङ्गुष्ठेन पञ्चके । फणानां
 रत्नदीपैश्च नीराजितपदाम्बुजः ॥ १४५ ॥ नागस्त्रीभिरधस्तात्तु
 देवगन्धर्वकिन्नरैः । उपरिष्ठाद्रिमानस्थैः कोटिचन्द्रोपमै-
 र्वृतः ॥ १४६ ॥ वितानमिव कुर्वद्भिर्विमानं पुण्डरीकवत् । आन-
 तास्यैः करे रत्नमुक्ताफलविभूषितैः ॥ १४७ ॥ मिद्धैर्विमानसम्ब-
 द्धैरिव मौक्तिकमण्डितैः । भेरीदुन्दुभिघोषाद्यैर्गोपगोपीभिर-
 चितः । ननर्त च परानन्दो यो गोपालः स मे गतिः ॥ १४८ ॥
 इति स्तुतस्तु भगवान् मुनिना बहु पूजितः । कृच्छ्रात्तं स्व-
 यमालिङ्ग्य वैकुण्ठभुवनं ययौ ॥ १४९ ॥ गते तु तस्मिन् गोविन्दे
 स्मृत्वा स्मृत्वा च तदयाम् । मोदंस्तं तार्किकं दृष्ट्वा ह्युद्धर्तुं स-
 मचिन्तयत् ॥ १५० ॥ विना ज्ञानेन नोद्धारो ज्ञानं च श्रव-

दीन् लङ्घयन् याति योगिराट् । अग्रतः पृष्ठतो ऽपीशो दया-
 लुप्तं वनाद् वनम् ॥ १२६ ॥ अन्वगाद्विस्मितो भो भो कृष्णो
 ऽहं तव देवता । इति भूयो वदन् वार्णीं कौशेयं च प्रदर्श-
 यन् ॥ १२७ ॥ श्रुत्वा तां मधुरां पश्चात् दृष्ट्वा कनकवास-
 सम् । अभ्यधावत्पदाऽम्भोजमभिषिञ्चयाऽश्रुवारिभिः ॥ १२८ ॥
 पीत्वा पावनमस्यर्थं शूद्रस्तुष्यति सर्वदा । गङ्गोदकस्थं रथ्या-
 म्बु जगत्पावयति क्षणात् ॥ १२९ ॥ साक्षाद्भगवतः पादस-
 रोजार्त्तिकं पुनः स्तुतम् । भवदुःखाऽम्बुधेः पारमहमेव परः पुमा-
 न् । पुरुषान्न परं किं चित्सा काष्ठेत्यवदद्भरिः ॥ १३० ॥
 इन्द्रनीलनवनीरदच्छविं पद्मसम्भवसुरेन्द्रविभाव्यम् । मल्लिका-
 मुकुलराजिभिर्वृतं नौमि पुष्पशरमानमर्दकम् ॥ १३१ ॥ का-
 लधूमजतमालभास्वरं कामविद्विडपराङ्गमीश्वरम् । कामिता-
 र्थदपदाम्बुजयुग्मं कंसविद्विषमुपास्महे वयम् ॥ १३२ ॥ गो-
 पगोगणचकोरकदम्बैः पीयमानवदनाऽमृततरश्मिम् । वक्रकु-
 न्तलविलोलशिखण्डं कलभगामिनमाकलये हरिम् ॥ १३३ ॥
 कुमुदनीलतनुद्युतिधिककृतद्युमणिकान्तिकदम्बकमार्यम् । ज-
 गतिं वस्तु किमप्यतिभासुरं त्वदितरन्न भवानहमस्मि
 किम् ॥ १३४ ॥ लावण्यसीमा कमला ऽङ्गनासु श्रीरामचन्द्रो
 ऽधिकसुन्दरेषु । एतद् द्वयं तन्मिलितं तवाङ्गे को वा पुमान् व-
 र्णयितुं समर्थः ॥ १३५ ॥ तथापि मे बालकभाषणं ते जग-
 त्पितुः प्रीणनमातनोति । त्वं तुल्यनिन्दास्तुतिरीश्वरोपि वि-
 श्वस्य रक्षार्थमिदं गृणीहि ॥ १३६ ॥ यो मे पुरा संसृतिशृ-
 ङ्खलौघं संछिद्य कर्णे प्रणवं दिदेश । प्लुतं च सार्धं परिरभ्य
 दोभ्यां स्वप्ने समां रक्षतु शेषशायी ॥ १३७ ॥ तदनु कनक-
 मूर्तिः स्वात्मतत्त्वाऽवबोधात् प्रचलितमनसो मे कैश्चिदाश-

ऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥ ११३ ॥ स्मृतिश्च-

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीराऽर्थस्य निश्चयः । प्रकृतिभ्यः
परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११४ ॥

“तर्काऽप्रतिष्ठाना”दिति च ।

बुद्धयारोहाय तर्कश्चेदपेक्षेत तथा सति । स्वाऽनुभूत्य-
नुसारेण तर्कतां मा कुतर्कताम् ॥ ११५ ॥ स्वाऽनुभू-
तावविश्वासे तर्कस्याप्यव्यवस्थितैः । कथं वा तीर्ककं-
मन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात् ॥ ११६ ॥ तस्मात्किञ्चिन्न व-
क्तव्यमात्मज्ञानात्मरूपतः । यद्युच्यते तदा स्वस्मिन्नापतेत्परम-
प्रियम् ॥ ११७ ॥ एवं पापं तार्किकस्य चिन्तयित्वा भवा-
म्बुधेः । भवपारं तारयितुं दीनमेवं विचिन्वते ॥ ११८ ॥ यो-
गिने भगवान् कृष्ण आविरासीत्स्वलंकृतः । स दूरागमनं वीक्ष्य
तुलसीवायुना ऽश्रुमुक् ॥ ११९ ॥ सुखवारां निधौ मग्नो प-
पात धरणीतले । हरिः पद्मपलाशाभ्यां पाणिभ्यां भक्तवश्य-
ताम् ॥ १२० ॥ प्रकुटीकर्तुंमालिङ्ग्य वक्त्रं चाऽऽघ्राय भूरि-
शः । मुनिं स्वाऽङ्के समारोप्य मेघगम्भीरिया गिरा ॥ १२१ ॥
पप्रच्छ पुत्र दास्यामि सर्वान् कामान् यथेप्सितान् । सर्वमे-
तन्न जानाति भक्तः पाषाणवत् स्थितः ॥ १२२ ॥ शङ्खं दध्मा-
वपि हरिस्तं बोधयितुमक्षमः । संसारस्मारणेनैव प्रबोधयति
गायति ॥ १२३ ॥ शब्दस्पर्शादयो दिव्या नृत्यगीतादयस्तथा ।
मत्पसादाद् भविष्यन्ति भोगार्थं भुवि दुर्लभाः ॥ १२४ ॥
भुक्त्वा तानद्य विमलानुत्तिष्ठोत्तिष्ठ भो यते । स तु प्रबुद्धः स-
हसा पलायन् भववार्त्तया ॥ १२५ ॥ उड्डीयोड्डीय कुल्या-

वेदमार्गस्य कण्टकः ॥ ९८ ॥ सृतिपान्थान् भवाऽर्केण तप्तां-
 श्छुवादिवाञ्जितान् । भीसा शिथिलकौपीनानन्नपानादिक-
 पितात् ॥ ९९ ॥ साधून् मुक्तग्रहान् शान्तान् निगमाऽरण्यगान्
 भयात् । भेदवादिमृगादिभ्यः स्मरतो गुरुपादुके ॥ १०० ॥
 मन्त्रांस्तदुपदिष्टांश्च तुदन्नाशीविषोपमः । स्थितो भूयो ऽपि
 मन्दात्मा विघ्नकृद्येन चालिताः ॥ १०१ ॥ मुनयोपि कृतात्मानो
 विश्रान्तेस्तमसा किमु । यदि न्यायरुचेस्तस्य पापं चिन्त-
 यसे तदा ॥ १०२ ॥ केषां चिद्ब्रह्मनिष्ठानां कथं तर्कादिपाठ-
 नम् । तर्कादिषु रतिस्तेषां लोकदृष्ट्या न तु स्वतः ॥ १०३ ॥
 प्रारब्धादीश्वरायत्तादवस्थानमर्कितम् । अथ वा कृतकृत्यो-
 पि लोकाऽनुग्रहकाम्यया ॥ १०४ ॥ शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्त्ते
 ऽहं का मम क्षतिः । सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवान-
 पि ॥ १०५ ॥ प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्य-
 ति । गुणा गुणेषु वर्त्तन्तइति मत्वा न सज्जते ॥ १०६ ॥ ज-
 नकादेः कथं राज्यमिति चेद् दृढबोधतः । तथा तवापि चेत्तर्के
 पठ यद्वा कृषिं कुरु ॥ १०७ ॥ निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि
 न करोमि च । द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्प-
 नात् ॥ १०८ ॥ समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा । हृद-
 येनाऽस्तसर्वाऽऽस्थ्यो मुक्त एव न संशयः ॥ १०९ ॥ देवाऽर्चनस्नान-
 शौचभिक्षादौ वर्त्ततां पुनः । तारं जपतु वा तद्रूपतत्त्वान्नायम-
 स्तकम् ॥ ११० ॥ विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्माऽऽनन्दे विलीयताम् ।
 साक्षयहं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ १११ ॥ मुमुक्षुः स-
 र्ववेदान्तश्रवणादिपरो भवेत् । तर्कादिशास्त्रपठनं वर्जये-
 च्छ्रुतिशासनात् ॥ ११२ ॥ अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणी-
 यानिह तर्कमणुप्रमाणात् । नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ता

“ प्रनर्दनो ह वा इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम त्रिशी-
र्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् । अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः
प्रायच्छुत्तमेकेन चर्मणा लोमो मीयते न मातृवधेन
न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया एवं मां यो वेद न तस्य
केन च कर्मणा लोमो मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्ते-
येन न भ्रूणहत्याया तद्यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यन्तएव-
मेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” । “ तदुत्तरपूर्वाऽघयोरश्लेषवि-
नाशौ तद्दर्शनात्” ।

तेन मोहो न कर्तव्यः शास्त्रं मानं मनीषिभिः । पश्य-
न्नुपनिषद्दृष्ट्या ज्ञानिनां स्थितिमुत्तमाम् ॥ ८८ ॥ प्रायेण
वर्तनं तेषां यथाशास्त्रं च कस्य चित् । कोपादिकं भवेल्लो-
करक्षार्थं पूत एव सः ॥ ८९ ॥ किं मद्यसेवया तस्य ब्रह्मह-
त्यादिना च किम् । यस्य चिन्तं परे लीनं शुद्धे ब्रह्मण्यभेद-
तः ॥ ९० ॥ ब्रह्मैव तत्त्वविच्छुद्धस्तत्त्वविद्वद्ब्रह्म तत्परम् । व्यो-
मवत्पूर्वभावेन तिष्ठते मोदते सदा ॥ ९१ ॥ अन्यद्यद्यस्ति त-
द्वात्मा नास्ति चेन्नरशृङ्गवत् । प्रतीतिमात्रं मायैव स्वाप्नमा-
यापदार्थवत् ॥ ९२ ॥ एवंद्रष्टुः कुत्र पापं पुण्यं वा नरको
ऽपि वा । ब्रह्मादिलोको नास्त्येव सर्वं भ्रान्तेन कल्पित-
म् ॥ ९३ ॥ तद्भ्रान्तिनाशेनोत्पन्नं न नष्टं नाऽपि च स्थितम् ।
व्योम्नि नैल्यस्य सम्बन्धमन्धाः पश्यन्ति नेतरे ॥ ९४ ॥ तद्ब्रह्म
ब्रह्मविदं भ्रान्ताः पश्येयुस्तांस्तु को रुदेत् । अश्रद्धधानाः शा-
स्त्रेषु गुरौ विष्णौ परात्मनि ॥ ९५ ॥ प्रपञ्चं न विदुर्घोरमन्धैर्नी-
ताऽन्धवद्भृशम् । भवकूपे पतन्त्यज्ञा अहो कष्टमिति स्थितिः ॥ ९६ ॥
तस्मादलं प्रसङ्गेन भवशेषमुखे स्थितम् । विमोक्तकामस्तं
वीक्ष्य तस्य पापमचिन्तयत् ॥ ९७ ॥ त्यजन् वेदान्ततात्पर्यं

काञ्चनाः” । परमहंसोपनिषदि—“कामक्रोधलोभमोहहर्षाऽसू-
याऽहङ्कारादींश्च हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते” । आरु-
णिकोपनिषदि—“ कामक्रोधलोभमोहहर्षाऽसूयाऽहङ्कारादींश्च
हित्वा” । स्मृतिश्च—

“क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृ-
तिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति” ॥ ७६ ॥

“क्रुद्धो हन्याद् गुरूनापि” इति च ।

देहः किमन्नदातुर्वा निषेक्तुर्मातुरेव वा । मातुः
पितुर्वा क्रेतुर्वा बलिनो ऽग्नेः शुनो ऽपि वा ॥ ७७ ॥
एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् । को विद्वानात्मसा-
त्कृत्य हन्ति जन्तून्ते ऽसतः ॥ ७८ ॥ तापत्रयेणाऽभिहतं य-
दैतदाखिलं जगत् । तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करो-
ति कः ॥ ७९ ॥ अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् । मुदं
तथापि कुर्वीत हानिद्वेषफलं यतः ॥ ८० ॥ बद्धवैराणि भूतानि
द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः । शोच्यान्यहो ऽतिमोहेन व्याप्तानीति
मनीषिणाम् ॥ ८१ ॥ इति सञ्चिन्त्य सर्वात्मा ह्यागतं शाप-
कारणात् । कोपं तत्याज येनाऽयं संसारः परिवर्त्तते ॥ ८२ ॥
नष्टसंसारिणो मेपि ह्याभासो हृदयं गतः । याज्ञवल्क्यादि-
वत्कार्यं न मां कारयितुं क्षमः ॥ ८३ ॥ शापो विदग्धशाकल्ये याज्ञ-
वल्क्यस्य धीमतः । यथा तथा तवाप्यस्तु कोयं कं शपसे व-
द ॥ ८४ ॥ आरब्धकर्मनानात्वाद् ज्ञानिनामन्यथा ऽन्यथा ।
वर्त्तनं हेतुके तस्मिन् शापो ऽयं न प्रवर्त्तते ॥ ८५ ॥ याज्ञव-
ल्क्यस्य शाकल्ये शापस्तत्कर्मणा ऽभवत् । एवं चेत् पापसंश्लेषो
मैवमश्लेषसंश्रयात् ॥ ८६ ॥ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते
कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात् पदचित्तं विदित्वा नलि-
प्यते कर्मणा पापकेन ॥ ८७ ॥ इति ।

तस्मिन् स दुर्मतिः । शिक्षार्थं पाणिना पाणिं गृहीत्वा ऽऽकृ-
 ष्ट्वान्यतिम् ॥ ६५ ॥ चुकोप शप्तमुद्युक्तः सहसा धृतिमान्
 हृदि । शापं ददौ च कोपाय भस्मीभूतो भवेति सः ॥ ६६ ॥
 अहो वत महापापी पूर्वशत्रुरिहाऽऽगतः । नष्टश्च विप्रियं तेन
 कृतं स्म रहसि स्वयम् ॥ ६७ ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुण-
 समुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ६८ ॥
 धूमेनाऽऽव्रियते बन्धिर्ह्यथा ऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृते-
 त्यादिदुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ६९ ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं
 नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्य-
 जेत् ॥ ७० ॥ एवं कोपकृतं स्मृत्वा विप्रियं योगिराट् पुनः ।
 तच्छान्त्युपायमधुना स्मरते सुखदं महत् ॥ ७१ ॥ क्रुद्धयन्तं न
 प्रतिकृध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारविकीर्णाश्च न वा-
 चमनृतां वदेत् ॥ ७२ ॥ नमोस्तु तुभ्यं कोपाय स्वाऽऽश्रय-
 ज्वालिते भृशम् । कोप्यस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ ७३ ॥
 अपराधिनि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न जायेत । धर्मार्थका-
 ममोक्षप्राणयशोहारिणि स्वैरे ॥ ७४ ॥ सततसुलभदैर्न्ये-
 निःसुखे जीवलोके यदि मम परिवादात् प्रीतिमाप्नोति क-
 श्चित् । परिवदतु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा जगति हि बहुदुःखे
 दुर्लभः प्रीतियोगः ॥ ७५ ॥

सुबालोपनिषदि—“महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत्कु-
 चैलो ऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकामो नि-
 ष्कामो जीर्णकामो वृक्ष इव तिष्ठासेत् छिद्यमानो न कुप्येत
 न कम्पेतोपलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत
 आकाशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत सत्येन
 तिष्ठासेत्” । भिक्षूपनिषदि—“सर्वसहाः सर्वसमाः समालोष्टाऽश्म-

ध्वंसाय यत्रः स्यान्मुक्तिस्ते नाऽन्यथा भवेत् । मानादीनां प-
दार्थानां न्यायोक्तानां विचारणात् ॥ ५० ॥ ईश्वराऽनुग्र-
हेणैव ज्ञानान्मोक्षो भवेत्तत्र । संक्षेपेण जगत्सृष्टिप्रलयौ व-
र्णयाम्यहम् ॥ ५१ ॥ नित्याश्चतुर्विधाः सूक्ष्मा अणवः पार्थि-
वादयः । तत्र द्वयोर्द्वयोरणवोः क्रिया स्यादीश्वरेच्छया ॥ ५२ ॥
द्वयोर्द्वयोस्तु संयोगः क्रियया जायते ततः । व्यणुके तु म-
हत्त्वं स्याद् व्यणुकत्रित्वसङ्ख्यया ॥ ५३ ॥ न क्वापि पारिमा-
ण्डल्यं परिमाणं तु कारणम् । पारिमाण्डल्यभिन्ना ये पर-
माणुगता गुणाः ॥ ५४ ॥ आरभन्ते सजातीयान् गुणान्
व्यणुकसंश्रयान् । व्यणुकादिक्रमेणैव जायते परमेश्वरात् ॥ ५५ ॥
महती भूमहत्तोयं महत्तेजो महाऽनिलः । एवं ब्रह्माण्डमखिलं
प्राणिनां भोगसिद्धये ॥ ५६ ॥ भोगप्रदाऽदृष्टनाशाज्जगतः
प्रलयो भवेत् । ईशस्य सञ्जिहीर्षातो द्वयोरणवोः क्रिया भवे-
त् ॥ ५७ ॥ तथा विभागे सञ्जाते संयोगो नश्यते तयोः ।
तेन व्यणुकनाशः स्यात्तन्नाशे व्यणुकस्य च ॥ ५८ ॥ एवं प्र-
णाड्या क्षित्यादि सर्वं कार्यं विनश्यति । स्थितिकाले प्र-
पञ्चस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ ५९ ॥ जीवेषु दुःखितेष्वेकः स्व-
कर्माऽऽराधितेश्वरात् । पदार्थतत्त्वज्ञानेन मुच्यते भवबन्ध-
नात् ॥ ६० ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तीनामुत्तरोत्तरनाशतः । अपवर्गो
भवेद् ज्ञानादिसेवं गौतमो ऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥ त्वमेवं मोक्षसिद्धय-
र्थमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ भो यते । तस्मात्परं ब्रह्ममात्रं परिशिष्टमिति श्र-
मः ॥ ६२ ॥ इति प्रबोधितो योगी परमानन्दवारिधौ । समाधौ ली-
नचित्तः स ईषदुन्मील्य लोचने ॥ ६३ ॥ अपश्यत्तं सुखाकृष्टो
निद्रया ऽऽकृष्टबालवत् । किं चित् प्रोच्य स्वाऽक्षिणी
तु निमील्य स्तम्भवत् स्थितः ॥ ६४ ॥ पुनः पुनः समाधातुं गते

त्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ३६ ॥ तस्मै स विद्वानुपमन्नाय सम्यक्
 प्रशान्तचित्ताय शमाऽन्विताय । येनाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रो-
 वाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ ३७ ॥ शान्तैरनन्यमतिभि-
 र्मधुरस्वभावैरेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः । सार्द्धं वनेषु प-
 रमार्थपदस्वरूपं शास्त्रेषु सम्यगनिशं विमृशन्ति धीराः ॥ ३८ ॥
 मुञ्चन्नङ्ग तदङ्गसङ्गमनिशं त्वामेव सञ्चिन्तयन् सन्तः सन्ति यतो
 यतो गतमदास्तानाश्रमानावसन् । नित्यं तन्मुखपङ्कजाद्विग-
 लितत्वत्पुण्यगाथाऽस्मृतप्रोतस्रोतसि संप्लुतो नरहरे न
 स्यामहं देहभृत् ॥ ३९ ॥ ते सन्तस्तानि तीर्थानि स गुरुः सा
 च देवता । प्रसीदति यदभ्यासैः शरदीवोदकं मनः ॥ ४० ॥
 तस्मात्प्रकृत्या लोको ऽयं विष्णोर्मायाविमोहितः । यथा
 रुचिस्तथा तिष्ठेत् किं छिन्नं तेन मे चितः ॥ ४१ ॥
 नैवास्ति वस्तुतो दृश्यं प्रतीतिः सापि मा ऽस्त्विति । स्थितः
 स्थाणोर्महेशस्य समाधौ निकटे सति ॥ ४२ ॥ सदेवेसादि-
 वाक्यार्थब्रह्मस्मरणपूर्वकम् । स्वे महिम्नि स्थितेनैव यद् दृष्टं यो-
 गनिद्रया ॥ ४३ ॥ वितण्डाजल्पवादोक्तिप्रसङ्गाऽनुप्रसक्ति-
 तः । भक्तिवैतृष्ण्यविज्ञानजविन्मुक्तिफलोदयम् ॥ ४४ ॥
 वर्ण्यते तदशेषेण यथावृत्तं मया ऽधुना । अद्वितीयं परानन्दं
 ध्यायन्तं मौनिनं प्रति ॥ ४५ ॥ पप्रच्छ हैतुकः कश्चिदीशा-
 ऽनुग्रहवर्जितः । नन्वणुव्योमकालानां वर्तनं मानतो भवेत् ॥ ४६ ॥
 न्यायोपबृंहितं तच्च मानानां प्रबलं मनम् । दौर्बल्यमितरेषां
 हि तद्विरोधे हि दृश्यते ॥ ४७ ॥ मन्यते ऽतो ऽद्वैत आत्मा
 शिष्येतेति भवान् खलु । श्रुत्याभासैकशरणे भीतो ऽन्यस्यापि
 दर्शने ॥ ४८ ॥ तस्मादकोविदो नेत्रे सुखभ्रान्त्या निमीलति ।
 हितं वक्ष्यामि ते सो ऽहं नैयायिकशिरोमाणः ॥ ४९ ॥ दुःख-

श्रद्धयैव सः । श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादेवे हीति श्रुति बहु ॥ २२ ॥
 विश्वस्य दृश्यमात्रस्य त्यागेन ध्यायतः परम् । तत्त्वं महा-
 ऽऽग्रहेणैव निष्पन्नपरमात्मनः ॥ २३ ॥ आविर्भावं समुद्रूतम-
 चिराद् गुर्वनुग्रहात् । तन्न जानाति मूढो ऽयं विषयाऽऽस-
 क्तधीर्जनः ॥ २४ ॥ प्रबले प्रतिबन्धे ऽपि स्वधर्मत्वाद्धि न च्यु-
 तितः । स्वधर्मे निधनं श्रेयः स्वधर्ममपि चेति वा ॥ २५ ॥
 न हि कल्याणकृत्कश्चिदित्येवमवदद्गिरिः । अत्रा ऽलसो यतिः
 कश्चिद्धारणादिपराङ्मुखः ॥ २६ ॥ स्वाऽभीष्टमेव वदति न शा-
 स्त्रोक्तं तदुच्यते । एका लिङ्गे यतीनां तु चतुर्गुणमिति स्मृ-
 तेः ॥ २७ ॥ मृदादिभिर्घर्षयित्वा गुदं स्नानैः कलेवरम् । अ-
 न्नसौख्यं यत्र तत्र श्रवणं करवाण्यहम् ॥ २८ ॥ ब्रह्मज्ञं यो-
 गिवर्यं च न याम्यालोकये ऽपि वा । ज्ञानं हि दुर्लभं लोके
 साधनान्यपि तस्य च ॥ २९ ॥ अनुष्ठातुं न शक्यन्ते गतिः का
 वा भविष्यति । तथापि कार्यं धर्मत्वाद्देवान्तश्रवणं मया ॥ ३० ॥
 न च ध्यानं समधि वा दुष्करत्वात्करोम्यहम् । अन्ते गतिं
 न जाने ऽहमिति चेन्मन्द वच्मि ते ॥ ३१ ॥ शूद्रयागसमो ध-
 र्मस्तत्र स्याद्बहुयत्रतः । कृतः शमादिकं चैव त्यजतो नियत-
 क्रियाः ॥ ३२ ॥ ते गतिं तु न जानामि प्रत्युक्तिस्तत्र दीयते ।
 अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ ३३ ॥ असदि-
 त्याह भगवान् देवकीनन्दनः स्वयम् । अन्नसौख्यमतस्त्यक्त्वा
 श्रद्धाशान्त्यादिसंयुतः ॥ ३४ ॥ श्रवणं मननं ध्यानं समधि
 ज्ञानसिद्धये । कुर्यादतन्द्रितश्चैवमाह तुश्च श्रुतिस्मृती ॥ ३५ ॥
 तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्रांसो भैक्षचर्यं चरन्तः ।
 परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
 कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रो-

आर्यैः कैश्चित् सर्वलिङ्गसंन्यासः क्रियते कथम् । इति
 पृष्ठो यमी को ऽपि स्वाऽऽनन्दाऽऽस्वादलालसः ॥ ७ ॥ तू-
 षणीभूतो जगच्छून्यं पश्यन्नन्धवदात्मदृक् । निरन्तरं निर्वि-
 कल्पममाश्रिमगमत् स्फुटम् ॥ ८ ॥ कदा चित् परमाऽऽनन्द-
 विश्रान्तेः स्वान्तउत्थिते । स्मृत्वा यतिवरैः पृष्ठं मुनिना मननं
 कृतम् ॥ ९ ॥ अनेन ज्ञानिनः किं स्यात् कुर्याद्वासनया हि
 तत् । का वृद्धिः कः क्षयस्तस्य जीवन्मुक्तस्य तेन तु ॥ १० ॥
 मुक्तोनोपलब्धस्येयमित्येतदसमञ्जसम् । परन्तु द्वैतशान्त्यर्थं क-
 र्त्तव्यं मननं ध्रुवम् ॥ ११ ॥ ब्रह्माऽऽत्मैकत्वविज्ञानात्सर्वद्वैते लयं
 गते । भूयो यत्नस्तत्कृते कस्तद्धेतुर्मननं कथम् ॥ १२ ॥ समाधौ
 न द्वैतदृष्टिर्व्यवहारे घटेत सा । जीवन्मुक्तिसुखं न स्याद्
 द्वैतदृष्ट्या ततो मयि ॥ १३ ॥ तद्विरोधिद्वैतशान्त्यै मननं ह्यनु-
 वर्त्तते । चिह्नत्यागमुत ज्ञात्वा ऽज्ञात्वा वा कृतवानयम् ॥ १४ ॥
 आद्ये तं प्रति वक्ष्यामो ज्ञात्वा चैतदथ स्वयम् । एवं प्रश्वस्य
 तात्पर्यं वक्तुमारभते मुनिः ॥ १५ ॥ आत्मा ब्रह्माऽयमित्ये-
 वमुपदिष्टे महात्मभिः । श्रीसर्वेश्वरतीर्थार्यैः स्वत एव गतं ज-
 गत् ॥ १६ ॥ प्रकृसा सह भूतानि भौतिकं च चराऽचरम् ।
 स एकः पुंसि सूर्ये च स आत्मा तत्त्वमस्यपि ॥ १७ ॥ सू-
 क्ष्मात्सूक्ष्मतरे नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् । प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं
 ब्रह्म त्वं तदसीति च ॥ १८ ॥ एष तआत्मा यत्साक्षान्नेह
 नाना ऽस्ति किं चन । ईशावास्यमिदं सर्वं चिन्मात्रो ऽहं सदा-
 शिवः ॥ १९ ॥ तथा प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा नो न वेदेति वेद
 चेत् । एवमादिमहावाक्यैरुपदिष्टे परात्मनि ॥ २० ॥ दृष्टे स-
 र्वमिदं विश्वं नाऽऽसीदस्ति भविष्यति । प्रपञ्चोपशमं शान्तं
 शिवमद्वैतमित्ययम् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा विमुह्यते लोको गुरोर-

ब्रह्माऽमृतम् ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

अविक्रियाय पूताय सखाय परमात्मने ।
श्रीकृष्णपरमाऽऽनन्दसन्दोहायाऽऽत्मने नमः ॥ १ ॥
यत्रेदं विश्वमखिलं गन्धर्वनगरोपमम् ।
भाति तत्परमं धाम दैशिकेन्द्राख्यमस्म्यहम् ॥ २ ॥
यद्वक्त्रचन्द्रस्मितचन्द्रिकांश-
मापीय शिष्या वयमाप्तकामाः ।
स्मो दक्षिणाशामुखसंज्ञकांस्तान्
नताः स्म सर्वेश्वरतीर्थपादान् ॥ ३ ॥
परमात्मसुखं प्रकटं दिशतः
करमुद्रिकया चितिसंज्ञिकया ।
वटमूलपदप्रणतान्ननु तान्
प्रणमामि सदाशिवतीर्थगुरून् ॥ ४ ॥
यतिकुमुद्रतीचन्द्रसंनिभान्
श्रितपदाम्बुजान् शिष्यपट्टदैः ।
उपशमोन्नतान् बोधदानं सदा-
शिवगुरून् भजे बोधकौस्तुभान् ॥ ५ ॥
अर्धेन्दुचूडाऽपरविग्रहान् य-
दानन्दलेशेन विधीन्द्रमुख्याः ।
सुनिवृताः पङ्कजवक्त्रराम-
ब्रह्मेन्द्रपादानहमाश्रये तान् ॥ ६ ॥

ब्रह्मामृतम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वेश्वरानन्दतीर्थशिष्य-
श्रीमज्जयकृष्णब्रह्मतीर्थविरचितम् ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायाम्
साहित्यशास्त्राध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्य-
तैलङ्गरामशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

यह पुस्तक ब्रजभूषणदास और कम्पनी के
पुस्तकालय में मिलेगी ।

बनारस ।

Published
by
BRAJ B. DAS & CO.
BENARES.
VIDYAVILAS PRESS.
1904.

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, Ph. D.
No. 88.

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणम् ।

श्रीमन्निखिलतन्त्रापरतन्त्रपूज्यपादसुरेश्वराचार्यवर्यप्रणीतम् ।

श्रीमदनुपमज्ञानविभवज्ञानोत्तममिश्रविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया ऽनुगतम् ।

संज्ञितटिप्पणीसमलंकृतम् ।

श्रीमज्जयकृष्णब्रह्मनीर्यप्रणीतं ब्रह्मासृत्तं च ।

NAISHKARMYASIDDHI

A TREATISE ON VEDĀNTA,

BY

SURESVARACHARYA,

With a commentary called Chandrikā

BY JNANOTTAMA MISRA.

ALSO BRAHMAMRITA BY JAIKRISHNA BRAHMATIRTHA.

EDITED & ANNOTATED BY PANDIT RĀMA SĀSTRĪ MĀNAVALLĪ,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus IV.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyā vilas Press,

BENARES.

1904.

UNIVERSITY OF TORONTO

सम्बन्धोक्तिरियं साध्वी प्रतिश्लोकसुदाहृता ।

नैष्कर्म्यसिद्धेर्ज्ञात्वेमां व्याख्याताऽसौ भवेद्भूवम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यशिर्यश्रीसुरेश्वराचार्यविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ
सम्बन्धोक्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नैष्कर्म्यसिद्धेर्याख्यानक्षमतात्पर्यपरिज्ञाने किं कारणमित्याशङ्क्यां सम्बन्धोक्तिरेवेत्याह । सम्बन्धोक्तिरिति ॥ ७८ ॥

पदकशतहतकुमारिलसौगतगुर्वक्षपादकणभक्षः ।

यमनियमनिलयधिषणो जयति श्रीसत्यबोधाचार्यः ॥ १ ॥

वस्तुख्यातिविघातिवादितिमिरं नैष्कर्म्यसिद्धिस्फुटं

व्याख्याचन्द्रिकया विधूय सुधियां सदृढष्टिमुन्मीलयन् ।

अन्तः संभृतशान्तवेदनसुधोद्धान्तः समुद्द्योतते

सर्वज्ञाश्रमचन्द्रमास्त्रिजगतीसर्वज्ञचूडामणिः ॥ २ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धि-
चन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कारुण्यात्तामवोचं जनिमृति-

निधहध्वस्तये दुःखितेभ्यः ॥ ७६ ॥

वेदान्तोदरवर्ति भास्वदमलं ध्वान्तच्छिदस्मद्वियो

दिव्यज्ञानमतीन्द्रिये ऽपि विषये व्याहन्यते न क्वचित् ।

यो नो न्यायशलाकयैव निखिलं संसारबीजं तमः

प्रोत्सार्या ऽऽविरकार्पीद्गुरुगुरुः पूज्याय तस्मै नमः ॥ ७७ ॥

मिति स्मरणात् । पुनरपि विद्यागङ्गयोः समानं विशेषणमाह ।

निखिलभवनुदमिति । यामेवंविधां विद्यां गङ्गां च भगवत्पादाचार्यः

परमेश्वरश्च योगसामर्थ्याद्वापत्तमाचार्यं सर्वज्ञं ब्रह्मसंस्थं मुनि-

गणैः सहितं भक्त्या सम्यगभ्यर्च्य तस्मात्प्रवरगुणनिधेराचार्यात्तां

वेदान्तदीप्तां परमेश्वरं समभ्यर्च्य तस्माद्भगीरथो वेदान्तदीप्तां सि-

तासिते इमं मे गङ्गे इत्यादिवेदान्तप्रतिपाद्यां गङ्गामिव साकल्ये-

नाहं प्राप्याऽर्थिभ्यः सकारणसंसारनिवृत्तये ऽवोचमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

गुरुभक्तेर्विद्यां प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वं दर्शयितुं प्रकरणारम्भइव

प्रकरणपरिसमाप्तावपि गुरुनमस्कारं करोति । वेदान्तेति । वेदा-

न्तोदरवर्ति वेदान्तप्रमाणजन्यं भास्वच्छुद्धसत्त्वात्मकममलं रागा-

दिदोषरहितं ध्वान्तच्छित् अस्मद्वियो ऽस्मदन्तःकरणतमोनिव-

र्तकं दिव्यं स्वयंप्रकाशाऽभिव्यञ्जकम् । पुनरपि तदेव ज्ञानं विंशिनष्टि ।

अतीन्द्रियेपीति । यस्य ज्ञानस्याऽतीन्द्रियवस्तुविषयत्वात् प्रत्य-

क्षादिविरुद्धार्थविषयत्वमित्यर्थः । एवंविधं ज्ञानं यो गुरुणामपि

गुरुर्नो ऽस्माकमाविरकार्पीदिति सम्बन्धः । किं कुर्वन्नाविरकार्पी-

त्तत्राऽऽह । सकलं संसारबीजं तमो न्यायशलाकयोत्सारयन् य

एवमाविरकार्पीत्तस्मै नम इति सम्बन्धः । निचृच्छार्दूलविक्लीडितमे-

तत् । न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजावित्युक्तत्वात् ॥ ७७ ॥

सुभाषितं चार्वापि नाऽमहात्मनां

दिवाकरो नक्तदृष्टा*मिवामलः ।

प्रभाति भात्येव विशुद्धचेतसां

निधिर्यथा ऽपास्तदृष्टां महाधनः ॥ ७५ ॥

विष्णोः पादानुगां दां

निखिलभवनुदं शङ्करो ऽवाप योगा-

त्सर्वज्ञं ब्रह्मसंस्थं

मुनिगणसहितं सम्यगभ्यर्च्य भक्त्या ।

विद्यां गङ्गामिवाहं

प्रवरगुणनिधेः प्राप्य वेदान्तदीप्तां

नो ऽनौद्वयं दर्शयति श्रीमदिति ॥ ऊचिवाहुक्तवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ये पुनरनुनीयमाना अनुनयादेवानुनेतुरशक्तिं मन्यन्ते दुर्विदग्धान्-
न तान्प्रति साविष्कारमात्मनो वैदग्ध्यं दर्शयति सुभाषितमिति ॥
निःस्पृहाणां निधयः प्रकाशन्ते । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना रत्नो-
पस्थानमिति ॥ अस्तेयप्रतिष्ठायामात्मस्पृहायां रत्नोपस्थानं सर्वदि-
क्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवं विशिष्टगुरुसंप्रदायप्राप्तस्य प्रकरणस्य परानुग्रह एव प्रयोजनं
न तु दृष्टमदृष्टं वा विद्यया कृतार्थत्वादिति दर्शयति विष्णोरिति ॥
विष्णोर्व्यापिनो जगत्कारणस्य पदमधिष्ठानं सच्चिदानन्दैकरसमनु-
गच्छतीति विष्णोः पादानुगा विद्या । गङ्गापि विष्णोः पुरुषोत्तम-
स्य चरणमनुमृत्य गच्छतीति वामपादाङ्गुष्ठनखस्त्रातोविनिर्गता-

न चानिरस्तकर्मदं
 जानीयादञ्जसा ततः ॥ ७२ ॥
 निरस्तसर्वकर्माणः
 प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ।
 निष्कामा यतयः शान्ता
 जानन्तीदं यथोदितम् ॥ ७३ ॥
 श्रीमच्छङ्करपादपद्मयुगलं
 संसेव्य लब्धोचिवान्
 ज्ञानं पारमहंस्यमेतदमलं
 स्वान्तान्धकारापनुत् ।
 मा भूदत्र विरोधिनी मतिरतः
 सद्भिः परीक्ष्यं बुधैः
 सर्वत्रैव विशुद्धये मतमिदं
 सन्तः परं कारणम् ॥ ७४ ॥

ननु किमेतत्प्रकरणपरिज्ञानाद्भवति येनात्रानधिकारिणां प्रवे-
 शो न सिध्येदित्यत आह ज्ञात्वेति ॥ तेन कुतूहलादिवशात्प्रवृत्तो
 न फलपर्यन्तं ज्ञानमधिगच्छतीत्यर्थः । न चानिरस्तेति ॥ ७२ ॥

के तर्हि प्रकरणार्थं सम्यक् प्रतिपद्यन्ते इत्यत आह निरस्ते-
 ति ॥ ७३ ॥

इदानीमस्मात्प्रकरणस्य विशिष्टगुरुसंप्रदायपूर्वकत्वादत्र दोषदृष्टि-
 र्मा भूत्किं तु यत्रात्मज्ञिः परीक्षणीयमिदं प्रकरणं यतः सन्त एव गुण-
 दोषावधारणे परं कारणं तस्मात्परीक्षणीयमेवेति विद्वज्जनेष्वात्म-

इमं ग्रन्थमुपादितु-

रमानित्वादिसाधनः ।

यत्नतः स्यान्न दुर्दृष्टः

प्रत्यग्धर्मानुगो ह्ययम् ॥ ७० ॥

न दातव्यश्चायं ग्रन्थः—

नाविरक्ताय संसारा-

न्नानिरस्तौषणाय च ।

न चायमवते देयं

वेदान्तार्थप्रवेशनम् ॥ ७१ ॥

ज्ञात्वा यथोदितं सम्य-

ग्ज्ञातव्यं नावशिष्यते ।

ङ्गीकार्यास्तस्मात्परमहंसो ज्ञानसाधनभूतनैष्कर्म्यसिद्धिप्रकरणश्रवणायभिमुखोप्यमानित्वादिनिष्ठो भवेदित्याह यत इत्यादिना ॥ प्रत्यग्धर्म आत्मा प्रत्यक् चासौ धर्मश्चेति तमनुगच्छति तद्याथात्म्यप्रतिपत्तिप्रतिपादकत्वेनायं ग्रन्थ इति प्रत्यग्धर्मानुग इत्युक्तम् ॥ ७० ॥

एवं शिष्यस्य नियममभिधायाचार्यस्य नियममाह न दातव्य इति ॥ यमा अहिंसाद्यस्ते यमादयो यस्य विद्यन्ते स यमवान् नयमवान् अयमवान् तस्मै अयमवते । कुतो न देयमित्यत आह वेदान्तेति ॥ वेदान्तानामर्थे प्रवेशो ऽधिगमो ऽनेनेतीदं प्रकरणं वेदान्तार्थप्रवेशनम् । तेन य एवं वेदान्तश्रवणादिष्वधिकृतो मुमुक्षुः स एवात्राधिकारीति नान्यस्तस्मात्कुतूहलाद्बहुश्रुतत्वादिबुद्ध्या वा प्रवर्तमानायेदं न देयमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ज्ञानमुत्पद्यते तस्य

न बहिर्मुखचेतसः ॥ ६८ ॥

उत्पन्ने आत्मविज्ञाने किमविद्याकार्यत्वात्प्रवृत्तिव-
न्निवृत्त्यात्मकामानित्वादयो निवर्तन्ते उत नेति, नेति
ब्रूमः । किं कारणं निवृत्तिगास्त्राऽविरुद्धाभावात्पर-
मात्मनो न तु नियोगवशात् । कथं तर्हि, शृणु—

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य

त्वद्वेष्टत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य

न तु साधनरूपिणः ॥ ६९ ॥

यत एतदेवमतः—

विवेकमात्रस्यैव ज्ञानसाधनत्वमिति शङ्कानिरासाय सम्यग्दर्शन-
साधनानि संकल्प्य दर्शयति सकलेति ॥ “अमानित्वमदम्भित्व” “महे-
ष्टा सर्वभूताना”मित्यादिभगवद्गीतोक्तगुणवत एव सम्यग्ज्ञानोत्पत्ति-
र्न विषयाभिमुखचेतस इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु साधकस्यामानित्वादिकं साधनं चेत्सिद्धस्य तर्हि ‘साध्याभावे
महाबाहो साधनैः किं प्रयोजन’मिति न्यायेन तेषामविद्याकार्याणां
विद्याविरोधाच्चासंभवः संभवे वा निवृत्तिगास्त्रनियोज्यत्वं विदुषः
प्रसज्येतेत्याशङ्क्य विधितस्तेषामनुष्ठेयत्वाभावेऽपि विद्यापि विषयपर-
मात्मात्मस्वभावाऽविरोधादयत्नसाध्या अमानित्वादयो विदुषां लक्षण-
त्वेनानुवर्तन्तइति परिहरति उत्पन्नित्यादिना ॥ ६९ ॥

यस्मादेवं साधकस्य साधनत्वेन सिद्धस्य च लक्षणं तेन सर्वथाऽप्य-

मिष्टान्नध्वस्तदृङ् जान-

न्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ ६६ ॥

यतो ऽवगतपरमार्थतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं न मना-
गपि घटते सुमुक्षुत्वे ऽपि च, तस्मात्—

रागो लिङ्गमबोधस्य

चित्तव्यायामभूमिषु ।

कुतः श्राङ्गलता तस्य

यस्याग्निः कीटरे तरोः ॥ ६७ ॥

सकलपुरुषार्थसमाप्तिकारिणो ऽस्यात्मावबोधस्य कु-
तः प्रसूतिरित्युच्यते—

अमानित्वादिनिष्ठो यो

यश्चाद्देष्ट्रादिसाधनः ।

नित्यत्वादिदोषदूषितैर्हिकामुष्णिकादिसुखेभ्यो विरक्तस्तत्साधनेषु न
प्रवर्तते तत्र किमु वक्तव्यं परब्रह्मानन्दानुभवपरित्यगो विद्वान् बहु-
लायास्तपरिक्लिष्टेषु वैषयिकसुखलवेषु न प्रवर्तत इति भावः ॥ ६६ ॥

यस्मात्सिद्धस्य साधकस्य च न रागद्वेषनिबन्धने प्रवृत्तिनिवृत्ती
भवतस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिना ऽनुमितो रागो ऽविद्वत्ताया लिङ्गमित्युपसं-
हरति यत इत्यादिना ॥ चित्तव्यायामभूमिषु चित्तस्य स्वारसिक-
प्रवृत्त्यालम्बनेषु शब्दादिषु यो रागः सो ऽयमबोधस्य लिङ्गम् । तत्र
दृष्टान्तः कुत इति ॥ यथा यत्राग्निस्तत्र न श्राङ्गलता तथा यत्र
रागस्तत्र न बोध इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवं प्रसङ्गागतमलोक्यकपचनिरासं समाप्य पूर्वोदिततत्त्वंपदार्थ-

यस्य सर्वे समारम्भाः

प्रकाशं चेति सर्वदृक्* ॥ ६४ ॥

तिष्ठतु तावत् सर्वप्रवृत्तिबीजघस्मरं ज्ञानं मुमुक्षु-
वस्थायामपि न संभवति यथेष्टाचरणं, तदाह—

यो हि यत्र विरक्तः स्या-

न्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।

लोकत्रयविरक्तत्वा-

न्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ ६५ ॥

तत्र दृष्टान्तः—

क्षुधया पीडयमानोऽपि

न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेनापि विदुषो यथेष्टाचरणाभावमाह तिष्ठ-
त्वित्यादिना ॥ मुमुक्षुरपि यत्र न चेष्टते तत्र मुक्तो न चेष्टतइति कि-
मु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

किमु वक्तव्यन्यायमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति तत्र दृष्टान्त इत्यादि-
ना ॥ यथा लोके क्षुत्क्षामस्तन्निवृत्तिसाधने प्रयतमानोऽप्यतत्साध-
ने प्रत्युत प्रतिकूले विषदूषितान्ने न प्रवर्तते तत्र मिष्टान्नेन ध्वस्त-
लण्णस्तस्य विषदूषितत्वं जानन्विवेकी न तदत्तुमिच्छतीति किमु
वक्तव्यम् । तथा मुमुक्षुरप्राप्तपरमपुरुषार्थस्तत्साधने प्रवर्तमानोऽप्य-

* यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पाण्डितं बुधाः ।

इति गीतावाक्यमत्नानुसंधेयम् ।

कस्मान्न भवति, यस्मात्—

अधर्माज्जायते ऽज्ञानं

यथेष्टाचरणं ततः ।

धर्मकार्ये कथं तत्स्या-

द्यत्र धर्मोपि नेष्यते ॥ ६३ ॥

प्रत्याचक्षाण आहातो

यथेष्टाचरणं हरिः ।

रवशाद्भवति नेतरित्यभ्युपेयं तस्मान्न खैरचेष्टाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु वर्णाश्रमाभिमानस्यागन्तुकत्वात्स्वभावसिद्धत्वाच्च जात्यभि-
मानस्य मनुष्यत्वजातिमात्रोचितैव प्रवृत्तिस्तत्संस्कारवशात्किं न
स्यादिति विशेषहेतुर्वाच्य इत्याशङ्कोत्तरश्लोकेन परिहरति कस्मा-
दित्यादिना ॥ जन्मान्तरानुष्ठिताधर्मवशादभक्ष्यभक्षणादौ कर्त्तव्य-
ताबुद्धिस्ततश्च यथेष्टाचरणं, ज्ञानं पुनरत्यन्तोत्कृष्टपुण्यकार्यम् । धर्मा-
त्सुखं च ज्ञानं चेति वचनात् । यस्मिंश्च ज्ञाने सति प्रवर्तककामादि-
दोषाणामत्यन्तमुच्छिन्नत्वाद्धर्मेपि प्रवृत्तिर्न भवति तथाभूते ज्ञाने
सति कथं यथेष्टाचरणम् ।

भावितैः करणैरेभिर्बहुसंसारयोनिषु ।

आसादयति शुद्धात्मा मीक्षं वै प्रथमाश्रमे ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

इति स्मरणाद् अतीतानेकजन्मस्वपि यथेष्टाचरणाभावेन तत्संस्का-
रस्याप्यभावान्न तद्वशादपि यथेष्टाचरणमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

विदुषो यथेष्टाचरणाभावे भगवद्वचनमपि प्रमाणमित्याह प्रत्या-
चक्षाण इति ॥ ६४ ॥

यतः प्रवृत्तिबीजमुच्छिन्नं तस्मात्—

तरोरुत्खातमूलस्य

स्पर्शनैव यथा क्षयः ।

तथा बुद्धात्मतत्त्वस्य

निवृत्त्यैव तनुक्षयः ॥ ६१ ॥

अशालेपकपक्ष*निरासार्थमाह—

बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य

यथेष्टाचरणं यदि ।

शुनां तत्त्वदृशां चैव

को भेदो ऽशुचिभक्षणे ॥ ६२ ॥

स्मादिकं कं चित्कालमनुवर्तते तथा विदुषो ऽपि बाधितो ऽपि संसारः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तमनुवर्तत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

भवत्वेवं तथापि कथं शेषशेषिभावाऽसंभव इत्यत आह यत इति ॥ विविधवैधप्रवृत्तिबीजमविद्याकामादिकं सम्यग्ज्ञानादुच्छिन्नमिति यतस्ततश्च न शेषशेषिभावस्ततश्च निवृत्त्या प्रारब्धकर्मणो भोगेन निवृत्त्या प्रातिभासिकस्य शरीरादेः क्षय इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु विदुषो दृश्यमानानां प्रवृत्तीनां विधिनिबन्धनत्वाभावे रागद्वेषादिनिबन्धनत्वं स्यात्तथा च न स्वरचेष्टायां दीप इति प्राप्तमित्याशङ्क्य तन्निरासाद्योत्तरश्लोक इत्याह अथेत्यादिना ॥ तत्त्वदृशां संस्कारवशान्ननुयत्वजालुचितैव प्रवृत्तिर्न तु यत्किञ्चिज्जालुचितेति यथा त्वयेथते तथा प्रातिभासिकवर्णाश्रमोचितैव प्रवृत्तिस्तत्संस्कारा-

● अलेपकपक्षः—शास्त्रप्रामाण्याऽनङ्गीकारिणां निर्लेपात्मवादपक्ष इत्यर्थः ।

सम्यग्ज्ञानशिखिलुष्ट-

मोहतत्कार्यरूपिणः ।

सकृन्निवृत्तेर्वाध्यस्य*

किं कार्यमवशिष्यते ॥ ५६ ॥

वास्तवेनैव वृत्तेनाविद्यायाः प्रध्वस्तत्वान्न किं चि-
दवशिष्यते इत्युक्तः परिहारः । अथापरः सांप्रदा-
यिकः—

निवृत्तसर्पः †सर्पोऽयं

यथा कर्म्यं न मुञ्चति ।

विध्वस्ताखिलमोहो ऽपि

मोहकार्यं तथात्मवित् ॥ ६० ॥

तन्निवृत्तये ऽपेक्षितमनुत्पन्नं ज्ञानान्तरं वा नास्तीत्यर्थः । अनुत्प-
न्नं ज्ञानमदग्धमज्ञानं वा नास्तीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

तस्मात्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ सकलाज्ञाननिवृत्तेर्न शेषशेषिभाव इ-
ति युक्तमेवोक्तमित्युपसंहरति सम्यगिति ॥ सम्यग्ज्ञानाग्निना द-
ग्धाविद्यातत्कार्यस्वभावस्यात्मनः कार्यं किं चिन्नावशिष्यते बाधयो-
ग्यस्य सर्वस्य सकृदेव निवृत्तत्वात्ततश्च न शेषशेषिभाव इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं सद्योमुक्तिपक्षमङ्गीकृत्य शेषशेषिभावः परिहृतः, सांप्रतं जी-
वन्मुक्तिपक्षे ऽपि न शेषशेषिभाव इत्युत्तरस्यस्य तात्पर्यमाह वास्त-
वेनैवेत्यादिना ॥ सम्यग्बोधाद्धाधितसर्पविभ्रमस्य पुंमो यथा भयक-

• बाध्यस्य = बाधयोग्यस्य, सर्वस्य प्रपञ्चस्य ।

† निवृत्तसर्पः = निवृत्तसर्पबुद्धिरित्यर्थः ।

सकृदात्मप्रसूत्यैव

निरुणद्धाखिलं भवम् ।

ध्वान्तमात्रनिरासेन

ततोऽन्या त्वन्यथामतिः* ॥ ५७ ॥

देशकालाद्यसंबन्धा-

द्देशादेर्मोहकार्यतः ।

नानुत्पन्नमदग्धं वा

ज्ञानमज्ञानमस्त्यतः ॥ ५८ ॥

रनिरासायाभ्यासापेक्षत्वात्तदवसरे च निवृत्तिविधीनामपि
सावकाशत्वादित्यत आह सकृदिति ॥ स्वीत्यप्तिमात्रेणाविद्या-
निवर्तकत्वेन गृहीतान्वयव्यतिरेकः सम्यग्बोधः स्वीत्यप्तिमात्रेणा-
विद्यां निवर्तयन् तदानीमेव मिथ्याज्ञानतत्संस्कारलक्षणं सकलमपि
संसारं निवर्तयति न त्वभ्यासादिकमपेक्षत इत्यर्थः । कुतस्तदानी-
मेव मिथ्याज्ञानादिकं निवर्तयतीत्यत आह न ततोऽन्येति ॥ मिथ्या-
ज्ञानादिरविद्याकार्यत्वान्नाविद्यातो विलक्षणस्तस्मादविद्यां निव-
र्तयन् बोधस्तदानीमेव मिथ्याज्ञानादिकं निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु कथं सकृदेव सकलाज्ञाननिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते यावता लो-
के प्रमाणज्ञानानां स्वदेशकालोपाधावेव स्वविषयाज्ञाननिवर्तकत्वं
न तु सकलाज्ञाननिवर्तकत्वं दृश्यत इत्याशङ्क्याह देशकालेति ॥ घटा-
दीनां देशकालावस्थादिपरिच्छिन्नत्वाज्जडत्वाच्च तद्विषयज्ञानानां
देशकालाद्यपेक्षया तत्तदज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि आत्मनोऽविद्याका-
र्यदेशकालादिभिरसंस्पृष्टत्वात्स्वयंप्रभत्वाच्च तत्रानिवृत्तमज्ञानान्तरं

प्रध्वस्ताखिलसंसार

आत्मैकालम्बनः *श्रुतेः ॥ ५५ ॥

एवमवगतपरमार्थतत्त्वस्य न शेषशेषिभावस्तत्कारणस्योत्सारितत्वादित्याह—

वास्तवेनैव वृत्तेन

निरुणद्धि यतो भवम् ।

निवृत्तिमपि नृदृनाति

सम्यग्बोधः प्रवृत्तिवत् ॥ ५६ ॥

कुत एतदित्यादिना ॥ यच्चान्यदिष स्यात्तत्रान्यो ऽन्यत्पश्येत् यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेरविद्यावस्थायां ज्ञानस्य भेदालम्बनत्वं विद्यादयेनाशेषसंसारनाशे त्वात्मैकमात्रपर्यवसानमवसीयतइत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु विदुषः प्रवृत्तिधर्माणामभावे ऽपि अमानित्वादयो निवृत्तिधर्मा विद्यन्ते ऽतस्तद्विधिगेष एवायं विद्वानित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुस्वभावात्प्रवर्तते न तु शास्त्रान्निर्योज्यत्वकारणभूतार्थित्वहेत्वविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन निवृत्तत्वादित्याह एवमिति ॥ वास्तवेनैवेति ॥ यतः सम्यग्बोधः प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यात्मवस्तुवृत्तानुरोधेन संसारं निवर्तयत्यतो वैधप्रवृत्तिवद्बैधनिवृत्तिमपि निवर्तयति तस्मादस्तुस्वभावादेवामानित्वादौ विद्वान्वर्ततइत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु यदि सम्यग्बोधः स्वोत्पत्तिमात्रेणैव संसारं निवर्तयेत् तदेवं स्यात् न त्वेतदस्ति तस्यानादिकालप्रवृत्तमिथ्याज्ञानतत्संस्कार-

इत्यजानन्विजानाति

यः स ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ५३ ॥

एवमात्मानं ज्ञात्वा किं प्रवर्तितव्यमुत निवर्तित-
व्यमाहो खिन्मुक्तप्रग्रहतेत्युच्यते—

ज्ञेयाभिन्नमिदं *यस्माद्

ज्ञेयवस्त्वनुसार्यतः ।

न प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा

कटाक्षेणापि वीक्षते ॥ ५४ ॥

कुत एतद् ज्ञेयाभिन्नमिति, यतः—

प्रागात्मबोधाद् बोधो ऽयं

बाह्यवस्तूपसर्जनः† ।

नाश्रयो मत्तो ऽन्यस्य चैतन्यस्याभावादित्यहैतमात्मानं वृत्तिज्ञाने-
नाजानन् स्वरूपचैतन्येन स्वयंप्रकाशतया विजानाति स ब्रह्मविदु-
त्तम इत्यक्षरयोजना ॥ ५३ ॥

एवं तत्त्वविचारं समाप्य तत्त्वविदश्चर्यामिदानीं निरूपयन् किं ब्र-
ह्मविदो वर्णाश्रमधर्मेषु वर्तितव्यमुत तेभ्यो निवर्तितव्यमथ वा स्वच्छ-
न्दं वर्तितव्यमिति पृच्छति एवमिति ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयाहैतचैतन्याभिन्न-
तया तदनुमारित्वाद् ज्ञेयस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यस्वभावत्वात् तद्रू-
पेण ब्रह्मविदो ऽवस्थानं न तु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिसंबन्ध इत्युत्तरमाह
उच्यते इति ॥ ५४ ॥

ज्ञानस्य ज्ञेयाभिन्नत्वं कुत इत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति

• इदं=ज्ञानम् ।

† बाह्यवस्तूपसर्जनो=विशिष्टावगाही, सविकल्पक इत्यर्थः ।

सर्वस्योक्तत्वादुपसंहारः—

परमार्थात्मनिष्ठं य-

त्सर्ववेदान्तनिश्चितम् ।

तमोऽपनुद्धियां* ज्ञानं

तदेतत्कथितं मया ॥ ५२ ॥

एतावदिहोक्तम्—

नेहात्मविन्मदन्योस्ति

न मत्तो ऽज्ञो ऽस्ति कश्चन ।

इदानीं प्रकरणमुपसंहरति सर्वस्येति ॥ सर्ववेदान्तनिश्चितं स्वान्तान्धकारनिवर्तकं यज्ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेतदस्मिन्प्रकरणे मया कथितं नातः परं ज्ञातव्यमवशिष्यतइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सांख्यानमिव नानात्ववादशङ्कानिरासार्थं पुनरपि संगृह्योक्तमर्थं दर्शयति एतावदिति ॥ विजानातीत्युक्ते ज्ञानपरिणामित्वं प्राप्तमित्यत आह अजानन्निति ॥ अपरिणामिना कूटस्थचैतन्येनैवानुभवतीत्यर्थः । यदा स्वात्मानं विजानाति चेतस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च स्यादिति विशिनष्टि अजानन्निति ॥ इत्तिज्ञानात्कर्मत्वेनाजानन्नपि स्वरूपचैतन्येन स्वयंप्रकाशतया ऽनुभवतीत्यर्थः । सोपाधिकचैतन्यानामुपाधिप्रधानत्वादुपाधिभेदवदेव परिकल्पिततया ज्ञानाज्ञानाश्रयत्वायोगादपास्तममस्तोपाधिरहेतचैतन्यस्यैव मम तदाश्रयत्वमिति भावः । इह लोके मत्तो ऽन्यः काश्चिदात्मविषयाज्ञानाश्रयो नास्ति नापि तद्विषयज्ञानाश्रयः, किं त्वहमेक एव ज्ञानाज्ञा-

भास्वत्प्रदीपहस्तस्य

ह्यन्धकार इवाग्रतः ॥ ४६ ॥

तच्च दृष्टान्तः—

आ प्रबोधाद्यथा सिद्धि-

हेतादन्यस्य वस्तुनः ।

बोधादेवमसिद्धत्वं

बुद्ध्यादेः प्रत्यगात्मनः ॥ ५० ॥

स एष विद्वान् हानोपादानशून्यमात्मानमात्मनि
पश्यन्—

सर्वमेवानुजानाति

सर्वमेव निषेधति ।

भेदात्मलाभो ऽनुज्ञा स्या-

न्निषेधो ऽतस्त्वभावतः ॥ ५१ ॥

ति ॥ ममाहमिति ॥ यदिदं ज्ञानद्वयमन्तःकरणाश्रयं तदेवंविदो
नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आ प्रबोधादिति ॥ हेतादन्यवस्तुविषयबोधपर्यन्तं हेतसिद्धिर्यथा
तथा बाधकबोधोदयादूर्ध्वं तस्यासिद्धिर्युक्तैवेत्यर्थः । यद्वा बोधात्पू-
र्वं यथा हेतादन्यस्याद्वितीयवस्तुनो ऽसिद्धिरेवं बोधादूर्ध्वं प्रत्यगात्म-
ना संबन्धासिद्धिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

विदुषो ऽनुभवप्रकारमिदानीं दर्शयति स एष इति । कथमेत-
द्विरुद्धमभिधीयत इत्यत आह भेदात्मेति ॥ व्यवहारदृष्ट्या हेतप्रपञ्च-
स्य स्वरूपलाभो ऽनुज्ञा, तत्त्वदृष्ट्या तदभावो निषेध इत्यर्थः* ॥ ५१ ॥

• एवं च व्यवहारकाले ऽपि विदुषो हेतदृष्ट्यभावान्नानुपपत्तिरिति भावः ।

संप्रसादे विकारित्वा-

दस्तं याते* विकारिणि ।

पश्यतो नात्मनः किञ्चिद्

द्वितीयं स्पृशते ऽण्वपि ॥ ४७ ॥

सोयं कूटस्थज्ञानमूर्तिरात्मा—

यथा प्राज्ञे तथैवायं

स्वप्नजागरितान्तयोः ।

पश्यन्नप्यविकारित्वाद्

द्वितीयं नैव पश्यति ॥ ४८ ॥

एवं ज्ञानवतो नास्ति

ममाहंमतिसंश्रयः† ।

पुनिसमये विकारिणि चित्ते ऽस्तं याते सति आत्मनो ऽविकारि-
त्वात्कूटस्थदृष्टित्वात्पश्यतो ऽपि तस्यात्मनो नाण्वपि द्वितीयं स्पृ-
शति नात्मना संबध्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

संप्रसाद इति विशेषणादितरावस्थयोर्द्वितीयसंबन्धो ऽभिमत इ-
त्याशङ्क्य तयोरप्यवस्थयोः परमार्थतस्तत्स्पर्शाभावं दर्शयति सोय-
मित्यादिना ॥ प्राज्ञावस्थायामिव स्वप्नजागरितयोरप्यात्मनो द्विती-
यसंस्पर्शो नास्तीत्यर्थः । अत्रान्तःशब्दः स्वरूपवचनः ॥ ४८ ॥

अवस्थान्वयेपि कूटस्थ आत्मेति विजानतः फलमाह एवमि-

• अस्तं याते—स्वकारणात्मना प्रविळीने इत्यर्थः ।

† ममाहंमतिसंश्रयमिति पाठान्तरम् ।

यो ऽविकारो विजानाति

परागेवास्य तत्तमः ॥ ४५ ॥

यत एतदेवमतस्तस्यैव बीजात्मनस्तमसश्चित्तधर्म-
विशिष्टस्य स्वकार्यद्वितीयाभिसंबन्धो न त्वविकारिण
आत्मन इत्याह दृष्टान्तेन—

रूपप्रकाशयोर्यद्व-

त्संगतिर्विक्रियावतोः* ।

सुखदुःखादिसंबन्ध-

श्चित्तस्यैवं विकारिणः ॥ ४६ ॥

तदेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयिष्यन्नाह—

त्योस्तत्परतन्त्रत्वादेवेति भावः ॥ ४५ ॥

ननु सुखदुःखादिसंबन्धवदज्ञानसंबन्धो ऽप्यात्मनः किं न स्या-
दित्याशङ्गाविकारित्वादेवात्मनः सुखदुःखसंबन्धासंभवान्नैवमिति
दृष्टान्तेन दर्शयति यत एतदेवमित्यादिना ॥ आत्मा विकाररहित
एव जानाति यतस्ततश्चित्ताख्यपरिणामविशिष्टस्यैवाज्ञानस्य द्वितीय-
संबन्धो न त्वात्मनस्तस्य त्वज्ञानजनितचित्तोपाधिद्वारा भवति न
तु स्वभावत इत्यर्थः । रूपप्रकाशयोरिति ॥ सुखदुःखादिसंबन्धो
ऽपि विक्रियावत एव भवितुमर्हति संबन्धत्वाद् रूपप्रकाशसंबन्धव-
दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सति चित्तसंबन्धे सुखदुःखादिसंबन्धो नास्तीत्युक्तमर्थमन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां दर्शयितुमुत्तरश्लोक इत्याह तदेतदिति ॥ संप्रसादे सु-

* प्रकाश्यप्रकाशकभावसंबन्धरूपविकारं प्राप्तयोः ।

अस्माद्यदपरं रूपं
नास्तीत्येव निरूप्यते ।

अन्यथाग्रहणाभावाद्

बीजं तत्स्वप्नबोधयोः ॥ ४० ॥

अस्यार्थस्य द्रष्टृन्ने उदाहरणम्—

कार्यकारणबद्धौ ता-

विध्यते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु

द्वौ तौ तुर्ये* न सिध्यतः ॥ ४१ ॥

द्वौ

ति “न तु तद्वितीयमस्ती”त्यादिश्रुत्योच्यत इत्याशङ्क्याह अस्माद्य-
दपरमिति ॥ सुषुप्तिदशायामन्यथाग्रहणाभावाद् हैतरूपजाग्र-
प्रयोरभावाद्स्मात्प्रकृतादात्मनो ऽपरं रूपं नास्तीति न तु तद्वि-
तीयमस्तीत्यादिश्रुत्या निरूप्यते न तु तत्कारणस्याग्रहणस्याभा-
वात् । तच्चाग्रहणं स्वप्नप्रबोधयोर्बीजं तत्रास्त्येव, तेन तन्निवर्तकं वा-
क्यमपि सार्थकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

वाक्यश्रवणे सत्येवाऽग्रहणं निवर्तते ततः प्राक् सुषुप्ते तन्निवृत्ति-
र्नास्तीति यदुक्तं तत्र प्रमाणत्वेन गौडपादीयवाक्यमुदाहरति ॥
स्येत्यादिना ॥ कार्यमन्यथाग्रहणं कारणं तच्चाग्रहणं ताभ्यां ब-
संगृहीती जाग्रत्स्वप्नाभिमानिनौ विश्वतैजसौ, प्राज्ञः पुनः सुषु-
प्त्यभिमानि कारणेनैव तच्चाग्रहणेनैव बद्धः । द्वावप्येता कार्यकार-
णपदार्थैः तुर्यावस्थायां न सिद्ध्यतो न संभवत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कुत एतत्, यस्मात्-

पश्यन्निति यदाहोच्चैः

प्रत्यक्त्वमजमद्वयम् ।

अपूर्वानपरानन्तं

त्वमा तदुपलक्ष्यते ॥ ३६ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-

विज्ञानेनैव बाध्यते ।

यस्मात्—

उक्तैरे हेतुपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति कुत एतदिति ॥ यच्च इ-
दित्यं शब्दस्त्वमा तदुपलक्ष्यत इत्यनेन संबध्यते । “यद्वै तन्न प-
ति पश्यन्वैतन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपां विद्यते ऽविना-
शित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति या-
स्तसमस्तद्वैतकूटस्थदृष्टिमात्मानं सुषुप्त्यवस्थायां दर्शयति तदेवा-
पूर्वादिलक्षणं वस्तु त्वंपदेन लक्ष्यते यस्मात्तस्मात्तद्विपरीतं हैतजा-
तविद्याध्यारोपितं विद्यया निवर्त्यमानमात्ममात्रावशेषवि-
निवर्त्यत इति भावः ॥ ३६ ॥

निरस्तसमस्तद्वैतं वस्तु सुषुप्त्यवस्थायां स्वत एव सिद्धं चेत्किं त-
त्त्वमस्यादिवाक्यजन्यविज्ञानेन, तेन विनापि तस्य सिद्धत्वादित्या-
ह तत्त्वमस्यादीति ॥ यस्मादविद्या पूर्वोक्तन्यायेन तत्त्वमस्या-
देवाक्योत्थविज्ञानेनैव बाध्यते तस्मादविद्यानिवृत्तये वाक्यमपि-
णीयमित्यर्थः । ननु यद्यविद्यानिवृत्तिस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थवि-
ज्ञानेनैव क्रियते कथं तर्हि निर्विशेषं वस्तु सुषुप्त्यवस्थायां सिद्धमि-

स किं सकलसंसारप्रविविक्तमात्मानं वाक्यात्प्रतिप-
द्यते उत नेतीत्यत्र ब्रूमः । कूटस्थावगतिमात्रशेषत्वात्प्र-
तिपत्तेरत आह—

दण्डावसाननिष्ठः स्या-

दण्डसर्पो यथा तथा ।

नित्यावगतिनिष्ठं स्या-

द्वाक्याज्जगदसंशयम् ॥ ३८ ॥

ननु भवत्वेवं बोधोत्पत्तिस्तथापि किं प्रपञ्चाद्वेदेन ब्रह्माऽवबो-
ध्यते उताऽभेदेन । आद्ये अद्वैतव्याघातो, द्वितीये च सप्रपञ्चत्वमित्या-
शङ्ग्य प्रपञ्चस्यात्मन्यविद्याध्यारोपितत्वान्न ततो भेदेन नाप्यभेदेना-
सौ बोध्यते किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावपरिहारेण तावन्मात्रत-
येति दृष्टान्तेन दर्शयति स किमित्यादिना ॥ कूटस्थावगतिशेषमा-
त्रत्वात्प्रतिपत्तेरिति ॥ कूटस्थावगतिरेव यथा शिष्यते तावन्मात्रैव प्र-
तिपत्तिर्न पुनः प्रपञ्चभावाऽभावाऽवलम्बनीत्यर्थः । दण्डावसान-
निष्ठः स्यादिति ॥ दण्डरूपेणावसानं पर्यवसानं तदेव निष्ठा काष्ठा
यस्य दण्डे परिकल्पितसर्पस्य स तथोक्तः । न हि तत्र सर्पस्य दण्डे
भावरूपता, बाध्यत्वात् । नापि तत्राभावः । कल्पितसर्पस्य प्रतियो-
गित्वेन क्वाप्यभावत्वात्* । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावपरिहा-
रेण यथा सर्पस्य दण्डतावन्मात्रत्वं तथा जगतो ऽप्यवगतिरूपब्रह्म-
मात्रत्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

* अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेनाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्यानङ्गीकारा-
दित्यर्थः ।

सो ऽयमेवमविद्यापटलावगुण्णितदृष्टिः सन् कथ-
मुत्थाप्यतइत्याह—

यथा स्वापनिमित्तेन*

स्वप्नदृक् प्रतिबोधितः ॥

करणं कर्मकर्त्तारं

स्वाप्नं नैवेक्षते स्वतः ॥ ३६ ॥

अनात्मज्ञस्तथैवायं

सम्यक् श्रुत्या ऽवबोधितः ।

गुरुं शास्त्रं तथा मूढं

स्वात्मनो ऽन्यन्न पश्यति[†] ॥ ३७ ॥

नन्वेवमविद्यावद्दसम्यग्दर्शनस्य श्रुत्यादिदर्शनकारणानि किं स-
ग्रानि उताऽसत्यानि, सत्यत्वे अद्वैतव्याघातः । असत्यत्वे च न
सम्यग्दर्शनकारणमित्याशङ्क्योत्तरस्त्रीकाभ्यां दृष्टान्तप्रदर्शनपुरःस-
रं परिहारमाह सोऽयमित्यादिना ॥ यथा स्वप्नदृक् चोदव्याघादि-
कस्य स्वाविद्यापरिकल्पितस्य दर्शननिमित्तभयवशात्सहसा प्रतिबु-
द्धः स्वप्नदशायां स्वान्नानकल्पितं कारणादिकं स्वतो विलक्षणं नेक्ष-
ते तथा अनाद्यविद्यानिद्रापरवशः स्वाविद्यापरिकल्पितश्रुत्याचा-
र्यादिव्यादहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रतिबुद्धः स्वातिरिक्तं श्रुत्याचार्या-
दिकं न पश्यति तेन श्रुत्याचार्यादेरविद्याविवर्तत्वान्नाद्वैतव्याघातः ।
नापि विद्यानुदयः । तथा भूतेभ्यो ऽपि विद्योदयस्य दर्शितत्वादिति
भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

* स्वप्ननिमित्तेनेति पाठान्तरम् ।

† सर्वस्य स्वात्मनि कल्पितत्वात् स्वातिरिक्तं न पश्यतीत्यर्थः ।

वीक्षापन्नस्योदाहरणम्—

नवबुद्ध्यपहाराद्धि

स्वात्मानं दशपूरणम् ।

अपश्यन् ज्ञातुमेवेच्छेत्

स्वमात्मनं जनस्तथा ॥ ३४ ॥

अविद्यावद्वचक्षुष्वात्

कामापहृतधीः सदा ।

विविक्तं दृशिमात्मानं

नेक्षते दशमं यथा ॥ ३५ ॥

तिर्जायत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह दशमस्त्वमसीति ॥ यथा दश-
मो ऽसीति वाक्याद् भ्रान्तस्याहं दशमो ऽस्मीति स्फुटा प्रमितिर्भवत्येवं
तत्त्वमसीति वाक्यान्नुसुक्षोः प्रत्यगात्मनि ब्रह्मस्वरूपे ऽहं ब्रह्मास्मीति
प्रमितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यदस्माभिस्तृतीये ऽध्याये वीक्षापन्नस्य को ऽस्मीत्याद्यभिहितं
यच्च नवसंख्याहृतज्ञान इत्युदाहरणपूर्वकमपविद्धद्वयोप्येवमिति दा-
ष्टान्तिकमुक्तं तदपि न स्वीक्रेक्षामात्रमाचार्यैरपि दर्शितत्वादित्याह
वीक्षापन्नस्येति ॥ नवैव वयमिति संख्याभिनिवेशादपहृतदशमज्ञानो
जनः स्वयतिरिक्तान्नव पुरुषान्वीक्षमाणो ऽपि यथा विभ्रमादात्मा-
नं दशसंख्यापूरकमजानानो वेदितुमिच्छति तथा ऽविद्याप्रतिबद्ध-
सम्यग्दर्शनो विषयाभिष्वङ्गलक्षणकामेन विषयाभिमुखमपहृतचि-
त्तः समस्तद्वैतनिर्मुक्तं सर्वसाक्षिणमपरोक्षमात्मानं दशममिव न प्र-
तिपद्यत इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं

पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ ३१ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मान-

मक्रियं प्रतिपद्यते ॥ ३२ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः

प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।

दशमस्त्वमसीत्यस्मा-

द्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ ३३ ॥

प्रदर्शितसमस्तन्यायोपसंहारैः पञ्चभिः श्लोकैः प्रदर्शित इत्याह सर्व-
न्यायेति ॥ नित्यमुक्तत्वेति ॥ अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभवो वाक्या-
त्तत्त्वमस्यादिलक्षणाद्भवति नान्यतः प्रसंख्यानानुष्ठानादिभ्यः* ।
वाक्यार्थस्य प्रमितेः पुष्कलकारणमाह वाक्यार्थस्येति ॥ अखण्ड-
द्वयापरोक्षवाक्यार्थज्ञानं ब्रह्मात्मरूपं तत्त्वंपदार्थस्मरणपूर्वकं भवि-
तुमर्हति ॥ ३१ ॥

तत्त्वंपदार्थस्मरणञ्च पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारानुसा-
रेण भवतीत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वविशेषणरहितमात्मानं
वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपद्यतइत्याह एवमिति ॥ ३२ ॥

कथं वाक्यात्प्रतिपद्यतइत्यत आह सदेवेति ॥ “सदेव सोम्येद-
मग्र आसी” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यादिवाक्येभ्यो ऽवगतं ब्रह्म यदा
तत्त्वमसीत्याचार्यो बोधयेत्तदा विविक्तपदार्थस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमि-

* निदिध्यासनादिभ्य इत्यर्थः ।

अहमित्यपि यद्ग्राह्यं

व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ २६ ॥

दृश्यत्वादहमित्येष

नात्मधर्मो घटादिवत् ।

तथा ऽन्ये प्रत्यया ज्ञेया

दोषाश्चात्मा ऽमलो ह्यतः ॥ ३० ॥

सर्वन्यायोपसंग्रहः—

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं

वाक्याद्भवति नान्यतः ।

शङ्क्य व्यभिचारिसर्वविशेषणसाक्षित्वेन यः सर्वदा ऽन्वितः स सर्व-
साक्षी सर्वविशेषणपरित्यागेनात्मेति ग्राह्य इत्याह ज्ञातैवेति ॥
केवलो निरवयवः । नन्वात्मनः सर्वविशेषणवर्जितत्वमनुपपन्नमह-
मिति विशेषपुरस्कारेणैव सर्वैर्ग्रहणादित्यत आह अहमित्यपीति ॥
अहमित्यपि सर्वैर्यद् ग्राह्यमहंरूपं व्यपेताङ्गसमं त्यक्तहस्तादिसमं
सुषुप्त्यादौ व्यभिचारात्ममस्तविशेषणवर्जित आत्मेत्यर्थः । २६ ॥

एवं व्यभिचारित्वेनाहङ्कारादीनां क्लिन्नहस्तवदनात्मत्वमतद्वि-
शेषणत्वं चाभिधाय दृश्यत्वादप्यनात्मत्वमनात्मधर्मत्वं च तेषामाचा-
र्यनान्यदित्यन्यत्प्रकरणे दर्शितमित्याह दृश्यत्वादिति ॥ अहमित्येष
परिणामवानहङ्कारोनाऽऽत्मधर्मो दृश्यत्वाद् घटादिवदिति । त-
स्य ये ऽन्ये परिणामप्रत्ययाः सुखदुःखादयो दोषाः रागादयश्चेति तथा
ज्ञेयाः दृश्यत्वान्नात्मधर्मा इति ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ३० ॥

पुनरपि भगवत्पूज्यपादाचार्यैरस्मदुक्तो न्यायस्तत्त्वमसिप्रकरणो-

तथा शिष्टेन सर्वेण
येन येन विशेष्यते ॥ २६ ॥
विशेषणमिदं सर्वं
साध्वलङ्करणं यथा ।
अविद्याध्यस्तमतः सर्वं
ज्ञातआत्मन्यसद्भवेत् ॥ २७ ॥
तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन
तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माद् ज्ञो
मुक्तः सर्वविशेषणैः ॥ २८ ॥
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो
ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।

देहसमवायिना च दुःखित्वादिना पूर्वं विशेष्यते तेन तेनापि न
विशेष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु किमिति न तेन विशेष्यत इत्याशङ्क्य विशेषणानामविद्याध्य-
स्तत्वेनासत्त्वादित्याह विशेषणमिदमिति ॥ यथा सुवर्णादिलक्षण-
मलंकरणं देहादिव्यतिरिक्तस्य देहाद्यध्यासवशादध्यस्तं तथैव तद्-
पि सर्वं विशेषणमात्मनि यतोऽविद्याध्यस्तमतः शास्त्राचार्यप्रसा-
दादहं ब्रह्मास्मीति विज्ञातआत्मन्यसद्भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

यस्मादविद्याध्यस्तं तस्मात् त्यक्तहस्तवदनात्मैव सर्वं विशेषणं त-
स्मादात्मा निरस्तसमस्तविशेषण इत्याह तस्मात्त्यक्तेनेति ॥ २८ ॥

ननु विशेषणानां व्यभिचारित्वादनात्मत्वं चेत्कस्तर्ह्यात्मेत्या-

तत्र त्वमिति पदं यत्र लक्षणया वर्तते सो ऽर्थ उच्यते—

अहंशब्दस्य या निष्ठा

ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।

सैवोक्ता सदसीत्येवं

फलं तत्र विमुक्तता ॥ २५

अन्यच्चान्वयव्यतिरेकोदाहरणम्—

क्त्वा त्यक्तेन हस्तेन

स्वयं नात्मा विशेष्यते ।

पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वात्त्वंपदलक्षणमपि यथोक्तमाचार्यैरपि दर्शितमित्याह तत्रेति ॥ अहंशब्दस्यात्मवाचकस्य प्रत्यगात्मज्योतिषि लक्षणया या निष्ठा पर्यवसानं* सैवोक्ता सदसीत्यपि वाक्ये विवक्षिता । त्वंपदार्थात्तत्पदलक्ष्यस्य न भेदो ऽस्तीत्यर्थः । फलत्वादप्येकत्व एव श्रुतेस्तात्पर्यमाह फलं तत्रेति ॥ अथ वा ऽहं ब्रह्मास्मीत्यत्राहंशब्दस्य लक्ष्यं वस्तु तदेव तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदलक्ष्यमित्याह अहंशब्दस्येति ॥ एवमहंशब्दलक्ष्ये वस्तुनि त्वंपदलक्ष्ये सति किं फलमित्यपेक्षायामाह फलं तत्रेति ॥ २५ ॥

आत्मानात्मविवेकायान्वयव्यतिरेकौ प्रकारान्तरेणापि दर्शिता-वाचार्यैरित्युत्तरश्लोकपञ्चकस्य तात्पर्यमाह अन्यच्चेति ॥ क्त्वा त्यक्तेनेति । यथा क्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयमात्मा शोभनहस्ती विरूपहस्त इति वा पूर्वं तेन विशेष्यमाणो ऽपि न विशेष्यते तथा विशिष्टेन सर्वेण येन येन स्थूलदेहसमवायिना श्रोत्रादिना सूक्ष्म-

नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्
 सुषुप्ते ऽन्यन्मनागपि ।
 न वारयति दृष्टिं स्वां*
 प्रत्ययं तु निषेधति ॥ २३ ॥
 एवं विज्ञातवाच्यार्थी
 श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।
 श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह
 श्रोतुर्माहापनुत्तये ॥ २४ ॥

आगमापायितदवध्यन्वयव्यतिरेकावपि पदार्थविवेकीपायत्वेना-
 स्मदुक्तावाच्यैरपि दर्शिताविति दर्शयति कथमिति ॥ अहमिदा-
 नीमस्मिन् सुषुप्ते नात्मना ऽन्यदीषदद्राक्षमिति सुषुप्तादुत्थितः
 परास्मृगन्वात्मभूतां दृष्टिं न निवारयति परामर्शापेक्षितपूर्वानु-
 भवरूपत्वेन तत्र स्थितत्वात्, किं तु घटपटादिविषयप्रत्ययमेव निषे-
 धति तेनात्मैवाऽव्यभिचारी अनात्मा तु व्यभिचारीत्युक्तलक्षणा-
 ऽन्वयव्यतिरेकी दर्शितावित्यर्थः । अत्रेति पाठे आत्मन्यस्मिन्काले
 वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं कृतान्वयव्यतिरेकस्य वाक्यमेवैकत्वप्रतिपादकं नान्यदिति
 यदुक्तं तदाचार्यैरप्युक्तमित्याह एवमिति ॥ न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुति-
 लोकाप्रसिद्धिद्वारेण विज्ञातवाच्यार्थे विविक्तज्ञातवाच्यार्थे ऽनात्मनिरा-
 सेनावगतवाच्यार्थइत्यर्थः । विज्ञातवाक्यार्थइति पाठे विज्ञातपदार्थ-
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥

* स्वाम्=स्वीयाम् ।

विज्ञातवाक्यार्थे इति पाठान्तरम् ।

युष्मदस्मद्विभागज्ञे

स्यादर्थवदिदं वचः ।

यतो ऽनभिज्ञे* वाक्यं स्याद्

बधिरेष्विव गायनम् ॥ २१ ॥

तस्य च युष्मदस्मद्विभागविज्ञानस्य का युक्तिरुपा-
यभावं प्रतिपद्यते । शृणु—

अन्वयव्यतिरेकौ हि

पदार्थस्य पदस्य च ।

स्यादेतदहमित्यत्र

युक्ति[†]रेवावधारणे ॥ २२ ॥

कथं तौ[‡]युक्तिरित्यत्राह—

देश इत्यत आह अविवेकादिति ॥ अविवेकस्यानवबोधस्याज्ञान-
स्य स्थितत्वात्तन्निराकरणाद्योपदेश इत्यर्थः । विपक्षे दोषमाह यतो
ऽनभिज्ञइति ॥ पदार्थाऽनभिज्ञस्य वाक्यं वाक्यार्थबोधकं न स्या-
दित्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ पदपदार्थविवेककारणमिति यदस्माभिरुक्तं तदपि
भगवत्पादाचार्यैः प्रदर्शितमित्याह तस्य चेति ॥ पदपदार्थयोरन्व-
यव्यतिरेकावेवैतदिदमनात्मरूपमहमात्मेत्यस्मिन्नवधारणे युक्तिरु-
पायः स्यादित्यर्थः । यदेतदहंकाररूपमेतत्साच्चिरूपमित्येतस्मिन्नव-
धारणे युक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

* जडाजडविभागाऽनभिज्ञे ।

† युक्तिः = अनुकूलस्तर्क इत्यर्थः ।

‡ तौ = अन्वयव्यतिरेकौ ।

अविविच्योभयं वक्ति

श्रुतिश्चेत्याह ग्रहस्तथा ।

इति पक्षमुपादाय

पूर्वपक्षं निशात्य च* ॥ २० ॥

तच्चेदमविवेकात्स्वतो विविक्तात्मने तत्त्वमसीत्यु-
पदिष्टम्—

वचनं दर्शयति अविविचेति ॥ उभयमिदमनिदंरूपमात्मानात्मलक्षणं
वस्त्वविविच्यस्थान्तःकरणकञ्चुकं परिधायाहमिति व्यवस्थितं
प्रत्यगात्मानमुद्दिश्य यदि तत्त्वमसीत्युपदिशेच्छास्त्रं तथा सति
उपदेशः संभवतीति स्वीकारः स्यात्केवलाऽनात्मनः केवलपरमा-
त्मनश्चोपदेशासंभवस्य दर्शितत्वात्तौ पक्षौ पूर्वपक्षत्वेन निराकृत्य
इमं च पक्षं सिद्धान्तत्वेन स्वीकृत्य भगवत्पूज्यपादैरुदाहारीति
संबन्धः । तद्विषयं क्व पुनरियं विवेकबुद्धिरिति पूर्वपक्षीकृत्य दा-
ह्यादाहकृतैकचेति न्यायेन बुद्धावेव विवेकीयमिति यदस्माभिरु-
क्तं तदेतद्भाष्यकारैरपि निदर्शितमिति भावः ॥ २० ॥

एवं “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावे”दित्यादिवाक्यतात्प-
र्यपर्यालोचनया परमात्मन एवान्तःकरणकञ्चुकस्य तदविविक्तस्यो-
पदेश इति दर्शितम् । तर्ह्यात्माऽनात्मविवेकाऽन्वयव्यतिरेकी व्यर्था-
वित्यागङ्गाह तच्चेदमिति ॥ स्वतो वाक्यप्रवृत्तेः प्रागेवाऽन्वयव्यति-
रेकाभ्यां कार्यकारणसंघाताद्विविक्तो विवेचित आत्मा यस्य तस्मै
तदिदं ब्रह्मात्मतत्त्वं तत्त्वमसीत्युपदिष्टं तस्मादन्वयव्यतिरेकयोर्न
वैयर्थ्यमित्यर्थः । तर्ह्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव विमुक्तत्वात्किमर्थमुप-

भगवत्प्रज्यपादैश्च

उदाहार्यैवमेव तु ।

सुविस्मृतो ऽस्मादुक्तोर्थः

सर्वभूतहितैषिभिः । १६ ॥

किं परमात्मन उपदेश उतापरमात्मन इति ।
किंचाऽतो यदि परमात्मनस्तस्योपदेशमन्तरेणैव मुक्त-
त्वान्निरर्थक उपदेशो ऽथापरमात्मनस्तस्यापि स्वत-
एव संसारस्वभावत्वान्निष्कल उपदेशः । एवमुभय-
त्रापि दोषवत्त्वात् । अत आह—

नीषिकामात्रपरिकल्पितत्वादिति गुरुसंप्रदायावगतवेदान्तार्थ-
श्रद्दालुभिः कैश्चिन्न प्रतीयते न संगृह्यते । ततस्तेषां बुद्धि-
संग्रहायाभिमतप्रामाण्यस्याचार्यस्य वाक्यं मयोदाह्रियतइत्यर्थः ।
यद्वा वेदान्तार्थो ऽविद्यादशायां शास्त्राद्यधीनो ऽपि विद्योत्तरका-
लं स्वानुभवसिद्धत्वादनपेक्षितशास्त्राचार्यसंप्रसाद एव तथापि गुरु-
संप्रदायावगतवेदान्तार्थश्रद्दालुभिर्गुरुसंप्रदायदर्शनं विना न नि-
श्चीयते ततस्तेषां संग्रहायोदाहरणमित्यर्थः । अथ वा वेदान्ता-
र्थो न्यायो ऽपि शास्त्राचार्यप्रसादलभ्यो ऽप्यनन्यापेक्षसिद्धस्वभाव-
त्वादनपेक्षितशास्त्राचार्यप्रसादलभ्य एवेति श्रद्धानैः कैश्चिद्गुरुसं-
प्रदायदर्शनं विना न निश्चीयते ऽतस्तेषां संग्रहाय तत्प्रदर्शनं क्रि-
यतइत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीमुपदेशसहस्रयां भगवत्पादाचार्यैः पूर्वपक्षत्वेनोक्तमर्थ-
मुदाहरति किं परमात्मन इति ॥ एतदुत्तरत्वेन भाष्यकारीयमेव

यच्चक्षुषेति विस्मयं

न दृष्टेरिति च स्फुटम् ॥ १७ ॥

बुद्ध्यन्तमपविद्धैव

कोन्वहं स्यामितीक्षितुः ।

श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह

सर्वमानातिगामिनी ॥ १८ ॥

एष संक्षेपतः पूर्वाध्यायत्रयस्यार्थ उक्तः सोऽयं न्या-
योपि वेदान्तार्थः शास्त्राचार्यप्रसादाल्लभ्योऽप्यनपे-
क्षितशास्त्राचार्यप्रसादोऽनन्यापेक्षसिद्धस्वभावत्वात्कै-
श्चिद्ब्रह्मधानैर्न प्रतीयते, तेषां संग्रहार्थमभिमतप्रा-
माण्योदाहरणम्—

“यच्चक्षुषा न पश्यति” “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्ये” रित्यादिश्रुत्या सर्वप्र-
माणानामविषयत्वमात्मनो दर्शितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्यगम्यं केन तर्हि प्रमाणेनावसीयत इत्यत आह
बुद्ध्यन्तमिति ॥ एवं पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मनो निरा-
कृत्य कोऽहमित्यात्मस्वरूपविशेषबुभुक्षोः श्रुतिः सर्वमानान्वतीत्य
तदगोचरं वस्त्वधिगन्तुं शीलमस्या अस्तीति सर्वमानातिगामिनी
तद्ब्रह्म त्वमसीति विशेषस्वरूपमवगमयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणग्रन्थस्य तात्पर्यमाह एष इत्या-
दिना ॥ एवं वेदान्तार्थो न्यायोपेतोऽपि शास्त्राचार्यप्रसाद-
लभ्योऽपि अनपेक्षितशास्त्राचार्यप्रसादः स्वगुर्वनुग्रहप्राप्तवे-
दान्तार्थसंप्रदायो न भवत्यनन्यापेक्षसिद्धस्वभावत्वात्केवलं स्वम-

गलक्षणे ऽनात्मस्यः स्थाणौ संशयावबोधवत् प्रति-
पत्तयो ऽयथावस्तु स्वाभाव्यान्मृगदृष्टिण्णकोदकप्रबोधव-
दित्यत आह—

संसारबीजसंस्थो ऽयं

तद्विया मुक्तिमिच्छति ।

शशो निमीलनेनेव

मृत्युं परिजिहीर्षति ॥ १६ ॥

अस्यार्थस्य द्रष्टव्ये श्रुत्युदाहरणम्—

इममर्थं * पुरस्कृत्य

श्रुत्या सम्यगुदाहृतम् ।

नात्माकारपरिहारिणान्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मा समर्प्यते तथा-
प्यनात्मभ्यो भेदेन समर्पणाद्भेदस्य चाखण्डैकरसप्रत्यगात्मस्वभाव-
त्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं संशयविपर्ययाज्ञानवदात्माऽसाधारण-
स्वभावात्तद्विषयं न भवति तेन वाक्यजमद्वैतज्ञानमेव मुक्तिहेतुर्न
विवेकज्ञानमित्यर्थः । संसारबीजमिति ॥ संसारबीजमज्ञानं तत्सं-
स्थ एव विवेकदर्शी भेदज्ञानस्याज्ञानजन्यत्वादेवंविधस्तद्विया संसा-
रगोचरया विवेकदृष्ट्या मुक्तिमिच्छति । सो ऽयं नयननिमील-
नेन मृत्युं परिजिहीर्षति यः शश इव भवति अतद्वैतमेव तद्वैतं
मन्यतइत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं द्वैतग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमात्मनस्तर्कैणोपपा-
द्य तस्य प्रश्लिथिलमूलत्वपरिहाराय प्रमाणमुदाहर्तुमाह अस्येति ॥

सोऽयमतत्त्वे तत्त्वदृक्—

अनुमानप्रदीपेन

हित्वा सर्वाननात्मनः ।

संसारैकावलम्बिन्या

तदभावं धियेषुति ॥ १५ ॥

योऽयमन्वयव्यतिरेकजो विवेक आत्माऽनात्मविभा-

सुपपादितं तेनाहंकारपरिणामलक्षणं विवेकज्ञानमात्मन्यध्वारो-
प्यते तस्मान्नात्मनः कूटस्थत्वव्याघात नापि केषलाचेतनस्य ज्ञा-
नाश्रयत्वमित्यर्थः । विगिष्टाश्रयोपि विवेकज्ञानपरिणामो बुद्ध्यु-
पादानकत्वाद्बुद्धिगत एवात्मन्यध्वारोप्यते परमित्याह बुद्धाविति ॥
यदनात्मतया यस्याः अनात्मतया आत्मनः सकाशाद्भेदोऽवग-
म्यते तस्यामेव बुद्धौ विवेक इत्यर्थः । कथं तर्हि तत्परिणामस्य तन्नि-
वर्तकत्वमित्यत आह बुद्धिमेवेति ॥ १४ ॥

एवं तर्हि यथोक्तविवेकेनैव बुद्ध्युपादिद्वैतप्रपञ्चस्य निवर्तितत्वा-
त्किं वाक्येनेत्यात आह सोऽयमित्यादिना ॥ आत्माऽनात्मनोऽर्थो भेदे-
तरेतराभावौ तावप्यद्वैतविपरीतरूपत्वादतत्त्वमतस्तथाभूताविवे-
कधीरपि भ्रान्तिरेव द्वैतलक्षणसंसारैकावलम्बनत्वात् । न वाक्या-
र्थज्ञानं विना तथैव भेदेतरेतराभाववलम्बनया न संसारनिवृत्ति-
रिति भावः ॥ १५ ॥

ननु वाक्येनाप्यनात्माकारपरिहारेणाऽऽत्मनोऽसाधारणा-
कारसमर्पणमेव क्रियते* नाधिकमेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्यना-
त्मपरिहारेणाऽऽत्माऽसाधारणस्वरूपपरिग्रहणात्तत एव मुक्तिः
किं न स्यात्किं वाक्येनेत्याशङ्काह योऽयमिति ॥ यद्यपि देहाद्य-

सदा साक्षिणमात्मानं

प्रत्यक्त्वान्नाहमीक्षते ॥ १३ ॥

क्व पुनरियं विवेकबुद्धिः किमात्मन्युताऽनात्मनीति ।
किं चातः । यद्यात्मनि कूटस्थत्वव्याघातो ऽनात्मदर्शि-
त्वात्, अथाऽनात्मनि तस्याप्यचैतन्यान्त विवेकसं-
बन्ध इत्युच्यते । दाह्यदाहकतैकत्रेत्युक्तपरिहारा-
त्—

बुद्धावेव विवेको ऽयं

यऽनात्मतया भिदा ।

बुद्धिमेवोपमृद्नाति

कदलीं तत्फलं यथा* ॥ १४ ॥

नाहमीक्षतइति ॥ आत्मनः समस्तबुद्धिर्वृत्तिभावाभावसाक्षित-
या ऽविषयत्वेन प्रत्यक्त्वाद्दहमन्तःकरणं विषयिणं न पश्यतीत्य-
र्थः ॥ १३ ॥

एवं द्रष्टृदृश्यादिविवेकेनात्मानात्मविवेको दर्शितः । सेयं विवेकबु-
द्धिः किमाश्रयेत्याक्षिप्य समाधत्ते क्व पुनरित्यादिना ॥ अनात्मदर्शि-
त्वादनान्नाकारज्ञानपरिणामाश्रयत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । दाह्यदाह-
कतैकत्रेति । “दाह्यदाहकतैकत्र यथा स्याद्वह्निदारुणां” रित्यत्रा-
हंकारात्मनोराध्यासिकतादात्म्यादहंकारस्याचेतनस्यापि ज्ञातृत्व-

* यथा तावत्कदलीफलं स्वोत्पत्त्या स्वकदल्युभयनाशकमेवं बुद्धिवृत्तेरपि स्वपरो-
भयनाशकत्वसंभव इत्यर्थः ।

† तदग्रहणे हि आत्मनो विकारित्वं प्रसज्येत, विकारित्वे च स्वविकारसाक्षि-
त्वं संभवतीति भावः ।

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं

तैः प्रसिद्धैः प्रमित्सति ॥ ११ ॥

कस्मात्पुनर्हेतोः पराचीनाभिः शब्दाद्यवलोडिनी-
भिर्वृद्धिभिरात्मानमनात्मवन्न वीक्षते इत्युच्यते—

चक्षुर्न वीक्षते शब्द-

मतदात्मत्वकारणात् ।

यद्येवं भौतिकी दृष्टि-

र्नात्मानं परिपश्यति ॥ १२ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणस्वाभाव्यानुरोधेन तावत्तददर्शन-
कारणमुक्तम् । अथ प्रमेयस्वाभाव्यानुरोधेन प्रतिषे-
ध उच्यते—

धीविक्रियासहस्राणां

हानोपादानधर्मिणाम् ।

यात्पूर्वं देहादिलक्षणमात्मानमद्राचीद् यमिदानीं विवेकीदये सत्य-
नात्मेति मन्यते तमद्राचीदित्यन्वयः । तैः प्रसिद्धैः करणैः प्रमातुर-
पि साक्षिणं प्रमातुमिच्छति यस्मात्तस्मान्न प्रतिपद्यतइति संव-
न्धः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणामनात्मविषयत्वे कारणं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति कस्मा-
दित्यादिना ॥ यथा चक्षुः शब्दं न पश्यति अतदात्मत्वकारणादश-
ब्दगुणद्रव्यप्रकृतिकत्वाद्, एवं भौतिकान्तःकरणजनितं विज्ञानम-
न्तःकरणाप्रकृतिकमात्मानं न पश्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ शरीरादिवुद्धिपर्यन्तः स* सर्वोऽनात्मैवेति प्र-
माणाद्विनिश्चित्य किमिति बुभुक्षातो नोपरमते, शृ-
णु—

अनुच्छिन्नबुभुत्सश्च

प्रत्यग्बेतोरनात्मनः[†] ।

दोलायमानचित्तो ऽयं

सुहृते भौतवन्नरः ॥ १० ॥

अविलुप्तविज्ञानात्मन आत्मत्वादेव नित्यसांनि-
ध्याद् बुभुत्सुः किमिति न प्रतिपद्यतइति । यस्मात्—
यैरद्राक्षीत्पुरा ऽऽत्मानं
यमनात्मैति वीक्षते ।

जमात्मानं नाहमवगच्छामि तस्मादहं नष्टो ऽस्मीति मन्यते तत-
स्तन्निर्धारणाय बुभुक्षोर्वाक्यापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति अथेत्यादिना ॥ अनुच्छिन्ना
बुभुक्षा बोद्धुमिच्छा यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः प्रत्यग्बेतोरिति ॥
अनात्मनः सकाशात्प्रत्यगात्मनः प्रतिपत्तिहेतोः प्रतिपत्त्यर्थमिति
यावत् । भौतः, भूतोपनिष्ठहीतो भ्रान्तास्तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वात्मनः स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वाद्देशादिव्यवधानाभावाच्च ना-
प्रकाशो युक्तस्तत्कथं बुभुक्षानुपरम इति शङ्कते अविलुप्तेति ॥ तदुत्तरत्वे-
न श्लोकमवतारयति यस्मादिति ॥ यैश्चक्षुरादिभिः करणैर्विवेकोद-

* स इति न दृश्यते ४ पुस्तके ।

† अनात्मनो ऽहङ्कारादेः । प्रत्यग्बेतोः = प्रत्यक्त्वोदित्यर्थः ।

विद्यात्तत्त्वमसीत्यस्मा-

ज्ञावाभावदृशं सदा ।

अनन्तरमवाह्यार्थं

प्रत्यक्स्थं सुनिरञ्जसा* ॥ ८ ॥

उच्यतां तर्हि कया तु परिपाद्या† वाक्यार्थं वेत्ती-
ति । उच्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्—

त्यक्तकृत्स्नेदमर्थत्वात्

त्यक्तोऽहमिति मन्यते ।

नावगच्छाम्यहं यस्मा-

न्निजात्मानमनात्मनः ॥ ९ ॥

विद्यादिति ॥ ८ ॥

कस्तर्हि वाक्यार्थप्रतिपत्तौ क्रम इत्याकाङ्क्षायां प्रथममन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां बुद्ध्यादीननात्मत्वेनोक्तार्यं ततो विविक्तं प्रत्यगा-
त्मानं तत्साक्षिणमधिगम्य वाक्याद् ब्रह्मात्मतां प्रतिपद्यतइति क्रम-
मभिप्रेत्याह उच्यतामित्यादिना ॥ वाक्यापेक्षायां कारणं दर्शयि-
तुमाह त्यक्तकृत्स्नेति ॥ पूर्वं देहादेर्बुद्ध्यन्तस्याहमित्यात्मत्वेन गृही-
तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मतया परित्यक्तत्वादहमात्मापि परि-
त्यक्त इति सुमुक्षुर्मन्यते कुतो यतोऽनात्मनः सकाशान्निष्ठकथ नि-

* भावाभावदृशं=साक्षिस्वरूपम् । अनन्तरं=विभेदकधर्मशून्यम् । अवाह्यार्थं=
देहादिभिन्नम् ।

† परिपाद्या=क्रमेण ।

‡ सुगमत्वाद् व्याख्याकृता न व्याख्यातोऽयं श्लोक इति भाति ।

इदमित्येव बाह्ये ऽर्थे

अहमित्येव बोद्धरि ।

द्वयं दृष्टं यतो देहे

तेनायं सुह्यते* जनः ॥ ६ ॥

केन पुनर्न्यायेना[†]त्मानात्मनोरश्वमहिषयोरिव वि-
भागः क्रियत इत्युच्यते—

न्यायः पुरोदितो ऽस्माभि-

रात्मानात्मविभागकृत् ॥

तेनेदमर्थमुत्सार्य‡

अहमित्यत्र यो भवेत् ॥ ७ ॥

मध्ये संशयदर्शनमित्युक्तं किं तत्र संशयकारणमित्यत्राह इद-
मिति ॥ इदमित्येव घटादिबाह्यविषये बुद्धिर्भवति अहमित्येव
ज्ञातरि बुद्धिः शरीरे तु ममेदं शरीरमहं मनुष्य इति च बुद्धिद्व-
यमुपलभ्यते तेन संशयो जायत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किं पुनस्तन्निर्णयकारणमित्याकाङ्क्षायां द्रष्टृदृश्यादिचतुर्विधा-
न्वयव्यतिरेकलक्षणो न्यायः पूर्वाध्यायेषूपपादित इत्याह केन
पुनरित्यादिना ॥ तेनेदमिति ॥ इदमनिदंरूपसंभिन्ने ऽहंकारे य
इदमंशस्तं दृश्यत्वादिहेतुभिरनात्मतयोत्सार्य यः परिशिष्टो ऽनि-
दमंशस्तमात्मानमुक्तलक्षणं तत्त्वमसीति वाक्याज्जानीयादित्य-
र्थः ॥ ७ ॥

* आत्मानात्मविवेकशून्यो भवतीत्यर्थः ।

† न्यायेन = प्रमाणेन, कारणेनेति यावत् ।

‡ उत्सार्य, भागत्यागलक्षणयेत्यर्थः ।

सिद्धस्तयोरनात्मा तु
सर्वत्रैवात्मपूर्वकः ॥ ३ ॥

अनात्मत्वं स्वतःसिद्धं
देहाद्भिन्नस्य वस्तुनः ।

ज्ञातुरप्यात्मता तद्व-
न्मध्ये संगद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥

असाधारणांस्तयोर्धर्मान्

ज्ञात्वा धूमाग्निवद् बुधः ।

अनात्मनो ऽथ बुद्ध्यन्तान्

जानीयादनुमानतः ॥ ५ ॥

संदिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायात्संदिग्धस्यैव विचार्यत्वात्तत्प-
रिगोधयितुमविप्रतिपन्नमर्थं तावद्दर्शयति आत्मेति ॥ ननु प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणैरनात्मैव सिद्धो न पुनरात्मेत्याशङ्क्य द्रष्टृसिद्धिव्यतिरेकेण
दृश्यस्यासिद्धेर्मेवमित्याह तयोरिति ॥ किंलक्षणौ तर्ह्यात्मानात्मानौ
प्रसिद्धावित्याह अनात्मत्वमिति ॥ दृश्या घटादयो ऽनात्मानौ द्रष्टे-
वात्मेति प्रसिद्धमित्यर्थः । कुत्र तर्हि संशय इत्याह मध्यम इति ॥ घ-
टादेः प्रत्यगात्मनश्चान्तराले शरीरेन्द्रियादौ कतमो द्रष्टेति वादिवि-
प्रतिपत्तेः संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कथं तर्हि निर्णय इत्याह असाधारणानिति ॥ द्रष्टृत्वाजड-
त्वादयो ह्यात्मनो ऽसाधारणा धर्माः, दृश्यत्वजडत्वादयस्वनात्मध-
र्मास्तान् ज्ञात्वा धूमेनाग्निमिव देहादीन् बुद्ध्यन्तान् दृश्यत्वा-
दिलिङ्गकानुमानैरनात्मनो जानीयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

नमः परस्मै ॥

पूर्वाध्यायेषु यद्वस्तु
विस्तरेणोदितं स्फुटम् ।
संक्षेपतोऽधुना वक्ष्ये
तदेव सुखवित्तये* ॥ १ ॥
संक्षेपविस्तराभ्यां हि
मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।
वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-
करणं तेन भण्यते ॥ २ ॥
आत्माऽनात्मा च लोके स्मिन्
प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

परमात्मने नमः ॥

एवं प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायैः क्रमेण समन्वयाविरोधवाक्यार्थ-
ज्ञानसाधनानि विचार्य चतुर्थाध्यायेन फलविचारं प्राधान्येनारभ-
माण एष संक्षेपतः पूर्वाध्यायत्रयस्यार्थ उक्त इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थ-
स्यातीताध्यायत्रयेण पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वाध्यायेष्विति ॥ १ ॥

ननु विस्तरेणोक्तमपि न प्रतिपद्यते चेत्कथं संक्षिप्योक्तं सुखं प्र-
तिपद्येरन्नित्यत आह संक्षेपविस्तरेति ॥ २ ॥

* सुखवित्तये=सुखावबोधाय ।

त्वमर्थस्यावबोधाय

विधिरप्याश्रितो यतः ।

तमन्तरेण ये दीषा-

स्तेऽपि नायान्त्यहेतवः ॥ १२६ ॥

इति श्रीमत्पूज्यपादसुरेश्वराचार्यकृतनैष्कर्म्यसिद्धि-
संबन्धोक्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आरूढपतितत्वं च स्यादिति पाठे विधिपरिप्रापितसकलकर्मपरि-
त्यागादारूढपतितत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्च प्रसंख्यानविध्यनभ्युपग-
मे नित्यनैमित्तिककर्मनिवृत्तिर्न सिध्यतीत्याह अशेषेति ॥ प्रसंख्या-
नविध्यभ्युपगमेऽनवरतमनन्यचित्ततया ज्ञानाभ्यासात्तद्विरुद्धनि-
त्यनैमित्तिककर्मणां निवृत्तिर्भवति तदनभ्युपगमे तु “यावज्जीवम-
ग्निहोत्र”मित्यादियुतिचोदितकर्मणोऽनुष्ठेयत्वात्सर्वकर्मसंन्यासस्या-
वसर एव नास्तीत्यर्थः । एतदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति उच्यत इति ॥
त्वंपदार्थविवेकाय श्रवणादिविधेरभ्युपगमात्तदङ्गत्वेन च सर्वकर्मसं-
न्यासस्य युतिस्मृत्योर्विहितत्वान्नोक्ताशास्त्रीयत्वादिदीषप्रसक्तिरि-
त्यर्थः ॥ ११६ ॥

इति श्रीज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धिचन्द्रिकायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शक्नोषीति चेच्छ्रवणादावेव संपादयिष्यामः । क-
थम्—

प्रसंख्यानं श्रुतावस्य

न्यायो ऽस्त्वाम्नेडनात्मकः* ।

ईषच्छ्रुतं सामिश्रुतं†

सम्यक् श्रुत्वा ऽवगच्छति ॥ १२५ ॥

ननु प्रसंख्यानविधिमनभ्युपगच्छतः पारमहंसी च-
र्या बौद्धादिचर्यावदशास्त्रपूर्विका प्राप्नोति ततश्चारू-
ढपतितत्वं न च स्यात्,‡ अशेषकर्मणां च निवृत्तिर्न प्रा-
प्नोतीत्युच्यते—

ऽस्य ब्रह्मात्मवस्तुनो ज्ञानसाधनश्रवणमननादावेवावृत्तिः सूत्राभ्यु-
पगता तत्रापाततो ऽधिगतशब्दयुक्तीनामावृत्तिव्यतिरेकेण सम्यक्
स्वरूपावधारणाभावादावृत्तेरुपयोगो न तु श्रवणादिसाध्यविज्ञा-
नइति परिहरति अथैवमित्यादिना ॥ १२५ ॥

ननु सुसुक्ष्मोर्नित्यनैमित्तिकविधिप्रापितकर्मप्रवृत्तीनामनभ्युपग-
मात्प्रसंख्यानविधनभ्युपगमाच्च वैधस्य प्रवृत्त्यन्तरस्याप्यभावात्तद-
र्थतया नित्यनैमित्तिककर्मपरित्यागस्य वक्तुमशक्यत्वात्पाषण्डचर्याऽ-
वन्निर्मुलैव परमहंसचर्या स्यादिति शङ्कते नन्विति ॥ उत्पन्नविवेके-
नानुष्ठितस्याचारस्याशास्त्रीयत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह ततश्चेति ॥
सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धमारूढपतितत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ।

* आम्नेडनात्मकः—अभ्यासरूपः ।

† सामिश्रुतम्—अर्धश्रुतम् । इति श्रवणक्रमोक्तिः ।

‡ आरूढपतितत्वं च स्यादिति पाठान्तरम् ।

§ पाषण्डचर्यावदिति पु० पाठः ।

जानीयाच्चेत्प्रसंख्याना-

च्छब्दः सत्यवचाः कथम् ।

पारोक्ष्यं शब्दो नः प्राह

प्रसंख्यानात्त्वसंशयम् ॥ १२३ ॥

न च युक्तिशब्दादृत्तिलक्षणात्मसंख्यानाद्यथावत्प्र-
तिपत्तिर्भविष्यतीति संभावयामः । यस्मात्—

युक्तिशब्दौ पुरा ऽप्यस्य

न चेदकुरुतां प्रमाम् ।

साक्षादावर्तनात्ताभ्यां

किमपूर्वं फलिष्यति ॥ १२४ ॥

अथैवमपि प्रसंख्यानमन्तरेण प्राणान् धारयितुं न

रस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधाद्द्वितीये ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । पुनः पूर्ववाद्याह पारोक्ष्यमिति ॥ शब्दः संसृष्टपरोक्षार्थविषयत्वान्नपरोक्षहेतुः शब्दयुक्त्यभ्यासरूपं तत्प्रसंख्यानं निर्विचिकित्सं ब्रह्मात्मत्वं साक्षादनुभावयिष्यतीति भावः ॥ १२३ ॥

तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति न च युक्तीति ॥ युक्तिशब्दौ यदि पूर्वमपरोक्षप्रमां न कुरुतः परोक्षप्रमामेव कुरुतः पश्चात्कथमभ्यासात्तां कुर्वीयातां परोक्षतया ऽनुमानाधिगतवङ्गवादावभ्यासादापरोक्ष्यादर्शनादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

नन्वावृत्तिरसकदुपदेशः इति सूत्रकारेण शब्दयुक्त्यभ्यासरूपप्रसंख्यानस्य स्वीकृतत्वान्न तदन्तरेण वाक्यं बोधकमिति शङ्कित्वा

भङ्क्त्वा चान्नमयादींस्तान्

पञ्चानात्मतया ऽर्गलान्* ।

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थं

वेत्ति चेन्नार्थ ईहया† ॥ १२१ ॥

न चेदेवमभ्युपगम्यते वाक्यस्य प्रमाणस्य सतो ऽप्रा-
माण्यं प्राप्नोति । तदाह—

यदर्थं च प्रवृत्तं य-

द्वाक्यं तत्र न चेच्छ्रुतम् ।

प्रमासुत्पादयेत्तस्य

प्रामाण्यं केन हेतुना‡ ॥ १२२ ॥

अथ मन्यसे—

रिविशेषणसंपन्नस्तैत्तिरीयकोपनिषत्प्रतिपादितान्नमयादिपञ्चको-
शेष्वहंममाभिमानहीनः क्षपितसमस्तप्रतिबन्धतया ब्रह्मात्मतां प्र-
तिपद्यते चेत्किं तत्रोपासनादिव्यापारेण कृत्यमित्यर्थः ॥ १२०॥१२१॥

एवमुक्ताधिकारिणो वेदान्ताः प्रमितिसुत्पादयन्तीत्युक्तमिदानीं
तदनङ्गीकारे तेषामप्रामाण्यं प्रसज्येतति दोषमाह न चेदेवमित्यादि-
ना ॥ १२२ ॥

ननु भवतु प्रामाण्यं तथापि तत्प्रसंख्यानविधिपरत्वेनैवेति श-
ङ्कां दर्शयतीत्याह अथ मन्यसेइति ॥ उत्तरमाह शब्द इति ॥ अन्यप-

* स्वरूपप्राप्तिप्रतिबन्धकान् ।

† ईहया=उपासनादिरूपव्यापारेण ।

‡ अध्येतव्य इत्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्ततया ऐक्यबोधकवाक्यस्य प्रमाऽज-
नकत्वे तस्याऽध्ययनविधेश्चाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

न चेदनुभवो ऽतः स्या-

त्पदार्थावगतावपि ।

कल्प्यं विध्यन्तरं तत्र

न ह्यन्यो ऽर्थो ऽवगम्यते ॥ ११६ ॥

न च यथा ऽभिमतो ऽर्थो यथोक्तेन न्यायेन नावसी-
यते । कोसौ न्याय इत्याह—

नामादिभ्यो निराकृत्यः

त्वमर्थं निष्परिग्रहः ।

निःस्पृहो युष्मदर्थेभ्यः

शमादिविधि*चोदितः ॥ १२० ॥

दा विधिपरत्वं कल्प्यं, न चैतदस्ति । विज्ञातपदार्थस्याधिकारिणो
वाक्यात्मित्युत्पत्तेः । उक्तन्यायेन मुख्यार्थसंभवे विधेः कल्पयितुम-
शक्यत्वाच्च न विधिपरत्वेन प्रामाण्यं वाच्यमित्यर्थः । इतश्च न वि-
धिपरत्वं कल्पनीयमित्याह तत्र न ह्यन्योर्थ इति ॥ तत्त्वमस्यादिया-
क्यप्रकरणे विधिपदाश्रवणादित्यर्थः ॥ ११६ ॥

कथं तर्हि पदार्थावगतिहेतुतया वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपयोगी न्यायः
इति दर्शयितुं न्यायस्य तावत्तात्पर्यावसायकत्वमस्तीत्याह न चेति ॥
प्रश्नपूर्वकं श्लोकद्वयमवतारयति कोसाविति ॥ नामादिभ्यः प्राणान्ते-
भ्यश्छान्दोग्योपनिषत्प्रदर्शितेभ्य आत्मानं विविक्ततया अधिगम्याऽहं-
मानं वर्जयित्वा ममत्ववर्जनाच्च निष्परिग्रहः क्षेत्रपुत्रादिपरिग्रहः
रहितो युष्मदर्थेभ्यो विस्पृहस्तदुपभोगं तृणावर्जितः शमाद्यधिका-

एवमप्रतिहतामहं ब्रह्मेति प्रमां तत्त्वमस्यादिवाक्यं
कुर्वदपि न प्रतिपादयतीति चेदभिमतं न कुतश्चना-
पि प्रतिपत्तिः स्यादत आह—

इदं चेदनृतं ब्रूया-

त्सत्यामवगतावपि ।

न चान्यत्रापि विश्वासी

ह्यवगत्यविशेषतः ॥ ११८ ॥

न चोपादित्वितादाक्यार्थाद्वा वाक्यार्थान्तरं कल्प-
यितुं युक्तं, यस्मात्—

च्छन्तः प्रवर्तन्ते ते चक्षुरिन्द्रियेण रसविशेषान्प्रतिपत्तुमिच्छन्तीत्य-
र्थः* ॥ ११७ ॥

उक्तन्यायेन वेदान्तानां प्रामाण्योपपत्तावपि यदि वैयर्थ्यादप्रामा-
ण्यं ब्रूयात्तर्हि कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रत्यक्षादेश्चाप्रामाण्यं स्यादित्य-
तिप्रसङ्गमाह एवमिति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्याग्निस्थिततात्पर्याव-
गती सत्यामपि यदि कश्चिदिदमनृतमप्रामाण्यं ब्रूयात्तस्यान्यत्रापि
कृत्स्नवेदेऽपि प्रत्यक्षादौ चावगती सत्यामप्यविशेषाद्विश्वासी न स्या-
त्ततश्च स्वतःप्रामाण्यं व्याहन्यत इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

ननु न च वयमप्रामाण्यं वेदान्तानां ब्रूमः किं त्वहं ब्रह्मास्मीत्युपा-
सीतेत्युपासनाविधिपरत्वेन प्रामाण्यमिति । तत्राह न चोपादित्विता-
दिति ॥ अवगतत्वंपदार्थस्य यदि वाक्यादाक्यार्थज्ञानं न जायते त-

• एवं च यथा चक्षुरिन्द्रियस्य रसप्रत्यक्षे न कारणत्वमेवमात्मसाक्षात्कारे प्र-
सरूपानादेर्न कथमपि कारणत्वमित्यर्थः ।

अत्राहानुदितानस्तमितविज्ञानात्मस्वरूपत्वाद् दुःसं-
भाया विद्येति । नैतदेवं कुतो यत आह—

कुतो ऽविद्येति चोद्यं स्या-

नैवं प्राग्ब्रह्मसंभवात् ।

कालत्रयापरिच्छित्ते*-

न चोर्ध्वं चोद्यसंभवः ॥ ११६ ॥

यस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यमेवात्मनो ऽपि प्रामविद्यां
निरन्वयामपनुदति तस्मात्—

अद्वातममनादित्य

प्रमाणं सदसीति ये ।

बुभुत्सन्तो ऽन्यतः कुर्यु-

स्ते ऽह्णापि रसवेदनम् ॥ ११७ ॥

पूर्वोक्तमनवबोधमुद्गाध्य प्रकारान्तरेण परिहरति अत्राहेत्यादि-
ना ॥ किमनुदितायां विद्यायामविद्या न संभवतीति चोद्य, सुतो-
दितायाम् । नायस्तदानीमात्मनो ऽनुदितानस्तमितविज्ञानस्वभा-
वतया ऽनवगमादेवभूते कथमविद्येति चोद्याऽनवतारादविद्यानुभव-
विरोधाच्च । नापि द्वितीयः । आत्मन्यविद्या नासीदस्ति भविष्यतीत्य-
वगतेस्तादृशचोद्यानुभवविरोधेन न चोद्यसंभवः ॥ ११६ ॥

प्रसंख्यानादीनां नाविद्यानिवर्तकत्वमित्युपसंहरति यस्मादि-
त्यादिना ॥ अद्वातमं साक्षादात्मतत्त्वप्रमितिसमर्थतया निश्चिततमं
तत्त्वमस्यादिवाक्यमनादित्य प्रसंख्यानादिना ऽऽत्मतत्त्वं ये ऽवगन्तुमि-

* असद्रूपत्वादेव शशशृङ्गादिवत् कालत्रये ऽप्यपरिच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।

न व्यावृत्तिर्यथा भावा-

ज्ञावेनैवा*ऽविशेषतः ।

अभावादप्यभावत्वा-

व्यावृत्तिर्न तथेष्यते ॥ ११४ ॥

यतो नाऽनुमानेन व्याविद्धाशेषक्रियाकारकफला-
त्मनि स्वराज्ये ऽभिप्रेक्तुं शक्यते तस्मात्—

अविद्यानिद्रया सो ऽयं

प्रसुप्तो दुर्विवेकया ।

भावाभावव्युदासिन्या†

श्रुत्यैव प्रतिबोध्यते ॥ ११५ ॥

ज्ञोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति भाववदित्यादिना ॥ भावाद्देहेन्द्रि-
याद्यात्मलक्षणाद्यया ऽऽत्मनो व्यावृत्तिर्न भावत्वाकारणैव भवति उ-
भयोर्भावस्त्वभावत्वाऽविशेषात् किं तु द्रष्टृदृश्यादिचतुर्विधान्वयव्य-
तिरेकलक्षणानुमानबलादेव निश्चीयते एवमभावाद्देहाद्यात्मवैधु-
र्यादनुमानविषयीकृताद्व्यावृत्तिरनुमानेनैव न प्रतीयते अनुमा-
नविनिश्चिताऽभावत्वादेव ततो भावाभावविलक्षणब्रह्मरूपत्वप्रति-
पादकवाक्यादेवाऽभावव्यावृत्तिप्रतीतिरिति भावः ॥ ११४ ॥

फलितार्थमुपसंहरति यत इत्यादिना ॥ दुर्विवेकया प्रमाणान्तरे-
ण निवर्तयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ११५ ॥

* भावेनैव = भावत्वेनैवेति भावप्रधानो निर्देशो बोध्यः ।

† भावाभावव्युदासिन्या = भावाभावत्वान्वतरूपेण विवेक्तुमशक्यया । प्रपञ्च-
कारणतया भावरूपत्वस्य, नीरूपतया ऽभावरूपत्वस्य च प्राप्तेर्व्यभिहादनिर्वचनीयस्व-
रूपवेत्यादिद्यानिद्रयेत्येतद्विशेषणम् ॥

सोयमेवमनुदितानस्तस्मितावगतिमात्रशरीर आ-
त्मापि सन्नविचारितप्रसिद्धाविद्यामात्रव्यवहित एवा-
तथेवेत्यते यतोऽतः—

अनुमानादयं भावाद्व

व्यावृत्तोऽभावमाश्रितः ।

ततोऽप्यस्य निवृत्तिः स्या-

द्वाक्यादेव बुभुक्षतः ॥ ११३ ॥

भाववदभावादपि निवृत्तिरनुमानादेव किमिति
न भवतीति चेच्छृणु—

ननु भवत्वेवमविद्यासद्भावः प्रसिद्धिवलादात्मनि, तथाऽपि कथं
तन्निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानोपकृता-
द्वाक्यादिति श्लोकं तात्पर्यकथनपूर्वकमवतारयति सोयमित्यादि-
ना ॥ पूर्वमात्मत्वेन गृहीताद्देहेन्द्रियात्मकाद्भावादन्वयव्यतिरेकल-
क्षणानुमानाद्व्यावृत्तो देहादिरात्मा न भवतीति विविक्तत्वेनाधिग-
तोऽयमात्मा भावरूपदेहादिभ्यो व्यावृत्तत्वेनाधिगतत्वादेवाभाव-
माश्रितोऽभावरूपतामिवापन्नो भवतीति शेषः । स्वरूपनिर्द्धारणा-
भावादतः सत्त्वेन प्रतिपन्नदेहादिभ्यो व्यावृत्तस्य कोऽस्मीति बुभुक्षी-
रस्य वाक्याद् ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां विशेषस्वरूपनिर्द्धारणाद-
भावादव्यावृत्तिः स्यात् ततोऽन्वयव्यतिरेकसहकृताद्वाक्यादविद्या-
निवृत्तेरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

ननु देहाद्व्यावृत्तिर्यथाऽनुमानात्सिध्यति तद्वदभावो नात्मा दृ-
श्यत्वाद्देहादिवदित्यभावादव्यावृत्तिरप्यनुमानात्सिध्यति ततः कथ-
मन्वयव्यतिरेकसहकृताद्वाक्यादात्माऽवगतिः स्यादित्युच्यतइति श-

त्वद्भावसिद्धेरूलूकनिशावत् । इत्यत इदमुच्यते—

अहो धार्ष्ट्यमविद्याया

न कश्चिदतिवर्तते ।

प्रमाणं वस्त्वनादृत्य*

परमात्मेव तिष्ठति ॥ १११ ॥

यस्मादविद्याप्रसिद्धौवाविद्यासद्भावसिद्धिरत आत्म-
वस्तुवृत्तानुरोधेन न कथं चनापि तत्संभावनाप्यस्ति । य-
त आह—

ज्ञानं यस्य निजं रूपं

क्रियाकारकवर्जितम् ।

संभावनाऽप्यविद्याया-

स्तत्र स्यात्केन हेतुना ॥ ११२ ॥

क्षत्वा[†]दस्तीत्यभ्युपेयमित्यर्थः । धार्ष्ट्यमेवोपपादयति प्रमाणमिति ॥
प्रमाणं वस्तुवृत्तं चानपेक्ष्य स्वयमेव परमार्थवदवभासते तस्मादवि-
द्याया धार्ष्ट्यं विद्वानीश्वरोऽपि नातिवर्तितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

ननु प्रसिद्धिवलाच्चेदात्मन्यविद्या ऽभ्युपेयते तर्हि प्रसिद्धेः सार्थक-
त्वाय वास्तव एव सद्भावः किं न स्यादित्याशङ्क्य युक्तिवलाच्चैवमि-
त्याह यस्मादित्यादिना ॥ ननु ज्ञानस्य जन्यत्वात्परिणामादिक्रि-
यावत्त्वाच्च कथमात्मरूपत्वमित्यत आह क्रियाकारकेति ॥ ११२ ॥

* तदुक्तम् ।

अविद्याया अविद्यात्वे इदमेव तु लक्षणम् ।

यन्मानाद्यसहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ इति ।

† आरोपमात्रेणेति शेषः ।

प्रकृतं चानभिधेये कथमभिधाश्रुतिरविद्याध्वंस्या-
ऽऽत्मनि ज्ञानं जनयतीति तत्रैव कारणान्तरमुच्यते—

अतिदुःस्थोऽप्रबोधोऽत्र

ह्यात्मैवास्य प्रबुद्धता ।

निमित्तमात्राद् व्येत्येषा

नासाग्रे बद्धं यथा ॥ ११० ॥

अनुदितानस्तमितकूटस्थबोधमात्रस्वाभाव्यादात्मनो
दुःसंभाव्योऽविद्यासङ्गाव इति चेन्न । अविद्याप्रसिद्धौ त-

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणस्य तात्पर्यमाह एवमिति ॥ कार-
णान्तरमिति ॥ अविद्यानिरासिज्ञानोत्पादकशब्दशक्त्यालोचनया
ऽगृहीतसंबन्धस्यापि निवर्तकत्वं पूर्वमुदित, मिदानीं निवर्त्याविद्या-
स्वभावपर्यालोचनया तदुपपन्नमित्युच्यत इत्यर्थः । अतिदुःस्थतामे-
वोपपादयति आत्मैवेति ॥ अनुदितानस्तमितप्रकाशस्वभावे आत्म-
न्यबोधः स्वप्रकाशस्वभावे सवितरीव तमः प्रतिभासव्यतिरेकेण व-
सुतो नोपपन्नस्तेन यत्किं चिन्निमित्तमासाद्य नासाग्रस्थबद्धमिव
व्येति अपगच्छतीत्यर्थः ॥ ११० ॥

ननु तर्हि उक्तयुक्तिबलान्न भवेदात्मनि अविद्येति चोद्यमुद्भाव्य
प्रसिद्धत्वेन तस्याः सङ्गावापङ्गवायोगाग्नित्यपरतन्वतया प्रतीतेः
स्वातन्त्र्यायोगाज्जडाग्रयत्वस्य च निरस्तत्वाद्दहमज्ञो मामन्यं च न
जानामीति प्रतिभासानुसारेणाऽऽत्माग्रयत्वमेष्टव्यमिति परिहरति
अनुदितेत्यादिना ॥ उलूकनिशावदिति ॥ यथा प्रमाणतर्काभ्यां स्व-
प्रकाशस्वभावस्याङ्गो रात्रित्वासंभवेऽपि उलूकानामपरोक्षत्वाद्दह
एव रात्रित्वं तद्वत्प्रमाणतर्काभ्यामात्मन्यविद्यासङ्गावाऽभावेऽप्यपरो-

इत्येवं चोदयेद्यो ऽपि

योजयेत्तं* घटादिना ।

सदसदभ्यां विभक्तौ ऽसौ

पर्यायश्च न चानयोः ॥ १०६ ॥

एवं कुचोद्य† मुन्मूल्याघेदानीं प्रकृतमभिधीयते ।

द्रूपेण मिथ्यात्वान्न तत्प्रयुक्तबोधहेतुत्वसंभव इति चोदयतीत्याह अस-
त्ये वतर्मने स्थित्वेत्युपश्रुत्येत्यादिना ॥ १०८ ॥

परिहरति इत्येवमिति ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृतस्य घटपटादेः
प्रपञ्चस्य मायामयत्वाङ्गीकारात्तस्य चार्थक्रियाकारित्वे तवाप्यवि-
वादात्तुच्छतायाश्च मयेव त्वया ऽप्यनङ्गीकाराद् घटादिनैव दृष्टा-
न्तेन प्रीणातु भवानित्यर्थः । दृष्टान्तो ऽप्यसंप्रतिपन्न इति मन्वानं
प्रत्याह सदसदभ्यामिति ॥ न हि घटादिः सन्, नास्तीत्यपि दर्शना-
त्, नाप्यसन्, अभावप्रतियोगित्वात्, ततः सदसदभ्यां विलक्षण इ-
त्यर्थः । तर्हि क्रमेण सत्त्वमसत्त्वं चेत्याशङ्गाह पर्यायश्च न चानयो-
रिति ॥ यस्मिन् धर्मिणि सत्त्वाऽसत्त्वयोः क्रमेण समावेश इष्यते तस्य
सत्त्वे ऽसत्त्वे च न समावेशः संभवति वैयर्थ्याद्विराधाच्च । उभयवि-
लक्षणत्वे चानिर्वचनीयता बलादापतति बाष्पधूमादेस्त्वव्याप्तत्वा-
देवाऽगमकत्वं प्रमेयत्वादिवत् न त्वसत्यत्वा, दसत्यस्यापि प्रति-
बिम्बवर्णदैर्घ्यादेर्गमकत्वदर्शना, त्वसत्यस्यापि घटपटादेरव्याप्तस्य गम-
कत्वाददर्शनाच्चेति भावः ॥ १०६ ॥

* जोषयेत्तं घटादिनेति पाठान्तरम् । जोषयेद्=विषदमानं तं तूष्णीं कुर्यादित्य-
र्थः । घटादिनेत्यस्य दृष्टान्तेनेति शेषः ।

† कथं तावद्गृहीतसंबन्धस्य शब्दस्य ज्ञानद्वारा ऽज्ञाननिवर्तकत्वमित्येवंरूपं
दुराक्षेपमित्यर्थः ।

बोधाबोधौ नभो ऽस्पृष्टा

कृष्णधीनीडगौ यथा ।

बाध्यतरात्मकौ* स्यातां

तथेहात्मनि गम्यताम् ॥ १०७ ॥

असत्त्वेवर्तमनि स्थित्वेत्युपश्रुत्यातिविस्मितो मह-
ता संभ्रमेण कश्चिच्चोदयति—

नासन्नपायो लोके ऽस्ति

परमार्थविनिश्चये ।

नासल्लिङ्गादि बाष्पादेः

कश्चिदग्निं प्रपद्यते ॥ १०८ ॥

बोधो, नीलोत्पलदलवन्नीलमित्यबोध, स्तौ यथा नभो गगनमस्पृष्टा
विकारमकृत्यैव बाध्यबाधकौ स्याताम् । कथं तर्हि तयोरप्यन्तरेण
विषयगतमतिशयं निवर्त्यनिवर्तकभावः स्यादित्याशङ्क्याह कृष्ण-
धीनीडगाविति ॥ कृष्णाकारा धीः कृष्णधीस्तस्या नीडमालम्बनं विष-
य इति यावत् तद्वती तद्विषयो नीरूपं रूपवच्चेति विरुद्धाकारा-
कारितौ तावन्मात्रस्यैव यथा निवर्त्यनिवर्तकौ भवतस्तथा ऽऽत्मान-
मविकृत्यैव संसार्यसंसारीति बोधाबोधौ निवर्त्यनिवर्तकौ स्याता-
मित्यर्थः ॥ १०७ ॥

ननु यस्य यद्रूपं मिथ्या तस्य तत्प्रयुक्तकार्यकरत्वं नास्ति† यथा बा-
ष्पधूमस्य धूमत्वाभावान्न तत्प्रयुक्ताग्निगमकत्वमेवं श्रुत्याचार्यादेस्त-

* बाध्येतरात्मकौ—बाध्यबाधकरूपौ ।

† अर्थक्रियाकारित्वाभावादिति भावः ।

न हि नाम्ना ऽस्ति संबन्धो

व्युत्थितस्य शरीरतः ।

तथाऽपि बुध्यते तेन

यथैवं तत्त्वमित्यतः ॥ १०६ ॥

यथा च—

पुनरित्यादिना ॥ यथा निद्रितः पुमानुत्तिष्ठ देवदत्तेत्यामन्त्रणश-
ब्देनागृह्यमाणाभिधेयसंबन्धेनैव बोध्यमानः प्रबुध्यते तद्वत्तत्त्वमस्या-
दिना ऽप्यविद्यया निद्रितो न गृह्यमाणसंबन्धेनैव बोध्यमानः प्रबु-
ध्यत इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

ननु नामभिः पूर्वसंबन्धग्रहणमस्यैव, तस्माद् गृहीतसंबन्धानामेव
तेषां तत्रापि बोधकत्वमित्यत आह न हीति ॥ शरीराद् व्युत्थितस्य
देहेन्द्रियाभिमानरहितस्य सुषुप्तस्य स्ववाचकशब्दश्रवणसंबन्धस्मर-
णयोरभावात्तद्भावे च सति शरीरसंबन्धे प्रतिबोधः प्रतिबोधे सति
शरीरसंबन्धः, अथ वा प्रतिबोधे सति श्रवणं श्रवणाच्च प्रतिबोध
इति परस्पराश्रयप्रसङ्गादस्मर्यमाणसंबन्धस्यैव बोधकत्वं सुषुप्ताव-
ङ्गीकर्तव्यम् । तस्माद्वाचकशब्दस्य वाच्यएव संबन्धज्ञानापेक्षा न ल-
भ्ये । अन्यत्र गृहीतसंबन्धस्यापि गङ्गाशब्दस्य संबन्धग्रहणं विनैव
तीरादौ बुद्धिजनकत्वप्रदर्शनादेवं शबलेपि गृहीतसंबन्धानामपि
तत्त्वमस्यादिशब्दानां लक्षणया ऽखण्डैकरसपर्यवसायित्वं नानुपप-
न्नमिति भावः ॥ १०३ ॥

ननु भवत्वेवं शब्दादात्मनि ज्ञानोत्पत्तिस्तथा ऽपि निवर्त्यनिवर्तका-
ज्ञानज्ञानाश्रयत्वादात्मनः सविकारत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य दृष्टा-
न्तेनैव तन्निराचष्टे यथा चेति ॥ अमूर्तत्वान्नीरूपमाकाशमिति

धीत्यप्ति, रुच्यते—

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा

निरुपायमुपेयते ।

आत्मत्वकारणाद्विज्ञो

गुणवृत्त्या विबोधिताः ॥ १०४ ॥

कथं पुनरभिधानमभिधेयेनानभिसंबद्धं सदनभिधे-
ये ऽर्थे प्रमां जनयतीति, शृणु । यथा ऽनभिसंबद्धमप्यन-
भिधेये ऽर्थे ऽविद्यानिराकरणमुखेन बोधयतीत्याह—

शयानाः प्रायशो लोके

बोध्यमानाः स्वनामभिः ।

सहसैव प्रबुध्यन्ते

तथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १०५ ॥

यदीत्यादिना ॥ असत्ये, आरोपितरूपे वर्त्मनि उपाये शबलात्मनि
स्थित्वा, अवस्थाय निरुपायं, सत्ताप्रतीती साक्षादुपायरहितमात्म-
तत्त्वमुपेयते, प्राप्यते यथा शाखाये चन्द्रो यथा रेखाभिः सत्यावर्णा
इत्यर्थः । तथापि प्रमाणान्तरसिद्धस्य लोके लक्ष्यत्वदर्शनात् तस्य
प्रमाणान्तरादसिद्धस्य लक्षणया ऽप्यवगतिर्नीपपद्यतइत्याशङ्गात्म-
त्वादेव हेतोः स्वप्रकाशतया सिद्धत्वाल्लक्षणावृत्त्या तदवगतिरुपपद्य-
ते इत्याह आत्मत्वकारणादिति ॥ १०४ ॥

उपायमात्रस्योपेयेन सत्यसंबन्धरहितस्य बोधकत्वे ऽप्यभिधान-
स्यागृहीतसंबन्धस्य बोधकत्वं कापि न दृश्यतइति विशेषमाशङ्क्य
संबन्धग्रहणमन्तरेणापि बोधकत्वं यथोच्यते तथा शृण्वित्याह कथं

लक्ष्यते ऽसावहंष्ट्या

नाञ्जसा ऽत्राभिधीयते* ॥ १०२ ॥

नाञ्जसा ऽत्राभिधीयते इति को हेतुरिति चेत्—

षष्ठीगुणक्रियाजाति-

रूढयः शब्दहेतवः ।

नात्मन्यन्यतमो ऽमीषां

तेनात्मा नाभिधीयते ॥ १०३ ॥

यदि शब्दो ऽभिधानाभिधेयत्वसंबन्धाङ्गीकारेण
नात्मनि वर्तते, कथं शब्दादहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्बो-

मात्मनि असंभवो हेतुरिति श्लोकेन परिहरति नाञ्जसात्राभि-
धीयतइत्यादिना ॥ १०२ ॥

षष्ठीति ॥ तद्वाच्यः संबन्ध इत्यर्थः । क्व चित् षष्ठ्यर्थः संबन्धः शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं, यथा राजपुरुष इत्यादिः । क्व चिद् गुणयोगः, यथा
शुक्तः पट इत्यादिः । क्व चित्क्रियायोगः, यथा पाचक इत्यादिः । क्व
चिज्जातियोगः, यथा गौरश्वः पुरुष इत्यादिः । क्व चिद्रूढिः, यथा
ऽऽकाशः, द्यौः, अभ्रम्, इत्यादिः । एतेषां शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताना-
मन्यतमस्याप्यात्मन्यसङ्गत्वाद्दगुणत्वाद्दविक्रियत्वाद्दसामान्यत्वाद्द-
माणान्तरायोग्यत्वेनागृहीतसंबन्धत्वाच्चाभावान्नाभिधेय आत्मेत्य-
र्थः ॥ १०३ ॥

आत्मनः परमार्थतः पदेन वाच्यवाचकलक्षणसंबन्धाभावे पद-
विषयत्वाभावाद्वाक्यात्मस्यग्बोधीत्यत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति

पूर्वोक्तेभ्यश्च हेतुभ्य-

स्तस्मादात्मा ऽनयोच्यते ॥ १०० ॥

वृत्तिभिर्युष्मदर्थभि-

ल्लक्ष्यते चेद् दृशिः परः ।

अनात्मत्वं भवेत्तस्य

वितथं च वचः श्रुतेः ॥ १०१ ॥

यथोक्तेन—

अनेन गुणलेशेन

ह्यत्यहंकर्तृकर्मया ।

प्रत्यगात्मनीव सर्वान्तरत्वं भवतीति यस्मात्तस्माद्“दात्मना चाविना-
भाव”मित्यादिपूर्वोक्तहेतुभ्यश्च तच्छब्दैरेवात्मा लक्ष्यतइत्यर्थः ॥ १०० ॥

विपत्रे दोषमाह वृत्तिभिरिति ॥ घटादिवृत्तिभिस्तदभिधानैश्चा-
त्मनो लक्ष्यत्वे घटादिवदनात्मत्वस्यैव प्रतीतिप्रसङ्गाद् ब्रह्मात्मत्वेन
प्रतीतिर्न स्यात्तथा चाहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमस्यादिवाक्यानामेकत्वप्रति-
पादकानां वैयर्थ्यमपुरुषार्थपर्यवसायित्वं च स्यादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

उक्तार्थनिगमनपरं श्लोकमाकाङ्क्षितपदं पूरयन्नवतारयति यथो-
क्तेनेति ॥ अहंकर्तारं प्रमातारं तत्कर्म च देहघटादिकमतीत्य या
वर्तते कूटस्थचिन्निभा ऽहंवृत्तिस्तथा, यद्वा ऽतिशये ऽनहंकर्तैव क-
र्म विषयो यस्यास्तथा, ऽसौ प्रत्यगात्मा लक्ष्यते । अत्रात्मनि अञ्जसा
साक्षादभिधा वाच्यत्वं यतो न संभवति तत इत्यर्थः । गुणलेशेनेति
द्वितीया । ननु हेत्वभिधानमन्तरेणात्मनि नाभिधायकः शब्द
इति न शक्यते वक्तुमित्याशङ्क्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां संबन्धादीना-

पुनः साक्षादेवेति । विधूतसर्वकल्पनाकारणस्वाभा-
व्यादात्मनो ऽत आह—

व्योम्नि धूम्नतुषाराभ-

मलिनानीव दुर्धियः ।

कल्पयेयुस्तथा मूढाः

संसारं प्रत्यगात्मनि ॥ ६६ ॥

ननु सर्वकल्पनानामप्यात्मन्यत्यन्तासंभवे समाने
ऽहंष्टौ कः पक्षपाते हेतुर्येन दृश्यन्तराणि विधूयाहंष्ट-
त्यैवात्मोपलक्ष्यतइत्युच्यते—

चिन्निभेयमहंष्टुतिः*

प्रतीचीवाऽऽत्मनो ऽन्यतः ।

धीयतां किं तत्र लक्षणाकल्पनयेति शङ्कते कस्मात्पुनर्हेतोरिति ॥
तत्र वाच्यवाचककल्पनानां कारणभूतगुणक्रियादीनां वस्तुतो ऽभा-
वादिति श्लोकमवतारयन्परिहरति विधूतेति ॥ संसारशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तभूतं षष्ठ्यादिकमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

नन्वहंकारस्येव देहघटादेरप्यात्मन्यधिष्ठाने कल्पितत्वाविशेषात्त-
द्वाचकैरपि शब्दैरात्मा कस्मान्न लक्ष्यतइत्याशङ्क्य श्लोकेनोत्तरमाह
नन्वित्यादिना ॥ अहंष्टुतिर्ह्यात्मविवर्ततया तप्तायःपिण्डवच्चिन्मयी
भवति । आत्मनो यदन्यत्तस्माच्चिद्वयतिरिक्तपदार्थेभ्यः प्रतीचीव प्र-
त्यग्भूतेव भवति । यदा ऽऽत्मनः प्रत्यगात्मनः समन्तरमन्यतो दे-
हादिभ्यः प्रत्यग्भूतेव भवति । यदा स्वस्मादन्यतो ऽन्यस्मात्प्रतीची

किमनया कल्पनयेति, तत्राह—

त्वमित्येतद्विहायाऽन्य-

न्न वत्माऽऽत्मावबोधने ।

समस्तीह त्वमर्थोऽपि

गुणलेशेन* वर्तते ॥ ६८ ॥

कस्मात्पुनर्हेतोर्हमित्येतदपि गुणलेशेन वर्तते न

चेन्न लक्ष्यत्वं स्वशब्दवाच्यस्यैव लोके ऽन्यपदलक्ष्यत्वदर्शनात् । अस्ति
चेत्तेनैवाभिधीयतां किमनया लक्षणाकल्पनयेति शङ्कते कस्मात्पु-
नरिति ॥ तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति तत्राहेति ॥ त्वमहमित्येत-
त्पदं विहायात्मावबोधने पदान्तरं न संभवति । तच्च त्वमहमादि-
पदं गुणलक्षणयोरन्यतरवृत्त्यैवात्मनि वर्तते न तु मुख्यया वृत्त्या
ऽऽत्माभिधायकं पदान्तरमस्ति, तथापि नाऽलक्ष्यत्वप्रसङ्गो वाच्य-
त्वस्य लक्ष्यत्वाप्रयोजकत्वान्मुख्यार्थसंबन्धो विवक्षितार्थप्रतिपत्त्युप-
योगित्वाल्लक्ष्यत्वे प्रयोजको न तु वाच्यत्वम्, उक्तप्रयोजकसङ्गावे वा-
च्यत्वाऽभावापराधेन लक्ष्यत्वाऽभावाऽदर्शनादात्मनश्च “यतो वाचो
निवर्तन्त” इत्यादिश्रुतेर्जात्याद्यभावाच्च† निरुपाधिकस्य वाच्यत्वानु-
पपत्तेस्त्वमहमादिशब्दवाच्यप्रमादसाक्षितया तत्संबन्धस्य भावादभी-
ष्टसर्वप्रत्यत्कप्रतिपत्तिप्रयोजनभावात्त्वमहमादिशब्दवाच्यान्तःकरणा-
पाध्रावेव स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वात्तदाचकशब्दैरात्मा लक्ष्यते इत्य-
र्थः । त्वं प्रमाता ऽर्थो यस्य शब्दस्य स त्वमर्थस्त्वंशब्द इति यावत् ॥ ६८ ॥
ननु त्वमहमादिपदानां प्रत्यङ्मात्रवाचित्वात्माच्चादेवात्मा ऽभि-

* गुणलेशेन = गुणसम्बन्धेन ।

† ब्राह्मणत्वादजात्पातभावादित्यर्थः ।

प्रमां चेज्जनयेद्वाक्यं

प्रत्यक्षादिविरोधिनीम् ।

गौणीं प्रत्यक्षतां ब्रूया-

न्मुख्यार्थासंभवाद् बुधः ॥ ६६ ॥

तस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणम्—

अग्निः सम्यगधीते ऽसौ

जहासोच्चैश्च मञ्जुकः ।

यथा तद्वदहं वृत्त्या

लक्ष्यते ऽनर्हया ऽपि सः ॥ ६७ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्साक्षादेवात्मा नाभिधीयते

गौणीं ब्रूयादन्तःकरणगतदुःखित्वप्रत्यक्षता तदगुणयोगात्प्रत्यगात्म-
नि वर्तत इति ब्रूयात् । स्वयंप्रकाशचैतन्यस्वभावस्यात्मनो दुःखित्वा-
दिपरिणामित्वासंभवेन तस्मिन् दुःखीति प्रत्यक्षस्य मुख्यार्थतायो-
गात्ततश्चैतन्यस्वभावस्यात्मनो ब्रह्मत्वबोधकेन तत्त्वमस्यादिवाक्येन
सह दुःखित्वप्रत्यक्षस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अहं दुःखीति प्रत्ययेन गुणवृत्त्या ऽऽत्मोच्यत इत्येतद्वृष्टान्तेन प्रति-
पादयतीत्याह तस्यार्थस्येति ॥ अग्न्यादिशब्देनाऽध्येतचेतनाभिधा-
नाऽनर्हेण माणवको लक्ष्यते यथा* तद्वत्स्वयंप्रकाशचैतन्याभिधानाऽ-
नर्हया ऽहंवृत्त्या ऽऽत्मा लक्ष्यते इत्यर्थः† ॥ ६७ ॥

ननु मुख्यया वृत्त्या आत्मनो ऽभिधायकं पदमस्ति न वा, नास्ति

* यथा वा मञ्जुको हसतीत्यादौ मञ्जुस्थितः पुरुषो लक्ष्यते इति शेषः ।

† एवं चाहमादिपदानां दुःखित्वानुपस्थापकत्वे ऽपि लक्षणया ऽऽत्मबोधकत्वा-
न्नास्ति को ऽपि विरोधप्रसङ्ग इति नावः ।

संबन्धार्थ एव—

अपि प्रत्यक्षवाधेन

प्रवृत्तिः प्रत्यगात्मनि ।

पराञ्चि खानीत्येतस्मा-

द्वचसो गम्यते श्रुतेः ॥ ६५ ॥

अभ्युपगम्यैवमुच्यते* न तु प्रमाणं सत्प्रमाणान्तरेण विरुद्धतइत्यसकृद्वोचाम । यत्रापि वाक्यप्रत्यक्षयोर्विरोधाशङ्का तत्रापि पुरुषमोहवशादेव सा जायते न तु परमार्थत इति । अत आह—

प्रतीयते, तत्र निर्दीपसदीपप्रमाणाभ्यां स्वतः परतः प्रतिपन्नयोर्निर्दीपप्रमाणेन स्वतः प्रतिपन्ने विग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पूर्वश्लोकसंबन्धग्रन्थोक्तार्थे श्रुतिप्रतिपादनाद्योत्तरश्लोक इत्याह संबन्धेति ॥ प्रत्यक्षवाधेन प्रत्यगात्मनि श्रुतेः प्रवृत्तिरित्येषोऽर्थः “पराञ्चि खानी”त्येतस्माद्वचसोऽवगम्यते, “तस्मात्पराङ् पश्यति नात्तरात्म”न्निति प्रत्यगात्मनः प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वकथनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

अभ्युपगमवादमिदानीं त्यजति अभ्युपगम्यैवमिति ॥ ननु प्रमाणं सत्प्रमाणान्तरेण न विरुध्यतइति कथमुच्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यदुःखित्वादिप्रत्यक्षयोर्विरोधदर्शनादित्याशङ्क्य तत्रापि प्रमाणवृत्त्यपरिज्ञानादेव विरोधाऽऽशङ्का पुरुषस्य जायते न तु परमार्थतस्तयोर्विरोधोऽस्तीत्याह यत्रापीति ॥ कथमेवं निश्चीयतइत्याशङ्क्य श्लोकमवतारयति अत आहिति ॥ अहं दुःखीत्यात्मनो दुःखित्वप्रत्यक्षतां

यस्य च स्वत एव निर्दुःखित्वसिद्धेः, प्रत्यक्षादेस्तु सव्य-
भिचारित्वात्, संभावनायाश्च पुरुषपरिकल्पनामात्रा-
वष्टम्भत्वा*चेति—

निर्दुःखित्वं स्वतःसिद्धं

प्रत्यक्षादेश्च दुःखिता ।

को ह्यात्मानमनादृत्य

विश्वसेद्वाह्यमानतः ॥ ६४ ॥

स्यापि तत्त्वमस्याद्यागमजन्यज्ञानमेव मानान्तरसिद्धार्थबाधकं स्या-
दित्याह यद्यपीति ॥ कुतस्तस्यैव बाधकत्वमपीत्यत आह अव्यभि-
चारीति ॥ अपौरुषेयत्वेनासंभाविताशेषपुरुषदोषवाक्यजन्यत्वा-
दित्यर्थः । इतश्चागमजन्यज्ञानस्य बाधकत्वमित्याह प्रमेयस्य
चेति ॥ आत्मनः सुषुप्त्यादौ स्वयंप्रकाशमानतया निर्दुःखित्वस्य सि-
द्धत्वाद् दुःखित्वग्राहिप्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यर्थः । इतश्च तस्यैव बा-
ध्यत्वमित्याह प्रत्यक्षादेस्त्विति ॥ प्रत्यक्षादेः संभावितदोषत्वाद् दुः-
खित्वग्राहिप्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यर्थः । यद्वा सुषुप्त्यादावात्मनि प्र-
काशमाने ऽपि दुःखित्वग्राहिप्रत्यक्षादेर्व्यभिचारित्वाद्बाध्यत्वमि-
त्यर्थः । इतश्च दुःखित्वप्रतिपत्तिर्बाध्येत्याह संभावनायाश्चेति ॥ आ-
त्मनो दुःखित्वस्य संभावनामात्रसिद्धत्वात्[†]दपि तद्ग्राहिप्रत्यक्षादे-
र्बाध्यत्वमित्यर्थः । ननु स्वतःसिद्धाप्रत्यक्षादिसिद्धस्यैव प्राबल्यं किं
न स्यादित्यत आह को हीति ॥ निर्दुःखित्वं निर्दोषागमवाक्या-
त्स्वत एव प्रतीयते, दुःखित्वं तु संभावितदोषात्प्रत्यक्षादेः परत एव

* पुरुषकल्पनावष्टम्भत्वाच्चेति पाठान्तरम् ।

† संभावनेति = कल्पनामात्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

तवस्तुयाथात्म्याऽवबोधमात्रकारित्वाच्छास्त्रस्य, न हि
पदार्थशक्त्याधानकृच्छास्त्रम् । प्रसिद्धं च लोके —

भावनार्जं फलं यत्स्या-

द्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ।

न तत् स्यास्त्विदं मन्तव्यं

द्रविडेष्विव संगतम् ॥ ६३ ॥

यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रमाणीपात्तमात्मनो दुःखित्वं त-
थापि तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्त्यय एव बलीयानिति
निश्चयोऽव्यभिचारिप्रामाण्यो वाक्योपात्तत्वात्,* प्रमे-

पुनरावर्तत” इत्यनावृत्तेः श्रूयमाणत्वादिति शङ्कते ननु शास्त्रादि-
ति ॥ तत्रापि शास्त्रस्य पदार्थशक्त्याधानकारित्वायोगात् । न च “न
स पुनरावर्तत” इत्यादेरपि शास्त्रस्य नित्यत्वबोधकत्वमेवेति वाच्यम् ।
तथा च सति “नास्त्यक्ततः कृतेने” त्यादिश्रुतिसहकृतस्य भावनार्ज-
न्यत्वेनानित्यत्वानुमानस्य बलवत्तरत्वाद्नावृत्तिश्रुतेश्च ज्ञानद्वारा-
पेक्षयापि संभवा “न स पुनरावर्तत” इत्यस्य न नित्यत्वबो-
धकत्वमिति परिहरति नैवमिति ॥ किं च भावनार्जन्यफलस्यानि-
त्यत्वं प्रसिद्धं तस्मादपि शास्त्रान्न नित्यत्वं प्रतिपत्तुं शक्यत इत्यत्र
श्लोकमवतारयति प्रसिद्धं चेति ॥ ६३ ॥

पूर्वं प्रमाणानां परस्परविरोधाभावाद् दुःखित्वस्य प्रमाणात्तरा-
योग्यत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य मानान्तराविरुद्धार्थतया प्रसंख्यान-
परत्वं निराकृत, मिदानीं दुःखित्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतामभ्युपग-

अभ्यासोपचिता कृत्स्नं

भावना चेन्निवर्तयेत् ।

नैकान्तिकी निवृत्तिः स्या-

द्भावनाजं हि तत्फलम्* ॥ ६१ ॥

अपि चाह—

दुःखस्मीत्यपि चेद् ध्वस्ता

कल्पकोऽप्युपबृंहिता ।

स्वल्पीयोऽभ्यासजा स्यान्वी†

भावेनेत्यत्र का प्रमा ॥ ६२ ॥

ननु शास्त्रात्स्यास्तुत्वं भविष्यति नैवं, यथाऽवस्थि-

नन्वभ्यासजनिताया भावनायाः समस्तसांसारिकदुःखनिवर्त-
नेन ब्रह्मरूपताप्राप्तिहेतुत्वं “स यथाक्रतुरस्मिंस्त्वांके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवतीति” श्रूयतइति शङ्कते अभ्यासोपचितेति ॥ सत्यं
श्रूयते, सा तु प्राप्तिरात्यन्तिकी न भवति भावनाजन्यत्वेनानित्य-
त्वादिति परिहरति नैकान्तिकीति ॥ ६१ ॥

किमु वक्तव्यमिति न्यायान्तरं दर्शयति अपि चाहेति ॥ अनादि-
कालप्रवृत्ताप्यहं सुखी दुःखीति भावना ध्वस्ता चेदल्पकालाभ्यास-
जनिता ब्रह्मभावना निवर्ततइति किमु वक्तव्यं तद्यात्वे ऽपि स्या-
स्तुत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु का प्रमेति कथमभिधीयते सगुणोपासनाफलत्वेन “न स

* तत् फलम्—उपास्यसाक्षात्कार एव भावनाफलं न त्वैकान्तिकात्यन्तिकदुःख-
निवृत्तिस्ततो वाक्यं नान्यथासिद्धमिति भावः ।

† स्यान्वी=स्थिरा नित्येति यावत् ।

ननु प्रसंख्यानं नाम तत्त्वमस्यादिशब्दार्थान्वयव्यति-
रेकयुक्तिविषयबुद्ध्याम्बेडनमभिधीयते, तच्चानुष्ठीय-
मानं प्रमितिवर्द्धनया* परिपूर्णं† प्रमितिं जनयति न
पुनरैकाग्रवर्द्धनयेति । यथा ऽशेषाऽशुचिनीडे स्त्री-
कुण्ठे कामिनीति निर्वस्तुकः पुरुषायासमावृजितः
प्रत्यय इति । तन्न, यतः—

अभ्यासोपचयाद् बुद्धे-
र्यस्यादैकाग्रयमेव तत् ।
न हि प्रमाणान्यभ्यासा-
त्कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ॥ ६० ॥

ननु प्रसंख्यानस्य प्रमोत्पादकत्वमनुपपन्नमिति कथमुच्यते तस्य
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानतदुपकरणयुक्त्यभ्यासरूपत्वेन प्रमितिव-
र्द्धकत्वोपपत्तेः । श्रुतौ च निदिध्यासितव्य इति आत्मदर्शनहेतुत्वेन
तस्याङ्गीकारात् । लोके च भावनाप्रचयस्यावस्तुन्यापि प्रत्ययदार्ढ्य-
हेतुत्वदर्शनादिति शङ्कते ननु प्रसंख्यानमिति ॥ तदुत्तरत्वेन श्लोकम-
वतारयति तन्न यत इति ॥ प्रमाणाभ्यासोपचयस्य च पदार्थनिश्चय-
द्वारेण वाक्यार्थविषयासंभवानाविपरीतभावनालक्षणप्रतिबन्ध-
निरासेनैवोपयोगा, निदिध्यासनस्य चैकाग्रयजनकत्वेन चित्तवि-
क्षेपलक्षणप्रतिबन्धनिरासकत्वा, तस्मादहितमनसश्च प्रमाणसामग्रीतः
स्वत एव प्रमोत्पत्तेः, प्रत्यक्षादेश्चाभ्यासापेक्षया प्रमितिजनकत्वा-
दर्शना, न साक्षात्प्रसंख्यानस्य प्रमोत्पादकत्वमित्यर्थः ॥ ६० ॥

* प्रमितिवर्द्धनया = दृढतरसंस्कारजननद्वारा ।

† परिपूर्णम् = कैवल्यजनिकम् ।

अग्न्युष्णवद् निवृत्तिश्चेद्
नैरात्म्यं ह्येति सौगतम् ॥ ८८ ॥

अथ मतम्—

निराकुर्यात्प्रसंख्यानं
दुःखित्वं चेत्स्वनुष्ठितम् ।
प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वा-
त्कथमुत्पादयेत्प्रमाम् ॥ ८९ ॥

संसारित्वस्य प्रमाणावगतत्वेन पारमार्थिकत्वान्न केनापि
तस्य निवृत्तिः संभवति, यथा ऽग्निरुष्णता न केनापि वार्यते तद्व-
दित्यर्थः । विपक्षे दीपमाह निवृत्तिश्चेन्नैरात्म्यमिति ॥ दुःखित्वा-
दिपरिणामस्य परिणामिनिवृत्तिव्यतिरेकेणात्यन्तनिवृत्त्ययागात्प-
रिणामिनिवृत्तौ शून्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा यथा ऽग्निरुष्णत्वं
प्रामाणिकमपि निवर्तते तद्वद् दुःखादिकमपि निवर्ततामिति शं-
ङ्कित्वा अग्न्युष्णत्वस्य धर्मिनिवृत्तिव्यतिरेकेण निवृत्त्यदर्शनादिहा-
पि दुःखित्वादर्धर्मिनिवृत्तिव्यतिरेकेण निवृत्त्यसंभवात्तेनैव सह
निवृत्तिर्वाचा, तथा च सति शून्यवादप्रसङ्गं परिहरति अग्न्युष्ण-
वदिति ॥ ८८ ॥

नन्वनिराकृत्यैवाऽऽत्मनः स्वरूपं दुःखित्वादिविपरीतप्रमासु-
त्पाद्य प्रसंख्यानमेव दुःखित्वादिकं निराकरिष्यतीति शङ्कते* अथ
मतमिति ॥ प्रसंख्यानस्य चित्तैकाग्र्यरूपस्याऽप्रमाणत्वात् प्रमाण-
त्वे ऽपि प्रत्यक्षादिविराधानैवमिति परिहरति प्रत्यक्षादीति ॥ ८९ ॥

* वाक्यजन्यनिदिध्यासनलक्षणप्रसंख्यानैर्नैव दुःखित्वादिनिवृत्तौ वाक्यस्यान्य-
थासिद्धत्वमिति भावः ।

प्रमाणैर्गृह्यते येन विरोधः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुद्वाच्यते,
कथं, शृणु—

दुःखिताऽवगतौ चेतस्या*—

न प्रमीयेत साऽऽत्मवत् ।

कर्मण्येव प्रमा न्याय्या

न तु कर्तर्यपि क्वचित् ॥ ८७ ॥

अभ्युपगमेऽपि च प्रसंख्यानश्रुतेनापि नैव त्वस-
म्भावितदोषान्मुच्यसेऽत आह—

प्रमाणवद्वमूलत्वाद्

दुःखित्वं केन वार्यते ।

माणान्तरग्राह्यत्वमेव नास्तीत्याह न च सुखेति ॥ प्रतिज्ञातार्थहे-
तुत्वेन श्लोकमवतारयति कथं शृण्विति ॥ सुखदुःखादिधर्माणामा-
त्मसमवेतत्वे तेषामात्मवत्प्रमागोचरत्वं न स्यात् । धर्मित्वेनात्म-
नः प्रमागोचरत्वमन्तरेण तद्धर्माणां प्रमागोचरत्वायोगादात्मा च
न प्रमागोचरः, प्रमायाः कर्मैकगोचरत्वात्कर्मकर्तृविरोधप्रसङ्गाच्चे-
त्यर्थः ॥ ८७ ॥

पूर्वं प्रमाणानां भिन्नविषयत्वाद् दुःखित्वादेः प्रमाणगम्यत्वा-
संभवाच्च प्रमाणान्तरविरोधाभावात्प्रसंख्यानविधिपरत्वं वाक्यस्य
नास्तीत्युक्तमिदानीं दुःखित्वादेः प्रमाणगम्यत्वं तद्विरोधाद्वा-
क्यस्य प्रसंख्यानपरत्वं चाभ्युपगम्यापि दुःखित्वादिलक्षणात्संसा-
रादनिर्मोक्षप्रसक्तिरित्याह अभ्युपगमेऽपि चेति ॥ आत्मनः

* दुःखितावगतिश्चेत् स्यादिति पाठान्तरम् ।

† असंभावितदोषात् = अनिर्मोक्षप्रसङ्गदोषादित्यर्थः ।

न च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तन्याय इह संभवति, शब्दादीनां प्रत्येकं प्रमाणत्वात्, अत आह—

स्वमहिम्ना* प्रमाणानि

कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ।

इतरेतरसाचिव्ये†

प्रामाण्यं नेष्यते स्वतः ॥ ८६ ॥

न च सुखदुःखादिसंबन्धी ऽवगत्यात्मनः प्रत्यक्षादि-

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यमप्रमाणं, प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वात्, “आदित्यो यूपः” “यजमानः प्रस्तर” इत्यादिवाक्यवदित्यनुमीयत इत्यत आह न च प्रतिज्ञेति ॥ “आदित्यो यूपः” इत्यादावादित्यादिपदार्थस्य पशुबन्धनाद्ययोग्यस्य “यूपे पशुं बध्नाती”ति शेषिवाक्यविरोधाद्प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविरोधात् । प्रमाणानां स्वतः प्रामाण्यावप्रमाणान्तरसंवादाऽनपेक्षत्वात्स्वार्थावबोधमात्रेणैव प्रामाण्योपपत्तेरन्यथा ऽनवस्थाप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अथ वा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तानां यथा ऽन्योन्यापेक्षयैवार्थावबोधकत्वं तथा प्रत्यक्षानुमानादीनामपीत्याशङ्क्याह न च प्रतिज्ञेति ॥ प्रतिज्ञादीनां प्रमाणावयवत्वादन्वोन्यापेक्षया बोधकत्वे ऽपि प्रत्यक्षादीनां स्वत एव प्रमाणत्वान्नेतरेतरापेक्षा, इतरेतरापेक्षया प्रामाण्ये सति स्वतःप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादेकप्रमाणत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पूर्वमात्मनो दुःखित्वादेः प्रमाणान्तरग्राह्यत्वमङ्गीकृत्य न तद्विरोधात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यभङ्गप्रसक्तिरित्युक्तम् । इदानीं प्र-

* स्वमहिम्ना=प्रमाणान्तरसंवादानपेक्षित्वेन ।

† इतरेतरसाचिव्ये=प्रमाणानां परस्परसपेक्षित्वे ।

प्रमाणानां सतां न विरोधः श्रोत्रादीनामिव भिन्नविषयत्वात् । यद्योश्चाभिन्नविषयत्वं तयोराखुनकुलयोरिव प्रतिनियत एव बाध्यबाधकभावः स्यादतस्तदुच्यते—

प्रत्यक्षं चेन्न शाब्दं स्या-

च्छाब्दं चेदक्षजं कथम् ।

प्रत्यक्षाभासः प्रत्यक्षे

ह्यागमाभास आगमे ॥ ८५ ॥

ननु सैवेयं ज्वालेति प्रत्यक्षं प्रभाविततिलिङ्गानुमानाद्बाध्यते, तथा पदार्थत्वेनाग्नेरनुष्णत्वग्राह्यनुमानं प्रत्यक्षेण बाध्यते तथा “न हिं-
स्यात्सर्वा भूतानी” त्यागमो “ऽग्नीर्षामीयं पशुमालभते” त्यागमान्तरे-
ण बाध्यते, तत्कथं प्रमाणानां विरोधाभाव इत्याशङ्क्य यद्योर्ज्ञानयोरे-
कपदार्थोपाधौ विभिन्नस्वभावत्वालम्बनत्वं तयोर्बाध्यबाधकभावे
ऽपि न द्वयोः प्रामाण्यं बाध्यस्याऽऽभासत्वाद्बाधकस्यैव प्रमाणत्वा-
दित्येतदाह प्रमाणानां सतामिति ॥ प्रत्यक्षं चेदिति । यत्प्रत्यक्षसिद्धं
न तच्छाब्देन बाध्यते बोध्यते वा, तेन न तच्छाब्दं शब्दप्रमाणकम् ।
यच्च शाब्दं शब्दप्रमाणकं तदपि न प्रत्यक्षेण बाध्यते बोध्यतेवा, तेन
न प्रमाणानां विरोधः । ययोः पुनर्बाध्यबाधकभावस्तयोरन्यतरस्यै-
व प्रमाणत्वमितरस्याभासत्वाद्यथेयं श्रुतिरिति प्रत्यक्षे ऽभ्युपगते स-
ति इदं रजतमिति प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यक्षाभासस्तथैकस्मिन्नागमे ऽभ्यु-
पगते तेनापहृतविषयो ऽपर आगमाभास एवमागमप्रत्यक्षयोः प्र-
त्यक्षानुमानयोश्च बाध्यबाधकप्रसिद्धिर्नेतरथेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

उच्यते—

अपूर्वाधिगमं कुर्व-

त्प्रमाणं स्यान्न चेन्न तत् ।

न विरोधस्ततो युक्तो

विभिन्नार्थावबोधिनोः ॥ ८३ ॥

य एवमपि भिन्नविषयाणां विरोधं वक्ति सो ऽत्रा-
पि विरोधं ब्रूयात्—

नायं शब्दः कुतो यस्मा-

द्रूपं पश्यामि चक्षुषा ।

इति यद्वत्तथैवायं

विरोधो ऽक्षजवाक्ययोः* ॥ ८४ ॥

ति ॥ अपूर्वाधिगमं कुर्वत्प्रमाणान्तरानधिगतमर्थमेव गमयत्प्रमाणं
भवति, न चेदनधिगतमर्थमवगमयेदधिगतमेवावगमयेदनुवाद-
श्रुत्यादिवत्प्रमाणमेव न भवति, तस्माद्विभिन्नार्थाविषयत्वमेव प्र-
माणानामङ्गीकार्यं ततश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रत्यक्षादिकयोः प्रमा-
णतया ऽन्योन्यवार्ताऽनभिज्ञयोर्न विरोध इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

भिन्नविषययोर्वाक्यप्रत्यक्षयोः परस्परवार्ताऽनभिज्ञतया विरोधो
नास्तीत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमाह य एवमपीति ॥ यथा रूप-
ग्राहकयोश्चक्षुःश्रोत्रयोर्न को ऽपि विरोधः संभवति, एवं प्रत्यक्षा-
गमयोरपीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

यदा तु तत्त्वमस्यादिवाक्यं सर्वप्रकारेणापि विचार्यमाणं न क्रियां कटाक्षेणापि वीक्षते तदा प्रसंख्यानदिव्यापारो दुःसंभाव्य इति । तदुच्यते—

वस्तुनो ह्येकनिष्ठं वाक्यं चे-

न्न तस्य स्यात्क्रियार्थता ।

वस्तुनो ह्येकरूपत्वा-

द्विकल्पस्याप्यसंभवः ॥ ८२ ॥

भिन्नविषयत्वाच्च न प्रमाणान्तरविरोधः । कथम्,

रयति तस्मिन्नपि पक्षइति ॥ एवं सति वाक्यस्य वस्तुनिष्ठत्वमपहाय दृष्टिविध्यर्थत्वमङ्गीकृतं स्यादित्यर्थः* ॥ ८१ ॥

असु तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वात्प्रसंख्यानद्वारेण वस्तुनिष्ठत्वमिति तत्राह यदा त्विति ॥ उपक्रमोपसंहारादिभिर्विचार्यमाणं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं न क्रियापरं दृश्यते तस्मादुपासनाविधिपरत्वं न स्यादित्यर्थः । उक्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति तदुच्यतइति ॥ वाक्यस्य केवलवस्तुनिष्ठत्वाद्दस्तुनश्च कूटस्थत्वेन क्रियासाध्यत्वायोगात्कूटस्थत्वादेव नित्यसिद्धं वा उपासनादिक्रियासाध्यं वा तदिति विकल्पस्याप्यसंभवात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रसंख्यानविधिपरमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

प्रमाणान्तरविरोधमभ्युपगम्येतदुक्तं स एव नास्तीत्याह भिन्नविषयत्वाच्चेति ॥ तत्कथमित्यपेक्षायां श्लोकमवतारयति उच्यतइ-

* यत्तावद्वाक्यं प्रत्यक्षादिविरुद्धमर्थं बोधयति तस्य वाक्यस्य तद्दृष्टिपरत्वं भवत्युपासनार्थम् । यथा योषा वा व गौतमाग्निरित्यादौ योषिदग्न्योरभेदस्य बाधितत्वेन योषायामग्निदृष्टिविधानं, तथा ऽत्रापि वाक्यस्योपासनापरत्वं स्यादित्यर्थः ।

अज्ञातपुरुषार्थत्वा*.

क्षौतत्वा† तत्त्वमर्थयोः ।

स्वमर्थमपरित्यज्य

बाधकौ स्तां विरुद्धयोः ॥ ८० ॥

एवं तावद्यथोपक्रान्तेन प्रक्रियावर्त्मना न प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणान्तरैर्विरोधगन्धो ऽपि संभाव्यते । यदा पु-
नः सर्वप्रकारेणापि यतमाना नैवेमं वाक्यार्थं संभा-
वयामः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधत एव, तस्मिन्-
पि पक्ष उच्यते—

प्रत्यक्षादिविरुद्धं चे-

द्वाक्यमर्थं वदेत्क्वचित् ।

स्यात्तु तद् दृष्टिविध्यर्थं

योषाग्निवदसंशयम् ॥ ८१ ॥

र्थत्वात्तत्त्वमर्थाविव स्वमर्थमन्योन्यविशेषणविशेष्यभावलक्षणमपरि-
त्यज्य तद्विरोधिनीः पारोक्ष्यदुःखितयोर्बाधकाविति युक्तमित्य-
र्थः ॥ ८० ॥

एवं तत्त्वंपदयोर्लक्षणावृत्त्या बोधकत्वे प्रत्यक्षादिविरोधो ना-
स्तीति वृत्तं दर्शयति एवं तावदिति ॥ इदानीं प्रत्यक्षादिविरोध-
मसन्तमभ्युपगम्य प्रसंख्यानपरतां वाक्यस्य ये मन्यन्ते तन्मतनिराक-
रणाद्योपन्यस्यति यदा पुनरिति ॥ तन्निराकरणत्वेन श्लोकमवता-

* अज्ञातत्वे सति=मानान्तरानधिगतत्वेनापूर्वत्वे सति पुरुषार्थत्वादित्यर्थः ।

† क्षौतत्वात्=श्रुतितात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः ।

प्रत्यगात्मनाऽप्यथार्थः सन्नविद्योत्यं सद्वितीयत्वं नि-
हन्तीत्युच्यते विरोधात्तदुच्यते—

संसारिताद्वितीयेन

पारोक्ष्यं चात्मना सह ।

प्रासङ्गिकं* विरुद्धत्वा-

तत्त्वभ्यां बाधनं तयोः ॥ ७६ ॥

तत्त्वमर्थयोस्तु बाधकत्वेऽन्यदपि कारणमुच्यते—

त्यशङ्कते कस्मादिति ॥ वाक्यतात्पर्यविषयैकत्वविरोधान्नान्तरीयकी
दुःखित्वादिनिवृत्तिः स्यादिति समाधत्ते उच्यतइति ॥ अर्थमुपपा-
द्य श्लोकमवतारयति तदुच्यतइति ॥ संसारित्वमद्वितीयेन सह
विरुध्यते पारोक्ष्यं चापरोक्ष्येणात्मना सह विरुध्यते एवं तयोः प्र-
तिपाद्यमानेनाद्वितीयेन प्रत्यक्षेण च विरोधादेकत्वपराभ्यां तत्त्व-
भ्यां तयोर्बाधनं प्रासङ्गिकं नान्तरीयकं स्यादित्यर्थः । प्रासङ्गिकवि-
रुद्धत्वादिति पाठे प्रासङ्गिके च ते अद्वितीयप्रत्यक्षाभ्यां विरुद्धे चेति
प्रासङ्गिकविरुद्धे तद्भावस्तत्त्वं प्रासङ्गिकत्वादारोपितत्वाद्विरुद्धत्वाच्च
तयोर्बाधनं क्रियतइत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु विरुद्धत्वाच्चेत्संसारित्वपारोक्ष्ययोस्तत्त्वमर्थाभ्यां बाधनं तर्हि
विरुद्धत्वाविशेषात्तत्त्वमर्थयोरेव बाध्यत्वमितरयोर्बाधकत्वं किं न-
स्यादित्याशङ्क्य तयोर्बाधकत्वे कारणमुत्तरश्लोकेनोच्यतइत्याह तत्त्व-
मर्थयोरिति ॥ तत्त्वमर्थयोरन्योन्यविशेषणविशेष्यभावस्याज्ञातत्वे
सति पुरुषार्थत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वादितरयोस्तु तद्विपरीता-

* प्रासङ्गिकम् = प्रसङ्गागतम्, आर्थिकमिति यावत् । तयोर्बाधनमार्थिकमेव न
तु तावत्पर्यन्तं विधिव्यापारः कल्प्यतइत्यर्थः । प्रासङ्गिकविरुद्धत्वादिति पाठान्तरम् ।

नावबोध्यते ऽतो ऽनवबोधनिरासेन तदुत्पत्त्यस्य सद्भि-
तीयत्वस्य त्वमर्थस्यस्य परोक्षत्वस्य च तदर्थस्यस्य निर-
सनान्त वैयधिकरण्यादिचोदस्यावसरो ऽस्तीति । त-
दिदमभिधीयते—

तत्त्वमर्थेन संपृक्तो*

नानात्वं विनिवर्तयेत् ।

नाऽपरित्यक्तपारोक्ष्यं

त्वं तदर्थं सिसृप्सति† ॥ ७८ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्तदर्थो ऽद्वितीयलक्षणस्त्वमर्थेन

पि निवर्तत इत्येतावददामो न त्वनयोः पदयोस्तदर्थयोर्वा सा-
क्षान्निवर्त्यनिवर्तकभावो ऽस्तीति । तस्मान्न त्वदुक्तवैयधिकरण्यादि-
दोषाणां प्रसक्तिरित्यर्थः । उक्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति तदिदमभि-
धीयत इति ॥ तत्तच्छब्दार्थो विधीयमानस्त्वमर्थेनोद्देशेन संबद्धस्त-
दनवबोधनिवृत्त्या तद्वतं नानात्वं निवर्तयति, एवं त्वंपदार्थो ऽप्य-
परित्यक्तपारोक्ष्यलक्षणं विरुद्धधर्मं तदर्थं ब्रह्म नैकत्वेन प्रतिपद्यते
तेन तद्वतमपि पारोक्ष्यं नान्तरीयकतया निवर्तत इत्यर्थः । संपृक्ता-
विति पाठे तच्छब्दार्थस्य त्वमर्थेन संपृक्तो संपर्को सति नानात्वं नि-
वर्तत इति योजना ॥ ७८ ॥

ननु वाक्यस्यैक्यतात्पर्यवत्त्वेन‡ दुःखित्वादिनिवृत्तौ तात्पर्याभा-
वादुभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गाद् निवर्तकत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रे-

* तत्त्वमर्थेन संपृक्ताविति पाठान्तरम् ।

† न सिसृप्सति=न संसृज्यते, नान्वेतीति यावत् ।

‡ वाक्यस्याद्वितीयत्वादिबोधने तात्पर्ये ऽपीत्यर्थः ।

पारोक्ष्यं यत्तदर्थं स्या-

त्तद्वैयमहमर्थवत् ।

प्रतीचेवाऽहमोऽभेदः

पारोक्ष्येणात्मनोऽपि मे ॥ ७७ ॥

कथं पुनस्तदर्थोऽद्वितीयलक्षणः प्रत्यगात्मोपाश्रयं
सद्वितीयत्वं दुःखित्वं निरन्वयमपनुदतीत्युच्यते, न
चैतदोर्निवर्तकनिवर्त्यभावं वयं ब्रूमः । कथं तर्हि
त्वमर्थे प्रत्यगात्मनि प्रागनवबुद्ध्याऽद्वितीयता साऽने-

अहमर्थवत्पारोक्ष्यस्य हेयत्वं कुत इत्याशङ्क्याज्ञाननिबन्धनत्वादित्याह प्रतीचेति ॥ अहमोऽहंकारस्य यथा प्रतीचा प्रत्यगात्मना
सहाऽज्ञाननिबन्धन * एवाभेदस्तथा मे सात्त्विकभावस्य परमात्म-
नोपि पारोक्ष्येणाभेदस्तन्निबन्धन एव ततो हेयत्वमित्यर्थः । यद्वा
ऽहंकारस्य प्रत्यगात्मना सह भेदवत्पारोक्ष्येण सह परमात्मनो
मम भेदोऽस्ति तस्माद्वैयत्वमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु तत्पदार्थसामानाधिकरण्यात्त्वंपदार्थगतदुःखित्वादिकं
हेयमित्युक्तं तदयुक्तं, तत्पदस्य त्वंपदार्थानवबोधकत्वेन वैयधिकर-
ण्यात्तस्मिन्नारोपितसंसारित्वनिवर्तकत्वानुपपत्तेः । न हि शक्ति-
विषयज्ञानाद्भ्रुसर्पभ्रमो निवर्तते । अथ वैयधिकरणपरिहाराय
तत्पदमपि त्वंपदार्थमवबोधयतीत्युच्येत तर्हि पौनरुक्त्यबुद्धिसंकर-
पदान्तरवैयर्थ्येकपदवाक्यत्वादिदोषाः प्रादुःप्युरित्याक्षिपति कथं
पुनरिति ॥ समाधत्ते उच्यतइति ॥ त्वमर्थोपाधौ तच्छब्देनाऽद्वि-
तीयब्रह्मरूपत्वविधानात्तदनवबोधनिवृत्त्या तत्कार्यं संसारित्वम-

अत्राह किमिह जिहासितं किं वोपादित्सितमित्युच्यते । प्रत्यगात्मार्यविधायिनस्त्वंपदादुभयं प्रतीयते, ऽहं दुःखी प्रत्यगात्मा च । तत्र च प्रत्यगात्मनो ऽहं दुःखीत्यनेनाभिसम्बन्ध आत्मयाथात्म्याऽनवबोध-हेतुक एवातो ऽहमर्थो ऽनर्थोऽपसृष्टत्वादज्ञानोत्पत्वाच्च हेय इति प्रत्यक्षहेतोरवसीयते । तदर्थं किं हेयं किं वोपादेयमिति नावधियते *तत इदमभिधीयते—

च त्वंपदलक्ष्यो नित्यसिद्धचैतन्यज्योतिषा तत्पदलक्ष्येण विना स्वरूपं न लभते तथा सति नित्यापरोक्षचिद्रूपत्वायोगात्तदेवं विभागेनाऽप्रतीतेरखण्डैकरसार्थनिष्ठत्वं तत्त्वंपदयोरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु त्वंशब्दस्य प्रत्यगात्ममात्राभिधायकत्वात्त्वमित्युक्ते तत्र हेयांशो न संभवतीति चोदयति अत्राहेति ॥ त्वंशब्दस्य न प्रत्यगात्ममात्राभिधायकत्वं किं त्वहंकारविशिष्टात्माभिधायकत्वमतस्त्वंशब्दाद् दुःखित्वादिधर्मविशिष्टो ऽहंकारः प्रत्यगात्मा च प्रतीयते तच्च हेयांशः संभवतीति परिहरति उच्यतइति ॥ ननूभयं प्रतीयते चेदुभयमप्युपादेयमेवास्तु, किमित्येकतरस्यांशस्य हेयत्वं हेयत्वे वा प्रत्यगात्मांश उपादेयो दुःख्यंशो हेय इति विनिगमने किं कारणमित्यत आह तत्र चेति ॥ अनर्थहेतुत्वादसत्यत्वादहंकारस्य हेयत्वं वाक्यार्थान्वयितया साक्षिभागस्योपादेयत्वमित्यर्थः । ननु तदर्थं सर्वज्ञत्वाद्यंशस्य पुरुषार्थत्वाद्देयत्वं नास्तीति मत्वा चोदयति तदर्थइति ॥ श्लोकमवतारयन्परिहरति तत इदमभिधीयतइति ॥

अपास्तसामान्यार्थत्वाद्नुवादस्थत्वाद्द्विधीयमानेन च
सह विरोधाद् दुःखित्वादेरस्तु कामं जिहासितार्थयो-
रसंसर्गो यथोपन्यस्तदोषविरहात्तत्त्वमर्थयोः संसर्गो
ऽस्तु नीलोत्पलवदिति चेन्नैवमप्युपपद्यते तस्मात्—

तदर्थयोस्तु निष्ठात्मा

ऽद्वयपारोक्ष्यवर्जितः ।

नाऽद्वितीयं विना ऽऽत्मानं

नात्मा नित्यदृशा विना ॥ ७६ ॥

तत्त्वंग्दौ अन्योन्यमभिसमीक्षमाणौ तस्मात्स्ववाच्यार्थसामान्यरूपा-
द् व्युत्थितौ तात्पर्यविषयैकत्वानुरोधेन परस्परविरुद्धांशं परित्यज्या-
विरुद्धांशमात्रे व्यवस्थितौ यस्मात्तस्मादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु वाच्यार्थयोः परोक्षसद्वितीयत्वयोः सामान्यार्थत्वेनापास्तत्वा-
द् दुःखित्वादेरनूद्यमानस्थत्वाद्द्विधीयमानेन सह विरोधाच्च तयोर्वा-
च्यार्थयोः संसर्गाभावे ऽपि लक्ष्यार्थयोः संसर्ग एवास्त्विति चोदयति
अपास्तसामान्यार्थत्वादिति ॥ अपास्तौ च तौ सामान्यार्थौ चेत्यपा-
स्तसामान्यार्थौ तद्भावो ऽपास्तसामान्यार्थत्वं तथाभूतत्वाज्जिहासि-
तार्थयोरिति संबन्धः । श्लोकमवतारयन्परिहरति नैवमपीति ॥ त-
योस्तत्त्वंपदयोर्लक्षणभूतयोर्निष्ठा, पर्यवसानं लक्ष्यभूतमात्माद्वयपारो-
क्ष्यवर्जितौ ऽखण्डैकरसः केवलस्तत्कथं प्रकृत्यर्थयोर्नीलोत्पलवद्विभागे-
नाऽप्रतिपत्तौ सत्यां संसर्गः स्यादिति भावः । विभागेनाऽप्रतीतिरपि
कुत इत्यत आह नाद्वितीयमिति ॥ अद्वितीयं तत्पदलक्ष्यं ब्रह्म न प्र-
त्यगात्मानं विना स्वरूपं लभते तथा सत्यद्वितीयत्वाऽयोगादात्मा

यस्माच्छ्रोत्रप्रसिद्धानुवाद्येव त्वमिति पदं तस्मादु-
द्दिश्यमानस्यत्वाद् दुःखित्वादेरविवक्षितत्वमेव, विधी-
यमानत्वे हि सति विरोधप्रसङ्गो न तु विधीयमानानु-
द्यमानयोरिति स्वप्रधानयोर्हि पदयोर्विरोधाशङ्का
सामान्यालिङ्गितत्वात्तयोर्न विपर्यये—

अनालिङ्गितसामान्यौ

न जिहासितवादिनौ ।

व्युत्थितौ तत्त्वमौ तस्मा-

दन्योन्याभिसमीक्षणी ॥ ७५ ॥

बाधकत्वशङ्कापीत्युपसंहरन्नाह यस्मादिति ॥ पदार्थस्वभावलोच-
नया विरोधाभावमुक्त्वा पदस्वभावलोचनयाप्येवमित्याह स्वप्रधा-
नयोरिति ॥ स्वप्रधानयोः पदयोः किमिति विरोधाशङ्केत्यत आह
सामान्यालिङ्गितत्वादिति ॥ गौरश्च इति स्ववाच्यसामान्ययोरपरि-
त्यागात्तथाभूतयोः पदयोः सामानाधिकरण्यं विरुध्यते न विपर्यये,
शेषशेषिभावेन वर्तमानयोस्तु पदयोर्न विरोध इत्यर्थः । तदेतदाह
अनालिङ्गितेति ॥ अनालिङ्गिते परित्यक्ते अविवक्षिते सामान्ये स्वप्रवृ-
त्तिनिमित्तभूते शब्दे वाच्ये* याभ्यां तत्त्वशब्दाभ्यां तौ तत्त्वभावना-
लिङ्गितसामान्यौ तस्मान्नैतयोर्विरोध इत्यर्थः । अनालिङ्गितसामा-
न्यत्वं कस्मादित्यत आह न जिहासितवादिनाविति ॥ तौ तत्त्वश-
ब्दौ प्रतिपिपादयिषिताखण्डाद्वितीयवाक्यार्थविरोधाद् जिहासितं
पारोक्ष्यं सद्वितीयत्वं परिच्छिन्नत्वं चास्मिन्प्रयोगे न वदतः न प्रति-
पादयतो यस्मादित्यर्थः । तदपि कुत इत्यत आह व्युत्थिताविति ॥ तौ

* दुःखित्वादुःखित्वरूपे, परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपे च ।

भ्रान्तिप्रसिद्ध्याऽनूद्यार्थं

तत्तत्त्वं भ्रान्तिबाधया ।

अयं नेत्युपदिश्येत

तथैवं तत्त्वमित्यपि ॥ ७३ ॥

इममर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति—

स्याणुः स्याणुरितीवोक्ति-

र्न नृबुद्धिं* निरस्यति ।

व्यनुवादात्तथैवोक्ति-

र्भ्रान्तिं पुंसो न बाधते ॥ ७४ ॥

संदिग्धे पुरुष एवेति विपर्यस्ते वा विषये भ्रान्तस्य श्रुतुः प्रसिद्धपुरु-
षानुवादेन योऽयं पुरुषः सोऽयं स्याणुर्न पुरुष इति पुरोवर्तिनस्त-
त्त्वमारोपितपुरुषाकारबाधेन यथोपदिश्यते तथाऽविद्याधारोपि-
तकर्तृत्वाद्यनुवादेन जीवस्यापि याथात्म्यं तद्व्युदासेन बोध्यतइ-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति इममिति ॥ व्यनुवादाद्विगतानु-
वादत्वादारोपितपुरुषाकारानुवादाभावादेकविषयत्वेन विरोधा-
स्फुरणात्केवलमयं स्याणुरिति बुद्धिः पुरुषबुद्धिं न निवर्तयति यथा
तथा तदसीति तावन्मात्रोक्तावपि विरुद्धाकारानुवादाभावे संसारि-
त्वनिराकरणमपि स्फुटं न भवेदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु संसारित्वेन प्रत्यक्षमनुभूयमानस्त्वंपदार्थः कथमसंसारिव्रह्म-
रूपेण प्रतिपाद्यतइत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपविधानाय केवलमनूद्यमान-
त्वेनाविधेयत्वाद् विधेयरूपेणानूद्यमानस्य दुर्बलत्वाद्बाध्यत्वमेव न तु

* नृबुद्धिम्=पुरुषबुद्धिम् ।

यस्मादेवम्*—

विपश्चितो ऽप्यतस्तस्या-

मात्मभावं वितन्वते ।

द्वीयस्त्रिन्द्रियार्थेषु

क्षीयते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ ७२ ॥

आह यदि वाक्यमेव यथाभूतार्थवबोधकं कथं कस्य हेतोरविद्योत्यापितस्य कर्तृत्वादेरुपदेश इत्युक्ते प्रति-
विधीयते—

कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतीयमानत्वादित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेरन्तःकर-
णोपाधिविशिष्टविषयत्वान्न विरोध इत्याह तदिद्वेति ॥ तदिद्वौ
चैतन्याभासदीप्तेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

व्यवहारगोचराणां विदुषां तस्यां बुद्धौ त्वात्मविभ्रमो ऽपि तस्याः
प्रत्यगात्मचैतन्याऽऽभासानुविदनां गमयतीत्याह यस्मादेवमिति ॥ बु-
द्धिप्रतिबिम्बितचैतन्याभासव्यवधानादात्मविभ्रमस्य विरलत्वदर्श-
नादप्येतदवगन्तव्यमित्याह द्वीयस्त्रिति ॥ बुद्धेर्दूरतरेषु शरीरादि-
बाह्यपदार्थेषु आत्मभावी विवेकिनामपचीयतइत्यर्थः ॥ ७२ ॥

आहेति ॥ येन वा शृणोति द्रष्टा श्रोता मन्ता कर्त्ता बोद्धा वि-
ज्ञानात्मा पुरुषः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति च त्वंपदाभिधेये जीवे कर्त्तृ-
त्वादिसंसारधर्मीपदेशः कस्मादित्यर्थः । एतदुत्तरश्लोकेन समाधीयते
इत्याह उक्ते प्रतिविधीयतइति ॥ भ्रान्तीति ॥ स्याणुर्वा पुरुषो वेति

* यस्माच्चिदाभासद्वारा चित्ता तादात्म्यापन्नत्वरूपसंतिधिप्रयुक्तमेव बुद्ध्यादेः प्रत्य-
कत्वं न स्वतस्तस्मादित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ।

प्रत्यगात्मनि प्रमोपजायतइत्युक्तं, तत्र चोद्यते किं
यथा घटादिप्रमेयविषया प्रमाकर्त्तादिकारकभेदाऽन-
पगृह्येन जायते तथैव उतागेषकारकग्रामोपमर्देन
कर्त्तुः प्रत्यगात्मनीत्युच्यते—

प्रत्यक्ता* ऽस्य स्वतो रूपं
निष्क्रियया कारकाफलम् ।
अद्वितीयं तदिद्धा धीः†
प्रत्यगात्मेव लक्ष्यते ॥ ७१ ॥

पदार्थपरिशोधनाभावादित्याह सम्यग्ज्ञातत्वमर्थस्येति ॥ सम्यग्ज्ञा-
तत्वमर्थस्य शोधितत्वं पदार्थस्येति यावत् ॥ ७० ॥

ननु सा किमद्वैतप्रमा कर्त्तादिकारकानुपमर्देन जायते किं वा
तदुपमर्देन । प्रथमे नाद्वैतसिद्धिः कर्त्ताद्वैतावस्थानात् । द्विती-
ये त्वद्वितीयत्वप्रमानुदय इति शङ्कते प्रत्यगात्मनि प्रमोपजायतइ-
त्युक्तमिति ॥ अप्रमेयस्य प्रत्यगात्मनः समस्तक्रियाकारकफलशून्या-
द्वितीयस्वरूपत्वात्तत्रमापि तदनुरूपा समस्तप्रमात्रादिप्रपञ्चोप-
मर्देनोपजायतइति मत्वा सर्वान्तरं निष्क्रियमकारकमफलमद्वैत-
मात्मनः स्वाभाविकं रूपम्, इतरं त्वविद्याधारोपितमिति श्लोकेन
दर्शयति उच्यतइति ॥ विद्योत्पत्तेः प्राक् प्रमात्रादि संभवति उत्प-
न्नविद्यस्याविद्यानिवृत्तौ प्रमात्राद्यसंभवाच्चाद्वैतविरोधः । नाप्यद्वैत-
प्रमानुदयस्तदुत्पत्तेः प्रागारोपितरूपेण प्रमात्रादीनां संभवादिति
भावः । ननु कथं प्रत्यगात्मनः क्रियाकारकादिशून्यस्वरूपत्वं तस्य

* प्रत्यक्ता = चैतन्यम् ।

† धीः = भन्तः करणवृत्तिः ।

सा च तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणजा प्रमोत्पन्नत्वादेव न-
च नैवमिति प्रत्ययान्तरं जायते तदेतद्दृष्टान्तेन प्रति-
पादयति —

दशमो ऽस्मीति वाक्योत्था

न धीरस्य विहन्यते ।

आदिमध्यावसानेषु

न नवस्वस्य संशयः ॥ ६६ ॥

एवं तत्त्वमसीत्यस्माद्

द्वैतनु*प्रत्यगात्मनि ।

सम्यग्ज्ञातत्वमर्थस्य

जायेतैव प्रमा दृढा ॥ ७० ॥

यदिदित्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु दशमस्वमसीति वाक्यादुत्पन्ना धीः प्रमाणान्तरबाधाभा-
वात्प्रमाणं भवतु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या तु द्वैतप्रत्ययैः पू-
र्वोत्पन्नैरुत्तरकालीनैर्वा बाधात् प्रमा न भविष्यतीत्याशङ्क्य स-
मस्तद्वैतप्रत्ययबाधेनैवोत्पन्नत्वान्न पूर्वकालीनैर्बाध्यते उत्तरकाले
तु तद्विरुद्धप्रत्ययान्तरमेव नोत्पद्यतइत्येतद् दृष्टान्तेन प्रतिपा-
दयति सा चेति ॥ दशमो ऽस्मीति ॥ दशमज्ञानोत्पत्तेः पू-
र्वं तत्त्वमकालमुत्तरकालं वा नवसु बालेषु परिगणयतः संश-
याभावादशमो ऽसीति वाक्याद्दृढप्रतीतिरूपजायतइत्यर्थः ॥ ६९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति ॥ सर्वस्य कस्मान्न जायतइत्याशङ्क्य

* द्वैतनुत् = भूतानुत्पत्तिरिति वाक्यजन्यप्रमया ऽज्ञाननाशे नाशादिति
भाषः ।

तस्याः खल्वस्या अविद्याया भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानोत्प-
त्तिद्वारेण निवृत्तिः—

बुभुत्सोच्छेदिनी चास्य

सदसीत्यादिना दृढम्* ।

प्रतीचि प्रतिपत्तिः स्या-

न्नासौ मानान्तराद्भवेत् ॥ ६७ ॥

कथं पुनर्वाक्यं प्रतिपादयत्येवेति चेद्दृष्टान्तोक्तिः—

जिज्ञासोर्दशमं यद्व-

न्नवातिक्रम्य तास्यतः† ।

त्वमेव दशमोऽसीति

कुर्यादेवं प्रमां वचः ॥ ६८ ॥

तर्हि सकार्याज्ञानस्य प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वात्प्रत्यक्षादिमानान्त-
रादपि निवृत्तिसंभवात्पुनरपि वाक्यानुपयोग इत्यत आह तस्याः
खल्वित्यादिना ॥ सर्वसंसारविभ्रमाधिष्ठानस्य प्रत्यगात्मनो माना-
न्तरायोग्यत्वात्प्रतिपादकवाक्यजन्यमेव ज्ञानं तन्निवर्तकमित्य-
र्थः ॥ ६७ ॥

ननु प्रमाणान्तरादशक्यामधिगतिं वाक्यं कथं कर्तुं शक्नुयादि-
त्याक्षिप्य दृष्टान्तप्रदर्शनेन समाधत्ते कथमित्यादिना ॥ नवातिरेकी-
ण दशमं जिज्ञासोस्तास्यतः क्लिश्यतस्त्वमेव दशमोऽसीति वचो यथा
प्रमां कुर्यादेवं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यमपि ब्रह्मजिज्ञासोः प्रमां कु-

* दृढम्=सकलाज्ञानोच्छेदसमर्था प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः ।

† तत्र प्रमाणाऽलम्भात् इत्यर्थः ।

वेत्ति नैकलमात्मानं

नान्वेष्यं चात्र कारणम्* ॥ ६५ ॥

नान्वेष्यं चात्र कारणमित्युक्तं तत्कस्मादिति चो-
दिते प्रत्याह, अन्वेष्टव्याऽसहिष्णुत्वात्तत्कथमित्याह—

स्येयं भ्रान्तिर्निरालम्बा

सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा

तमो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ६६ ॥

त्परमात्मस्वभावो ऽपि सन्नज्ञानाऽपहतस्वभावत्वात्तत्त्वमस्यादिवा-
क्यमन्तरेणाऽहमस्मि परं ब्रह्मेति न प्रतिपद्यत इत्यर्थः । ननु स्वयंप्र-
काशाऽद्वयाऽऽत्मनि कथमज्ञानमुपपद्यत इत्याशङ्क्य दुर्निरूपत्वेन प्र-
तिभासमात्रशरीरत्वाद्धेतुर्नान्वेषणीय इत्याह नान्वेष्यं चात्र कार-
णमिति ॥ ६५ ॥

स्यमिति ॥ येयमात्मनः स्वरूपाऽप्रतिपत्तिर्विपरीतकर्तृत्वादि-
प्रतिपत्तिश्च स्येयं भ्रान्तिर्लोकसिद्धपदार्थवत् क्लृप्तकारणशून्या अत-
एव निरालम्बोचितालम्बनशून्या सर्वन्यायविरोधिनी च लोकप्र-
सिद्धपदार्थान्तरवत्सत्तायां[†] स्थितौ प्रतीतौ[‡] च ये न्यायास्तेषां वि-
रोधिनी, अत एव विचारन्यायाघातं न सहते यथा तमः स्वनिवर्त-
कप्रकाशं न सहते तद्वदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* दृश्यमाननिखिलप्रपञ्चव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानमज्ञानं विनैव
कारणमात्रिर्भावतिरोभावशालीत्यर्थः ।

† सत्तायाम् = उत्पत्तौ ।

‡ प्रतीतौ = ज्ञप्तौ ।

देवोपेक्षितव्यः । यः पुनरन्वयव्यतिरेकौ कारयित्वा
ऽपि पुनः पुनर्वाक्यं आव्यते* यथाभूतार्थप्रतिपत्तये त-
स्य कृतान्वयव्यतिरेकस्य सतः कथं वाक्यं आव्यते
इत्युच्यते—

नवसंख्याहृतज्ञानो

दशमो विभ्रमाद्यथा ।

न वेत्ति दशमोऽस्मीति

वीक्षमाणोऽपि तान् नव ॥ ६४ ॥

अथ दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिकार्थं समर्पयिष्यन्ना-

ह—

अपविद्धद्वयोऽप्येवं†

तत्त्वमस्यादिना विना ।

तत्र दृष्टान्तं तावद्दर्शयति नवसंख्येति ॥ यथा दशसंख्याकाः पुरु-
षाः समुद्दिष्टसमिदाहरणादिप्रयोजनाः संभूय ग्रामादरखं गता-
स्ततस्ततः परिक्रम्य निर्वर्तितसमिदाहरणादिप्रयोजनाः प्रत्याहृ-
त्यैकत्र मिलिताः सन्तः सर्वे वयं समागता न वेति विमृश्य परिग-
णनाय प्रवृत्तः कश्चित्स्वातिरिक्तान्नव पुरुषान् वीक्षमाणोऽपि तद्वत-
नवसंख्यैवापहतज्ञानो दशमोऽसीत्याप्तवाक्यश्रवणं विना स्वा-
त्मानं दशमोऽस्मीति विभ्रमाद्यथा न वेत्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अपविडेति ॥ एवमपि संसारित्वेनाभिमतः प्रत्यगात्मा साक्षा-

* श्वेतकेतुरिव ।

† अपविद्धद्वयोऽपि=निरस्तनिस्त्रिद्वैतभ्रमोऽपि ।

अनर्थक*तमोहानि-

वाक्यादेव सदा ऽऽत्मनः ॥ ६३ ॥

द्वितीयाध्यायादौ श्रोतृचतुष्टयमुपन्यस्तं, तत्र क-
त्स्नानात्मनिवृत्तौ सत्यां यः प्रत्यगात्मन्यवाक्यार्थतां
प्रतिपद्यते स क्षपिताशेषान्तरायहेतुरिति न तं प्र-
ति वक्तव्यं किं चिदप्यवशिष्यते । योऽपि वाक्यश्रवण-
मात्रादेव प्रतिपद्यते† तस्याप्यतीन्द्रियशक्तिमत्त्वान्न किं
चिदप्यपेक्षितव्यमस्ति, यच्च आविततत्त्वमस्यादिवाक्यः
स्वयमेवाऽन्वयव्यतिरेकौ कृत्वा तदवसानएव वाक्या-
र्थं प्रतिपद्यते‡ ऽसावपि यथार्थं प्रतिपन्न इति पूर्वव-

कूटस्थः प्रत्यगात्मा प्रतीयते ऽनुभूयतइत्यर्थः । तर्हि तत्त्वमस्यादि-
वाक्यमनर्थकं प्राप्तमित्याशङ्क्य मैवं तस्यैव मूलाऽज्ञाननिवर्तकत्वा-
दित्याह अनर्थकदिति ॥ ६३ ॥

ननु यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यं तमोनिवर्तकं तर्हि सकृत्प्रवृत्तमेव
प्रत्यक्षवत्स्वकार्यं कुर्यादित्याशङ्क्य क्षपिताशेषप्रतिबन्धे ऽधिकारिवि-
शेषे तथैवास्त्वित्यभ्यनुज्ञायाऽक्षपितप्रतिबन्धे ऽधिकारिविशेषे
प्रतिबन्धक्षयमपेक्ष्यान्वयव्यतिरेकसहकृतं पुनः पुनराश्राव्यमाणं स्व-
कार्यं कुर्यादिति दृष्टान्तेन प्रतिपादयन्नुत्तरश्लोकसंदर्भस्य तात्प-
र्यमाह द्वितीयाध्यायेति ॥

● अनर्थान् कृन्तति निवर्तयतीत्यर्थः । वाक्यमेव निस्त्रिछानर्थहेतुभूताज्ञाननि-
वर्तकमिति भावः ।

† विराडिव ।

‡ पिशाचकवत् ।

व्यतिरेकप्रदर्शनार्थमाह—

विक्रियाऽज्ञानशून्यत्वा-

न्नेदं न च ममात्मनः ।

उत्थितस्य सतोऽज्ञानं

नाहमज्ञासिषं यतः* ॥ ६२ ॥

आत्मानात्मविवेकस्येयत्ताप्रदर्शनार्थमाह—

वाक्यप्रत्यक्षमानाभ्या-

मियानर्थः प्रतीयते ।

रिणाम्यन्तःकरणसंबन्धीपाधिकमात्मनः परिणामाश्रयत्वं तस्मा-
दज्ञानतत्कार्योपाधिद्वारेणात्मनोऽहंकारे घटादौ चेदं ममेति च
ज्ञानद्वयं भवतीत्यर्थः । विक्रियेति ॥ सुषुप्ती शब्दाद्याकारपरि-
णामलक्षणविक्रियाभावादज्ञानाभावाच्चेदंज्ञानं ममज्ञानं च न दृ-
श्यतइत्यर्थः । ननु कथं ज्ञानशून्यत्वं सुषुप्तेऽप्यज्ञानस्य साधितत्वा-
दित्यागच्छेत्तत्राज्ञोऽहमिति स्फुटतरव्यवहाराभावात्तद्योच्यतइत्याह
उत्थितस्येति ॥ उत्थितस्यैव सतो नाहमज्ञासिषमिति अज्ञानं संभ-
वतीति यत इत्याकाङ्क्षितपदपूरणेन योजना ॥ ६२ ॥

आत्मानात्मविवेकस्येयत्ता नाम सर्वानात्मविविक्तसाक्षिस्वरूपा-
वगतिपर्यन्तता तत्प्रदर्शनायोत्तरश्लोक इति संबन्धमाह आत्माना-
त्मेति ॥ वाक्येति ॥ वाक्यं त्वंपदार्थशोधकं कतम आत्मा कोऽय-
मात्मेत्यादिकम्, प्रत्यक्षमन्वयव्यतिरेकजन्यमात्मानात्मविवेका-
नुभवनम् । ताभ्यां प्रमाणाभ्यामियानर्थः सकलानात्मविविक्तः

* नाहमज्ञासिषमिति स्मरणादज्ञानप्रतीतिरित्यर्थः ।

अनुपक्रियमाणत्वा-

न ज्ञातुः स्यादहं मम ।

घटादिवदिदं तु स्या-

मोहमात्रव्यपाश्रयात्* ॥ ६१ ॥

मोहतत्कार्यव्यवत्वात् ज्ञातृत्वविक्रिययोः पूर्वत्रे[†]-
दंममज्ञानान्वयः प्रदर्शितः । अथाधुना तद्यतिरेकेण

न्यान्ममप्रत्ययो भवति, अज्ञानमात्रोपाधिकस्यान्तःकरणे इदं-
प्रत्ययो भवतीति कथमवगम्यते इत्यर्थः । अथ दोषकारापकारविष-
यभावं प्रतिपन्नस्य विशिष्टस्य ज्ञातृरूपकारापकारसाधनत्ववि-
शिष्टे ममप्रत्ययो भवति केवलस्य ज्ञातुः केवले घटादाविदंप्रत्यय
इति कुतो ऽवगम्यते इत्यर्थः । अनुपक्रियमाणत्वादिति ॥ ज्ञातुः
साक्षिणो ऽहंकारेणानुपक्रियमाणत्वादनपक्रियमाणत्वाच्चाहमहं-
कारो घटादिवत्सम न भवति ममप्रत्ययविषयो न भवति मोह-
मात्रमेव व्यपाश्रयो यस्य चिदाभासस्य तद्वत्त्वाद्विदं तु स्या,दिद-
मित्यवभास्यत्वमात्रमेव स्यादित्यर्थः । उपकारकत्वादिभूत्ये ह्यहं-
कारे तत्साक्षिण इदमित्येव प्रत्ययस्य दर्शनात्तादृशे घटादौ इदमित्ये-
व प्रत्ययः स्यादुपकारकत्वादिधर्मसहिते ममप्रत्ययः स्यादिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ६१ ॥

अज्ञानतत्कार्यव्यतिरेके इदं ममेति च ज्ञानद्वयव्यतिरेकं प्रदर्श-
यितुमुत्तरश्लोक इति वक्ष्यन्प्रदर्शितमन्वयमनुवदति मोहेति ॥ य-
स्मादज्ञानोपाधिकमात्मनो ऽहंकारसाक्षित्वं यस्माच्च तत्कार्यप-

* मम=ममप्रत्ययः । इदम्=इदंप्रत्ययः ।

† पूर्वत्र=उक्तश्लोके ।

अज्ञानोपाधिनेदं स्या*—

विक्रिया ऽतो ऽहमी मम ॥ ६० ॥

एकस्यैव ज्ञातुरन्तर्बाह्यनिमित्तभेदाद्विभिन्ने ऽपि विषये इदं ममेति ज्ञानवैरूप्यं जायतइत्युक्तम् । अत्रोपक्रियमाणस्यैव ज्ञातुर्विषये ममप्रत्ययो भवति विपर्यये चेदंप्रत्यय इति कथमवगम्यते । अवगम्यतामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कथमित्याह—

अज्ञानेति ॥ अज्ञानमुपाधिर्यस्येत्यज्ञानोपाधिसैतन्याभासस्तेनेदमिति प्रत्ययः स्यात्ततः परं बाह्योपकारादिसंबन्धवशादहमी ममेति विक्रिया ज्ञानपरिणामः स्यादित्यर्थः । यद्वा ऽहंकारापन्नस्य ज्ञातुर्घटादौ विषये इदमिति ममेति च ज्ञानद्वयमुत्पद्यते तच्चेदमिति ज्ञानमज्ञानमात्रोपाधिकं ममेति ज्ञानमहमी विक्रियतः स्यादुपकारकमपकारकमित्यहंकारविक्रियोपाधिकमित्यर्थः ॥ ६० ॥

उक्तविभागे प्रमाणदर्शनायोत्तरश्लोक इति वृत्तं कीर्तयन्नाह एकस्यैवेति ॥ अन्तर्बाह्यनिमित्तभेदादन्तर्निमित्तं चैतन्याभासः, बाह्यनिमित्तमुपकारादिविषयज्ञानपरिणाम, स्तब्धेदाद्विभिन्ने ऽपि विषये ऽन्तःकरणे घटादौ चेदमिति ममेति च ज्ञानद्वयं जायतइत्युक्तमित्यर्थः । यद्वा एकस्मिन्नेव घटादौ विषये ज्ञातुरेकस्यैवाज्ञानमात्रोपाधिवशाच्चेदमिति ज्ञानमुपकारकमपकारकमित्यहंकारविक्रियावशान्नमेदमिति च ज्ञानद्वयं जायतइत्युक्तमित्यर्थः । अत्रेति ॥ अहंकारोपाधिकस्य घटादिविषये स्वस्वामित्वलक्षणसंब-

* अज्ञानोपाधिनैवं स्यादिति पाठान्तरम् ।

परोऽवभासकावभास्यत्वसंबन्धव्यतिरेकेण नान्यत्सं-
बन्धान्तरमुपपद्यते । अहंतारूपं त्वात्मसात्कृत्वाहं-
कञ्चुकं परिधायोपकार्यत्वोपकारकत्वक्षणः सन् बाह्य-
विषयेणोपकारिणा ऽपकारिणा वा ऽऽत्मात्मीयं संबन्धं
प्रतिपद्यते, तदभिधीयतइति—

इदंज्ञानं भवेज्ज्ञातु-

र्ममज्ञानं तथा ऽहमः ।

जन्यत्वं तस्येन्द्रियव्यवधानसन्तरेणाऽहंत्ववच्छिन्नमन्तःकरणं विषय-
त्वं प्रतिपद्यतइत्यर्थः । तथापि घटादिवदात्मीयतया किमिति नाऽव-
भासतइत्यागच्छोपकार्योपकारकलक्षणसंबन्धान्तराभावादित्याह
तत्र तयोरिति ॥ घटादीनामात्मीयत्वेनावभासस्तर्हि कथमित्या-
गच्छ संबन्धान्तरसंभवादित्याह अहंतारूपमिति ॥ अहंकारात्म-
कमन्तःकरणमात्मसात्कृत्वा ऽहंपरिच्छेदं चात्मन्यध्यस्य व्यवस्थि-
तः प्रत्यगात्मा तत एव हेतोर्घटाद्युपकारावकारविषयत्वयोग्यो भव-
ति, तत एव घटादिविषयैरात्मीयत्वेन संबन्धं प्रतिपद्यते तत एव
स्वस्वामिलक्षणसंबन्धान्तरस्य विद्यमानत्वाद् घटादीनां ममेति
बुद्धिविषयत्वमित्यर्थः । उपपादिते ऽर्थे श्लोकमवतारयति तद-
भिधीयतइति ॥ ज्ञातुः साक्षिण इदमिति ज्ञानं साक्षात्स्वाव-
भास्ये ऽन्तःकरणे ऽहंत्ववच्छिन्ने स्यात्तस्यैव चाहमो ऽहंकार-
तामापन्नस्याहंकञ्चुकस्य* ममेति ज्ञानं घटादिषूपकार्योपकार-
कभावलक्षणसंबन्धाद्भवतीत्यर्थः । कुतो ऽयं विभाग इत्यत आह

एवं तावद्विद्योत्यस्या*न्तःकरणस्य बाह्यविषयनि-
मित्तरूपावच्छेदा याऽहं वृत्तिर्व्याप्तिप्रयते तथाऽवच्छिन्नं
सत्कूटस्थप्रत्यगात्मापादानावबोधरूपस्याव्यवधानतया
विषयभावां प्रतिपद्यतइति तत्र तयोर्ज्ञात्रहन्ताह-

दिवत् द्रष्टृत्वानुपपत्तेर्ग्राह्यत्वमेव न ग्राहकत्वं, ग्राहकत्वं ह्यहं-
कारात्मनोरेक्याध्यासादात्मगतमेव विशिष्टगतत्वेन† प्रतीयते ।
यथा केवलवग्निगतमेव दग्धत्वं वग्निविशिष्टदाह्यकाष्ठगतत्वे-
न प्रतीयते तस्माद् ग्राहकानुमापकत्वमुपपद्यतइति परिहरति अ-
त्रोच्यते दाह्येति ॥ ५१ ॥

ननु यदि घटादिवदहंकारोऽपि सान्निधैतन्मविषयस्त्वर्हि विष-
यत्वाविशेषाद् घटादाविवाहंकारेऽपि मम पश्यामीति ममबुद्धिः
किं न स्यादहं पश्यामीत्येव कुतः प्रतीतिः, तथा घटादावप्यहमिति
बुद्धिः किं न स्यान्ममेति बुद्धिरेव कुत इत्याशङ्क्य तदुपपादयन्नुत्तरस्ती-
कप्रवतारयितुं तदुपयोगिवृत्तमर्थं तावदनुवदति एवमिति ॥ बाह्याः
शब्दादयो विषयास्तन्निमित्तं रूपमन्तःकरणस्य तदाकारपरिणाम-
स्तेन तस्यावच्छेदाय जानामीति तद्विशेषितत्वायाऽहं वृत्तिरह-
मित्याकारा जायते । अन्यथा स्वपरवेद्ययोर्विशेषाभावप्रसङ्गादित्य-
र्थः । तथाप्यन्तःकरणस्य कथं प्रतीतिरित्यत आह तथाऽवच्छिन्न-
मिति ॥ कूटस्थो यः प्रत्यगात्मा तदुपादानस्तज्जन्तो यो बोधरूपो
ऽहंवृत्त्यवच्छिन्नान्तःकरणप्रतिबिम्बितश्चिदाभासस्तदधीनत्वात्तस्य

* अविद्योत्यस्य = साभासाविशकार्यस्य ।

† विषयभावम् = भास्यताम् ।

‡ विशिष्टगतत्वेन = अहंकारविशिष्टात्मगतत्वेन ।

कश्चिदतिक्रान्तं विस्मृत्य* “दृश्यत्वादहमप्येवं लि-
ङ्गं स्याद् द्रष्टृरात्मन” इति निर्वृत्तिकमभिहितमित्याह ।
किं कारणमहं तज्ज्ञात्रीर्विवेकाऽप्रसिद्धेः । यथेह घ-
टदेवदत्तयोर्ग्राह्यग्राहकत्वेन स्फुटतरो विभागः प्र-
सिद्धो लोकेन तथेहाहङ्कारतज्ज्ञात्रीर्विभागो ऽस्ती-
ति । तस्मादसाध्वेतदभिहितमिति । अत्रोच्यते—

दाह्यदाहकतैकत्र

यथा स्याद्वन्निहदावयोः ।

ज्ञेयज्ञाटकतैवं स्या-

दहंज्ञात्रीः परस्परम् ॥ ५६ ॥

ऽहङ्कारस्य निर्विकल्पकानुभवसिद्धस्य बाह्यघटादिविषयबुद्धिवृ-
त्त्यनुदये स्फुटप्रतिपत्तिर्न संभवति तद्वदिति श्लोकमवतारयन्परिह-
रति अत्रोच्यतइत्यादिना ॥ ५८ ॥

उत्तरस्य श्लोकस्य नाऽतीतान्तरश्लोकेन संबन्धः किं तु “दृश्य-
त्वादहमप्येव”मित्यनेनैव संबन्धं कथयंस्तद्व्यावर्त्यामाशङ्कामाह
कश्चिदतिक्रान्तमिति ॥ अहं पश्यामीत्यहम एव दृश्यस्य द्रष्टृत्वा-
नुभवादहंद्रष्ट्रीर्विभागो नास्ति, तस्मादहमो घटवद् दृश्यत्वेनैव
स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृनुमापकत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । यद्यप्यहं पश्यामीत्य-
व ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चैकाग्र्यं प्रतीयते तथा ऽप्यन्यत्रानयोर्वि-
भिन्नाधिकरणदर्शनात् चिदातीरहंकारव्यतिरेकेण सुषुप्त्यादौ
द्रष्टृत्वदर्शनादहंकारस्य च सुखदुःखादिवेद्यधर्मविशिष्टस्य घटा-

प्रसङ्गात् । न चान्य एव सुषुप्तोऽन्य एवोत्थित इति
शक्यं वक्तुम् । नाद्राक्षमहं सुषुप्तेऽन्यत्किञ्चिदपीत्युत्थि-
तस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनात्* । तस्मादवश्यं सुषुप्तेऽज्ञान-
मभ्युपगन्तव्यम् । ननु यदि तत्राज्ञानमभविष्यद्रागद्वेष-
घटाज्ञानादिवत्प्रत्यक्षमभविष्यत् । यथेह लोके घटं न
जानामीत्यज्ञानमव्यवहितं प्रत्यक्षम् । अत्रोच्यते । न ।
अभिव्यञ्जकाभावात् । कथमभिव्यञ्जकाभाव इति चे-
च्छृणु —

वाच्यां वृत्तिमनुत्पाद्य

व्यक्तिः स्यान्नाऽहमो यथा ।

नर्तेऽन्तःकरणं तद्वद्

ध्वान्तस्य व्यक्तिराञ्जसी† ॥ ५८ ॥

सुषुप्तौ समूलसंसारीच्छेद इत्याशङ्क्य मैवं पुनरुत्थानदर्शनादित्याह
न च कैवल्यादिति ॥ ननु सुषुप्तौ युक्त एव पुनरुत्थानं चान्यस्यैवे-
त्याशङ्क्य सुषुप्तोत्थितयोः प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगमान्नैवमित्याह न
चान्य इति ॥ ननु सुषुप्त्यवस्थायां साक्षिवेद्यं चेदज्ञानमभ्युपगम्यते
तर्हि तत्कालेऽपि ब्रह्म ज्ञानमिति विशेषाकारेण व्यवहार्यं स्यात् ।
रागद्वेषघटाज्ञानानां साक्षिवेद्यानां जाग्रत्यपरीक्षत्वेन व्यवहारयो-
ग्यत्वदर्शनादित्याशङ्कते ननु यदीति ॥ निर्विकल्पकानुभवसिद्धस्या-
स्य स्फुटाभिव्यञ्जकोपाधेरन्तःकरणस्याभावान्न स्फुटप्रतिपत्तिर्यथा

* न च तावदन्यस्यानुभवोऽन्यस्य प्रत्यभिज्ञेति युक्तमिति भावः ।

† ध्वान्तस्य = सुषुप्तिकालिकाज्ञानस्य । आञ्जसी = प्रत्यक्षादिव्यवहारहेतुरित्यर्थः ।

ननु यदि व्यावृत्तसदसद्विकल्पजालं वस्तुभीष्टं वाक्याङ्गमतस्तथापि तूत्सार्यते वाक्यविषया तृष्णा, यस्यादन्तरेणापि वाक्यश्रवणं निरस्ताशेषविकल्पमागो-
मालाविपालपण्डितं सुषुप्ते वस्तुसिद्धमन्तो नार्थो वा-
क्यश्रवणेन । नैतदेवम् । किं कारणम् । सर्वानर्थबी-
जस्यात्मानवबोधस्य सुषुप्ते संभवात् । यदि हि सुषुप्ते
ऽज्ञानं नाभविष्यदन्तरेणापि वेदान्तवाक्यश्रवणमन-
ननिदिध्यासनान्वहं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसायात्सर्वप्राणभृता-
मपि स्वरसत एव सुषुप्तप्रतिपत्तेः सकलसंसारोच्छि-
त्तिप्रसङ्गो* न च कैवल्यात्पुनरुत्थानं न्याय्यमनिर्माद्य-

ऽर्थे श्लोकमवतारयति अत आहिति ॥ लिङ्गस्यास्तित्वनिष्ठत्वाद-
स्ति कश्चिदात्मेति धर्मिसद्भावमात्रनिष्ठत्वात्तदसदादिविकल्पशू-
न्यासाधारणस्वभावबोधकं न भवति ततस्तत्प्रतिपत्तिर्वाक्यादेवेत्य-
र्थः ॥ ५७ ॥

ननु गोपाद्धाविपालपण्डितपर्यन्तानां प्राणिनामशेषविकल्प-
हीनवस्तुनः सुषुप्ते वाक्यमन्तरेण सिद्धत्वात्पुनर्वाक्यवैयर्थ्यमापति-
तमिति शङ्कते नन्वित्यादिना ॥ कार्योपाधिभेदस्य विलीनत्वे ऽपि
सर्वानर्थहेत्वज्ञानस्य सुषुप्ते ऽपि विद्यमानत्वान्न वाक्याधिगम्यं नि-
र्विकल्पकं वस्तु तत्र सिद्धमिति परिहरति नैतदिति ॥ अज्ञानस-
द्भावमेव विपक्षे बाधककथनेन साधयति यदि हीति ॥ नन्वस्तु

* कैवल्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

† असत्त्वापादकावरणमात्रनिवर्तकत्वादिति यावत् ।

लिङ्गमस्त्वनिष्ठत्वा-

न स्याद्वाक्यार्थबोधकम् ।

सदस्युत्थितात्मा ऽय-

मतो वाक्यात्प्रतीयते ॥ ५७ ॥

या ऽऽत्मनो ग्रहणादतिरस्कृतस्वरूपमात्रग्रहणाय वाक्यमैवापेक्ष-
तइति समाधत्ते नैष दीप इति ॥ ननु द्रष्टृदर्शनदृश्यानां सर्वेषामना-
त्मनामागमापाययोः साक्षादपरोक्षस्वभावेनैव साक्षिणा साक्ष्य-
साक्षिभावसंबन्धस्य गृहीतत्वात्तयोः साक्ष्यत्वेन साक्ष्यनुमानमपि
साक्षादपरोक्षस्वभावेनैव भवेत्तस्मादपरोक्षज्ञानार्थमपि न वाक्या-
पेक्षा स्यादिति पुनश्चोदयति ननु साक्षादिति ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कान्वितसाधारणाकारस्थैवानुमानप्रमेयत्वादन्वया ऽनुमानानुद-
यात्ततश्च साधारणाकारतिरस्कृतत्वेनानुमानादात्मप्रतिपत्तिर्न तु
निर्विशेषसाधारणाकारेण साक्षात्प्रतिपत्तिस्तस्मादपरोक्षज्ञा-
नोत्पत्तये वाक्यापेक्षेति समाधत्ते मैवं वोच इति ॥ नन्वसाधा-
रणाकारेण साक्षात्प्रतिपत्तिर्मा भूत्किं तयेत्याशङ्क्यासाधारणाका-
रेण साक्षादधिगतिर्मीक्षसाधनमिति श्रूयतइत्याह यमेवैष इति ॥
यमेव केवलं निर्विशेषणमेवात्मानमेष साधको वृणुते निरन्तरं त-
न्निष्ठतया भजते तेन परमात्मना ऽयमात्मा ऽनेन साधकेन लभ्यः
तेनायमात्मा ऽनेन लभ्यः कथम् । तस्यैष आत्मा स्त्वां तनुं तस्य
साधकस्य प्रकृतः प्रत्यगात्मा स्वामसाधारणां समस्तविशेषणनि-
र्मुक्ततया निर्विकल्पां तनुं विवृणुते विवृतां करोति स्पष्टमभिव्य-
क्षयतीत्यर्थः । यदा यमेव साधकमेवैष परमेश्वरो मामयं जा-
नात्स्वित्यनुगृह्णाति तेन साधकेनायं लभ्यः । शेषं पूर्ववत् । चक्षे

यदर्शनाद्यत्साक्षिकौ तेषामागमापायौ स आगमापा-
यरहितः आत्मा यथा यन्निबन्धनौ जगतः प्रकाशाप्र-
काशौ स प्रकाशाप्रकाशविभागरहितः सूर्य इति । य-
दा चैवं तदा वाक्याऽवगम्यस्यार्थस्याऽनुदिताऽनस्त-
मितविज्ञानमात्रस्वभावस्याऽनुमानेनैव प्रतिपन्नत्वा-
त्पुनरपि वाक्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । लि-
ङ्गव्यवधानेन* तत्प्रतिपत्तेः । ननु साक्षादपरोक्षादात्म-
स्वभावेनानात्मनो हानोपादानयोः संबन्धग्रहणात्क-
मतिशयं वाक्यं कुर्यात् । झैवं वोचः । लिङ्गाधीनत्वा-
त्तत्प्रतिपत्तेः । न हि लिङ्गव्यवधानेनात्मप्रतिपत्तिः सा-
क्षादपरोक्षात्प्रतिपत्तिर्भवति । “यमेवैष दृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैव आत्मा दृणुते” इति श्रुतेः । अत आह—

एवमन्वयव्यतिरेकयोरात्मावगतिहेतुत्वे प्रपञ्चिते पुनरपि वा-
क्यस्य निर्विषयत्वं† प्राप्तमिति सांख्यमतमुत्थापयति ननु द्रष्टृदर्शन-
दृश्यानामिति ॥ सप्रकाशाप्रकाशविभागरहितः सूर्य इति ॥ प्रति-
क्षणं जायमानप्रकाशरहितः सूर्य इत्यर्थः । लिङ्गजनितविज्ञानस्य
व्यवहिततया परोक्षतया वस्तुग्राहकत्वादपरोक्षतया ग्रहणाय वाक्य-
मेवापेक्ष्यतइति समाधत्ते नैष दोष इति ॥ यद्वा सामान्योपाधौ
गृहीतव्याप्तिकेन लिङ्गेन व्याप्तिं प्रति संबन्धिभूतसामान्यतिरस्कृतत-

* लिङ्गेन व्यवधानेन तत्प्रतीति पाठान्तरम् । व्याप्तिज्ञानादिसापेक्षतया व्यव-
धानेन तत्प्रतिपत्तेरित्यर्थः ।

† वाक्यस्य = तत्त्वमसीत्यस्य । निर्विषयत्वं = वैयर्थ्यम् ।

तत्र घटादीनां दृश्यानामनात्मत्वं द्रष्टात्मपूर्वकं प्र-
त्यक्षेणैव प्रमाणेनोपलभ्याऽनात्मनश्चासाधारणान्धर्मा-
नवधार्यं तैर्दृश्यत्वाऽऽगमापायादिभिर्धर्मैः शरीरे-
न्द्रियमनोनिश्चयादिदृष्टीरनात्मतया व्युदस्याऽहंष्टति-
मतीऽपि दृश्यत्वाऽविशेषात् द्रष्टृपूर्वकत्वमवसीयते ।
तदेतदाह—

घटादयो यथा लिङ्गं

स्युः परम्परयाऽहमः ।

दृश्यत्वाद्हमस्येवं

लिङ्गं स्याद् द्रष्टुरात्मनः ॥ ५६ ॥

ननु द्रष्टृदर्शनदृश्यानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेष्वगमापा-

जनमनात्मस्थानम्* । तस्माद्विपरीतोऽवस्थात्रयसाक्षी सदैव भूत्वा
आगमापायशून्यः कूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीं द्रष्टृकोटिनिविष्टतया परैरात्मत्वेनाभिमन्यमानस्याहं-
कारस्यानात्मत्वं साधयति तत्रेति ॥ असाधारणधर्मा दृश्यत्वा-
गमापायरूपादिमत्त्वादयः । घटादय इति ॥ देहाद्याह्या घटाद-
यो विषया देहादिविशिष्टस्य द्रष्टुर्लिङ्गं† भवति, एवं देहोपीन्द्रि-
यविशिष्टस्य सोऽपि मनसस्तदपि बुद्धेः साऽप्यहंकारस्य यथा लि-
ङ्गं भवति एवमहंकारोपि दृश्यत्वात्स्वव्यतिरिक्तद्रष्टुर्लिङ्गमित्य-
र्थः ॥ ५६ ॥

* आगमापायीति यावत् ।

† लिङ्गम्—गमकम् ।

मनश्चेन्द्रियवज्ज्ञेयं

मनोवन्निश्चयादिमत् ॥ ५४ ॥

तथा सकलकार्यकारणागमापाधिविभागसाक्षित्वे-
नापि—

प्रागसद्याति पश्चात्सत्*

सच्च यायादसत्तथा ।

अनात्माभिजनं तत्स्या-

द्विपरीतः स्वयं दृशिः ॥ ५५ ॥

नत्वाद्यदवसानो वाक्यार्थो ऽन्वयव्यतिरेकाभिज्ञस्याहं ब्रह्मास्मीत्या-
विर्भवति सो ऽवाक्यार्थनिर्णयो ऽन्वयव्यतिरेकानुसंधानपर्यन्त इत्यर्थः ।
यदा यस्य पदार्थस्यावसानो निर्णयः पुष्कलकारणं वाक्यार्थस्येति य-
दवसानो वाक्यार्थः । तदभिज्ञस्य न्यायतः पदार्थाभिज्ञस्याहं ब्रह्मा-
स्मीत्याविर्भवति स पदार्थनिर्णयो न्यायानुसंधानपर्यन्त इत्यर्थः । इ-
दानीमुत्तरग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह द्रष्टृदृश्येति ॥ दृश्यत्वाद् घटव-
द्देह इति ॥ घटवदनात्मेत्यर्थः । निश्चयादिमदन्तःकरणम् ॥ ५४ ॥

इदानीं द्वितीयमन्वयव्यतिरेकं दर्शयति तथेति ॥ प्रागिति ॥
जनेः प्रागसद्भूत्वा पश्चात्सद्याति, सत्त्वं प्राप्नोति । सच्च भूत्वा प्र-
ध्वस्तमसत्त्वं प्राप्नुयादित्येतदनात्माभिजनमनात्मास्वाभाव्यं तत्ता-
त्त्वी पुनस्तद्विपरीत आगमापायशून्यः कूटस्थ इत्यर्थः । यदा जा-
ग्रदाद्यवस्थान्तये यद्भूत्वा भवति भूत्वा च न भवति तदनात्माभि-

ह्लास्मीति वाक्यार्थस्तस्मात्—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

निरस्याऽऽप्राणतो* यतः ।

वीक्षापन्नस्य कोऽस्मीति

सदसीति श्रुतिर्जगौ ॥ ५३ ॥

सोऽयमन्वयव्यतिरेकन्याय एतावानेव यदवसानो
वाक्यार्थस्तदभिन्नस्याहं ब्रह्मास्मीत्याविर्भवति ।

द्रष्टृदृश्यविभागेनागन्नापायिसाक्षिविभागेन च श्रु-
त्यभ्युपगमतः† संचिष्येच्यते—

दृश्यत्वाद्दृष्टवहेही

देहवच्चेन्द्रियाण्यपि ।

भ्यामनात्मतया निरस्य कोऽस्यहमित्यात्मस्वरूपजिज्ञासोस्तत्स्व-
रूपप्रतिपादनाय 'तत्त्वमसि'वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अवाक्यार्थज्ञानसाधनपदार्थविवेकहेतुभूतयोरन्वयव्यतिरेकयोः
पूर्वाध्यायोदितयोः पुनः संचेपतः प्रदर्शनायोत्तरग्रन्थ इति तात्पर्यं
वक्ष्यन् प्रथमं तयोरव्यवहितं विषयं निर्दिशति सोयमिति ॥ एता-
वानेव, तावत्पर्यन्त इत्यर्थः । कियत्पर्यन्त इत्यत आह यदवसान इ-
ति ॥ अवसीयते निश्चीयतेऽनेनेत्यवसानो योऽयमन्वयव्यतिरेकन्या-
योऽवसानो निश्चायकोऽस्य वाक्यार्थस्येति यदवसानोऽसंभावना-
विपरीतभावनानिरासेन वाक्यार्थनिश्चयस्यान्वयव्यतिरेकन्यायाधी-

* आप्राणतः = देहप्रभृतिप्राणपर्यन्तानात्मत्वेनाभिमत्तान् निरस्येत्यन्वयः ।

† श्रुत्यभ्युपगमतः = श्रुत्यनुसारेण ।

आत्मनो ऽतो ऽनुमित्या ऽस्या-

ऽनुभवो न कथं च न ॥ ५१ ॥

एवमयं प्रमादप्रमाप्रमेयव्यवहारः सर्व एव पराची-
नविषय एव न प्रतीचीनमात्मानमवगाहयितुमलम् ।
एवं च सत्यनेनैव यथोक्तो ऽर्थो*ऽनुमातुं शक्यतइत्या-
ह—

प्रमाणव्यवहारो ऽयं

सर्व एव पराग्यतः ।

सुविचार्याप्यतो ऽनेन

युष्मद्येव दिदृक्षते ॥ ५२ ॥

यस्मात्प्रौक्तिकप्रत्यक्षादिप्रमाणाऽनधिगम्यो ऽहं ब्र-

प्रत्यक्षस्याविनाभावलक्षणसंबन्धग्राहकस्य पराक्तात्कामान्यविशेष-
वदनात्मवस्तुगोचरतया तद्वहिताऽऽत्माऽविषयत्वादनुमानादप्या-
त्मा नानुभूयते नाऽप्यर्थापत्त्यादिभिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एवमुक्तयुक्तिभिरात्मनः प्रमाणान्तरागोचरत्वं निश्चेतव्यमित्युप-
संहरति एवमिति ॥ यथोक्तो ऽर्थः, आत्मनः प्रमाणान्तराविषयत्व-
मित्यर्थः । अनेन युष्मद्येवेति ॥ प्रत्यक्षादिना युष्मद्यनात्मन्येव दि-
दृक्षां करोतीत्यर्थः† ॥ ५२ ॥

अतो वेदान्तानामात्मनि प्रामाण्यमित्येतदपि सिद्धमित्युपसंह-
रति यस्मादिति ॥ देहादिप्राणपर्यन्तमनात्मजातमन्वयव्यतिरेका-

* यथोक्तार्थ इति पाठान्तरम् ।

† प्रत्यक्षादिरनात्मानमेवावगाहते नात्मानमित्यर्थः ।

विपरीतमतो दृष्ट्या

स्वतो बुद्धं न पश्यति ॥ ४६ ॥

न्यायसिद्धमतो वक्ति

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मनः ।

न पश्येत्प्रत्यगात्मानं

प्रमाणं श्रुतिरादरात् ॥ ५० ॥

अनुमानाऽविषयत्वे ऽन्यदपि कारणमुच्यते—

प्रत्यक्षस्य परात्मानं

संबन्धग्रहणं यतः ।

त्वात् प्रत्यक्षदृष्टेस्तथा तद्विपरीतमदृश्यमपरिच्छिन्नं प्रत्यग्भूतं रूपादिरहितं स्वप्रकाशमात्मानं न पश्यतीत्यर्थः । यद्वा दिदृक्षितादृ दृष्ट्यात्परिच्छिन्नात्पराग्भूताद्रूपाद्याश्रयाच्चातो घटादेर्विपरीतमात्मानं प्रत्यक्षरूपतया दृष्ट्या कोपि न पश्यतीत्यर्थः* ॥ ४६ ॥

इत्यमर्थमुपवर्णयन् तत्र श्रुतिमवतारयति न्यायसिद्धमिति ॥ यतो रूपादिहीनत्वमतो “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये”†दित्यादिका प्रमाणभूता श्रुतिर्दृष्टेर्द्रष्टारमात्मनः स्वस्य च तं प्रत्यग्भूतमात्मानं न पश्येदित्युक्तयुक्तिसिद्धं तात्पर्यतो वक्तीत्यर्थः । यद्वा दृष्टेरात्मनः स्वरूपं द्रष्टारं न पश्येदित्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुमानविषयत्वे निराकृते सत्यर्थापत्त्यादिविषयत्वमपि निराकृतमेव भवतीति मन्यमान आह अनुमानेति ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥

* स्वप्रकाश-
† स्वभावत्वादेवेति भावः ।

† न पश्येत्
द्रष्टारण्यकोपनिषदि ।

शब्दादिगुणहीनत्वा-

त्संशयाऽनवतारतः ॥ ४७ ॥

तृष्णानिष्ठीवनैर्नात्मा

प्रत्यक्षाद्यैः प्रमीयते ।

प्रत्यगात्मत्वहेतोश्च

स्वार्थत्वाद्प्रमेयतः* ॥ ४८ ॥

श्रुतिरपीममर्थं निर्वदति—

दिदृक्षितपरिच्छिन्न-

पराग्रूपादिसंश्रयात् ।

रश्म इति ॥ स्वभावतो ऽवगतिरहितस्य मानान्तरापेक्षा दृष्टा । आत्मनः कूटस्थस्यावगतिरूपत्वेन† मानान्तरानपेक्षत्वात्प्रत्यगात्मत्वादिव व्यवधानाभावात्स्वार्थत्वादेवाऽन्योपभोग्यताभावादविषयत्वेन च प्रमेयताऽयोग्यत्वात् श्रोत्रादिप्रवृत्तिविषयशब्दादिगुणरहितत्वादहमस्मि न वेति संदेहरहिताऽऽत्मस्वभावत्वेनानुमानादिप्रवृत्त्ययोग्यत्वाद् ग्राहकप्रवृत्त्युत्तरकालीनदिदृक्षाप्रयुक्तकरणव्यापारजन्यतया तृष्णाकार्थभूतैः प्रत्यक्षादिकैरात्मा न विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

प्रत्यक्षाद्यविषयत्वप्रतिपादकश्रुतितात्पर्याभिधायक उत्तरश्लोक इत्याह श्रुतिरपीति ॥ दृश्यदेशादिपरिच्छिन्नपराग्रभूतरूपादिविषय-

* तृष्णेति । तृष्णया निष्ठीवनभूतैः तृष्णाकार्यभूतैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सर्वविभासक आत्मा न प्रमीयते । अत्र हेतुत्रयम् अप्रमेयतः, प्रत्यगात्मत्वात्स्वार्थत्वाच्चेति । व्याख्याकृता ४७-४८ इति श्लोकद्वयं संक्षेपेणैकत्रैव व्याख्यातम् ।

† सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिध्रुतेः ।

श्रुतित्वात्तेषां, न हि लोके ऽभिधाश्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षाया नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यादिवायाः प्रामाण्यमभ्युपगतम् । अतो नियोगमुखेनैवाभिधाश्रुतेः प्रामाण्यं युक्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वान्नियोगस्य । अस्य परिहारार्थमशेषप्रत्यक्षादिप्रमेयत्वनिराकरणद्वारेणातीन्द्रियार्थविषयत्वाद्भिधाश्रुतेः प्रामाण्यं सुप्तपुरुषप्रबोधकवाक्यस्यैव वक्तव्यमित्ययमारम्भः—

नित्यावगतिरूपत्वा-

दन्यमानानपेक्षणात् ।

हितवाक्यत्वादित्यर्थः । अस्याप्यनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रामाण्यमस्त्वित्याशङ्काह न हि लोक इति ॥ सिद्धार्थविषयवाक्यस्य नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यादिवत्सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं भवतीति यतस्ततः कार्यपरत्वं वाक्यस्याभ्युपेयं कार्यार्थस्य प्रमाणान्तराऽयोग्यत्वात्प्रमाणान्तरायोग्यविषयस्य च वेदस्य निरपेक्षप्रामाण्यसंभवादित्युपसंहरति अत इति ॥ उत्तरश्लोकयोस्तात्पर्यमाह अस्य परिहारार्थमिति ॥ न हि सिद्धार्थविषयत्वं प्रमाणान्तरसापेक्षत्वे प्रयोजकं लोके गामानयेत्यादिप्रवर्तकवाक्येष्वपि तद्दर्शनात् । ततश्च सिद्धवस्तुनिष्ठं कार्यनिष्ठं वा यद्वाक्यं पौरुषेयं तन्मानान्तरसापेक्षं दृष्टमिति पौरुषेयत्वमेव सापेक्षत्वे प्रयोजकम् । इह पुनर्वेदान्तेषु तदभावात्मानान्तराऽयोग्यविषयत्वाच्च सुतरां मानान्तराऽनपेक्षत्वं सुप्तपुरुषप्रबोधकवाक्यस्यैव बोध्यपुरुषमात्रविषयतया तदनवबोधनिवर्तनेन प्रामाण्यं चोपपन्नमिति भावः । उक्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति अयमा-

* नियोगमुखेन = कार्यमुखेन ।

क्रियासाक्षितया ऽऽत्मानं निष्कृष्य तत्त्वमस्यादिवाक्ये-
भ्यो ऽपूर्वादिलक्षणमात्मानं विजानीयात्तदेतदाह—

अहं दुःखी सुखी चेति

येना ऽयं प्रत्ययो ऽध्रुवः ।

अवगत्यन्त आभाति

स ममात्मेति वाक्यधीः ॥ ४६ ॥

प्रमाणान्त एऽनवष्टब्धं निरस्ताशेष*कार्यकारणात्म-
कद्वैतप्रपञ्चं सत्यज्ञानानन्दलक्षणमात्मानं तत्त्वमस्य-
हं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यं संशयितमिथ्याज्ञानाऽज्ञा-
नप्रव्यंसमुखेन साक्षादपरोक्षात्करतलन्यस्ताऽऽमल-
कवत्प्रतिपादयत्येवेत्यसकृदभिहितम् । तत्र के चि-
दाहुस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्यथाऽवस्थितवस्तुयाथात्म्यव्या-
ख्याननिष्ठैर्न यथोक्तो ऽर्थः प्रतिपत्तुं शक्यते, अभिधा-

वमनपरमनन्तर”मित्याद्यतदारोपनिवर्तकवाक्यैः सत्यं ज्ञानमनन्त-
मित्यादिस्वरूपविशेषप्रतिपादकवाक्यैश्च प्रमितं ब्रह्म प्रत्यक्षेण जानी-
यादित्यर्थः । अहं दुःखीति ॥ दुःखित्वादिप्रत्यय आगमापायित्वाद्
ध्रुवो ऽवगत्यन्तः प्रमित्यन्तो येन साक्षिणा ऽऽभाति स एव सर्वज्ञः
परमेश्वरो ममात्मेति वाक्यार्थधीर्भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एतदेवमनुवदति प्रमाणान्तरेति ॥ उत्तरश्लोकद्वयव्यावर्त्यामाश-
ङ्कामाह तत्र के चिदिति ॥ ननु किमिति सिद्धवस्त्वनुवादनिष्ठैः प्र-
तिपत्तुं न शक्यते इत्यत आह अभिधाश्रुतित्वादिति ॥ विधिपदर-

पूर्वस्यैव श्लोकार्थस्य विस्पष्टमाह—

पराञ्च्येव तु सर्वाणि

प्रत्यक्षादीनि नात्मनि ।

प्रतीच्येव प्रवृत्तं त-

त्सदसीति वचोऽञ्जसा ॥ ४५ ॥

तस्मात्प्रमादप्रमाणप्रमेयेभ्यो हीयमानोपादीयमा-
नेभ्योऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुञ्जेप्रीकावदशेषबुद्धिवि-

धं न प्रतिपद्यतइत्युक्ते पूर्ववाद्याह प्रत्यक्षादीति ॥ उत्तरमाह प्रती-
चीति ॥ तत्त्वमस्याद्युक्तिः प्रतीचि प्रत्यगात्मनि न युष्मदि प्रत्यक्षादि
तु सुखदुःखादिविशिष्टबुद्ध्युपाधिके वर्तते न प्रतीचि ततो भिन्न-
विषयत्वेन प्रत्यक्षाद्यागमयोर्विरोधाभावाच्छोधिताहंपदार्थोऽहं
ब्रह्मास्मीत्यवाक्यार्थं प्रतिपद्यतएवेत्यर्थः* ॥ ४४ ॥

प्रतीच्युक्तिर्न युष्मदीति श्लोकभागः प्रपञ्च्यतइत्याह पूर्वस्यैवेति ॥
पराञ्चि, पराग्विषयाणीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यस्माच्छोधितपदार्थस्यावाक्यार्थप्रतिपत्तौ न मानान्तरविरोध-
स्तस्मात्तदर्थं ततः प्रतिपत्तिर्घटतएवेत्युपसंहरति तस्मादिति ॥
अवस्थात्रयसंसृष्टस्वभावेभ्यः प्रत्यगात्मानं निष्कृष्य[†] महावाक्या“दपू-

* तत्त्वमस्यादिवाक्यं हि जीवत्वेश्वरत्वोपलक्षितचैतन्यैक्यबोधकम्, अहं
सुखीत्यादिप्रत्यक्षादिकं तु कर्त्राद्यात्मविषयतया न शुद्धलक्ष्यार्थविषयमतो ना-
स्ति मानान्तरविरोध इति भावः ।

† जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थात्रयं तत्संसृष्टस्वभावेभ्योऽहंकारास्पदेभ्यो
देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं निष्कृष्य, विविच्येत्यर्थः ।

थीवगमाय कारणत्वं प्रतिपद्यतइतीममर्थमाह—

अहं वृत्त्यैव तद् ब्रह्म

यस्मादेषो ऽवगच्छति ।

तत्स्वरूपलयेनातः

कारणं स्यादहंकृतिः* ॥ ४३ ॥

अतएव च यः प्रतिज्ञातो ऽर्थो “नाहं ग्राह्ये न तद्धी-
न” इत्यादि स युक्तिभिरुपपादित इति कृत्वोपसंक्षिप्य-
ते—

गृहीताहंपदार्थश्चे-

त्कस्माज्ज्ञो† न प्रपद्यते ।

प्रत्यक्षादिविरोधाच्चे-

त्यतीच्युक्तिर्न युष्मदि ॥ ४४ ॥

ऽऽरोपितस्य विलयान्नोक्तदोष इत्युत्तरश्लोकतात्पर्यमाह यस्माच्चे-
ति ॥ यस्मादेष सुसुक्ष्मरहं ब्रह्मास्मीत्यहंकारेणैव ब्रह्म प्रतिपद्यते
ततो ऽहंकारस्वरूपबाधयैवाहङ्कारो वाक्यार्थप्रतिपत्तिकारणं भवति
सर्पो रज्जुरितिवदिति श्लोकयोजना ॥ ४३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थं प्रत्यक्षादिविरोधो नास्तीति द्वितीयाध्या-
ये यत्प्रतिज्ञातं तदित्युपपादितमिदानीमुपसंक्षिप्यतइत्याह अत-
एवेति ॥ प्रतिपन्नाहंपदार्थप्रतिपत्तौ किमित्यहं ब्रह्मास्मीति वाक्या-

* आत्माभिव्यक्त्यर्थमपेक्षिता ऽप्यहंवृत्तिः कृतदाह्यवस्तुदाहा न्वालेव
बिडीनस्वरूपा सत्येवात्मप्रतिपत्तिकारणं भवतीत्यर्थः ।

† ज्ञः = विद्वान् ।

निर्णनेक्ति च पृष्टो मुनिः—

आत्मनैवेत्युपश्रुत्य

कोयमात्मेत्युदीरिते ।

बुद्धेः परं स्वतो मुक्त-

मात्मानं मुनिरभ्यधात् ॥ ४२ ॥

यस्माच्चात्मा ऽनाहंश्याजेन प्रत्यङ्मात्रो जिज्ञा-
इधिप्रितस्तद्वादहंष्टतिः स्वरूपस्य विलयेनैव वाक्या-

वास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति ” इति च बुद्ध्यादिसा-
क्षिण कूटस्थत्वेन प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आत्मनैवायं ज्योतिषास्तइत्युक्ते आत्मशब्दस्य च कोशपञ्चके सा-
धारणत्वात्कतम आत्मेति जनकेन पृष्टो याज्ञवल्क्यो मुनिर्यो ऽयं
विज्ञानमयः प्राणिष्विति देहेन्द्रियाणि व्युदस्य हृदीत्यधिदैवं रूपं
व्युदस्य विज्ञानमयशब्देनोपात्तां बुद्धिमन्तरिति व्युदस्य जडविशेषो-
पादानतया प्राप्तमव्याकृतं ज्योतिरिति व्युदस्य जडविशेषेषु प्रति-
बिम्बितं चैतन्यं पूर्णत्वात्पुरुष इति व्युदस्य तेभ्यः परं प्रत्यगात्मान-
महंशब्दार्थं यतो ऽतिशयेन निश्चित्य दर्शयति ततो ऽप्युक्तार्थो ऽव-
सीयतामिति श्लोकमवतारयति निर्णनेक्ति चेत्यादिना ॥ निर्णनेक्ति
अतिशयेन निर्णयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नत्वहंकारस्य लक्षणतया स्वरूपेणावस्थितत्वात्तस्य ऽद्विती-
यत्वाऽसिद्धिरवस्थित्यभावे च लक्षणाऽभावादेव तदसिद्धिरित्याश-
ङ्गं लक्ष्यस्वरूपावरोधेन लक्ष्यबुद्ध्युत्पादनसमयएवाहंकारस्य तत्रा-

तथा च अहंपदार्थे साक्षिणि सामानाधिकरण्येन विद्वद्वयोर्ब्रह्माहंपदार्थयो-
र्निर्देशो जडाऽप्यतिरिक्तो विज्ञानमयादिरहमर्थो नास्तीति कठिनामिति भावः ।

कथं पुनरयमर्थो ऽवसीयते अहंव्याजेन आत्मा-
र्थो बुबोधयिषित इति, यतः—

एष आत्मा स्वयं ज्योती

रविसोमाग्निवाक्षु सः ।

इतेष्वस्त्वं दृगेवास्ते

भासयन्श्चित्तचेष्टितम्* ॥ ४१ ॥

ति महावाक्यगताहंपदस्य लिलञ्जयिषितवाक्यार्थानुरोधेन नि-
रस्ताशेषयुगदो व्यावर्तिताऽशेषाऽनात्मजातस्य प्रत्यगात्मा लब्धो
ऽर्थ इति “योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष” इति श्रुति-
चतुर्विधान्वयव्यतिरेकलक्षणन्यायोपेता तात्पर्येणाचष्टइत्यर्थः । यद्वा
निरस्ताशेषयुगदः शोधिततत्त्वंपदार्थस्य[†] सुसुक्ष्मोरित्यर्थः । अथ वा
निरस्ताशेषयुगद इति द्विती पञ्चमी निरस्ताशेषयुगत्वादित्य-
र्थः ॥ ४० ॥

कथा पुनरुपपत्त्या अहंशब्दो वाच्यार्थं परित्यज्य लक्षणया कूट-
स्थात्मनि प्रवर्ततइत्युत्तरश्लोकापेक्षामाह कथमिति ॥ वाक्यशेषा-
न्यथानुपपत्त्येत्युत्तरश्लोकमवतारयति यत इति ॥ एष इति ॥ “अ-
स्तमितआदित्ये याज्ञवल्क्ये चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते ऽग्नौ शान्तायां
षाचि किं ज्योतिरेवाऽयं पुरुष इती”त्युपक्रम्य “आदित्यादिवाह्या-
भ्यन्तरज्योतिषामुपरमे आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योति-

● रविसोमाग्निवाक्षु अस्मिन् गतेषु दृग्द्वय आत्मैव चित्तचेष्टितं स्वाप्नसौषुप्तप्रपञ्चं
भासयन्, प्रकाशयन्नास्तइत्यर्थः ।

† निवृत्तानां कालात्मबुद्धेरित्यर्थः ।

यथा 'तत्त्वत्वं' 'स आत्मा' 'तत्त्वमसी'त्यस्य शेषत्वेना-
ऽन्वयव्यतिरेकश्रुतिर्यथा "य एषो ऽक्षिण पुरुषो
दृश्यते" इत्याद्या "अथ यो वेदेदं जिघ्राणी"त्यन्ता,
तथा ऽहंब्रह्मास्मीत्यस्य शेषः—

अहमः प्रत्यगात्मा ऽर्थो

निरस्ताशेषयुष्मदः ।

ब्रह्मणीति श्रुतिर्न्याय्या

यो ऽयमित्यादिना ऽसकृत् ॥ ४० ॥

प्रमातारं यो वेत्तीति व्यभिचारिणीनां गन्धादिदृक्तीनां त-
दाश्रयस्य च प्रमातुर्यः साक्षी तमव्यभिचारिणं त्वंपदार्थम-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां विविच्य "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष" इति तत्पदार्थरूपतामस्याचष्टइत्य-
र्थः ॥ ३६ ॥

यथा छन्दोगानां तत्त्वमसीति महावाक्यशेषत्वेनाऽवस्थात्रयसा-
क्षिणो ऽन्वयव्यतिरेकश्रुतिरुदाहृता तथा वाजसनेयिनामपि अहं
ब्रह्मास्मीति महावाक्यशेषत्वेन "यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद-
न्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्यादिवाक्यं श्रूयते तथा प्रतिवेदान्तमित्यमन्वयव्य-
तिरेकश्रुतयो द्रष्टव्याः । तेन न शुष्कतर्काणामिहाऽनुप्रवेश इत्यभि-
प्रेत्याह यथेति ॥ पूर्वश्लोकेना "य यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा
गन्धाय घ्राण"मित्यन्तस्य तत्त्वमसीति महावाक्यशेषभूतस्यार्थम-
भिधायाधुना ऽनेन श्लोकेनाहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यशेषभूतस्य यो-
यं विज्ञानमय इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह अहम इति ॥ अहं ब्रह्मास्मी-

विपरीतप्रतिपादनं संशयितप्रतिपादनं वा न वाप्रति-
पादनमिति । न चैतेषामन्यतमदपि कारणमस्ति । यत
आह—

मानान्तराऽनवष्टब्धं

निर्दुःखात्मानमञ्जसा ।

बोधयन्ती श्रुतिः केन

न प्रमाणमितीर्यते ॥ ३५ ॥

न च संशयितव्यमवगमयति यतः—

सर्वसंशयहेतौ हि

निरस्ते कथमात्मनि ।

जायेत संशयो वाक्या-

दनुमानेन युष्मदि ॥ ३६ ॥

वगम्यते इत्यत आह यत आहिति ॥ “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” “अ-
ग्निर्हिमस्य भेषज”मित्यादिवत्मानान्तराधिगतस्थाप्रतिपादनान्ना-
नुवादलक्षणमप्रामाण्यमित्यर्थः । मानान्तराधिगतत्वे हेतुः, निर्दुः-
खीति ॥ अहं दुःखीत्यादिवत्संसारतीतत्वस्य मानान्तराऽनधिग-
तत्वादेव “आदित्यो यूप” इत्यादिवद्विपरीतप्रतिपादनलक्षणमप्य-
प्रामाण्यं नाशङ्कनीयमित्याह आत्मानमञ्जसेति ॥ आत्मनः स्वरूपे-
णाऽबाध्यत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

तर्हि संशयिताऽवगमकत्वादप्रामाण्यमित्यत आह न च संशयि-
तव्यमिति ॥ कुत इत्यत आह यत इति ॥ सर्वसंशयानां हेतौ युष्म-
द्यहङ्कारप्रमुखे ऽनात्मनि चतुर्विधात्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानेन

न केवलमनुमानमात्रशरणी ऽभिलषितमर्थं न
प्राप्नोतीत्यनर्थं* च प्राप्नोतीत्याह—

अनादृत्य श्रुतिं मोहा-

दतो बौद्धास्तमस्विनः ।

आपेदिरे निरात्मत्व-

मनुमानैकचक्षुषः ॥ ३४ ॥

न चानादरे कारणमस्ति यस्मात्सर्वत्रैवाऽनादरनि-
मित्तं प्रमाणस्य प्रमाणान्तरप्रतिपन्नप्रतिपादनं वा

वता सिध्यति तस्या अप्रमाणत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् । त-
स्मात्तन्निवृत्तये प्रमाणभूतं वाक्यमेव समाश्रयणीयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इतश्च वाक्यमेव समाश्रयणीयमज्ञाननिवृत्तयइत्याह न केवल-
मिति ॥ ३४ ॥

प्रमाणभूतस्य वाक्यस्य लोके मूलप्रमाणापेक्षादर्शनाद्वेदस्यापीरु-
पेयतया च तदसंभवात्तत्प्रतिपादिते ऽर्थे ऽस्माकमनादर इति सुगत-
मतमाशङ्क्यानादरे कारणाभावाच्चैवमित्याह न चेति ॥ कुतो ऽना-
दरे कारणं नास्तीत्याशङ्क्य नद्यास्तीरे फलानि सन्ति “वायुर्वै ज्ञे-
पिष्ठा देवते”त्यादिवत्प्रमाणान्तरसिद्धार्थप्रतिपादनस्य वा “अम्बुनि
मज्जन्यलावूनि” “ग्रावाणः प्लवन्ते” “आदित्यो यूष” इत्यादिवत्प्र-
माणान्तरविरुद्धार्थप्रतिपादनस्य वा स्थाणुर्वा पुरुषो वा को हि तद्वेद
यद्यनुमिंल्लोके ऽस्ति वा न वेत्यादिवदनवधारितवस्तुप्रतिपादनस्य
वा समुद्रघोषमेरीशब्दहुंफट्घोषडिदित्यादिवदप्रतिपादनस्य वा
ऽत्राभावादित्याह यस्मात्सर्वत्रैवेति ॥ कुतस्तेषामन्यतमं नास्तीत्य-

* अभिलषितमर्थम्=आत्मासिद्धिरूपम् । अनर्थम्=निरात्मत्वरूपम् ।

श्रुत्यादिप्रतिबहं स-

द्विशेषार्थं भवेत्पदम् ॥ ३२ ॥

अन्वयव्यतिरेकपुरःसरं वाक्यमेव सामानाधिकर-
ण्यादिना ऽविद्यापटलप्रध्वंसद्वारेण मुमुक्षुं स्वारा-
ज्ये ऽभिषेचयति न त्वन्वयव्यतिरेकमात्रसाध्यो ऽयम-
र्थ इत्याह—

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं

लिङ्गादपि च सिध्यति ।

निवृत्तिस्तावता नैती-

त्यतो वाक्यं समाश्रयेत् ॥ ३३ ॥

यविषय इत्यर्थः ॥

ननु कथं न विरुध्यते पदसमुदायात्मकं हि वाक्यं पदमपि च
सामान्यमात्रविषयाणि ततस्तत्समुदायात्मकं वाक्यमपि सामान्य-
मात्रविषयं स्यान्न विशेषार्थविषयमित्यत आह श्रुत्यादीति ॥ यद्यपि
स्वतः सामान्यमात्रविषयं पदं तथापि श्रुतिलिङ्गवाक्यादिभिर्निष्क-
न्वितं सद्चित्ताभिधानसमये ऽन्वये विशिष्टार्थे तात्पर्यतो वर्तते ।
यथा सर्वान्ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्ते सर्वशब्दो निमन्वितब्राह्मण-
विषयो भवति । अन्यथा विशिष्टव्यवहारासिद्धेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

चतुर्विधान्वयव्यतिरेकाभ्यां शोधितपदार्थस्याखण्डार्थप्रतीतिसि-
द्धिर्वाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रमाणमन्तरेण युक्तिमात्रादज्ञानस्यानि-
वृत्तेस्तन्निवृत्तये वाक्यमेव समाश्रयणीयमित्युक्तमर्थं निगमयति अ-
न्वयव्यतिरेकेति ॥ बुद्ध्यादीनामिति ॥ बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं यु-
क्तितः सिद्ध्यति न तु तेषां कारणज्ञाननिवृत्तिद्वारेण निवृत्तिस्ता-

यस्मादेवमतो विशुद्धमवसीयताम्—

पदानुद्धृत्य वाक्येभ्यो

ह्यन्यव्यतिरेकतः ।

पदार्थांल्लोकतो बुद्ध्वा

वेत्ति वाक्यार्थमञ्जसा* ॥ ३१ ॥

कुतः पुनः सामान्यमात्रवृत्तेः पदस्य वाक्यार्थप्रति-
पत्तिहेतुत्वमिति, बाढम्—

सामान्यं हि पदं ब्रूते

विशेषो वाक्यकर्तृकः ।

यत उक्तन्यायेन तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थपर्यवसानमवि-
रुद्धं तस्माद्वाक्यान्निःशङ्कं यथोक्तार्थो निश्चीयतामित्युपसंहरति य-
स्मादिति ॥ पदानां वाक्येभ्यः समुद्धारो नाम प्रयोगभेदेषु पदा-
नामावापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदार्थेषु शक्त्यवधारणं तत्कृत्वा पदार्था-
ह्यन्यव्यतिरेकाभ्यां लोकतो वृद्धव्यवहारतश्च पदशक्तिप्रतियोगि-
नो बुद्ध्वा वाक्यतात्पर्यानुसारेण वाक्यार्थं प्रतिपद्यतइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु सामान्यमात्रे गृहीतसंबन्धस्य पदस्य वाक्यार्थबोधकत्वं
नोपपद्यते वाक्यार्थविशेषत्वात् । न ह्यन्यत्र गृहीतसंबन्धस्य पद-
स्यान्यत्र बुद्धिजनकत्वं संभवतीत्याक्षिपति कुतः पुनरिति ॥ पद-
स्य सामान्यवाचकत्वेऽपि विशेषस्य वाक्यतात्पर्यविषयत्वं न विरु-
ध्यतइति समाधत्ते बाढमिति ॥ विशेषो वाक्यकर्तृकः,† वाक्यतात्प-

* अञ्जसा=वस्तुतः, अनायासेन वा ।

† पदस्य सामान्यबोधकत्वेऽपि जीयत्वेश्वरत्वोपलक्षितचैतन्ययोर्भेदनिरासाय
प्रयुज्यमानं वाक्यमैक्यपरतया विशेषज्ञानोत्पादकं भवतीति भावः ।

देहादिव्यवधानत्वा-

तदर्थं स्वयमप्यतः ।

पारोक्ष्येणैव जानाति

साक्षात्त्वं तदनात्मनः ॥ २९ ॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तिसौकर्याय दृष्टान्तोपादानम्—

प्रत्यगुद्भूतपित्तस्य

यथा बाह्यार्थपीतता ।

चैतन्यं प्रत्यगात्मीयं

बहिर्वदृश्यते तथा ॥ ३० ॥

क्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति तस्मादिति ॥ यस्माद्देहादिलक्षणव्यवधानात्स्वयं स्वात्मभूतमपि तत्पदार्थं ब्रह्म पारोक्ष्येणैव जानाति व्यवहितमनात्मभूतमिव*प्रतिपद्यते अतस्तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मत्वावगमात् साक्षात्त्वमपरोक्षात्मरूपत्वं तत्पदार्थस्य भवतीत्यर्थः । अथ वा यत एवमतः स्वात्मभूतमपि तदर्थमशोधितत्वंपदार्थो देहादिव्यवधानात्पारोक्ष्येणैव जानाति देहाद्यनात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्त्वमपरोक्षत्वं जानातीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनु कथं स्वात्मनि प्रकाशमाने पारोक्ष्यतया प्रतिभास इति तत्राह यथोक्तेति ॥ अहमित्यभिमन्यमानशरीरैकदेशे† समुद्भूतपित्तस्य पुंसस्तद्वत्पीतता यथा पीतः शङ्ख इति बाह्यार्थोपरक्ततया बहिरिव भासते एवं प्रत्यगात्मनो ऽपि तदर्थस्य बाह्याव्याकृताद्युपरागाद्बहिष्ठवद्वभासत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

● अविद्यावशादिति भावः ।

† चक्षुरादौ ।

तदर्थमात्मत्वेनाऽभिलिङ्गते न विपर्यय इति, उच्यते ।
प्रत्यगात्माऽनवबोधस्याऽनात्मस्वाभाव्यात्तदभिनिवृत्त-
श्चाहं बुद्ध्यादिदेहान्तस्तस्मिन्नात्मत्वमविद्याकृतमेवाऽऽत्म-
त्वमिवाऽनात्मत्वमपि साऽविद्यस्यैव, यतो निरवि-
द्यो विद्वानवाक्यार्थरूप एव केवलोऽवशिष्यते त-
स्मादुच्यते—

मिह देहादेरात्मभावनिवृत्तौ तदधिष्ठानस्य त्वमर्थस्य तदर्थता-
प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तौ वा ब्रह्मकार्यतया देहादेर्ब्रह्मात्मत्वाद् देहा-
द्यात्मत्वप्रतिपत्तादेव ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः किं न स्यादित्याक्षिपति
कस्मादिति ॥ समाधत्ते उच्यत इत्यादिना ॥ आत्मविद्यायास्तावज्ज-
डत्वभावत्वाद् दृश्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वान्नानात्मत्वं स्वाभाविकं त-
त्कार्यत्वाच्च देहादेरप्यनात्मत्वं केवलकूटस्थब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेः । त-
था ऽऽत्मनश्चिरूपत्वात्कूटस्थत्वान्स्वयंप्रकाशत्वाच्चास्वाभाविकं ब्रह्मत्वं
तेन तस्य देहादावात्मत्वप्रतिपत्तिरेव ब्रह्मभावप्रच्युतिः । तन्निवृत्तौ तु
स्वाभाविकब्रह्मरूपतामेवासौ प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तथाप्यनात्म-
नां स्वरूपेणाऽवस्थितत्वान्नात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिः स्यात्, “द्विती-
यादौ भयं भवती”ति श्रुतेरित्याशङ्क्याह आत्मत्वमिवेति ॥
देहादीनामात्मभाववदनात्मस्वरूपमप्यविद्यावत एव भवति र-
जतादिवत्तेषां स्वरूपेण संमृष्टरूपेण चात्मन्यध्यस्तत्वात्तस्मा-
द्वाक्यार्थप्रतिपत्तेरविद्यानिवृत्तौ सर्वानर्थनिवृत्तिरित्यर्थः । उ-
भयमप्यविद्याकृतमिति कथमवगम्यते इत्याशङ्क्य विद्योदये पू-
र्णमेवावशिष्यते इत्युक्तत्वादित्याह यतो निरविद्य इति ॥ उ-

इयं चाऽवाक्यार्थप्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकाभिज्ञस्यै-
व, यस्मात्—

यावद्यावन्निरस्याऽयं

देहादीन्प्रत्यगञ्चति ।

तावत्तावत्तदर्थो ऽपि

त्वमर्थं प्रविविच्छति ॥ २८ ॥

कस्मात्पुनः कारणाद्देहाद्यनात्मत्वप्रतिपत्तादेवात्मा

सर्पाबाधयैव प्रतिपद्यते एवं सो ऽपि प्रत्यगात्मा अहं ब्रह्मेति वाक्या-
र्थमहंकाराश्रयात् अहंकारबाधयैव प्रतिपद्यते तस्माद् ब्रह्माहंप-
दयोर्वैयधिकरण्यं नाशङ्कितव्यमिति भावः ॥ २७ ॥

एवं वाक्यादवाक्यार्थप्रतिपत्तिर्भवतीत्युक्तं कथं तर्हि श्रुतवाक्या
अपि के चित्तथा न प्रतिपद्यन्तइत्यत आह इयं चेति ॥ आत्मैव
सर्वावस्यास्त्रन्वयी व्यभिचारिणश्च देहेन्द्रियादय इत्यन्वयव्यतिरेका-
ऽनुसन्धानेन निवृत्तप्रतिबन्धानानिवावाक्यार्थप्रतिपत्तिरितरेषां त-
दभावात्प्रपद्यते न तु वाक्यस्यासामर्थ्यादित्यर्थः । देहेन्द्रियप्राण-
मनोबुद्ध्यऽव्याकृतान्ताननात्मन आत्मत्वेन गृहीतानन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामुपायाभ्यां सुसुक्ष्मः स्थूलदेहादारभ्य यथा यथा निर-
स्यति तथा तथा तत्पदार्थो ऽपि त्वंपदार्थाभिदावगत्यनुसारितया
प्रवेष्टुमिच्छति विरोधिनः परिच्छेदाभिमानस्य निरस्तत्वादिति श्लो-
कमवतारयति यस्मादिति ॥ २८ ॥

नन्वारोपितसर्पादिनिवृत्तौ तदधिष्ठानस्य रज्ज्वादेः प्रतिपत्ति-
रैव लोके दृश्यते न तु रज्ज्वादेरर्थान्तरात्मना प्रतिपत्तिस्तत्कथ-

कथं पुनरविवक्षितविरुद्धनिरस्यमानस्य लक्षणार्थ-
त्वम्—

लक्षणं सर्पवद्रज्ज्वाः

प्रतीचः स्यादहं तथा ।

तद्वाधेनैव वाक्यार्थं

वेत्ति सोऽपि तदाश्रयात् ॥ २७ ॥

ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरलक्षकत्वेन तदाच्यस्य जलप्रवाहस्य नाऽविवक्षितत्वं, विशिष्टतीरावगतिप्रयोजकत्वात् । नापि विरुद्धता, अविनाभावसंबन्धात् । अत एव न लक्ष्यबुद्ध्या निरस्यमानत्वमिह पुनरहङ्कारस्य लक्षकत्वे त्रितयमपि नास्त्यपुमर्थत्वेनाविवक्षितत्वात्, अनृतादिस्वभावेन विरुद्धत्वात्, लक्ष्यज्ञाना, बाध्यत्वाच्च, तत्कथमस्य लक्षकत्वमित्याक्षिपति कथं पुनरिति ॥ अत्रोत्तरमाह लक्षणमिति ॥ योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति प्रयोगे सर्पः स्वरूपेण विवक्षारहितोऽध्यस्तत्वादेव परमार्थसंबन्धशून्यो रज्जुबुद्ध्या निरस्यमानोऽपि स्वाऽधिष्ठानभूताया रज्ज्वाः यददुपलक्षणं भवति प्रतिभासमानसर्पाकाराऽनुवादमन्तरेणाऽनवभासमानरज्ज्वाकारस्याऽऽप्तवाक्यादवगमानुपपत्तेस्तदहङ्कारो विवक्षारहितः* संबन्धशून्यो बाध्यमानोऽप्यनवभासमानाद्वितीयप्रत्यगात्मनस्तस्मिन्नध्यस्तो लक्षणं भवति अहमिति विपर्यासगृहीतस्य प्रत्यगात्मनस्तदनुवादव्यतिरेकेण वाक्यात्तत्त्वतः प्रतिपादनाऽयोगादित्यर्थः । फलितमाह तथा तद्वाधेनेति ॥ यथा रज्जुप्रतिपत्त्या सर्पो रज्जुरिति वाक्यार्थं सर्पाश्रयात्

* विवक्षारहितः=अवास्तविक इत्यर्थः ।

यत एतदेवमतो ऽनुपादित्सितयोरपि* तत्त्वमर्थयो-
र्विशेषणविशेष्यभावो भेदसंसर्गरहितावाक्यार्थलक्षण-
यैवेति उपसंहारः—

तदो विशेषणार्थत्वं

विशेष्यत्वं त्वमस्तथा ।

लक्ष्यलक्षणसंबन्ध-

स्तयोः स्यात्प्रत्यगात्मना ॥ २६ ॥

चापि विरुद्धधर्मयोरविवक्षितत्वमिति श्लोकार्थः ॥ २५ ॥

ननु नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्य विशिष्टपरता
दृष्टा इहापि तथैवाभ्युपगन्तव्यमित्याशङ्क्य प्रतिपिपादयिषि-
तार्थविरोधान्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणापरत्वस्यापि दर्शना-
दिहापि तथा ऽभ्युपेयमित्याह यत एतदेवमिति ॥ भवतु तथापि
किं विशेषणं किं वा विशेष्यमित्यत आह तदो विशेषणार्थत्वमि-
ति ॥ ततस्तत्पदार्थस्य विशेषणत्वं तथा त्वमस्त्वंपदार्थस्य विशेष्य-
त्वं त्वंपदार्थस्याहमिति सामान्यतः प्रसिद्धत्वाद् देहेन्द्रियादिविशे-
षेषु च विप्रतिपत्तेरद्वितीयब्रह्मात्मावर्तित एव पुरुषार्थपर्यवसा-
नाज्जिज्ञासाऽनिवृत्तेस्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थेन विशेष्यते । तत्र च विरो-
धस्फूर्तौ पदार्थाभ्यामखण्डैकरसः प्रत्यगात्मा लक्ष्यतइत्यर्थः । यदा
तत्त्वमर्थयोरुभयोरप्यन्योन्यापेक्षया विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च भवति
त्वमो विशेषणार्थत्वं विशेष्यत्वं ततस्तथेत्यस्याप्युपलक्षणार्थत्वादस्य
श्लोकस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

संसारितामसंत्यज्य

साऽपि स्यादभिधानजा ॥ २४ ॥

विरुद्धोद्देशनत्वाच्च पारोक्ष्यदुःखित्वयोरविवक्षितत्व-

मित्याह—

उद्दिश्यमानं वाक्यस्य

नोद्देशेन गुणान्वितम् ।

अकाङ्क्षितपदार्थेन

संसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

तथा तत्पदवत्त्वमित्यपि पदं स्वप्रवृत्तेः प्रागेव शब्दास्त्रिधा संसा-
रितामसंत्यज्य साक्षान्मात्रार्थवाचि भवति अव्यवहिततया नित्यम-
परोक्षतास्त्रभावमात्रे श्रोतरि बुद्धिसुत्पादयति अतः साऽपि संसा-
रिता अभिधानजा आपाततः शब्दोक्त्या न वस्तुसंस्पर्शिनी नापि श-
ब्दप्रतिपाद्या तत्प्रतिपत्तेः प्रागेव सिद्धत्वात्तत्प्रतिपादने पुरुषार्थाभा-
वात् प्रतिपिपादयिषितवाक्यार्थविरोधाच्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इतश्च पारोक्ष्यसंसारितयोरविवक्षितत्वमित्याह विरुद्धेति ॥
उद्देशनं प्रसिद्धरूपनिर्देशनम् । विरुद्धमुद्देशनम् । अनयोरिति वि-
रुद्धोद्देशनौ पदार्थौ तयोर्भावस्तत्त्वं तस्मादपि तद्वतयोर्विरुद्धरूप-
योरविवक्षितत्वमुत्तरश्लोकेनोच्यतइत्यर्थः । उद्दिश्यमानमिति ॥ तत्त्व-
मसिवाक्यगतमुद्दिश्यमानं त्वंपदार्थात्मकवस्तूद्देशेन गुणेनोद्देशन-
दशायां प्रतीयमानेन संसारित्वगुणैरान्वितं विशिष्टमाकाङ्क्षित-
पदार्थेन विधिक्षितेन सकलसंसाररहितेन संसर्गमन्वयं न प्रति-
पद्यते एवं तत्पदार्थोऽप्युद्दिश्यमानः पारोक्ष्यादिविरुद्धगुणान्वितो
नित्यापरोक्षप्रत्यगात्मना त्वंपदार्थेनान्वयं न प्रतिपद्यते तेनोभय-

दित्सिताद्वितीयात्कार्यवत्पारोक्ष्यसद्वितीयार्थः प्रतीय-
ते तथा ऽपि तु नैवासावर्थः श्रुत्या तात्पर्येण प्रतिपि-
पादयिषितः प्रागण्येतस्य प्रतीतत्वाद्वितीममर्थमाह—

तदित्येतत्पदं लोके

बह्वर्थप्रतिपादकम् ।

अपरित्यज्य पारोक्ष्य-

मभिधानीत्यमेव तत् ॥ २३ ॥

त्वमित्यपि पदं तद्व-

त्साक्षान्मात्रार्थवाचि तु ।

प्रतिपादने बुद्धिगौरवं भवति लघुना ग्रन्थेन बहुशः प्रतिपादने
बुद्धिलाघवं बुद्धिसौकर्यं भवतीत्येतत्प्रयोजकं पुनः पुनः प्रतिपादनं
न दोषायेत्यर्थः । भवत्वेवमुत्तरग्रन्थेन किं विव्रियतइत्यत आह
तत्र यद्यपीति ॥ तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यं निमित्तीकृत्य
पदद्वयेन लक्षणावृत्त्योपपादयितुमिष्टं प्रत्यगद्वयपदार्थवस्तुस्थया वृ-
त्त्या प्रतीयमानपारोक्ष्यसद्वितीयत्वयोरपि वाक्यप्रमेयत्वमाशङ्क्य प्र-
तिपिपादयिषितार्थविरोधात्तत्प्रतिपादने पुरुषार्थाभावाद्वाक्यबो-
धादर्वागपि प्रतीयमानत्वाच्च न तस्य वाक्यप्रमेयत्वमित्युत्तरश्लोका-
भ्यां प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ तदित्येतत्पदमिति ॥ तदित्येतत्पदं व्यव-
हितदेशकालत्वाद्युपाधिकं पारोक्ष्यमपरित्यज्यानुगतसामान्या-
देरभावाद्बह्वनामर्थानां पारोक्ष्यतया प्रतिपत्त्युपाधौ प्रतिपादकं
लोके दृष्टम् । तस्मात्पारोक्ष्यमभिधानीत्यमेव शब्दादापाततः प्रती-
यते न च वस्तुसंस्पर्शि भवति नापि प्रतिपिपादयिषितम् ॥ २३ ॥

तत्सिद्धिः स्यात्तु तद्धीने

हानादानविधर्मिणि ॥ २१ ॥

एवम्—

आगमाऽपायिहेतुभ्यां

धूत्वा सर्वाननात्मनः* ।

ततस्तत्त्वमसीत्येत-

दस्मादिदं निजं तमः ॥ २२ ॥

इत्यादि पुनः पुनरुच्यते† ग्रन्थलाघवाद् बुद्धिलाघवं प्रयोजकमिति । तत्र यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्यादुपा-

नात्मनः संभवतीति शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति कुत इ-
ति ॥ हानोपादानादीनां जडत्वेन स्वयं सेदुमशक्यत्वाच्चेतस्व-
भावानालिङ्गितस्वयंप्रकाशात्मनिमित्तैव तेषां सिद्धिरिति स्वयंप्र-
काशत्वमात्मनः संभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ततो वाक्यमेवान्वयव्यतिरेकसहकृतमज्ञाननिवर्तकं न त्वन्वयव्य-
तिरेकावित्युक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति ॥ तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं पूर्व-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मानात्मविवेकं कृत्वा ऽप्यवस्थितस्य पथात्सक-
लसंसारस्य कारणमज्ञानं निवर्तयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

“यदा ना तत्त्वमस्यादेर्ज्ञात्मना त्याजयेद्ब्रह्म” इत्यादिना पूर्वमप्य-
नेकधैतदुक्तमतः पुनरुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह इत्यादीति ॥ अत्य-
न्तसूक्ष्मत्वेन बुद्धावारीपयितुमशक्यार्थस्य युगपदेव बहुना ग्रन्थेन

● अनात्मनः=देहेन्द्रियादीन् ।

† पुनः पुनर्निरूप्यतइति पाठान्तरम् ॥

न्यहेतुर्न पुनर्वास्तवः कश्चिदपि संबन्ध उपपद्यते इत्या-
ह—

सम्यक्संशयमिष्यात्वे-

धीरेवेयं विभज्यते ।

हानोपादानता ऽभीषां

मोहादध्यस्यते दृशौ* ॥ २० ॥

कुतः कूटस्थात्मसिद्धिरिति चेद्यतः—

न हानं हानमात्रेण

नोदयो ऽपीयता यतः ।

मैवमाध्यासिकसंबन्धाभ्युपगमेन दीपद्वयपरिहारादित्याह तयो-
रिति ॥ सम्यगिति ॥ सम्यग्धीः संशयधीर्मिष्याधीरित्येवमादिभि-
र्धर्मैर्धीरेव विभज्यते विशेष्यते । अतस्तेषां धीधर्माणामेव हानोपा-
दानतासदसत्त्वं स्यात्तत्साक्षिण्यात्मनि मोहादनाद्यज्ञानवशादारो-
प्यते ततो न वस्तुनः सविशेषत्वं ना ऽपि संबन्धाऽभावेनात्मनो
लक्षत्वाद्यभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

बुद्ध्युपाधिसंबन्धमन्तरेणात्मनो बोधुताद्यदर्शनात्कूटस्थत्वं न
सिध्यतीति शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति कुत इति ॥ बुद्धितद्वृत्ती-
नां हानमभावस्तत्तावन्न हानमात्रेण सिध्यति तदुदयस्तत्तद्भावः
सो ऽपीयता सद्भावमात्रेण न सिध्यति यतस्तयोः सिद्धिस्तद्धीने
बुद्धितद्वृत्तिरहिते हानोपादानधर्मशून्ये साक्षिण्यध्यस्ततया तच्चै-
तन्याभासोदयात्तद्गतविकारमन्तरेण भवति ततो न कूटस्थत्वव्या-
हतिरित्यर्थः । अथ वा यत्सिद्धं तत्प्रमाणेनैव सिद्धं ततः स्वप्रकाशत्वं

आत्मनस्तु स्वरूपं त-

न्नभसः सुषिता यथा ॥ १८ ॥

बोद्धृत्वं तद्वदेवास्याः

प्रत्ययोत्पत्तिहेतुतः* ।

आत्मनस्तु स्वरूपं त-

त्तिष्ठन्तीव महीभृतः ॥ १९ ॥

तयोः कूटस्थपरिणामिनोरात्माऽनवबोध एव संब-

धारणे ये रूपे उपदिष्टे बोधप्रत्यगात्मत्वे तयोर्विशेषतो लक्षणाभि-
धानायोत्तरस्लोक इत्याह आत्मन इति ॥ तत्र तावद् बुद्ध्यात्मनोः
प्रत्यक्ते विशेषमाह बुद्धेरिति ॥ बुद्धेः प्रत्यक्त्वं देहाद्यपेक्षम् । 'य आत्मा
सर्वान्तर' इति श्रुतेरात्मनः प्रत्यक्त्वं स्वाभाविकम् । आकाशस्य सुषि-
रत्ववदित्यर्थः* ॥ १८ ॥

इदानीं तयोर्बोद्धृत्वे विशेषमाह बोद्धृत्वमिति ॥ बुद्धेर्बोद्धृत्वं बो-
धकर्तृत्वोपाधिकम्, आत्मनस्तु स्वभाव एव नान्योपाधिकमित्य-
र्थः । अत्र दृष्टान्तः, तिष्ठन्तीव महीभृत इति ॥ जङ्गमेषु प्राप्तिगति-
निवृत्त्यपेक्षया तिष्ठतेः प्रयोगो न तथा तिष्ठन्ति महीभृत इति कि-
न्तु स्वभावसिद्धाचलत्वविवक्षया, तद्वदित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु लक्ष्यलक्षणयोरात्माहंकारयोः संबोधीऽस्ति वा न वा, अ-
स्ति चेदात्मनः सविशेषत्वं, नास्ति चेन्न लक्ष्यलक्षणभाव इत्याशङ्क्य

● प्रत्ययोत्पत्तिहेतुतः । अन्तःकरणस्य तत्तद्विषयाकारेण वृत्तौ जातायां तत्र चि-
दुपरागे सत्येव बुद्धौ बोद्धृत्वादव्यवहारो भवति नेतरथा तद्वदित्यर्थः ।

† आकाशस्यावकाशदातृत्वं यथा स्वाभाविकमेवमात्मनः प्रत्यक्त्वं स्वाभाविकमे-
वेति भावः ।

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन

परिणामी स देहवत् ॥ १६ ॥

सामान्याच्च विशेषाच्च

स्वमहिम्नैव यो भवेत् ।

व्युत्थायाप्यविकारी स्या-

त्कुम्भाऽऽकाशादिवत्तु नः ॥ १७ ॥

आत्मनो बुद्धेश्च बोधप्रत्यगात्मत्वमभिहितं, तयोर-
साधारणलक्षणाभिधानार्थमाह—

बुद्धिर्यत्प्रत्यगात्मत्वं

तस्याद्देहाद्युपाश्रयात् ।

सुख्यहं दुःख्यहमिति विशेषवत्त्वे ऽपि य एवाहं दुःखी स एवाह-
निदानीं सुखीति प्रत्यभिज्ञया यदेकत्वेन प्रतीयते बाह्ययौवना-
वस्थामेदे ऽपि तदनुगतदेहवत् अनुवृत्तः स परिणामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कूटस्थस्य लक्षणं निर्दिशति सामान्याच्चेति ॥ अनुवृत्तव्यावृत्त-
साक्षित्वादहमहमित्यनुवृत्ताकारादहं सुखी अहं दुःखीति व्यावृ-
त्ताहंकाराच्च यः स्वमहिम्ना स्वभावबलाद् व्युत्थायावस्थितः, यद्वा
तस्माद् व्युत्थाय स्वमहिम्नैव स्वप्रकाशतयैव यः प्रतीयते स कूटस्थ इत्य-
र्थः । अत्र दृष्टान्तः, कुम्भाकाशादिवदिति ॥ यथा कुम्भाद्यवच्छिन्नत्वे-
नाऽवभासमानो ऽप्याकाशः कुम्भादिविकारैर्विकारवान्न भवति
स्वभावबलात्तेभ्यो व्युत्थाय व्यवस्थितस्तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं लक्ष्यलक्षणयोर्बुद्ध्यात्मनोर्लक्षणमभिहितं, मधुना तयोरसा-

यस्मादज्ञानोपादानाया एव बुद्धेर्भेदो न आत्मन-
स्तस्मादेतत्सिद्धम्—

कूटस्थबोधतो ऽद्वैतं

साक्षात्त्वं* प्रत्यगात्मनः ।

कूटस्थबोधाद्बोद्धरी धीः

स्वतो हीयं विनश्चरी ॥ १५ ॥

अथाधुना प्रकृतस्यैव परिणामिनः कूटस्थस्य च ल-
क्षणमुच्यते—

विशेषं कं चिदाश्रित्य

यत्स्वरूपं प्रतीयते ।

उत्तरश्लोकेन फलितं कथयतीत्याह यस्मादिति ॥ प्रत्यगात्मनः
कूटस्थबाधस्वभावात्सर्वधीष्वेकत्वं सर्वत्रापरोक्षस्वभावत्वं च सिद्ध-
मित्यर्थः । यद्वा साक्षात्त्वमद्वितीयत्वं द्वितीयशून्यत्वं सिद्धं कूटस्थबो-
धत्वेन द्वितीयसंबन्धायोग्यत्वादित्यर्थः । ननु बुद्धेर्बोद्धृत्वे ऽपि
द्वैतसंबन्धवदात्मनो ऽपि द्वैतसंबन्धः किं न स्यादित्याशङ्क्य मैवं तस्याः
स्वतो बोद्धृताऽभावादित्याह कूटस्थबोधादिति ॥ बुद्धेर्बोद्धृत्वं
कूटस्थबोधप्रसादादेव न स्वत इत्यर्थः । कुत एतदित्याह स्वतो ही-
ति ॥ अनित्यत्वान्न नित्यबोधात्मकत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं परिणामिना ऽहंकारेण कूटस्थात्मा लक्ष्यतइत्युक्तं, तयोर्ल-
क्षणजिज्ञासायां तदिदानीमुच्यते इत्याह अथाधुनेति ॥ तत्र ताव-
त्परिणामिलक्षणमाह विशेषमिति ॥ घटं जानामि पटं जानामि

धर्म्यविधानान्नानात्वप्रसक्तौ तदपवादार्थमाह—

धर्मधर्मित्वभेदो ऽस्याः

सो ऽपि नैवात्मनो यतः ।

प्रत्यग्न्योतिरतो ऽभिन्नं

भेदहेतोरसंभवात्* ॥ १३ ॥

भेदहेत्वसंभवं दर्शयन्नाह—

न कस्यां चिदवस्थायां

बोधप्रत्यक्षयोर्भिदा ।

व्यभिचारो ऽथवा दृष्टो

यथा ऽहंतद्विदोः सदा ॥ १४ ॥

नीत्यतिदेशादात्मा धर्मी ते च धर्माविति भेदशङ्कायां तन्निरासा-
योत्तरश्लोक इत्याह यथा बुद्धाविति ॥ धर्मधर्मित्वभेदो वेद्याया बु-
द्धेरेव प्रयुज्यते आत्मनस्त्ववेद्यस्य सिद्धान्तैकदेशिभिरभ्युपगतत्वेन
संभावितो ऽपि स भेदो न संभवतीति यतो ऽतः प्रत्यग्न्योतिरेक-
रसं भेदज्ञानसामग्र्यभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥

हेत्वसिद्धिमाशङ्गाह भेदेति ॥ बोधप्रकृत्ययोराकारभेदानुपलम्भात्त-
योरन्योन्यव्यभिचाराऽदर्शनाच्च भेदहेतुर्न संभवतीत्यर्थः । अत्र वैध-
र्म्यदृष्टान्तमाह यथाहंतद्विदोरिति ॥ यथाऽहंकारतत्साक्षिणीर्जडा-
जडत्वेन भास्यभासकत्वेन भेदः, यथा च सुषुप्त्यादौ साक्षिणि वि-
द्यमाने ऽप्यहंकारस्य व्यभिचारस्तथा न बोधप्रत्यक्षयोरित्य-
र्थः ॥ १४ ॥

बुद्धेः कूटस्थबोधप्रत्यक्षनिमित्ते बोद्धृताप्रत्यक्षे ये
त्वसाधारणे तयोर्विशेषवचनम्—

बोद्धृताकर्तृताबुद्धेः

कर्मता स्यादहन्तया ।

तयोरैक्यं यथा बुद्धौ

पूर्वयोरेवमात्मनि ॥ १२ ॥

यथा बुद्धौ पूर्वयोरेवमात्मनीत्यतिदेशेन बुद्धिसा-

न्नमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु बुद्धेर्बोद्धृत्वप्रत्यक्षे यदि प्रत्यक्चेतन्यगतबोद्धृत्वप्रत्यक्षनिमि-
त्ते स्यातां तर्हि बुद्धिगतबोद्धृत्वप्रत्यक्षयोरालम्बितबोद्धृत्वप्रत्यक्षा-
भ्यां विशेषो वाच्यः । अन्यथा हेतुहेतुमद्भावायोगादित्याशङ्क्य
बुद्धेरसाधारणे ये बोद्धृत्वप्रत्यक्षे तयोर्विशेषमाह बुद्धेरिति ॥ बो-
द्धृतेति ॥ बुद्धेर्बोद्धृता नाम विविधविषयाकारविज्ञानपरिणा-
मकर्तृत्वं न त्वात्मवत् कूटस्थबोधरूपता तस्याः प्रत्यक्षा तु अहन्त-
या अहंरूपेण व्यवधानेन* चैतन्यं प्रति कर्मता स्यात् न त्वात्मन इवा-
शेषविशेषव्यावृत्तं निरूपचरितं प्रत्यक्त्वम् । कतिपयदेहेन्द्रियादि-
विषयापेक्षया तस्याः प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । तर्हि बुद्धिगतयोर्बोद्धृ-
ताप्रत्यक्त्वयोरत्यन्तभेदवदेवमात्मनीत्याशङ्क्य नेत्याह तयोरिति ॥ बु-
द्धेरपीह बोद्धृतैव प्रत्यक्त्वं प्रतियोगिनोर्बोद्ध्याकारवाच्याकार-
योर्भेदात् भिन्नवद् व्यपदिश्यते तद्वदात्मन्यपि हि पूर्वयोर्बुद्धिगतबो-
द्धृत्वादिहेत्वोः कूटस्थबोधप्रत्यक्षयोर्न वास्तवभेद इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा बुद्धेर्बोद्धृताप्रत्यक्त्वे एवं कूटस्थबोधप्रत्यक्षयोः परस्परमात्म-

* विशिष्टरूपेण—शबलात्मतयेति यावत् ।

उक्तं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च सं-
क्षेपतः । अथ लक्ष्यलक्षणव्याख्यानायाह—

कूटस्थबोधप्रत्यक्षा-

मनिमित्तं सदात्मनः ।

बोद्धृताहन्तयोर्हेतु-

स्ताभ्यां तेनोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

र्थः । यदा त्वंपदेन त्वंशब्दः पदं यस्य स त्वंपदः तेन त्वमर्थेन वि-
शेषणादित्यर्थः ॥ १० ॥

सामानाधिकरण्यं चेत्यस्मिन् सूत्रश्लोके संक्षेपतस्तावत्पूर्वार्धो व्या-
ख्यातः । अथेदानीमुत्तरार्धव्याख्यानं क्रियतइत्याह उक्तमिति ॥
उत्तरत्रापि सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्ययोर्विशेषो व्याख्यात-
इत्यभिप्रेत्य संक्षेपत इत्युक्तम् । कूटस्थ इति ॥ गिरिशृङ्गवन्निश्चलत-
या तिष्ठतीति कूटस्थः, कूटस्थश्चासौ बोधश्चेति कूटस्थबोधः स चासौ
प्रत्यक् चेति कूटस्थबोधप्रत्यक् तस्य भावस्तत्त्वम् । तदिदं कूटस्थबोध-
प्रत्यक्षमात्मनो लक्ष्यमनिमित्तं निर्हेतुकं स्वाभाविकमत एवात्मनः
सदा ऽस्तीत्यर्थः । यद्वा सदात्मनः परमार्थस्यास्तीत्यर्थः । भवत्वेवमेता-
वता प्रकृते लक्ष्यलक्षणव्याख्याने किमायातमित्यत आह बोद्धृते-
ति ॥ प्राकृताया बुद्धेः स्वभावतो बोधशून्यायाः कूटस्थबोधो बोद्धृ-
ताया हेतुर्वहिरिवायसौ दग्धृतायास्तथा ऽऽत्मनः प्रत्यक्षं च परा-
चीनाया बुद्धेरहन्तायाः परागव्यावृत्तरूपताया हेतुः, तेन हेतु-
मलक्षणेन संबन्धेन बुद्धिगतबोद्धृताहन्ताभ्यामात्मा लक्ष्यते । तदेवं
बुद्धिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्यस्य लक्षणत्वं केवलस्य लक्ष्यत्वं चोपप-

व्यावृत्तेः स्यादवाक्यार्थः

साक्षान्नस्तत्त्वमर्थयोः ॥ ९ ॥

कुतोऽवाक्यार्थोऽवसीयतइति चेत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं
विशेषणविशेष्ययोः सामर्थ्योक्तिः—

निर्दुःखित्वं त्वमर्थस्य

तदर्थेन विशेषणात् ।

प्रत्यक्ता* च तदर्थस्य

त्वंपदेनास्य सन्निधेः ॥ १० ॥

तपारोक्ष्यस्य च व्यावृत्तेरखण्डैकरसस्य वस्तुनो वाक्यप्रतिपिपाद-
यिषितस्य पदाभ्यां† लक्षणात् वाक्यादेवास्माकमवाक्यार्थप्रतिप-
त्तिसंभवान्न तत्प्रतिपत्तेर्निर्दिध्यासनापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

नत्वेकपदस्य वाक्यस्याभावाद् बहूनां पदानामेकार्थत्वे पौनरुक्त्य-
प्रसङ्गादपुनरुक्तार्थानामखण्डार्थपर्यवसायित्वानुपपत्तेः संसर्ग एव
वाक्यार्थ इत्यादिपत्ति कुत इति ॥ अन्यव्यावृत्तिमुखेनैकार्थपर्यव-
सायिनां पदानां लक्ष्यार्थभेदेऽपि व्यवच्छेद्यभेदादपुनरुक्तार्थसंभवा-
संभवत्येव वाक्यादवाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्युत्तरश्लोकेन दर्शयतीत्याह
तत्प्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ निर्दुःखित्वमिति ॥ त्वमर्थस्य चैतन्यस्य प्रसि-
द्धत्वादुद्दिश्यमानस्य विधीयमानतत्पदार्थेनादयानन्दलक्षणेन विशे-
षणात्तद्विरुद्धदुःखित्वं निरस्यते तद्वत्परोक्षत्वेन प्रतीयमानस्य तत्प-
दार्थस्य विशेष्यवाचिना त्वंपदेन सन्निधेस्तत्पदपारोक्ष्यव्यावृत्त्या प्रत्य-
क्ता भवति तत्र कुतः पौनरुक्त्यं कुतयाखण्डार्थाऽप्रतिपत्तिरित्य-

● प्रत्यक्ता=पारोक्ष्यम् ।

† पदाभ्यां=तत्त्वंपदाभ्याम् ।

अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः संसर्गात्मकमहं ब्रह्मेति वि-
ज्ञाय तावन्निदिध्यासीत यावदवाक्यार्थात्मकः प्रत्यगा-
त्मकः प्रत्यगात्मविषयो ऽहंब्रह्मेति समभिजायते त-
स्मादेवंविज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति तन्निराकरणाये-
दमुच्यते—

सामानाधिकरण्यादे-

घटेतरखयोरिव ।

पत्तिरित्यर्थः । कुतस्तर्ह्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्यत आह अत
इति ॥ शब्दज्ञानाभ्यासजनिततृतीयज्ञानादेवावाक्यार्थप्रतिपत्ति-
रित्यर्थः । वाक्यजं ज्ञानं मोक्षसाधनमपि न भवतीत्याह
तस्मादिति ॥ सामानाधिकरण्यादेरिति ॥ यद्यपि नीलं महत्सु-
गन्धुत्पलमित्यादौ पदानां सामानाधिकरण्यस्य पदार्थानाम-
न्योन्यविशेषणविशेष्यभावस्य च संसर्गात्मकवाक्यार्थपर्यवसायित्वं
दृश्यते तथा घटाकाशो महाकाश इत्यादौ पदसामानाधिकर-
ण्यस्य पदार्थानां विशेषणविशेष्यभावस्य च पदार्थवाक्यार्थयोर्लक्ष्य-
लक्षणभावेनाखण्डार्थपर्यवसायित्वं न दृश्यते तथापि घटविशिष्टा-
काशस्तदनवच्छिन्नाकाशयोः परस्परसंसर्गविरोधात् अविरोधाय
घटाकाशे परिच्छिन्नत्वांशं[†] महाकाशे च महत्त्वधर्मं व्यावर्त्य ल-
क्षणया ऽऽकाशस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वं तत्र पदानां दृष्टमेवं तत्त्व-
मस्यादियाक्यगतपदसामानाधिकरण्यात् तत्त्वमर्थयोर्विशेषणवि-
शेष्यभावाच्च संसर्गप्राप्तौ विरोधात् त्वमर्थगतदुःखित्वस्य तदर्थग-

● घटावच्छिन्नाकाशेत्यर्थः ।

† भवच्छेदकांशं, घटादिरूपमित्यर्थः ।

‘सन्न ज्ञातो भवेत्तत’ इत्युक्तमधस्तनेन श्लोकेन, की
ऽसौ सन्न ज्ञात इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपप्रतिपादनायाह—

प्रमित्सायां य आभाति

स्वयं मातृप्रमाणयोः ।

स्वमहिम्ना* च यः सिद्धः

सो ऽज्ञातार्थो ऽवसीयताम् ॥ ८ ॥

अत्र के चिदाहुर्नित्यत्विज्जिह्वा वाक्यं लौकिकं वै-
दिकं वा तत्सर्वं संसर्गात्मकमेव वाक्यार्थं गमयति ।

नाभावविलक्षणभावरूपाज्ञानेनावृत इत्याह अज्ञात एवेति ॥
ननु सर्वस्याज्ञातत्वे तद्विषयप्रमाणेन विना तन्निवृत्त्यसंभवादात्म-
वत्प्रमेयत्वं सर्वस्य प्रसज्यतइत्याशङ्क्य सर्वविशेषानुगतसद्भावस्यैवा-
ज्ञातत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्यैवेत्याह एकेनैवेति ॥ ७ ॥

भवत्वेवंभूतमज्ञानं तस्य कथं प्रतीतिरित्यत आह प्रमित्साया-
मिति ॥ पदार्थानां प्रमित्सादृशायां य, प्रमातृप्रमाणयोः प्रमातरि
प्रमाणे च स्फुरति प्रमाता स्फुरति, स्फुरति प्रमाणमिति स्फुर-
णात्मना यो ऽवभासते तदभावा† च तदभावसाक्षितया सुषुप्त्यादौ
स्वभावादेव स्फुरति सो ऽयमज्ञातार्थः । तेन च स्वतःसिद्धसाक्षिचै-
तन्यसिद्धमज्ञानं प्रमाणनिवर्त्यस्य प्रमाणसिद्धत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्याद्वाक्यार्थतां प्रतिपद्यतइति यदुक्तं तदयुक्त-
मुपायान्तराद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेरित्याक्षिपति अत्र के चिदाहुर्नि-
ति ॥ शब्दस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वस्वाभाव्यान् तेनाऽवाक्यार्थप्रति-

* प्रकाशान्तराऽनधीनप्रकाशरूपेणेत्यर्थः ।

† प्रमित्साऽभावदृशायामित्यर्थः ।

अज्ञात एव सर्वो ऽर्थः

प्राग्यतो बुद्धिजन्मनः ।

एकेनैव सता संश्व*

सन्न ज्ञातो भवेत्ततः ॥ ७ ॥

गतमित्यत आह एकेनैवेति ॥ नामरूपात्मकप्रपञ्चलक्षणः सर्वो-
ऽर्थः प्रलयद्वय सुषुप्तावज्ञातसन्मात्राऽवशेषं प्रलीयते ततश्च प्रबो-
धसमये पुनरुद्भवतीति हि वेदान्तसिद्धान्तः । “यदा सुषुप्तः स्वप्ने
न कं च न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैतं वाक् स-
र्वैर्नामभिः सहाप्येती”त्यारभ्य “स यदा प्रतिबुध्यते यथा ऽग्ने-
र्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः
सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोक”
इति स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणात् । कल्पितस्य च द्वैतस्य
शुक्तिरजतादेरिव प्रतिभासमात्रशरीरस्य प्रतिभासदृशायां स्वक-
ल्पनाधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेण स्वरूपेणावस्थानासंभवाच्च । तथा च
सुषुप्तिदशायामेकेनैव सता सर्वस्य सत्त्वं स एव च सन्ननादेर-
ज्ञानस्य विषयाकाङ्क्षभावस्य विषयस्ततो ऽन्यस्य तत्कल्पितस्य
तद्विषयत्वानुपपत्तेस्ततः सन्नेव सुषुप्तावज्ञात इत्यात्मैकविषयत्व-
मज्ञानस्य नापगतमित्यर्थः । यदा जाग्रद्दशायामपि सर्वार्थो घ-
टपटादिलक्षणः स्वबुद्धिजन्मनः प्रागज्ञात इत्यर्थस्य संप्रतिपन्नत्वा-
दर्थस्य च ज्ञातत्वे पश्चात्तद्विषयज्ञानोदयाऽयोगात्, ज्ञानानुदयस-
द्भावे चार्थस्य व्यवहार्यताऽसंभवात्, सामान्याकारेण ज्ञातत्वेऽप्य-
ज्ञाताकारस्य ज्ञातत्वाऽयोगा, दज्ञाताकारस्य चानुवादायोगात्, ज्ञा-

‘ज्ञात्मना त्याजयेद्द्वयं’ इत्युपश्रुत्याह कश्चिन्मिथ्या-
ज्ञानव्यतिरेकेणात्माऽनवबोधस्याऽभावात् किं वाक्येन
निवर्त्यते । अज्ञानं हि नाम ज्ञानाभावः, तस्य चाऽव-
स्तुत्वाभाव्यात्कृतः संसारकारणत्वम् । न ह्यस-
तः सज्जन्मेष्यते । “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति क-
थमसतः सज्जायते” इति श्रुतेरित्यत्रोच्यते—

ज्ञानं तद्भेदसंविद्, भेदप्रमितिफलम् । “एकधैवानुद्गृह्य”मित्यादिना
च साक्षिणि वाक्यतात्पर्यविषये भेदाभावः श्रूयते । तस्मादिदं विवेक-
विज्ञानं भेदशून्ये वस्तुनि भेदज्ञानत्वादविद्याकार्यं भ्रमरूपं, ततश्च
तत्र वाक्यजन्यं तस्माद्वाक्यं ज्ञानात्मना ऽद्वितीयबोधाकारवृत्तिहा-
रेण ज्ञात्मतावन्मात्रतया सकार्यमेतद्ज्ञानं त्याजयेत् निवर्तयतीत्ये-
तदाह भेदसंविदिति ॥ ६ ॥

अनाद्यग्रहणव्यतिरेकेण भावरूपा ऽनाद्यविद्या न विद्यतइति
चोद्यान्तरमुत्थापयति ज्ञात्मनेति ॥ अनर्थहेतुतया निवर्तनीयत्व-
मप्यात्माऽज्ञानस्याऽसिद्धमित्याह तस्य चेति ॥ एतदुत्तरत्वेन श्लोकम-
वतारयति अत्रोच्यतइति ॥ धर्मिग्रहणप्रतियोगिस्मरणलक्षणबुद्धिज-
न्मनः प्रागेव सुषुप्त्यवस्थायां सर्वार्थविषयमज्ञानमनुभूयते । एता-
वन्तकालं न किं चिदज्ञासिषमित्युत्थितस्य परामर्शदर्शनादननुभूते
च तदयोगात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानं विना ज्ञानाभावस्यानुभ-
वितुमशक्यत्वात् । उत्थितस्य च ज्ञानाभावानुमानस्य लिङ्गा-
भावात् । स्मरणाभावस्य चानैकान्तिकत्वेनाऽलिङ्गत्वात् भावरूप-
मज्ञानमित्यर्थः ॥

तर्ह्यज्ञानस्य सर्वार्थविषयत्वाङ्गीकारादात्मैकविषयत्वं पूर्वोक्तमप-

अत्रापि चोदयन्ति सांख्याः । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि-
ष्वनात्मस्वात्मेति निस्संधिवन्धनं मिथ्याज्ञानं तन्निब-
न्धनो ह्यात्मनो ऽनेकानर्थसम्बन्धस्तस्य चाऽन्वयव्यतिरे-
काभ्यामेव निरस्तत्वान्निर्विषयं तत्त्वमस्यादिवाक्यं
प्राप्तम् । तस्माद्वाक्यस्य चैष महिमा यो ऽयमात्मा-
नात्मनोर्विभाग इति* । तन्निराकरणायेदमुच्यते—

भेदसंविदिदं ज्ञानं

भेदाभावश्च साक्षिणि ।

कार्यमेतद्विद्याया

ज्ञात्मना त्याजयेद्वचः ॥ ६ ॥

त्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्माऽनात्मविवेके सत्यप्यज्ञाननिवृत्तये वाक्यं प्रवर्तते इत्युक्तं
तस्मिन्नर्थे सांख्यानां चोद्यमुत्थापयति अत्रेति ॥ निःसंधिवन्ध-
नमिति ॥ अहमित्येक्यप्रातिपदिकार्यत्वेन ज्ञानं तदेव मिथ्याविष-
यत्वामिथ्याज्ञानं तदेव चाज्ञानं नान्यदनाद्यस्तीत्यर्थः । अन-
र्थहेतुतया प्रसिद्धमज्ञानमन्यदस्तीत्यत आह तन्निबन्धन इति ॥
अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह तस्य चेति ॥ अतो निर्विषयत्व-
परिहारायान्वयव्यतिरेकाभ्यां सहितस्य मिथ्याज्ञाननिरसनेना-
त्मानात्मविवेककरणं वाक्यस्य कृत्यं नानाद्यज्ञाननिरसनमि-
त्याह तस्मादिति ॥ इदानीमेतदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति त-
न्निराकरणायेति ॥ भेदसंविदिति ॥ यदिदमात्मानात्मविवेकवि-

तथा च वाक्यस्यात्मानात्मनोर्विवेचनमेव फलं नाज्ञाननिवृत्तिरिति भावः ।

शमादिसाधनः पश्ये-

दात्मन्यात्मानमञ्जसा ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

त्यक्त्वा युष्मद्दशप्रतः ॥ ४ ॥

युष्मदर्थे परित्यक्ते

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः श्रुतिः ।

वीक्षापन्नस्य कोऽस्मीति

तत्त्वमित्याह सौहृदात् ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिरुपपादितेत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति यत आह-
ति ॥ शमादीति ॥ “शान्तो दान्त उपरतस्त्रितुः समाहितो भू-
त्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये”दित्यादिवाक्ये ज्ञानस्य विधेयत्वात् य-
त्पश्येत्तच्छान्त्यादिगुणयुक्तो भूत्वेति ज्ञानसाधने विधेः पर्यवसाना-
त् “श्रोतव्यो मन्तव्य” इति च विधानात् श्रवणादेर्दृष्टोपायत्वे ऽपि
नियमादृष्टविशिष्टतया ज्ञानसाधनत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् एवं विशि-
ष्टाधिकारिणः संभवान्नोक्तदोष इत्यर्थः । केनोपायेनेत्यत आह
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ॥ ४ ॥

ननु किमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाक्यनिरपेक्षाभ्यामात्मदर्शनमिति
नेत्याह युष्मदर्थेति ॥ युष्मदि अहंकर्तुरिदमंशप्रभृति देहेन्द्रियादि-
पर्यन्ते पूर्वाध्यायोक्तहेतुभिरनात्मकतया परित्यक्ते सत्यद्वितीयपर-
मानन्दस्वरूपस्यात्मनो ऽनाद्यज्ञानव्यवहितत्वात्की ऽहमित्यनिर्धारि-
तासाधारणात्मस्वभावतया पर्यालोचनासमाकुलस्याधिकारिणो
मातृकत्वा श्रुतिस्त्वं तदेवाऽस्मीति सौहृदादज्ञाननिरसनायाहे-

युष्मत्=युष्मदर्थम् । देहेन्द्रियादिदृश्यम् ।

कार्यप्रतिपत्तौ पूर्वाध्यायेनान्वयव्यतिरेकलक्षणो न्या-
यः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वको ऽभिहितः किमयं विधिपरि-
प्रापितः किं वा स्वरसत एवात्र पुमान् प्रवर्तत इति ।
किं चातः, शृणु । यद्यात्मवस्तुसाक्षात्करणाय विधिप्रा-
पितो ऽयं न्यायस्तदा ऽवश्यमात्मवस्तुसाक्षात्करणाय
व्यावृत्तशुभाशुभकर्मराशि*रेकाग्रमना अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां यथोक्ताभ्यामात्मदर्शनं करोति, अपरिसमा-
प्यात्मदर्शनं ततः प्रच्यवमान आरूढपतितो भवति ।
यदि पुनर्यदृच्छातः प्रवर्तते तदा न कश्चिद्दोषः[†] इति
विधिपरिप्रापित इति ब्रूमः । यत आह—

न्यायाच्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य न प्रमितिजनकत्वम् । अतस्तद्व्याख्या-
नाय सूत्रोपन्यासो व्यर्थ इत्याशयवान् कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते इत्याह
अस्मिन्नित्यादिना ॥ वाक्यार्थज्ञानसाधनविषयायाः प्रवृत्तेर्विधिप्रयुक्त-
त्वे दोषमाह यद्यात्मवस्त्विति ॥ यावदसंभावनाविपरीतभावनार-
हितफलपर्यन्तज्ञानोत्पत्तिस्तावदधिकारिणा सुसुक्ष्मा ज्ञानसाधना-
न्ववश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । नन्वनुष्ठानमात्रमेवालं किमिति फलपर्य-
न्तमनुष्ठानमित्यत आह अपरिसमाप्येति ॥ विध्यतिलङ्घनाप्रत्यवायी
स्यादित्यर्थः । रागप्रयुक्तत्वे कश्चिदपि दोषो नास्तीत्याह यदि पुनर्य-
दृच्छात इति ॥ रागत इत्यर्थः । ज्ञानसाधनविषया प्रवृत्तिर्विधिप्रयुक्तै-
वेति पक्षं स्वीकुर्वन्परिहरति विधीति ॥ विधिं विना ऽपि श्रवणादौ

* निष्कामकर्मानुष्ठानभोगाभ्यां कृतनिखिलसंन्यास इत्यर्थः ।

† विधिप्रयुक्तत्वाभावादेव न तदुल्लङ्घनरूपो दोष इत्यर्थः ।

एवं कृतान्वयव्यतिरेकी वाक्याद्देवाऽवाक्यार्थं * प्रति-
पद्यतइत्युक्तम् । अतस्तद्याख्यानाय सूत्रोपन्यासः—

सामानाधिकरण्यं च

विशेषणविशेष्यता ।

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः

पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ ३ ॥

अस्मिन् सूत्रे उपन्यस्ते कश्चिच्चोदयति, योऽयं वा-

कश्चेति वाक्यार्थो द्विविध एव दृश्यते न तु तदतिरिक्ताखण्डैकर-
सतालवणो वर्तते तत्कथं तदभिप्रायेणावाक्यार्थतां प्रतिपद्यतइ-
त्युच्यतइत्याशङ्क्य तत्प्रतिपादयितुं प्रतिपत्तिसौकर्याय प्रथमं ताव-
दुत्तरश्लोकः सूत्रस्यानीय उपन्यस्त इत्याह एवमिति ॥ सामानाधि-
करण्यं चेति ॥ तत्त्वमस्यादिमहावाक्यस्यपदधर्मः सामानाधिक-
रण्यं प्रथमं भवति, सति च तस्मिन् सामानाधिकरण्ये वाच्यपदार्थयोः
परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः स्यात्, सति च तस्मिन् विरो-
धस्फूर्त्ता वाच्यपदार्थयोर्वाक्यतात्पर्यविषयस्य च प्रत्यगात्मनो ल-
क्ष्यलक्षणसम्बन्धः, एवं च यथाक्रमेण पदतदर्थप्रत्यगात्मनां सामा-
नाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणसम्बन्धश्च भवतीत्य-
र्थः ॥ ३ ॥

नन्वज्ञाननिवृत्तेर्दृष्टफलत्वात्तत्साधनज्ञानस्याविधेयत्वात् ज्ञानं
प्रति च श्रवणादेरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाधनत्वात् ज्ञानार्थितामात्रेण
यस्य कस्य विहिधिं विनाऽपि श्रवणादौ प्रवृत्त्युपपत्तेः शास्त्रीयस्य
विशिष्टाधिकारिणोऽभावाद्“दधिकारिणः प्रमितिजनको वेद्” इति

यदैव तदर्थं त्वमर्थे ऽवैति तदैव वाक्यार्थतां प्रतिप-
द्यते गीर्भनसोः स्मृतिं न प्रतिपद्यतइति । कुत एत-
दध्यवसीयते । यस्मात्—

तत्पदं प्रकृतार्थं स्या-

त्वंपदं प्रत्यगात्मनि* ।

नीलोत्पलवदेताभ्यां

दुःख्यनात्मत्ववारणे ॥ २ ॥

उक्तमर्थं कीर्तयन् तद्धेतुत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति यदैवे-
ति ॥ यस्मिन्नेव क्षणे तदर्थं तत्पदस्यार्थमद्वितीयानन्दं ब्रह्म त्वमर्थं
त्वंपदस्यार्थं बुद्ध्यादिसाक्षिणि परिशोधिते अवैति जानाति त-
त्वंपदयोरैक्यं प्रतिपद्यते तदैव तस्मिन्नेव क्षणे देशकालसाधना-
न्तरनिरपेक्षामवाक्यार्थतां भेदसंसर्गवाक्यार्थविलक्षणासखण्डैकरस-
तां प्रतिपद्य सर्वव्यवहारातीतो भवतीत्यत्र को हेतुरित्यर्थः । 'तत्त्व-
मसि' वाक्ये तत्पदं विधिक्षितप्रकृताद्वितीयब्रह्मपरं त्वंपदं चोद्दि-
श्यमाने प्रत्यगात्मनि वर्तते । ततश्चैताभ्यां हाभ्यामन्योन्यनियम्यनि-
यामकतया ऽवस्थिताभ्यां विधिक्षितब्रह्मभावादेव प्रत्यगात्मनि
दुःखित्वमनात्मनो बाधितत्वाच्च ब्रह्मणो ऽनात्मत्वं च व्यावर्तते ।
यथा नीलसुत्पलमित्युक्ते उत्पलस्यानीलत्वं नीलस्यानुत्पलत्वं च
व्यावर्तते न तत्र देशकालसाधनान्तराद्यपेक्षा तद्वदिहापीत्याह
तत्पदमिति ॥ २ ॥

लोके गामानय दण्डेनेति भिन्नविभक्तिनिर्दिष्टानामन्वयलक्षणो
भेदो वाक्यार्थो नीलसुत्पलमित्यभिन्नविभक्तिनिर्दिष्टानां संसर्गात्म-

तत्र यथोक्तेन प्रकारेण तत्त्वमस्यादिवाक्योपनिविष्ट-
पदपदार्थयोः* कृतान्वयव्यतिरेकः—

यदा ना तत्त्वमस्यादे-

ब्रह्मास्मीत्यवगच्छति ।

प्रध्वस्ताहंममो नैति

तदा गोर्मनसोः सृतिम् ॥ १ ॥

नुग्राहकतया स्नातन्त्येषानिश्चायकत्वाद्वाक्यादेव सम्यग्ज्ञानद्वारेण
तदपनीद इति भावः । अवधारणेनानुमानादिप्रमाणान्तरं व्याव-
र्तयति । ननु तर्ह्ययमेवाध्याय आरभ्यतां किमतीतेन द्विती-
याध्यायेनेत्यत आह तत्पदेति ॥ तस्मिन्वाक्ये यानि पदानि
ये च पदार्थास्तानि प्रसिद्धिलक्षणागुणवृत्तिभिस्तांश्चतुर्विधान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामभिजानत एव भवति वाक्यार्थज्ञानमतस्तत्प्रतिपाद-
को द्वितीयोऽध्यायोऽस्याध्यायस्य हेतुरतोऽनन्तरं हेतुमतोऽस्या-
रम्भ उपपन्न इति भावः । यदा वाक्यादेव चेत्तदपनीदो वाक्यमेवो-
च्यतां किं तत्र पदार्थनिरूपणेन वक्ष्यमाणेनेति । तत आह त-
त्पदेति ॥ एवं सप्रयोजनत्वादनवगतार्थत्वाच्चाध्यायारम्भमुप-
संहरति अत इति ॥ चिकीर्षितव्याख्यानप्रयोजनप्रदर्शनप-
रमुत्तरश्लोकसधिकारिविशेषाकाङ्क्षां पूरयन्नवतारयति तत्रेति ॥ यदा
नैति ॥ ना, पुरुषः प्रध्वस्ताहंममः, शोधिततत्त्वंपदार्थो भूत्वा तत्त्व-
मस्यादिवाक्या“दृष्टमस्मि परं ब्रह्मे”ति वाक्यार्थमवगच्छति तदा
गोर्मनसोर्वाङ्मनसयोः सृतिं नैति न प्रतिपद्यते सर्वव्यवहारातीतो
भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

व रज्ज्वाः । तस्मात्तदपनुत्तौ द्वैतानर्थाभावः । तद-
पनोदश्च वाक्यादेव तत्पदपदार्थाभिन्नस्य, अतो वा-
क्यव्याख्यानायाध्याय* आरभ्यते ॥

साक्षिण्यध्यासलक्षणसंबन्धमन्तरेण च तद्भास्यत्वायोगात् । भा-
स्यभासकं द्विभागस्योक्तन्यायेनात्मसंबन्धज्ञानमात्रनिमित्तत्वात् ।
लोके ऽपि यद्यदधीनसत्ताप्रतीतिकं तत्तस्मिन्नेवाऽध्यस्तं दृष्टं यथा
रज्ज्वाः सर्पात्मता रज्ज्वामेवाध्यस्ता तद्वदात्माधीनसत्ताप्रतीति-
कमज्ञानमात्मन्येवाध्यस्तमित्यर्थः । यदुक्तं “माश्रयाश्रयिभावस्य भे-
दगर्भत्वाद्वितीये ब्रह्मणि नाश्रयमुपपन्न” इति तदपि निरस्यति
अज्ञानमात्रेति ॥ परमार्थतो ऽद्वितीयत्वे ऽपि स्वस्मिन्नध्यस्ताज्ञान-
मात्रनिमित्तत्वादाश्रयाश्रयित्वविभागस्य रज्ज्वाः सर्पात्मतावत् त-
स्याज्ञानाश्रयत्वाविरोध इत्यर्थः । यदुक्तं “ज्ञानप्रकृतित्वादसङ्गत्वा-
न्नित्यमुक्तत्वाच्चात्मनो ऽज्ञानमनुपपन्न”मिति । तदपि निराचष्टे
अज्ञानमात्रेति ॥ रज्जुसर्पयोः प्रकृतिविकारविभागस्यैव अज्ञानात्म-
नोः प्रकृतिविकारविभागस्याज्ञानमात्रनिमित्तत्वाद् ज्ञानप्रकृतित्वे-
नैवाज्ञानाश्रयत्वमात्मनः संभवति । असङ्गत्वनित्यमुक्तत्वादेव वास्त-
वस्वभावस्याज्ञानमात्रशरीरेण संबन्धादिविभागेनाविरोधात् तद्व-
दतएवात्मन्यज्ञानमिति भावः । एवं सर्वविभागानर्थनिदान-
मज्ञानमतस्तन्निवृत्तये तृतीयाध्यायारम्भ उपपन्न इत्यभिप्रेत्याप-
संहरति तस्मादिति ॥ भवत्वेवं तथापि द्वितीयाध्यायोक्तयु-
क्तिभिरेव द्वैतस्य मिथ्यात्वावधारणात् आत्मनस्तदधिष्ठानस्य स-
त्यतया ऽधिगतत्वात्तत एवानर्थद्वैतस्य नित्यनिवृत्त्युपपत्तेः किं
वाक्यव्याख्यानेनेति तच्चाह तदपनोदश्चेति ॥ युक्तीनां प्रमाणा-

नन्वात्मनोऽपि ज्ञानस्वरूपत्वादनन्यत्वाच्च* ज्ञानप्र-
कृतित्वादिभ्यो हेतुभ्यो नैवाज्ञानं घटते । घटतएव ।
कथम् । अज्ञानमात्रनिमित्तत्वात्तद्विभागस्य, सर्पात्मते-

उक्तमेवार्थं हेत्वन्तरावष्टभेनाक्षिपति नन्वात्मनोऽपीति ॥
ज्ञानाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयोरिव परस्परविरुद्धस्वभावत्वाद्, ज्ञान-
नस्वभावस्याऽऽत्मनो नाऽज्ञानाश्रयत्वं, तदाश्रयत्वे तन्निर्यतकत्वा-
योगात्, तथा ऽऽश्रयाऽऽश्रयिभावस्य भेदगर्भत्वाद्वितीये चा-
त्मनि तदयोगात्, अज्ञाननिवर्तकप्रमाणज्ञानकारणत्वाच्चात्मन-
स्तन्ननिवर्तकपुष्कलकारणवतः सवितुरिवान्यकाराश्रयत्वस्यासम्भवा-
त्, असङ्गत्वमित्यमुक्तत्वादिभ्यश्च हेतुभ्यो नाऽज्ञानाश्रयत्वसंभव-
इत्यर्थः । समाधत्ते घटतइति ॥ पूर्वोक्तेषु हेतुषु जीवन्तु समाधानं
दुर्वटमित्याक्षिपति कथमिति ॥ तत्र ज्ञानस्वभावत्वज्ञानप्रकृतिक-
त्वादीनां दूषणानां सर्वैरपि समाधातुं शक्यत्वात्तान्युपेक्ष्या-
नन्यत्वादित्येतत्समाधत्ते अज्ञानमात्रनिमित्तत्वात्तद्विभागस्येति ॥
यदा सर्वेषामपि दूषणानां समाधानत्वेनाऽयमेव ग्रन्थो योज-
यितुं शक्यते । तथा हि । तत्र तावद्यदुक्तं ज्ञानस्वभावत्वा-
दात्मनोऽज्ञानं नोपपद्यते विरोधादिति तत्र किं प्रमाणं
ज्ञानस्वभावत्वं किं वा ऽनादिनिधनसाक्षिचैतन्यस्वभावत्वमि-
ति विकल्प्याद्यं प्रत्याह अज्ञानमात्रेति ॥ तस्य प्रमादप्रमेयप्रमि-
तिलक्षणविभागघटितस्वभावस्य प्रमाणज्ञानस्याज्ञानमात्रनिमित्त-
त्वेनानादिसिद्धात्मस्वभावत्वासंभवात् । न हि कल्पितमकल्पितस्य
स्वभावः सर्पात्मतेव रज्ज्वा इत्यर्थः । द्वितीयमपि प्रत्याह अज्ञान-
मात्रेति ॥ साक्षिचैतन्यस्याज्ञानस्य च भास्यभासकत्वेनाविरोधात्

* सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः ।

चाज्ञानकार्यत्वं, कूटस्यात्मस्वाभाव्यात् । अज्ञानानपे-
क्षस्य चात्मनः स्वत एव स्वरूपसिद्ध्यर्थ्युक्तमात्मन एवा-
ज्ञत्वम् । किंविषयं पुनस्तदात्मनो ऽज्ञान, मात्मविषय-
मिति ब्रूमः ।

ज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं नोपपद्यत इत्यत आह ज्ञानप्राप्तेऽस्ति ॥
तत्र हेतुस्तस्येति ॥ अविद्यातत्कार्यान्तःकरणादिवृत्तिषु प्रमाणाप्र-
माणरूपचैतन्याभासहेतुत्वेन ज्ञानकारित्वादात्मान इत्यर्थः । अना-
त्मन इवाज्ञानकार्यत्वलक्षणदोषोपि नास्तीत्याह न चाज्ञानकार्य-
त्वमिति ॥ तस्याकार्यत्वसुभयवादिसंमतमिति भावः ॥ यच्चोक्तं तद-
नपेक्षस्य तस्य निःस्वभावत्वादिति तदप्यत्र नास्तीत्याह अज्ञानान-
पेक्षस्य चेति ॥ अज्ञानस्य जडत्वात्तत्साधको ऽजडबोधस्वभाव आ-
त्मा तदन्तर्गताकारनिरपेक्षाकारः सिद्ध इत्यर्थः । भवत्वेवमात्मनो
ऽज्ञानाश्रयत्वं तद्विषयत्वं तु न युक्तं ज्ञानेच्छादीनां लोके भिन्ना श्रय-
विषयत्वदर्शनात्, प्रतीयमानाकारिणा ज्ञानं प्रत्याश्रयत्वमप्रतीयमाना-
कारेण विषयत्वमित्याकारभेदस्यैकस्मिन्नेकरसे वस्तुन्यसंभवाच्चेत्या-
क्षिपति किंविषयमिति ॥ समाधत्ते आत्मविषयमिति ॥ माम-
हं जानामि मामहं न जानामीति च ज्ञानाज्ञानयोरैकाश्रयविषय-
त्वस्यापि लोके दर्शनादहमिति साधारणाकारेण प्रतीयमानाकार-
स्याप्यात्मनो ऽद्वितीयानन्दाकारेणाप्रतीयमानस्यानुभवसिद्धत्वात्, अ-
हं मनुष्य इति विश्रमे ऽहमिति साधारणाकारेण प्रतीयमानस्य देह-
व्यतिरिक्तासाधारणस्वभावेनाप्रतीयमानत्वस्य परैरप्यभ्युपेयत्वाद-
ज्ञानस्यैकाश्रयविषयतायां न कश्चिद्दोष इति भावः ॥

एवं तावन्नाऽनात्मनोऽज्ञानित्वं नापि तद्विषय-
मज्ञानं पारिशेष्यादात्मन एवास्त्वज्ञानं तस्याज्ञोऽस्मी-
त्यनुभवदर्शनात् । “सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि
नात्मवदि”ति श्रुतेः । न चात्मनोऽज्ञानस्वरूपता त-
स्य चैतन्यमात्रत्वाभावात्तिशयश्च संभवति ज्ञानपरि-
लोपो ज्ञानप्राप्तेश्च संभवस्तस्य ज्ञानकारित्वात् । न

एतेभ्य इति ॥ विषयस्याप्याश्रयवदज्ञानस्वरूपघटकत्वाद् अज्ञानात्म-
कस्य चानात्मनोऽज्ञानवदेव तद्विषयत्वेन घटकत्वायोगात्, तमसी-
य तमोऽन्तरस्य तत्रातिशयत्वाभावादज्ञानं विनापि तदवभासक-
ज्ञानानुदयादेव तदनवभाससिद्धेरज्ञानकार्यत्वादेव तस्य रूप्यादि-
वदज्ञाननिवर्तकसम्यग्ज्ञानविषयत्वायोगात्पूर्वमेवाश्रयविषयघटितत-
या सिद्धादज्ञानात्केतस्यतः पूर्वसिद्धस्य विषयभावायोगात्, सम्यग्ज्ञान-
निरसनीयाकारातिरिक्ताज्ञानविषयत्वयोग्याकारान्तरासंभवाच्च
नानात्मविषयमज्ञानं संभवतीत्यर्थः ॥

परिशेषादात्माश्रयमात्मविषयं चाज्ञानं सिद्धमित्युपसंहरति एवं
तावदिति ॥ अनुभवसिद्धं चैतदित्याह तस्येति ॥ आगमोऽप्यत्र प्र-
माणमित्याह सोऽहमिति ॥ अनात्मनोऽज्ञानाश्रयविषयत्वयोरभि-
हितदोषाणामात्मन्यसंभवादप्येवमेवाभ्युपेयमित्याह न चेति ॥
आत्मनश्चेतनत्वेनानात्मवदज्ञानस्वरूपत्वाभावादज्ञानाश्रयत्वं सं-
भवतीत्यर्थः । अज्ञानजन्योऽतिशयोऽप्यात्मनि संभवतीत्याह अ-
तिशयश्चेति ॥ स्वयंप्रकाशत्वान्नित्यशुद्धबुद्धाद्वितीयाकारिण प्राप्तप्र-
काशस्याप्रकाशत्वं तद्विपरीतस्फुरणं च ज्ञानविपरिलोपः सोऽप्य-
तिशय आत्मनि संभवतीत्यर्थः । तथापि तस्य कूटस्थत्वादागन्तुकम-

कमतिशयं जनयेत् । न च तत्र ज्ञानप्राप्तिरस्ति येन
तत्प्रतिषेधात्मकमज्ञानं स्यात् । अनात्मनश्चाज्ञानप्रसूत-
त्वात् । न हि पूर्वसिद्धं स ततो लब्धात्मलाभस्य सेत्स्यत
आश्रयस्या*अयि संभवति । तदनपेक्षस्य च तस्य निःस्व-
भावत्वात् । एतेभ्य एव हेतुभ्यो नानात्मविषयमज्ञानं
संभवतीति ग्राह्यम् ॥

यविपर्यासाश्रयत्वाददर्शनादप्यनात्मनो घटादिवन्नाज्ञानाश्रयत्वमि-
त्याह संभवदपीति ॥ अनात्मनो जडस्वभावत्वात्संशयविपर्यासाद्य-
तिशयानाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ अज्ञानसम्यग्ज्ञानयोरेकाधिकरणत्व-
नियमात्सम्यग्ज्ञानानधिकरणस्यानात्मनो नाज्ञानाधिकरणत्वसं-
भव इत्याह न च तचेति ॥ अज्ञानकार्यत्वादप्यनात्मनो न
तदाश्रयत्वमित्याह अनात्मनश्चेति । अज्ञानस्य स्वभावपर्यालोचना-
यामपि न तस्याहङ्काराद्यनात्माश्रयत्वं युक्तमित्याह न हीति ॥
कारणतया पूर्वसिद्धमज्ञानं तत एवाज्ञानात्मव्यात्मकस्याहङ्कारादेस्त-
देवाज्ञानमाश्रित्य सेत्स्यतः स्वाश्रयत्वेनाभिमतस्याश्रयि न भवति,
तेनाश्रयेणाश्रयि न भवितुमर्हति । कार्योदयाग्रागेव तस्याश्रयतयैव
सिद्धत्वादित्यर्थः । यद्वा पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चयति न हीति ॥ कारणत-
या पूर्वसिद्धस्याज्ञानस्य तत्र लब्धात्मलाभत्वाद्नात्माश्रयस्य कारणस्य
कार्याश्रयत्वमनुपपन्नमिति । किं चाधेयाकारनिरपेक्षाकारान्तरे-
णाधारस्याधारता दृष्टा, न चेहाज्ञानानपेक्षस्यानात्मन आकारान्त-
रमस्ति येनाज्ञानाश्रयत्वमुपपद्येतेत्याह तदनपेक्षस्य चेति ॥ ननु
सा भूदज्ञानस्यानात्मा आश्रयः, विषयस्तु किं न स्यादित्यत आह

दृष्ट्यात्मनोर्नीनारेणाज्ञानं संबन्धोऽन्यत्र चेदनापरि-
प्रापितात् यथे“यमेव ऋगग्निः सामे”*ति । तच्चाज्ञानं
स्वात्ममात्रनिमित्तं न संभवतीति कस्य चित्कस्मिंश्चिद्वि-
षये भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । इह च पदार्थद्वयं निर्द्धारित-
मात्माऽनात्मा च । तत्राऽनात्मनस्तावन्नाऽज्ञानेना-
ऽभिसंबन्धः । तस्य हि स्वरूपमेवाज्ञानं, न हि स्वतो
ऽज्ञानस्याज्ञानं घटते संभवदप्यज्ञानस्वभावेऽज्ञानं

भावः । अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरज्ञानव्यतिरेकेणापि सम्बन्धो दृ-
श्यतइत्याशङ्काह अन्यत्रेति ॥ निवर्त्याज्ञानस्य निवर्तकज्ञानेन
समानाश्रयविषयत्वनियमस्येदं रजतमियं शुक्तिरित्यादौ दर्श-
नाद् इहापि ब्रह्मज्ञानेनात्माज्ञानस्य समानाश्रयविषयत्वं द-
र्शनीयमिति तत्साधनायोपक्रमते तच्चाज्ञानमिति ॥ अज्ञानं
स्वमत्ताप्रतीत्योः स्वयमेव प्रयोजकं न भवति, नित्यपरतन्त्रत्वात् ।
तस्मात्तस्याश्रयविषयो निरूप्यमाणो ज्ञानेन समानाश्रयविषयत्वे
एव भविष्यत इति भावः । तावता कथमेकाश्रयविषयत्वमित्यत आ-
ह इह चेति ॥ इह वेदान्तशास्त्रे इत्यर्थः । अस्त्वेवं तथापि कथं स-
म्यग्ज्ञानेनैकाश्रयविषयत्वमित्याशङ्क्य परिशेषादित्याह तत्रानात्म-
न इति ॥ अभिसंबन्ध आश्रयाश्रयित्वलक्षणो नास्तीत्यर्थः । तत्र हे-
तुः, तस्य हीति ॥ अज्ञानस्वरूपत्वेऽप्यज्ञानाश्रयत्वमस्तु को विरोध
इत्यत आह न हीति ॥ अज्ञानात्मकमज्ञानाश्रयो न भवति अ-
ज्ञानान्तरवच्छुक्तिरूप्यादिवच्चेति भावः । अज्ञानाश्रयत्वप्रयुक्तसंश-

* अत्र स्त्रियामृक्संबन्धस्याग्नौ सामसंबन्धस्य वस्तुतोऽभावेऽपि विधिप्रापितस्य
तस्याहार्यस्य सत्त्वादुपासनायामुपयोगो यथाऽङ्गीक्रियते नैवमन्यत्रेति भावः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीमद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥

सर्वोयं प्रमितिप्रमाणप्रमेयप्रमातृलक्षण आब्रह्मस-
त्त्वपर्यन्तो मिथ्याध्यास एवेति ब्रह्म उपपत्तिभिरभि-
हितम्* । आत्मा च जन्मादिषड्भावविकारवर्जितः कू-
टस्थबोध एवेति स्फुटीकृतम् । तयोश्च मिथ्याध्यासकू-

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

नमः सर्वात्मने ॥

वर्तिष्यमाणस्याध्यायस्यातीताध्यायेन संगतिं दर्शयितुं वृत्तं की-
र्तयति सर्वोऽयमिति ॥ पदार्थपरिशोधनाय विचारनान्तरीयक-
तया सर्वस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं दर्शितमित्यर्थः । इदानीं साक्षात्प्रति-
पादितमर्थान्तरं दर्शयति वर्तिष्यमाणविचारोपयोगित्वात्, आत्मा
चेति ॥ तर्हि पदार्थशोधनस्य सम्यङ् निष्पादितत्वात् विदितपदप-
दार्थस्य च स्वयमेव वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तेः किमर्थं स्तूतीयाध्यायारम्भ-
इत्यत आह तयोश्चेति ॥ अध्यस्यमानाधिष्ठानयोः शुक्तिरूप्ययोरि-
वाधिष्ठानविषयाज्ञानव्यतिरेकेण संबन्धासंभवाद् अज्ञानं तावद्दृ-
मिदं ममेदमिति प्रतीयमानात्मानात्मसंबन्धघटकमभ्युपेयम् । तस्य
चाज्ञानस्य निवृत्तिव्यतिरेकेण पुरुषार्थापरिसमाप्तेः, तन्निवृत्तेश्च
वक्ष्यमाणन्यायेन वाक्याधीनत्वाद्वाक्यव्याख्यानायागरम्भो घटतइति

* उपपत्तिभिरतिप्रिमिति का० सं० पु० पाठः ॥

† तत्त्वमसीत्यादिवाक्यव्याख्यानायेत्यर्थः ॥

इत्योमित्यवबुद्धात्मा

निष्कलोऽकारकोऽक्रियः ।

विरक्त इव बुद्ध्यादे-

रेकाकित्वमुपेयिवान् ॥ ११६ ॥

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ
संबन्धाख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

ति ॥ “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये” इति समस्तसंसार-
निषेधिनीं श्रुतिं किमहं नाज्ञासिप्रमिति स्वात्मानं विनिन्दतीत्य-
र्थः ॥ ११८ ॥

इदानीं विद्याफलं दर्शयन्नध्यायमुपसंहरति इत्योमिति ॥ “नि-
ष्कलोऽकारकोऽक्रिय” इति श्रुत्याचार्योक्तमर्थमनुभवन्नभ्यसितुर्ज्ञा-
नमभिनयति इत्योमिति ॥ अर्थादोङ्कारस्यैव ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधन-
त्वमिति दर्शितं भवति । विरक्त इवेति ॥ यथा हि कश्चिद्विरक्तः पुत्र-
मित्रकलत्रादिलक्षणात्संसारदुःखादुत्थाय स्वयमेकाकी वर्तते तद्वद-
यमप्यात्मा सकलसंसारहेतुभूताद् बुद्ध्यादेरुत्थाय स्वयमेकल एव
स्वमहिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

इति श्रीज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धिटीकायां च-
न्द्रिकाख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

नाऽहं न च समाऽऽत्मत्वा-

त्सर्वदानात्मवर्जितः ।

भानाविव तमोऽध्यासो

ऽपन्हवश्च तथा मयि ॥ ११७ ॥

सोयमेवं प्रतिपन्नस्वभाव*मात्मानं प्रतिपन्नो ऽनु-
क्रोशति—

यत्र त्वस्येति साटोषं

कृत्स्नद्वैतनिषेधिनीम् ।

प्रोत्सारयन्तीं संसार-

मय्यशौषं न किं श्रुतिम् ॥ ११८ ॥

ष्टान्तमाह तस्यास्येति ॥ नाहं न चेति ॥ भानो तमोऽध्यास इवाहङ्कारा-
रादयः प्रत्यगात्मन्यध्यस्ता एव न तु परमार्थतः सन्ति तस्य चैतन्य-
मात्रस्वरूपत्वात्ततस्तन्निवृत्तौ निर्विशेष आत्मेति सुसुक्ष्मोः प्रमा जा-
यतइत्यर्थः । ननु कथं निर्विशेष आत्मेति प्रमा जायते निवृत्तिलक्ष-
णस्य विद्यमानत्वादित्यत आह अपन्हवस्येति ॥ अहङ्कारादिर्यथा
आत्मन्यध्यस्तस्तथा तदपन्हवो ऽपि तस्मिन्नध्यस्ता एव कालत्रये ऽपि
तस्मिन्नहङ्कारादेरसत्त्वादेव परमार्थतो निवृत्त्यनुपपत्तेरित्य-
र्थः ॥ ११७ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिवचनाकर्णनमात्राग्निरस्ते ऽपि संसारे वैषयिक-
सुखलवविप्रलब्धचेतस्तथा एतावन्तं कालं प्रमत्तो ऽहमासमहो
कष्टमिति विदुषो ऽनुक्रोशं दर्शयति सुसुक्ष्मां प्ररोचनाय सोयमि-

यस्मान्न कया चिदपि युक्त्या ऽऽत्मनः कारकत्वं
क्रियात्वं फलत्वं चोपपद्यते तस्मादात्मवस्तुयाथात्म्या-
नवबोधमात्रोपादानत्वान्नभसीव रजोधूमतुषारनी-
हारनीलत्वाद्यध्यासो यथोक्तात्मनि सर्वो ऽयं क्रिया-
कारकफलात्मकसंसारो ऽहंममत्वयत्नेच्छादिमिथ्या-
ध्यास एवेति सिद्धम् । इममर्थमाह—

अहंमिथ्याभिशापेन

दुःखात्मा तद्वबुभुत्सया* ।

इतः श्रुतिं तया नेती-

त्युक्तः कैवल्यमास्थितः† ॥ ११६ ॥

तस्यास्य मुमुक्षोः श्रौताद्वचसः स्वप्ननिमित्तोत्सा-
रितनिद्रस्येवेयं निश्चितार्थी प्रमा जायते—

प्रपञ्चमिथ्यात्वमुपसंहरति यस्मान्न कया चिदपीत्यादिना ॥ यथो-
क्तात्मनि, क्रियाकारकादिशून्ये आत्मनीत्यर्थः । अहंमिथ्याभिशापेने-
ति ॥ अविद्यमानाहङ्कारात्मना ऽभिशापेनापवादेन दुःखी सन्नात्मा
तद्बोधनेच्छया मातृकत्वां श्रुतिमितः प्राप्तस्तथा च “नेति नेत्यात्मा
ऽगृह्यो न हि गृह्यते” इत्यादिलक्षणया निराकृतापवादो ऽध्यस्ताह-
ङ्कारादिकं विहाय स्वस्यः कैवल्यमास्थित इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

तर्हि श्रुत्याचार्यादिप्रपञ्चस्य वास्तवत्वमभ्युपेयं मिथ्यात्वे बाध्यधू-
मादिवत्प्रमाजनकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कासत्यादपि प्रमोत्यन्ति सद-

* तच्छुश्रुत्सयेति का० सं० पु० पाठः । तच्छुद्धिकामनयेत्यर्थः ॥

† उक्तो द्वेकद्वय आस्थित इति का० सं० पु० पाठः ॥

त्रोपादानस्य स्वयं सेद्बुमशक्यत्वात्, आत्मसिद्धे*श्चानु-
पादेयत्वात्—

आत्मनश्चेन्निवार्यन्ते

बुद्धिदेहघटादयः ।

षष्ठगोचरकल्पा[†]स्ते

विज्ञेयाः परमार्थतः ॥ ११४ ॥

कुतो न्यायबलादेवं निश्चितं प्रतीयते, यस्मात्—

नित्यां संविदमाश्रित्य

स्वतःसिद्धामविक्रियाम् ।

सिद्धायन्ते धियो बोधा-

स्तांश्चाश्रित्य घटादयः ॥ ११५ ॥

तस्मादपि सिद्धेरुपपादयितुमशक्यत्वाज्जडस्य मिथ्यात्वं बलादापत-
तीत्याह सर्वस्येति ॥ आत्मनश्चेदिति ॥ आत्मनः स्वरूपत्वेन तदी-
यत्वेन च बुद्ध्यादयस्तस्मान्निवार्यन्ते चेदसत्कल्पा भवन्तीत्य-
र्थः ॥ ११४ ॥

ननु बुद्ध्यादेर्देहतप्रपञ्चस्यापरोक्षतया प्रतिभासमानस्य कथं
षष्ठगोचरकल्पत्वमित्याक्षिपति कुत इति ॥ परिहरति यस्मादिति ॥
अपरोक्षतया स्वतःप्रकाशमानसंविदैक्याध्यासाद्बोद्धव्यत्वात् सिद्धिरा-
परोक्ष्यं तत्र प्रतिविम्बितत्वाच्च घटादीनामपरोक्षप्रतिभासो न तु
वास्तवस्तस्मात् षष्ठगोचरकल्पत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

* आत्मसिद्धेः=आत्मना सिद्धेरिति तृतीयातत्पुरुष, आत्माः सिद्धेरिति पञ्च-
मीतत्पुरुषो वा ॥

† षष्ठगोचरो ऽभावस्तत्कल्पा इत्यर्थः ॥

द्विरनात्मनो द्वैतेन्द्रजालस्य—

न स्वयं स्वस्य नानात्वं

नावगत्यात्मना यतः ।

नोभाभ्यामप्यतः सिद्ध-

मद्वैतं द्वैतबाधया ॥ ११२ ॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तिद्रष्टिन्ने श्रुत्युदाहरणोपन्यासः—

नित्यावगतिरूपत्वात्

कारकादिर्न चात्मनः ।

अस्थूलं नेति नेतीति

न जायतइति श्रुतिः ॥ ११३ ॥

सर्वस्यास्य ग्राहकादेर्द्वैतप्रपञ्चस्याऽऽत्मानवबोधमा-

विम्बितं स्फुरितम् । इतरेतरस्वभावापेक्षसिद्धत्वादिति ॥ प्रतियोगिनी भेदेन सिद्धौ धर्मिणस्ततो भेदेन सिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रतियोगिनी भेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वादित्यर्थः । न स्वयमिति ॥ स्वस्य द्वैतेन्द्रजालस्य स्वयमेव स्वेनैव नानात्वं न सिद्धं जडत्वात्, नाप्यवगतिरूपेण जडाजडयोरैक्यायोगात्, नोभाभ्यामपि संयोगसमवायादिसंबन्धासंभवात् । अतो दुर्निरूपसिद्धिकत्वात् द्वैतेन्द्रजालस्याद्वैतमेव परमार्थत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावे श्रुतिवाक्यमुदाहरतीत्याह यथोक्तेति ॥ ११३ ॥

बुद्ध्यादिद्वैतप्रपञ्चस्यात्मव्यतिरिक्ताऽसाधकत्वात्, तस्य जडस्य स्वतः सिद्ध्यनुपपत्तेः, आत्मचैतन्यस्य जडं प्रति संक्रमयितुमशक्यत्वेन

१५० चन्द्रिकाख्याख्यासहितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ —

यतो ग्राहकादिष्वात्मभावो ऽविद्यानिबन्धन एव त-
स्मात्—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

विभज्यानात्मनः स्वयम् ।

उत्पत्तिस्थितिनाशेषु

यो ऽवगत्यैव वर्तते ।

जगतो ऽविकारया ऽवेहि

तमस्मीति न नश्वरम् ॥ १११ ॥

स्वतःसिद्धात्मचैतन्यप्रतिबिम्बिताऽविचारितसिद्धि-
कात्मानवबोधोत्थेतरैतरस्वभावापेक्षसिद्धत्वात्स्वतश्चासि-

न्यस्मादपेक्षते इत्यर्थः । अन्येषां सर्वेषामात्मग्राह्यत्वेनात्मग्राहक-
त्वायोगाच्च नान्यग्राह्यत्वमात्मन इत्याह निरपेक्षमिति ॥ ११० ॥

इदानीं पूर्वप्रसाधितस्येतरैतराध्यासस्य फलमुपसंहरति यत
इति ॥ उत्पत्तीति ॥ जगत उत्पत्तिस्थितिनाशेषु य ईश्वरो ऽविका-
रया ऽवगतिस्वरूपेण वर्तते तमहमस्मीत्यवेहि विजानीहि न तु
नश्वरं प्रमात्रादिरूपमित्यर्थः । भुरिगनुष्टुब्रियम् । जगतो ऽविकारया
ऽवेहीत्यक्षराधिक्यात् । तथा च पिङ्गलाचार्यः । सर्वच्छन्दोविषय-
माह “न्यूनाधिकेनैकेन निवृद्धभुरिजा”विति । तच्चैतल्लोकवेदसाधा-
रणमिति भरताचार्यः प्राह ॥ १११ ॥

तमस्मीत्यवेहि न नश्वरमित्युक्तत्वादात्मव्यतिरिक्तमपि वस्त्वङ्गी-
कृतमित्याशङ्क्य तस्य स्वतः परतश्चासिद्धेः प्रत्यगात्माश्रयाऽनिर्वाच्या-
ऽनाद्यविद्याविजृम्भितत्वान्नैवमित्याह स्वतःसिद्धेति ॥ चैतन्ये प्रति-

स्वसाधनं स्वयं नष्टो

न नाशं वेत्त्यभावतः ।

अत एव न चान्येषा-

मती ऽसौ भिन्नसाक्षिकः ॥ १०६ ॥

ग्राहकादेरन्यसाक्षिपूर्वकत्वसिद्धेः स्वसाक्षिणो
ऽप्यन्यसाक्षिपूर्वकत्वादनवस्थेति चेत्तन्न, साक्षिणो
व्यतिरिक्तहेत्वनपेक्षत्वात्* । अत आह—

धीवन्नापेक्षते सिद्धि-

मात्मा ऽन्यस्माद्विक्रियः ।

निरपेक्षमपेक्ष्यैव

सिध्यत्यन्येन तु स्वयम् ॥ ११० ॥

हकादिविभागो ऽपि ग्राहकादिभिरेव सिध्येत्ततः किं साक्षिणेत्या-
शङ्कते ग्राहकादीति ॥ निरस्यति तदाहेति ॥ ग्राहकादीनामन्यतमो
नष्टः पदार्थः स्वनाशं स्वसाधनं च यथा भवति तथा स्वयं न वेत्ति
स्वस्याभावादेव, अत एवान्येषामपि ग्रहणादीनां नाशं न वेत्ति, ना-
शश्च प्रतीयते, तस्माद् ग्राहकादिव्यतिरिक्तात्मसाक्षिक एवासावि-
त्यर्थः ॥ १०६ ॥

ननु स्वग्राहकस्यापि ग्राह्यत्वे साक्षिणो ऽपि ग्राह्यत्वं ततश्चान-
वस्थेत्याशङ्क्य तस्याजडत्वेन स्वतः सिद्धावन्यानपेक्षत्वान्नैवमिति परि-
हरति ग्राहकादेरित्यादिना ॥ धीवन्नापेक्षते इति ॥ बुद्ध्यादिर्यथा
जडत्वात्स्वसिद्धिमन्यस्मादपेक्षते नैवमात्मा स्वप्रकाशः स्वसिद्धिम-

सर्वकारकक्रियाफलविभागात्मकसंसारशून्य आ-
त्मेति कारकक्रियाफलविभागसाक्षित्वादात्मनस्तदा-
ह—

ग्राहकग्रहणग्राह्य-

विभागे यो ऽविभागवान्* ।

हानोपादानयोः साक्षी

हानोपादानवर्जितः ॥ १०८ ॥

ग्राहकादिनिष्ठैव ग्राहकादिभावाभावविभागसि-
द्धिः कस्मान्नेति चेत्तदाह—

अहंरूपेण यो ऽन्वेति स प्रमाता परो मतः ॥

इति । साक्षी यः पुनरेषां त्रयाणां भावाभावसाधकः सुषुप्तिकै-
वल्यादिष्वन्वयी कूटस्थनित्यः स परैरपि बलादभ्युपेयो ऽन्यथा
द्रष्टादेरसिद्धेरिति भावः ॥ १०७ ॥

साक्षित्वेनासंसारित्वमप्यात्मनः प्रसाधितमित्याह सर्वकार-
कक्रियेति ॥ सर्वकारकक्रियाफलविभागात्मकसंसारशून्य आत्मेति
गम्यतइति शेषः । यद्वा इतिशब्दो हेत्वर्थः कारकक्रियाफलविभाग-
साक्षित्वादित्युत्तरेण संबध्यते । ग्राहकेति ॥ ग्राहकादीनां त्रयाणां
विभागेषु त्रिष्वपि स्फुरणरूपेणाविभागवान्यस्तेषां हानोपादा-
नयोः भावाभावयोः साक्षी तत्साक्षित्वादेव स्वयं हानोपादानल-
क्षणसंसारवर्जित एव भवतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

ननु ग्राहकादिविभागसिद्धिहेतुत्वेन साक्षिणः सिद्धिरुच्यते ग्रा-

न चान्योन्यमतोऽमीषां

ज्ञेयत्वं भिन्नसाधनम् ॥ १०६ ॥

द्रष्टादेरसाधारणरूपज्ञापनायाह—

बाह्य आकारवान् ग्राह्यो

ग्रहणं निश्चयादिमत् ।

अन्वय्यहमिति ज्ञेयः

साक्षी त्वात्मा ध्रुवः सदा ॥ १०७ ॥

त्मानं स्वयमेव न जानन्ति जडत्वात्, नाप्यन्योन्यम् । अतस्तेषां स्वव्यतिरिक्तात्मवेद्यत्वमेव, तस्मान्न तदधीनाधिगतिरात्मैत्यर्थः ॥ १०६ ॥

द्रष्टादिव्यतिरिक्त आत्मा नास्माकं प्रसिद्ध इति परमतमाशङ्क्य लक्षणं तस्योपपादनायाह द्रष्टादेरिति ॥ बाह्यः परागभूत आकारवान् पृथुबुधोदरत्वादधर्मवान् ग्राह्यः । तदुक्तं वार्तिकेपि—

विभिन्नो बहिराभाति जातिरूपक्रियादिमान् ।

विभिन्नोऽनुभवादेव ज्ञातुर्ज्ञानात्स गोचरः ॥

इति । एकस्मिन्नेव ज्ञातरि निश्चयस्मृत्यादिविभागवत्त्वेन ज्ञातृकर्तृकं यदाभाति तद् ग्रहणम् । तदुक्तम्—

स्मरणादिविभागेन ज्ञातर्येकत्र यत्पृथक् ।

प्रथतेऽनेकरूपाभं तज्ज्ञानं ज्ञातृकर्तृकम् ॥

इति । अहं शृणोम्यहं निश्चिनोम्यहं स्मरामीति च निश्चयादिषु व्यभिचारिषु योऽहंरूपेणान्वेति प्रत्यभिज्ञया एकत्वेनानुसंधीयते स द्रष्टा । तदुक्तम्—

स्मृतिनिश्चितिसंशीतिरागादिहिरुगात्मसु ।

लौकिकप्रमेयवैलक्षण्यादात्मनो नेहानधिगताधि-

गमः प्रमाणफलम्—

अविद्यानाशमात्रं तु

फलमित्युपचर्यते ।

नाज्ञातज्ञापनं न्याय्य-

सवगत्येकरूपतः ॥ १०५ ॥

यस्मादात्मानवबोधमात्रोपादानाः प्रमात्रादयस्त-
स्मात्—

न विदन्त्यात्मनः सत्तां

द्रष्टृदर्शनगोचराः* ।

त्वन्निष्ठाज्ञानप्रतिपन्नसम्यग्ज्ञानप्रतिपन्नयोरप्यहिरज्ज्वोर्बाध्यबा-
धकभावः संप्रतिपन्न इत्याह अहिरज्ज्वादिवदिति ॥ दार्ष्टान्ति-
कमाह देहाद्यात्मेति ॥ देहाद्यात्मज्ञानयोर्देहात्मनोश्च बाध्यबाध-
कभावः संभवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

ननु तत्त्वदर्शनादित्युक्तत्वात्प्रमाणजनितप्राकव्यविषयत्वमात्मनो
ऽभ्युपगतं ततः स्वतःसिद्धत्वहानिरित्याशङ्क्याह लौकिकेति ॥ लौ-
किकस्य प्रमेयस्य यथा अनधिगताधिगतिः प्रमेयपरिच्छिन्तिः फलं
भवति नैवमात्मनः प्रकाशस्वरूपत्वात्, तस्मादध्यस्ताज्ञानव्यावृत्ति-
रेव तस्य फलमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

आत्मव्यतिरिक्तस्यात्मवेद्यत्वादपि न तदधिगम आत्मेत्याह य-
स्मादिति ॥ द्रष्टृदर्शनगोचराः, द्रष्टा दर्शनं गोचराश्च ते तावत्स्वा-

यः । अस्याश्चाविद्यायाः सर्वानर्थहेतोः कुतो निवृत्ति-
रिति चेत्तदाह—

दुःखराशेर्विचित्रस्य

सेयं भ्रान्तिश्चिरन्तनी ।

मूलं संसारवृक्षस्य

तद्बाधस्तत्त्वदर्शनात् ॥ १०३ ॥

तद्बाधस्तत्त्वदर्शनादिति कुतः संभाव्यतइति चे-
दत आह, आगोपालाविपालपण्डितमिथमेव प्रसि-
द्धिः—

अप्रमोत्यं प्रमोत्येन

ज्ञानं ज्ञानेन बाध्यते ।

अहिरज्ज्वादिवद्बाधो

देहाद्यात्ममतेस्तथा ॥ १०४ ॥

सर्व एवायमित्यारभ्य न परमात्मव्यपाश्रय इत्यन्तेन ॥ अविद्योत्सङ्ग-
वर्ती, अविद्याश्रय इत्यर्थः । इदानीं चतुर्थपादव्यावर्त्यां शङ्कामाह अ-
स्याश्चेति ॥ श्लोकमवतारयति तदाहेति ॥ चिरन्तनी भ्रान्तिरविद्या
सा मूलमत एवाश्रयस्तस्याश्चाद्वैतसाक्षात्कारान्निवृत्तिरित्यर्थः ।
नन्वद्वैतसाक्षात्कारस्याविद्यानिवर्तकत्वं कापि न दृश्यतइति शङ्कि-
त्वा अधिष्ठानसाक्षात्कारस्याध्यासबाधकस्य लोके दृष्टत्वादनाप्य-
नुमेयमित्याह तद्बाधस्तत्त्वदर्शनादिति ॥ १०३ ॥

कुतः संभाव्यतइत्यादि ॥ मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोर्बाध्यबाधक-

अहंबुद्धेरहंगम्याद्

दुःखिनश्च तथा दृशेः ॥ १०० ॥

एवमेतद्वोरात्मानात्मनोः स्वतः परतः सिद्धयोरौ-
क्तिकरज्जुसर्पाध्यारोपवद्विद्योपाश्रय एवेतरेतराध्या-
रोप इत्येतदाह—

अभयानं यथा मोहा-

च्छश्रुभृत्यध्यवस्यति ।

सुखित्वादीन् धियो धर्मा-

स्तद्वदात्मनि मन्यते ॥ १०१ ॥

दग्धत्वं च यथा वग्हे-

रयसो मन्यते कुधीः* ।

चैतन्यं तद्वदात्मीयं

मोहात्कर्तारि मन्यते ॥ १०२ ॥

सर्वं एवायमात्मानात्मविभगः प्रत्यक्षादिप्रमाणव-
त्तन्मन्यनुपातितो ऽविद्योत्सङ्गवर्त्येव न परमात्मव्यपाश्र-

चैतन्यस्यापि व्यतिरेकः स धित इत्यर्थः ॥ १०० ॥

एवं व्यतिरेकं प्रदर्श्य तदग्रहनिबन्धनो ऽध्यासः प्रदर्श्यतइत्याह
एवमेतयोरिति ॥ अभयानमिति ॥ १०१ ॥

एवमात्मन्यनात्मधर्माध्यासमभिधायानात्मन्यात्मधर्माध्यासं स-
दृष्टान्तमाह दग्धत्वमिति ॥ १०२ ॥

उत्तरश्लोकपूर्वपादत्रयेण पूर्वोक्तार्थो ऽन्यतइति तात्पर्यमाह

स्वयमनवगमात्मकत्वादनवगमात्मकत्वं च मोहमा-
त्रोपादानत्वात्—

प्रमाणमन्तरेणैषां

बुद्ध्यादीनामसिद्धता ।

अनुभूतिफलार्थत्वा-

दात्मज्ञः किमपेक्षते ॥ ६६ ॥

वक्ष्यमाणेतरेतराध्याससिद्ध्यर्थमुक्तव्यतिरेकानुवा-

दः—

घटबुद्धेर्घटाच्चार्याद्

द्रष्टुर्यद्विभिन्नता ।

बुद्ध्यादीनां व्यवहितत्वे स्वयमेव हेतुमाह स्वयमिति ॥ यद्वा
व्यवहितानां प्रमाणाधीनसिद्धिकत्वे हेतुमाह स्वयमिति ॥ अनवग-
मात्मकत्वादस्फुरणस्वभावत्वादित्यर्थः । अनुभूतिफलार्थत्वादिति ॥
अनुभूतिरेव फलमनुभूतिफलं तदर्थत्वात् स्वतस्तद्वहितानां प्रमा-
णाद्यपेक्षा ऽस्ति तस्माद् व्यवधानमित्यर्थः । नन्वात्माप्युपनिषत्प्रमा-
णमपेक्षतइत्याशङ्क्य चित्तस्वभावत्वाद्ज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण प्रमित्य-
न्तरं नापेक्षतइत्याह आत्मज्ञ इति ॥ ६६ ॥

आत्मानात्मनोरुक्तन्यायेनात्यन्तविविक्तस्वभावयोः संयोगसम-
वायतादात्म्यादिसंबन्धासंभवादन्तरेण च संबन्धं प्रकाश्यप्रकाश-
कभावायोगादाध्यासिकसंबन्धो वाच्यः, तस्य चाध्यासस्य वि-
द्यमानभेदयोस्तदग्रहपूर्वकत्वादुक्त एव व्यतिरेकः पुनर्विवक्षिता-
ध्याससिद्ध्यर्थमनूद्यतइत्याह वक्ष्यमाणेति ॥ दृष्ट्याद् द्रष्टुरिवाहं-
कारदशायामकर्मतया भासमानसाक्षिवेद्यात् दुखिनः साक्षि-

एवं धियो हिरुज्योति-

विविच्यादनुमानतः ॥ ६७ ॥

यस्मात्प्रमाणप्रमेयव्यवहार आत्माऽनवबोधाश्रय ए-
व तस्मात्सिद्धमात्मनो ऽप्रमेयत्वं, नैव हि कार्यं स्वकार-
णमतिलङ्घ्याऽन्यत्राऽकारके आस्पदमुपनिबध्नात्यत
आह—

व्यवधीयन्तएवामी

बुद्धिदेहघटादयः ।

आत्मत्वादात्मनः केन

व्यवधानं मनागपि ॥ ६८ ॥

द्रष्टा ऽस्ति प्रतीयते च । तस्मादर्थानां सत्ताप्रतीत्योर्नित्यसापेक्ष-
त्वात्तेभ्यः स्वयंज्योतिःस्वरूपं निरपेक्षसिद्धिकमात्मानं घटद्रष्टारं
घटादिवानुमानतो विविच्याद्विवेकं कुर्यात् ततश्च दृश्यप्रपञ्चादात्म-
नि निष्कृष्टे सति प्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्येण सिद्ध्यभावादात्माऽज्ञा-
नोपादानत्वे तदाश्रयत्वमर्थोत्पत्तिश्चतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एतेनात्मनो ऽप्रमेयत्वमपि साधितं भवतीत्याह यस्मादिति ॥
व्यवधीयन्तइति ॥ बुद्धिसिद्धेरात्मचैतन्याभासोदयापेक्षत्वात्तदनपेक्ष-
स्वतःसिद्धावात्मस्वभावापेक्षया बुद्धेर्यवधानम्, देहस्य पुनर्वुद्ध्यपेक्ष-
त्वादिन्द्रियापेक्षत्वाच्च ततो ऽपि व्यवधानम्, घटादीनां पुनर्देशका-
लादिसंनिधानापेक्षत्वाद्बुद्ध्यपेक्षत्वाच्च देहादपि व्यवधानम्,
नैवमात्मनो व्यवधानमस्ति । व्यवहितं च प्रमाणगम्यम्, तस्मादात्मनो
ऽप्रमेयत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

यद्यप्ययं ग्रहीटग्रहणग्राह्यगृहीतितत्फलात्मक
आवृत्त्यस्तस्वपर्यन्तः संसारोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामना-
त्मतया निर्मात्यवदपविद्वस्तथापि तु नैवासौ स्वतःसि-
द्धात्मव्यरिक्ताऽनात्मप्रकृतिपदार्थव्यपाश्रयः साङ्ख्यान-
मिव, किं तर्हि स्वतःसिद्धाऽनुदिताऽनस्तमितकूटस्थाऽऽ-
त्मप्रज्ञानमात्रशरीरप्रतिबिम्बिताऽविचारितसिद्धात्मा-
नवबोधाश्रय एव, तदुपादानत्वात्तस्येतीममर्थं निर्वक्तु-
कामः प्राह—

ऋते ज्ञानं न सन्त्यर्था

अस्ति ज्ञानमृतेऽपि तान् ।

द्वितीयत्वं तु स्वरूपमेव तत् आत्मत्वादात्मस्वभाववत्तात् स्वत एव
सिध्यति स्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

सांख्यसिद्धान्तसाम्यमाशङ्क्य ततो वैषम्यं दर्शयति यद्यपीत्या-
दिना ॥ गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं प्रमाणम्, गृहीतिरर्थज्ञानम्, तत्फ-
लमर्थावच्छिन्नं स्फुरणं तथाभूतस्य संसारस्याऽऽत्माऽसंस्पर्शित्वमा-
त्मनोऽसंसारित्वं संसारस्य च प्रधानकार्यत्वेन तदाश्रयत्वं च सा-
ङ्ख्याः स्वीकुर्वन्ति । वयं त्वात्मन्यध्यस्ताऽनिर्वचनीयाऽज्ञानविजृ-
म्भिततया तदाश्रयः संसारः प्रत्यगात्मनि परिकल्पित इत्यभ्युपग-
च्छामः, तस्मान्न साम्यमित्यर्थः । यद्वाऽनुदितानस्तमितकूटस्था-
त्मप्रज्ञानमात्रशरीरप्रतिबिम्बितश्चाभावविचारितसिद्धात्मानवबोधा-
श्रयश्चेति विग्रहः । ऋते ज्ञानमिति ॥ जानातीति ज्ञानं द्रष्टा
तं विना न सस्ति न प्रतीयन्ते चाहङ्कारादयोऽर्थाः । तान्विनाऽपि

अवगत्यात्मनो यस्मा-

दागमापायि कुम्भवत् ।

साहङ्कारमिदं विश्वं

तस्मात्तत्त्वात्कादिवत् ॥ ६५ ॥

सर्वस्यैवानुमानव्यापारस्य फलमियदेव यद्विवेकग्र-
हणं, तदुच्यते—

बुद्धेरनात्मधर्मत्व-

मनुमानात्मसिध्यति ।

आत्मनो ऽप्यद्वितीयत्व-

मात्मत्वादेव सिध्यति ॥ ६६ ॥

यदा विशेषणानामात्मासंस्पर्शित्वे ऽप्यन्यत्वेन स्वरूपेण संभवो ऽङ्गी-
कृत इति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह अवगत्यात्मन इति ॥ अवगत्यात्मनः
सकाशात्साहङ्कारमिदं विश्वं कुम्भवदागमापायि उत्पत्तिविनाशवदत
एवं कुम्भवन्नात्मस्वरूपं ततः केशोण्ड्रकादिवत् बाध्यमित्यर्थः । यदा
यस्मादात्मनः सकाशात्साहङ्कारमिदं विश्वं कुम्भवदागमापायितया-
सिध्यति तद्विश्वं ततः केशोण्ड्रकादिवत्स्वरूपं न भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ननु तर्ह्यात्मनो ऽन्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानव्यापाराधीनसि-
द्धिकत्वादात्मनः स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमो भज्येतेत्यत आह सर्वस्यैवे-
ति ॥ सर्वस्यैवानुमानव्यापारस्य बुद्ध्यादिप्रपञ्चविवेचकत्वमेव फलं
नात्मस्वरूपबोधकत्वं ततो न स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यर्थः । तर्ह्यात्मनो
ऽद्वितीयत्वगोचरात्प्रमाणात्स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्याशङ्काह आत्म-
नो ऽप्यद्वितीयत्वमिति ॥ द्वितीयाभाव एव तत्र प्रमाणगोचरः । अ-

जात्यन्धगजदृष्ट्येव

कोटिग्रः परिकल्प्यते ॥ ६३ ॥

प्रमाणोपपन्नस्यार्थस्यासंभावनान्तदनुकम्पनीयत्वसि-
द्धिस्तदेतदाह—

यद्यविशेषणं दृष्टं

नात्मनस्तदनन्वयात् ।

खस्य कुम्भादिवत्तस्मा-

दात्मा स्यान्निर्विशेषणः ॥ ६४ ॥

अतश्चात्मनो भेदासंस्पर्शो भेदस्य मिथ्यास्वाभा-
व्यादत आह—

गजदृष्ट्येवेति ॥ यथा जात्यन्धाः स्वस्पर्शगृहीतहस्तपादाद्यवयवेषु
अयं गजोऽयं गज इति तत्र तत्रावयवेषु गजभावं कल्पयन्ति तद-
त्स्वस्वदुस्तर्कदूषितबुद्धिभिश्चार्वाकाद्यैस्तर्काभासदृष्टप्रकारेण कूट-
स्थमद्वितीयं ब्रह्माप्यन्यथा कल्प्यतइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

न्यायेन स्वसिद्धान्तव्यवस्थापकाः कथं शोच्याः स्युरित्याशङ्क्य श्रु-
तिन्यायाभ्यां निर्णीतस्यार्थस्य तर्काभासैरसंभवकरणाच्छोच्यत्व-
मित्याह प्रमाणोपपन्नस्यार्थस्येति ॥ श्रुतिन्यायाभ्यां निर्णीतम-
र्थमाह तदेतदाहेति ॥ यथा घटाकाशः करकाकाश इत्यत्राका-
शविशेषणीभूतघटादिभिरनन्वयादाकाशस्य निर्विशेषत्वमेवं घटो
भातीत्यादौ भानविशेषणीभूतघटादीनां भानैक्याभावात् भानस्व-
भावस्यात्मनो निर्विशेषत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

आत्मनो भेदाभासासंस्पर्शो हेत्वन्तरमाह अवगत्यात्मन इति ॥

भास्येत्याह श्रुतिर्दृष्टि-

मात्मनो ऽपरिणामिनः ॥ ६१ ॥

का त्वसौ श्रुतिः—

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं

न पश्येर्दृश्यमानया ।

विज्ञातारमरे केन

विजानीयाद्वियां प्रतिम् ॥ ६२ ॥

यस्मात्सर्वप्रमाणोपपन्नो ऽयमर्थस्तस्मादतो ऽन्यथा-
वादिनो जात्यन्धा इवानुकम्पनीया इत्याह—

तदेतद्वयं ब्रह्म

निर्विकारं कुबुद्धिभिः ।

शब्दाद्याकारनिर्भासवती हानोपादानधर्मिणी भूत्वा आत्मनः प्र-
काशेत्याचष्टे न तु तया आत्मा प्रकाश्य इत्याहेत्यर्थः । यद्वा दृष्टि-
र्द्विविधा पारमार्थिकी अपारमार्थिकी च, तत्र पारमार्थिकी दृष्टिः
आत्मनः स्वरूपमित्याचष्टे, या ऽन्या शब्दाद्याकारनिर्भासवती जन्म-
विनाशवती च दृष्टिः सा स्वरूपभूतया दृष्ट्या भास्येत्याह न तु तया
स्वरूपभूता दृष्टिर्भास्येत्याहेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अर्थमुपवर्ण्य श्रुतिमवतारयति का त्वसाविति ॥ “न दृष्टेर्द्रष्टारं
पश्येत्” । “विज्ञातारमरे केन विजानीया” इति च वाक्यद्वयमत्र प्र-
माणमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिविद्वत्प्रत्यक्षानुमानादीनां संभवादविश्वासी न
वेदान्तसिद्धान्ते करणीय इत्यभिप्रेत्याह यस्मादिति ॥ जात्यन्ध-

बोधात्प्रागपि दुःखित्वं

नान्यदेहोत्थमस्ति नः ।

बोधादूर्ध्वं कुतस्तत्प्रा-

यत्र स्वगतमप्यसत्* ॥ ६० ॥

न चेयं स्वमनीषिकेति ग्राह्यं, कुतः, श्रुत्यवष्टम्-
भात्—

शब्दाद्याकारनिर्भासा

ज्ञानोपादानधर्मिणी ।

स्यादिति शङ्कते सर्वदेहेष्विति ॥ समस्तकल्पनाबीजभूताज्ञानी-
स्थितेऽप्यन्यगतत्वेन कल्पनान्न तददुःखेन दुःखित्वं ब्रह्मात्मैक्याप-
रोक्षेण मूलाज्ञाने बाधिते दुःखित्वसंभावनाऽपि नास्त्येव । अ-
न्यस्य तन्नतदुःखित्वस्य स्वगतदुःखित्वस्य च बाधितत्वादिति परि-
हरति तन्नेति ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि पूर्वं स्वगतत्वेन भातमपि दुः-
खमिदानीमहं ब्रह्मास्मीति बुद्ध्या बाधितं तत्र कथं पूर्वमन्यगतत्वेन
भातमिदानीं मम स्यादित्यर्थः । यत्र प्राक्तनमिति पाठे
यदन्यगतं दुःखित्वं प्रागप्यन्यस्मिन्नसदविद्याविजृम्भितं तत्कथमवि-
द्यायां निवृत्तायामन्यस्मिन्नात्मनि वा स्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

बुद्धिरेव परिणामिनी कूटस्थ आत्मेति योऽयमर्थः प्रतिपादितः स
तु तार्किकैरिव न केवलतर्कावष्टम्भादस्माभिः प्रतिपाद्यते किं तु श्रुत्य-
वष्टम्भादित्याह न चेयमिति ॥ शब्दाद्याकारेति ॥ श्रुतिर्दृष्टि-
न्तःकरणवृत्तिमाहेत्यन्वयः । कथमाहेत्यत आह भास्येत्याहेति ॥

* यत्र प्राक्तनमप्यसदिति सर्वेषु परिगृहीतपुस्तकेषु पाठः । व्याख्याकारेण पा-
ठद्वयमपि योजितं तत्र प्रथममुपरितनस्यैव पाठस्योक्तेस्तथा निवेशितम् ॥

अतो ऽवगतेरेकत्वात्—

चण्डालबुद्धेर्यद् द्रष्टुं

तदेव ब्रह्मबुद्धिदृक् ।

एकं तदुभयोर्योति-

र्भास्यभेदादनेकवत् ॥ ८८ ॥

कस्मात्—

अवस्थादेशकालादि-

भेदो नास्त्यनयोर्यतः ।

तस्माज्जगद्वियां वृत्तं

ज्योतिरेकं सदेक्षते ॥ ८९ ॥

सर्वदेहेष्व्यात्मैकत्वे प्रतिबुद्धपरमार्थतत्त्वस्यापि अ-
प्रतिबुद्धदेहसंबन्धादशेषदुःखसंबन्ध इति चेत् तन्न—

रिच्छेदिनी भूत्वा न कृत्स्नविद्भवति । यदि न परिणमेत्तदा सर्वज्ञा
स्यात् ततः परिणामिनी बुद्धिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवगतेरेकत्वमस्तु ततः किमित्यत आह अतो ऽवगतेरि-
ति ॥ आत्मैक्यं पूर्वमुपपादितं सिध्यतीत्यर्थः । अनेकत्वप्रतीतेर-
न्यथासिद्धिमाह भास्येति ॥ ८८ ॥

भेदस्य वास्तवत्वं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य भेदकाभावादिति
परिहरति कस्मादित्यादिना ॥ आदिशब्देन भेदका गुणादयो
गृह्यन्ते तेषामवस्थादीनां साक्ष्यत्वान्न साक्षिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ननु यदेहस्ये मनसि यस्य ब्रह्मत्वं भाति ततो देहान्त-
रस्ये मनसि तदभावात्तद्गतदुःखादिसंबन्धात् - दुःखी सुखी

प्रकृतमेवोपादाय बुद्धेः परिणामित्वमात्मनश्च कूट-
स्थत्वं युक्तिभिरुच्यते—

प्रत्यर्थं तु विभियन्ते

बुद्धयो विषयोन्मुखाः ।

न भिदाऽवगतेस्तद्व-

त्सर्वास्ताश्चिन्निभा यतः ॥ ८६ ॥

स्वसंबद्धार्य एव*—

सावशेषपरिच्छेदि-

न्यत एव न कृत्स्नवित् ।

नो चेत्परिणमेद् बुद्धिः

सर्वज्ञा साऽऽत्मवद्भवेत् ॥ ८७ ॥

दिसर्वानर्थसंबन्धोऽपि तस्य निराकृतो द्रष्टव्य इत्याह षट्त्वि-
ति ॥ ८५ ॥

प्रकृतमेवोपादाय श्रौतमेव मतमालम्ब्येत्यर्थः । सांख्यसिद्धान्तमे-
वावलम्ब्येति केचित् । प्रत्यर्थं त्विति ॥ यथा प्रतिविषयं बुद्धयः स्व-
तो भिद्यन्ते तदवगतेत्येतन्यस्य न भेदोऽस्ति चिदाकारत्वात् स-
र्वासां बुद्धिवृत्तीनां, तस्माद्वटपटादिबुद्ध्युपाधिभेदपरामर्शमन्तरेण
स्वतो भेदानवगमाद् उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदस्यै-
व नभसः स्वत एकत्वमेवं चैतन्यस्येत्यर्थः ॥ ८६ ॥

बुद्धेः परिणामलक्षणधर्मसंबन्धप्रतिपादनायोत्तरश्लोक इत्याह
स्वसंबद्धार्य इति ॥ बुद्धिः परिणामिनीति यतः, अत एव कतिपयप-

एवं तावत्पराभ्युपगतप्रक्रियाप्रस्थानेन निरस्ताशे-
षविकारैकात्म्यं प्रतिपादितमुपपत्तिभिः । अथाधुना
शौचीं प्रक्रियामवलम्ब्योच्यते—

अस्तु वा परिणामो ऽस्य

दृशेः कूटस्थरूपतः ।

कल्पितो ऽपि सृष्टैवाप्तौ

दण्डस्वेवास्तु वक्रता ॥ ८४ ॥

षट्सु भावविकारेषु*

निषिद्धेष्वेवमात्मनि ।

दोषः कश्चिदिहासङ्क्तं

न शक्यस्तार्किकश्वभिः ॥ ८५ ॥

द्वित्रितिसाक्षित्वादात्मा कूटस्थ एवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

“एष सर्वधियां नृत्तः†”मित्यारभ्य सांख्यसिद्धान्तमवलम्ब्य बुद्धिरेव
परिणामिनी नात्मा स तु कूटस्थ इति दर्शितमिदानीमात्मनः
परिणामाभ्युपगमे ऽपि तस्य मायामयत्वान्न कश्चिदोष इति स्वसि-
द्धान्तमवलम्ब्याह एवं तावदिति ॥ अस्तु वेति ॥ आन्तरो बाह्यश्चा-
त्मनः परिणामः कल्पितो ऽप्यङ्गीकृतो ऽप्यस्तु तथापि तस्यात्मनः
कूटस्थरूपत्वादसावविद्यानिवन्धन एव न तु परमार्थतः, तस्मान्न
कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

एवमात्मनः षड्भावविकाररहितत्वप्रतिपादनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वा-

* जन्मादिवित्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ५० ॥

सिद्धिरस्ति—

परिणामिधियां वृत्तं
नित्याक्रमदृगात्मना ।
षड्भावविक्रियामेति
व्याप्तं खेनाङ्कुरो यथा ॥ ८२ ॥

सत आत्मनश्चाविकारित्वे युक्तिः—

स्मृतिस्वप्नप्रबोधेषु
न कश्चित्प्रत्ययो धियः ।
दृशाऽव्याप्तोऽस्त्यतो
नित्यमविकारी स्वयं दृशिः ॥ ८३ ॥

स्वभावस्य स्वग्राह्यत्वे कर्मकर्तृविरोधप्रसङ्गात् स्वाभावस्य स्वयमेव साधकत्वे सुषुप्त्यभावप्रसङ्गाद् आत्मैव सर्वकल्पनाधिष्ठानतया साधक इत्यपराजित्वमित्याह न हि कूटस्थेति ॥ यद्वा बुद्धेः परिणामित्वे तद्विषयस्यात्मनोऽपि परिणामिता स्यादित्यत आह अस्याथेति ॥ बुद्धिपरिणामसाक्षित्वादात्मा न परिणामीत्यर्थः । कथं बुद्धिपरिणामसाक्षित्वमात्मन इत्यत आह न हीति ॥ परिणामिधियामिति ॥ यथाऽऽकाशेन व्याप्त एवाङ्कुरो जायते तद्वद्वित्याक्रमदृगात्मना व्याप्तमेव परिणामिधियां वृत्तं स्वरूपं षड्भावविक्रियां प्राप्नोति तस्मादात्मैव बुद्धिपरिणामसाधक इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवं बुद्धेर्विकारित्वमुपपाद्येदानीमुविकारित्वमात्मन उपपादयति सत आत्मनश्चेति ॥ धियः प्रत्ययेषु स्मृतिविपर्ययप्रमाणात्मकेषु मध्ये कश्चिदपि प्रत्ययश्चैतन्येनाव्याप्तो नास्ति* ततः समस्तबु-

साधको वीक्षते बुद्धिं

साक्षी तद्वदसंहतः ॥ ८० ॥

एतस्माच्च हेतोर्धियः परिणामित्वं युक्तम्—

येनैवास्या भवेद्योगः

सुखकुम्भादिना धियः ।

तं विदन्ती तदैवान्यं

वेत्ति ना*तो विकारिणी ॥ ८१ ॥

अस्याश्च क्षणभङ्गुरत्वे स्वयमेवात्मा साक्षी । न हि
कूटस्थाऽवबोधमन्तरेण बुद्धेरेवाविर्भावतिरोभावादि-

स्तस्य एव सन् कश्चिद्राधकः साधकः द्रष्टा दण्डिनं वीक्षते तद्व-
दयमपि साक्षी सुखादिधर्मविशिष्टां बुद्धिं सुखादिभिरसंहतस्तट-
स्थ एव सन् वीक्षते इत्यर्थः ॥ ८० ॥

बुद्धेः परिणामित्वेना“तीतानागतेहत्या†”निति सूचितं क्रमद्रष्टृ-
त्वं कतिपयद्रष्टृत्वं च प्रपञ्चयति एतस्माच्चेति ॥ यदा बुद्धिर्वाह्येन कु-
म्भादिना आन्तरेण सुखादिना च संबद्धा सती कुम्भादिकं वेत्ति
तदैव पटादिकं दुःखादिकं च न वेत्ति ततो बुद्धिर्विकारि-
णीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

केन तर्हि प्रमाणेन बुद्धेः परिणामित्वमवगम्यते इत्याशङ्काह
अस्याश्चेति ॥ अस्याः क्षणभङ्गुरत्वे स्वयमात्मैव साक्षी प्रमाणमि-
त्यर्थः । ननु बुद्धिः स्वयमेव स्वभावाभावौ साधयेत्किं साक्षिणेत्याशङ्क्य

* न वेत्ति = न विषयीकरोति । क्रमेण सुखाकारेण परिणता सती घटाद्याकारेण
परिणमतीत्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ७० ॥

मत्तोऽन्यद्रूपमाभाति

यत्तत्त्वात्क्षणमङ्गि हि ॥ ७८ ॥

उत्पत्तिस्थितिभङ्गेषु

कुम्भस्य वियतो यथा ।

नोत्पत्तिस्थितिनाशाः स्यु-

र्बुद्धेरेवं ममापि न* ॥ ७९ ॥

सुखदुःखतत्संबन्धानां च प्रत्यक्षत्वान्न शङ्कामात्रग्रा-
ह्यमेतत् —

सुखदुःखादिसंबन्धां

यथा दण्डेन दण्डिनम् ।

एवं सर्वस्मिन्निति ॥ प्रमाणतन्निषेधे, प्रमाणतदाभासेषु[†] बुद्धिपरि-
णामेषु व्यभिचारिषु तदनुयायिनः संविद्रूपस्य साक्षिरूपस्य मम
नोच्छित्तिः संभवति, उच्छेदसाक्षित्वेनापि स्फुरणात्ततो मद्व्यति-
रिक्तं यत्तत्संबन्धितया प्रतीयते तदुच्छिद्येत नात्मैत्यर्थः ॥ ७८ ॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयति उत्पत्तीति ॥ बुद्धेरेवमिति ॥
बुद्धेरुत्पत्त्यादौ ममोत्पत्त्यादिर्नास्तीत्यर्थः[‡] ॥ ७९ ॥

सुखदुःखादिपरिणामानामनात्मधर्मत्वमप्यनुभवसिद्धमित्याह सु-
खदुःखेति ॥ सुखदुःखादेरहंकारसंबन्धो ऽहं सुखीत्यादिप्रत्यक्ष-
सिद्ध इत्यर्थः । सुखदुःखादिसंबन्धामिति ॥ यथा दण्डेनासंहत-

* ममापि चेति का० सं० पुस्तके २ पुस्तके च । ४ पुस्तके तु ममापि नो इति
पाठः ॥

† प्रमाणम्=अन्तःकरणवृत्तयः । तदाभाता विपर्ययवृत्तयः ॥

‡ साक्षित्वादिति भावः ॥

दुःखी* यदि भवेदात्मा

कः साक्षी दुःखिनो भवेत् ।

दुःखिनः साक्षिता ऽयुक्ता

साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ ७६ ॥

पूर्वस्यैव व्याख्यानार्थमाह—

नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी†

साक्षिता का विकारिणः ।

धीविक्रियासहस्राणां

साक्ष्यतो ऽहमविक्रियः ॥ ७७ ॥

एवं सर्वस्मिन्व्यभिचारिण्या‡ त्ववस्त्वेवाऽव्यभिचारी-
त्यनुभवतो व्यवस्थापनायाह—

प्रमाणतन्निभेष्वस्या

नोच्छ्रित्तिर्ममसंविदः ।

दुःखिन इति ॥ ७६ ॥

दुःखिनः साक्षित्वं कथमयुक्तमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुरुच्यते इ-
त्याह पूर्वस्येति ॥ दुःखित्वं नाम विकारित्वं, विकारिणः साक्षि-
त्वमनुपपन्नम्, आत्मा च समस्तबुद्धिचित्तिसाक्षी, तस्मान्निरस्तसम-
स्तपरिणाम इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

न केवलं युक्तिमात्रसिद्धमेतत्किं तु विद्वदनुभवसिद्धमित्याह

* दुःखी=दुःखादिपरिणामसहित इत्यर्थः । न ऋते इति च्छेदः ॥

† विक्रियाम्=उत्पत्त्यादिकामित्यर्थः ॥

‡ व्यभिचारिणि=मिथ्यारूपे ॥

स्मरन्तीमस्मरंश्चैव

शयानामस्वपन्मुञ्जः ॥ ७३ ॥

सर्वाकारां निराकारः

स्वार्थोऽस्वार्था निरिङ्गनः ।

निस्त्रिकालस्त्रिकालस्यां*

कूटस्थः क्षणभङ्गुराम् ॥ ७४ ॥

निरपेक्षश्च सापेक्षां

पराचीं प्रत्यगद्वयः ।

सावधिं निर्गतेयत्तः

सर्वदेहेषु पश्यति ॥ ७५ ॥

एतस्माच्च कारणादयमर्थो व्यवसीयताम्—

स्व एवार्थो यस्य सः स्वार्थः । अनेन समत्वेन गृहीतः पुत्रादिरर्थो
यस्याः साऽस्वार्था । निरिङ्गनः, अपरिस्पन्दः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥[†]
दुःखादीनां साक्षित्वादप्यात्मनो न दुःखाद्याकारपरिणामो
युक्त इत्याह एतस्माच्चेति ॥ ननु दुःख्येव साक्षी भवेदित्यत आह

* निस्त्रिकालः = सार्वकालिकोऽनादिरिति यावत् । त्रिकालस्याम् = कालविशेष-
स्थां, सादिम् । कूटस्थः = अविनश्वरः ॥

† अत्रोपरि “श्लोकपञ्चकेने”त्यस्याग्रे अपश्यन्नितीति प्रतीकमुपन्यस्य (७१) अङ्कः,
द्विषन्तीमिति प्रतीकं विलिख्य ‘समक्षे’त्यादि ‘द्रष्टव्य’इत्यन्तग्रन्थोत्तरं (७२) अङ्कः, ‘अमु-
ह्यमाना’मिति प्रतीकमात्रं प्रदर्श्य (७३) अङ्कः, ‘सर्वाकारा’मिति प्रतीकमादाय ‘स्वएवा-
र्थ’ इत्याद्यपरिस्पन्द इत्यन्तग्रन्थोत्तरं (७४) अङ्कः, तदुत्तरं ‘निरपेक्षश्चे’ति प्रती-
कमादाय (७५) अङ्कः इति क्रमेण पुस्तके पाठः । प्रतीकमात्रमत्र पृथगुपन्यस्तं नास्ति त-
द्व्याख्येति । पुस्तकानुरोधेन ‘ततश्चेत्यारभ्ये’त्यादि श्लोकपञ्चकस्य व्याख्याकारेण
समग्रैव प्रतीकग्रहणादुपरितन एव पाठोऽत्र स्थापितः ॥

वेत्त्यात्मवन्न धीर्यस्मा-

त्तेनेयं परिणामिनी ॥ ७० ॥

ततश्चैतत्सिद्धम्—

अपश्यन् पश्यतीं बुद्धि-

मष्टवन् ष्टवतीं तथा ।

निर्मलो ऽविक्रियो ऽनिच्छ-

निच्छन्ती चाप्यलुप्तदृक्* ॥ ७१ ॥

द्विषन्तीमद्विषन्नात्मा

कुप्यन्तीं चाप्यकोपनः ।

निर्दुःखो दुःखिनीं चैव

निःसुखः सुखिनीमपि ॥ ७२ ॥

अमुह्यमानो मुह्यन्तीं

कल्पयन्तीमकल्पयन् ।

मित्यर्थः । बुद्धेः परिणामित्वे हेतुमाह अतीतानागतेहत्यानिति ॥
अतीताश्च अनागताश्च इहत्याश्च अतीतानागतेहत्यास्तान्, सर्वे
च ते गोचराश्चेति सर्वगोचरास्तान्, बुद्धिरात्मवद्युगपद्यस्मान्न वेत्ति
तस्मात् क्रमद्रष्टृत्वादियं च परिणामिनीति क्रमवत्कतिपयसिद्धका-
र्यदर्शनात्थयानुपपत्त्या क्रमवत्कतिपयपरिणामः कल्पयतइत्यर्थः ॥७०॥

आत्मनः पुनर्दर्शनश्रवणादिविक्रियारहितस्य दर्शनश्रवणादि-
विक्रियावदशेषबुद्धिसाक्षित्वमपि सिद्धमित्याह ततश्चेत्यारभ्य श्लो-
कपञ्चकेन ॥ समक्षपरोक्षयोर्विषयभेदात्कोपद्वेषयोर्विशेषो द्रष्टव्यः ।

भूत्वा विलीयते तद्व-

दात्मनीहाखिलं जगत् ॥ ६८ ॥

तस्मादेष कूटस्थो न द्वैतं मनागपि स्मृशति । यतः—

शब्दाद्याकारनिर्भासाः

क्षणप्रध्वंसिनीर्दृशा ।

नित्योऽक्रमदृगात्मैको

व्याप्नोतीव धियोऽनिशम् ॥ ६९ ॥

एवं च सति बुद्धेः परिणामित्वं युक्तम्—

अतीतानागतेहत्यान्

युगपत्सर्वगोचरान् ।

माह मैवमिति ॥ यथा विशुद्धइति ॥ अस्य द्वैतेन्द्रजालस्यात्माज्ञानविवर्तत्वादात्ममात्रं जगदिति वेदान्तसिद्धान्तः । न चैवमभ्युपगम्यते सांख्यैः । अन्यदेव किं चिदचेतनं त्रिगुणं प्रधानं तदेव जगतः कारणं तच्च स्वतन्त्रं, प्रपञ्चश्च पारमार्थिक इति सांख्याभ्युपगमात् । ततो महदस्ति वैषम्यमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

“भूत्वा विलीयते” इत्युक्तत्वात्प्राग्विलयादात्मसंस्पर्शोऽभ्युपगम्यतइति शङ्कां परिहर्तुमाह तस्मादेष इति ॥ कुतो न स्मृशतीत्याशङ्क्य श्लोकेन हेतुमाह यत इति ॥ एवं विशिष्टा बुद्धिबुद्धीर्नित्योऽक्रमदृक् परमात्मैक एव दृशा स्वरूपचेतन्येन व्याप्नोतीव यस्मात्तस्मादयमात्मा समस्तद्वैतसंस्पर्शरहित इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

कस्तर्हि घटादिज्ञानाकारेण परिणमतइत्यत आह एवं चेति ॥ आत्मनः समस्तद्वैतासंस्पर्शित्वे सति बुद्धेः परिणामित्वं युक्त-

सर्वधीव्यञ्जकस्तद-

त्परमात्मा प्रदीपकः* ।

संनिध्यसंनिधानेषु

धीवृत्तीनामविक्रियः ॥ ६६ ॥

न प्रकाशक्रिया का चि-

दस्य स्वात्मनि विद्यते ।

उपचारात्क्रिया सा ऽस्य

यः प्रकाशस्य संनिधिः ॥ ६७ ॥

मैवं शङ्किष्ठाः सांख्यराजान्तो ऽयमिति । यतः—

यथा विशुद्धाकाशे

सहसैवाभ्रमण्डलम् ।

दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके समर्पयति तत्र चेति ॥ परमात्मा प्रकाशो ऽपि तद्वद्धीवृत्तीनां संनिध्यसंनिधाने निर्विकार एव सर्व-
धीव्यञ्जको न व्यञ्ज्य इति चोच्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति न प्रकाशेति ॥ ननु प्रकाशक्रियाऽभावे
धीवृत्तीः प्रकाशयतीति कर्तृत्वव्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्य जन्यक्रि-
याभावे ऽपि आदित्यानामिव प्रकाशसंनिध्युपाधिकः प्रकाशय-
तीति कर्तृत्वव्यपदेश उपचाराद्भवतीत्याह उपचारादिति ॥ ६७ ॥

नन्वनात्मैव संसरति नात्मा, आत्मा तु कूटस्थविज्ञानधातुः स-
मस्तबुद्धिवृत्तिसाक्षी सकलसंसारधर्मातीत इति सांख्यसिद्धान्तो
ऽयं भवता सिद्धान्तत्वेन स्वीकृत इत्याशङ्क्य ततो वैषम्यं दर्शयितु-

यथा जात्यमणेः शुभ्रा

ज्वलन्ती निञ्चला शिखा* ।

संनिध्यसंनिधानेषु

घटादीनामविक्रिया ॥ ६४ ॥

अयमत्रांशो विवक्षित इति ज्ञापनायाह—

यदवस्था व्यनक्तीति

तदवस्थैव सा पुनः ।

भण्यते न व्यनक्तीति

घटादीनामसंनिधौ ॥ ६५ ॥

तत्र च—

विकारमापद्यते इत्यत्र विभ्रमदृष्टान्तव्यतिरेकेण वास्तवदृष्टान्तोऽप्यस्तीत्याह यथोक्तार्थेति ॥ जातौ भवो जात्यस्तस्य मणेः शिखा प्रकाश्यघटादिसंनिधावसंनिधावप्यविक्रिया विकारशून्या, तददा-
ख्यापीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु तत्र शिखायाः स्वरूपेणाविक्रियत्वमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्य
तद्दर्शयति अयमत्रेति ॥ अयमत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकोपयोगी विवक्षि-
तांश इति प्रतिज्ञापनायेत्यर्थः । यदवस्थेति ॥ यदवस्थावती शि-
खा व्यनक्तीति भण्यते तदवस्थावत्येव न व्यनक्तीत्यपि भण्यते घटा-
द्यसंनिधानात् । ततश्च प्रकाश्यसंनिध्यसंनिधिभ्यां व्यनक्ति न
व्यनक्तीति व्यपदेशो न तु विकारतदभावाभ्यां, तस्मात्स्वरूपेणा-
विक्रियत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

ऊर्ध्वं गच्छति धूमे खं

भिद्यते स्विन्न भिद्यते ।

न भिद्यते चेत्स्यास्तुत्वं

भिद्यते चेद्भिदा ऽस्य का ॥ ६२ ॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

अविक्रियस्य भोक्तृत्वं

स्यादहंबुद्धिविभ्रमात् ।

नौयानविभ्रमाद्यद्व-

न्तरेषु गतिकल्पनम् ॥ ६३ ॥

यथोक्तार्थाविष्कारणाय दृष्टान्तान्तरोपादानम्—

मे ऊर्ध्वं गच्छति सति खमाकाशमवकाशदानाय भिद्यते विदीर्णं भवति वा न वा, न भवति चेद्धूमस्य स्यास्तुत्वं नोर्ध्वगतिः स्यात्, भवति चेत्का ऽस्य भिदा न का चिद् विभागलक्षणा क्रिया, समवायित्वाभावात्, ततश्च भेदादिविकारमन्तरेणैवाकाशमवकाशस्वरूपेणैव दृश्यतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

एतावता किञ्चुक्तं भवतीत्यत आह इत्येतदिति ॥ अहंबुद्धिरहंप्रत्ययस्तन्निमित्तो विभ्रमो ऽहंबुद्धिविभ्रमः, तस्मात्सुखदुःखादिपरिणामत्वेन भोक्तृन्तःकरणेनाभिदाध्यासादहं भोक्तेति विभ्रमो भवेत् । यथा नौयाननिमित्तो विभ्रमो नौयानविभ्रमः, तस्मात्तीरस्थेषु नगेषु गमनरहितेषु गच्छन्ति वृक्षा इत्यध्यवसायस्तद्वदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

कूटस्थरूपेणैव परमात्मा ऽहंकारादिद्वैतप्रपञ्चमवभासयति न

अत्रापि चोदयति । अनुभवात्मनोऽपि विक्रियाभ्यु-
पगमेऽनभ्युपगमेऽपि दोष एव यस्मादाह—

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्न-

चर्मण्येव तयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः

खतुल्यश्चेदसत्समः ॥ ६० ॥

बुद्धिजन्मनि पुंसश्च

विकृतिर्यदनित्यता ।

अथाविकृतिरेवायं

प्रमातेति न युज्यते ॥ ६१ ॥

अस्य परिहारः—

स्मिन् प्राग्निं नानाविश्वास इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अनुभवरूपेऽप्यात्मनि विवादं दर्शयन् शङ्कते अत्रापीति ॥ वि-
कारहेतोः सत्यपि विकार्यस्यैव चर्मणो विकारो दृश्यते न त्वविका-
र्यस्य व्योम्नः । तथा च सति भवद्भिमत आत्मापि चर्मवद्विकार्यो न-
भोवद्विकार्यो वा, उभयथापि दोष एवेत्याह वर्षातपाभ्यामिति ॥

असत्समः, अप्रमादत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयति बुद्धिजन्मनीति ॥ घटादिविषयज्ञानोत्पत्तौ य-
द्यात्मा विक्रियते* तर्ह्यनित्यत्वं स्यान्न विक्रियते चेत्प्रमादत्वाभावः†
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्रतिबन्दी न्यायेनाक्षेपं परिहरति अस्य परिहार इति ॥ धू-

* आत्मनो बुद्ध्यवच्छिन्नत्वादिति भावः ॥

† अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैव प्रमातृपदार्थत्वादिति भावः ॥

ननु सर्वसिद्धान्तानामपि स्वदृश्यपेक्षयोपपन्नत्वादितरेतरदृश्यपेक्षया च दुःस्थितसिद्धिकत्वान्नैकत्रापि विश्वासं पश्यामो, न च सर्वतार्किकैरदूषितमसमर्थितं च । अतो न सर्वतार्किकोपद्रवापसर्पणाय वर्त्म संभावयामः । उच्यते । विस्त्रब्धैः संभाव्यतामनुभवमालक्षणत्वात्सर्वतार्किकप्रस्थानानां, तदभिधीयते—

इमं प्राश्निकमुद्दिश्य

तर्कज्वरभृशातुराः ।

त्वाच्छिरस्कवचोजालैः*

मोहयन्तीतरेतरम् ॥ ५६ ॥

ऽध्रुवं वीक्षतइत्यर्थः । वीक्षते इत्युक्तत्वात्परिणामित्वप्रसक्तावाह अवीक्षमाणो ऽपीति ॥ कर्तृत्वशून्य एव स्वात्मोपरक्तं स्वरूपेणैवादित्यवदवभासयतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

उत्तरश्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह ननु सर्वेति ॥ सर्वेषां सिद्धान्तानामन्योन्यपराहतत्वान्न कुत्रापि विश्वासः कर्तुं शक्यतइत्यर्थः । ननु सर्ववादिनां कुत्र चित्संप्रतिपत्तिसंभवात्तत्र विश्वासो ऽस्त्वित्यत आह न चेति ॥ श्लोकमवतारयन्परिहरति उच्यते इति ॥ अनुभवस्तावत्सर्ववादिसंप्रतिपन्नस्तत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, स चास्माकमात्मा, तत्र सर्वैर्विश्वासः कर्तव्यः सर्वैरभ्युपगतत्वादित्यर्थः । इममिति ॥ अनुभवमेव प्राश्निकं गुणदोषसाक्षिणं मध्यस्थमुद्दिश्य सर्ववादिनो ऽमुक्तत्वादमुक्तत्वादिति हेतुजालैरितरेतरं मोहयन्ति तस्मात्त-

अज्ञानोत्पुद्गादिकर्तृत्वोपाधिमात्मानं परिगृह्यै-
वान्वयव्यतिरेकाभ्यामहं सुखी दुःखी चेत्यहंकारा-
देरनात्मधर्मत्वमुक्तम् । केवलात्माभ्युपगमे ऽशक्यत्वा-
त् फलाभावाच्च । अथेदानीमविद्यापरिकल्पितं सा-
क्षित्वमाश्रित्य कर्तृत्वाद्यशेषपरिणामप्रतिषेधायाह—

एष सर्वधियां नृत्त*—

मविलुप्तैकदर्शनः ।

वीक्षते ऽवीक्षमाणो ऽपि†

निमिषत्तद् ध्रुवो ऽध्रुवम् ॥ ५८ ॥

लब्धत्वे शब्दव्यतिरेकेणैव सिद्धत्वं प्रयोजकं न तु प्रमाणान्तरसिद्धत्वं
तच्चास्माकमस्तीत्याह स्वतःसिद्ध इति ॥ ५७ ॥

पूर्वं द्रष्टृन्वयदृश्यव्यतिरेकयोः प्रदर्शनेनाहंकारादेरनात्मत्वमुक्त-
म्, इदानीं साक्ष्यन्वयसाक्ष्यव्यतिरेकयोः प्रदर्शनेन द्रष्टृत्वादिव्य-
तिरेकः प्रदर्श्यतइत्याह अज्ञानोत्पेति ॥ अज्ञानोत्थो बुद्ध्यादिलक्ष-
णः कर्तृत्वोपाधिर्यस्य तं द्रष्टारमात्मानमादायेत्यर्थः । किमित्यवि-
द्याध्यारोपितं रूपनङ्गीकृतमित्यत आह केवलेति ॥ शुद्धचैतन्यस्या-
न्वयव्यतिरेकव्यवहारायां गत्वाद् व्यवहारसाध्यफलाभावाच्चेत्यर्थः ।
अथेदानीमिति ॥ परिणामिबुद्ध्युपाधिप्रयुक्तद्रष्टृन्वयव्यतिरेकेणा-
नाद्यविद्योपाधिप्रयुक्तं साक्षित्वमाश्रित्य कर्तृत्वादिप्रतिषेधः क्लि-
यतइत्यर्थः । एवमात्मा अविलुप्तैकदर्शनः अपरिणाम्यद्वयचित्स्रभा-
वः, सर्वासां धियां नृत्तं निमिषज्जडं वीक्षते । तथा स्वयं ध्रुवो

* सर्वधियां वृत्तमिति ४ पुस्तके पाठः ॥

† वीक्षते ऽवीक्ष्यमाणो ऽपीति २ पुस्तके । ४ पुस्तके तु वीक्ष्यते ऽवीक्ष्यमाणोऽपीति
पाठः ॥

आत्मना चाविनाभाव-

मन्यथा विलयं व्रजेत् ।

न तु पक्षान्तरं याया-

दतश्चाहंधियोच्यते ॥ ५६ ॥

कीदृक् पुनर्वस्तु लक्ष्यम्—

नामादिभ्यः परो भूमा

निष्कलो ऽकारको ऽक्रियः ।

स एवात्मवतामात्मा

स्वतःसिद्धः स एव नः ॥ ५७ ॥

त्या तच्छब्देन चोपलक्ष्यतइत्यर्थः । यद्वा आत्मदृष्ट्यनुशीलना-
दात्मनः स्वरूपभूतया दृष्ट्या अनुशीलनात्तदाभासीदयेन निरन्त-
रं सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीमन्तःकरणविशिष्टे अहंशब्दस्य मुख्यवृत्त्या ऽपि वृत्ति-
रस्तीत्याह आत्मना चेति ॥ अहंकारो हि स्वस्थितावात्मना चावि-
नाभावं प्राप्नुयात्, अन्यथा तस्य नाश एव न पुनः पक्षान्तरमस्ति,
न पुनर्विद्यमानस्यैवात्मव्यतिरेकेण क्षणमप्यवस्थानमस्ति, तथा
चाहंशब्देनात्मोच्यतइत्यर्थः । अहंधिया, ऽहंधीहेतुना ऽहंशब्देनेति
यावत् ॥ ५६ ॥

एवमहंशब्दवाच्यं दर्शितमिदानीं प्रश्नपूर्वकं लक्ष्यं दर्शयति की-
दृगिति ॥ नामादिभ्यः प्राणान्तेभ्यः परो ऽन्यो “यत्र नान्यत्पश्यती”-
त्यारभ्य “स भूमे”त्युक्तलक्षणो ऽत एव क्रियाकारकतत्त्वाध्यफलशून्यः
सर्वेषामात्मवतामात्मा स एव लक्ष्य इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरसिद्धस्य
लक्ष्यत्वाद ब्रह्मणः प्रमाणान्तरसिद्धभावात्कथं लक्ष्यत्वमित्याशङ्क्य

नाज्ञासिषमिति प्राह

सुषुप्तादुत्थितोऽपि हि ।

अयोदाहादिवत्तेन

लक्षणं परमात्मनः ॥ ५४ ॥

प्रत्यक्षादतिसूक्ष्मत्वा-

दात्मदृष्ट्यनुशीलनात् ।

अतो वृत्तीर्विहायान्या

ह्यहंवृत्त्योपलक्ष्यते ॥ ५५ ॥

त्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य तर्हि तस्य तत्र वृत्तिप्रकारो वाच्य इत्याह वक्त-
व्या चेति ॥ तत्र तावदहंशब्दस्य प्रत्यगात्मनि प्रसिद्धया मुख्यया
वृत्त्या लक्षणया वृत्त्या गुणवृत्त्या च वृत्तिस्तां दर्शयन् परिहरति
सोच्यतइत्यादिना ॥ तत्र लक्षणावृत्तिं तावदर्शयति नाज्ञासिषमि-
ति ॥ सुषुप्त्यवस्थायामहंकाराभावेऽपि नाहमज्ञासिषमिति केव-
लात्मन्यहंशब्दस्य प्रयोगदर्शनादहं ब्रह्मास्मीत्यत्राप्यहंकारमद्भावे
ऽप्यहंशब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहे प्रमाणान्तरविरोधात् तत्संबन्धा-
र्थान्तरे प्रत्यगात्मनि जहल्लक्षणावृत्त्या वृत्तिराश्रीयते । यथा अयो
दहतीत्यत्राश्वशब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहे दग्धत्वप्रतीतिविरोधान्मु-
ख्यार्थपरित्यागेन मुख्यार्थसम्बन्धार्थान्तरे च वन्ही जहल्लक्षणया वृ-
त्तिराश्रीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीमहंशब्दस्यात्मनि गुणवृत्तिमाह प्रत्यक्षादिति ॥ स्व-
प्यतिरिक्तसकलानात्मापेक्षया आन्तरत्वाद्, द्रव्यत्वे सति स्पर्शादिर-
हितत्वेन सूक्ष्मत्वाद्, अन्नमयकोशमारभ्य आत्मदृष्ट्यनुशीलनाच्चाहं-
कारगुणानामात्मनि विद्यमानत्वाद् घटादिविषयवृत्तीर्विहायहंवृ-

अहं वृत्त्योभयं रक्तं

तन्नाशे ऽद्वैतमात्मनः ॥ ५३ ॥

इह के चिच्चोदयन्ति यो ऽयमन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मनात्मतयोत्सारितो ऽहङ्कारो वाक्यार्थप्रतिपत्तये सो
ऽयं विपरीतार्थः संवृत्तो यस्मादहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मा-
हंपदार्थयोः सामानाधिकरण्यश्रवणाद् अनात्मार्थे-
न सामानाधिकरण्यं प्राप्नोति । वक्तव्या च प्रत्यगा-
त्मनि तस्य वृत्तिरिति सोच्यते प्रसिद्धलक्षणा* गुणवृ-
त्तिः—

न्धः कालत्रये ऽप्यहंकारव्यतिरिक्ताधिष्ठानचैतन्ये न संभवतीत्या-
ह न तु परमार्थत इति ॥ दृष्ट्या नुरक्तमिति ॥ दृश्यैः शब्दादिभिर-
नुरक्तं संबन्धमन्तःकरणं स्वात्मनि प्रतिबिम्बितचैतन्याभासात्तेषां द्र-
ष्टृ भवति । तदेव च द्रष्टात्मचैतन्यानुरञ्जितं सत्तस्य चैतन्यस्य दृ-
श्यमवभास्यमिव भवति । तदेवमुक्तन्यायेनाहंवृत्त्योभयमपि द्रष्टृ दृ-
श्यं चेत्येतदनुरक्तमहमिदं जानामीति । तेनात्यन्तविविक्तयोर्द्रष्टृदृ-
श्ययोः संबन्धहेतुरहंकार एवेति तन्निवृत्तावात्मनो ऽद्वैतत्वं युक्त-
मित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं त्वंपदार्थशोधनत्वेनाहंकार-
स्यानात्मत्वमुक्तं तदयुक्तम् । तस्यानात्मत्वे ऽहं ब्रह्मास्मीति श्रूयमाण-
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति शङ्कते इह के चिदिति ॥ ननु
न सामानाधिकरण्यश्रवणानुपपत्तिः । अहंशब्दस्य प्रत्यगात्मवाचि-

वस्तुयाथात्म्यानवबोधपटलावनशाच्चः सन्—

सुभ्रूः सुनासा सुमुखी

सुनेत्रा चारुहासिनी ।

कल्पनामात्रसंमोहा-

द्रामेत्यालिङ्गते ऽशुचिम् ॥ ५२ ॥

सर्वस्यानर्थजातस्य जिह्वासितस्य मूलमहंकार एव,
तस्यात्मानात्मोपरागाद् न तु परमार्थत आत्मनो
ऽविद्यया तत्कार्येण* वा संबन्धो ऽभूदस्ति भविष्यति वा,
तस्यापरिलुप्तदृष्टिस्वाभाव्यात्—

दृश्यानुरक्तं तद्दृष्टं

दृश्यं द्रष्टृनुरञ्जितम् ।

तयोदाहरतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

कल्पनाया अयथावस्तुव्यवहारहेतुत्वे दृष्टान्तान्तरमाह वस्तुया-
थात्म्येति ॥ ५२ ॥

यदुक्तं “महं तदुभयं विभ्रद्भ्रान्तिमात्मनि यच्छती”†ति तत्प्र-
पञ्चयितुमाह सर्वस्येति ॥ आत्मनः कूटस्थनिर्विभागचेतन्यमात्र-
शरीरस्य हैतानर्थसम्बन्धहेतुरविद्यानिर्मितशरीरो ऽहंकार एव ।
कुतः, तस्याहंकारस्य हैतेनानर्थनात्मना चोपरक्तत्वेन हैतस्यात्म-
नि प्रापकत्वादित्यर्थः । नन्वहंकारव्यतिरेकेणैवात्मनः सर्वैरपि स-
म्बन्धसंभवादनर्थः स्यादित्याशङ्क्य जानाम्यनुभवामीत्यनर्थरूपसम्ब-

* तत्कार्येण = आविशाकार्येण, अहंकारादिनेत्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ॥ ४६ ॥

अभूताभिनिवेशेन

स्वात्मानं. वञ्चयत्ययम्* ।

असत्यपि द्वितीये ऽर्थे

सोमशर्मपिता यथा ॥ ५१ ॥

नात्मनो ऽसङ्गत्वं न व्याहन्यते वस्तुतस्तत्सर्वाभावात् । न ह्यवि-
द्यापरिकल्पितनीलिमगुणेन गगनं नीलीक्रियते ततश्च नासङ्गत्व-
व्याघात इत्यर्थः । अभूताभिनिवेशेनेति ॥ असत्यपि द्वैतप्रपञ्चे मिथ्या-
भिनिवेशेनैवाहं सुखी दुःखीति स्वमात्मानमयं लोको वञ्चयतीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः सोमशर्मपितेति ॥ कश्चिदतिदरिद्री ब्रह्मचारी बह्वाशी
भिक्षमाणः कदा चिदुर्भिक्षकाले सक्तुमुष्टिं बद्ध्वा निर्वेदात्कस्मिंश्चि-
त्पर्वते वृक्षच्छायायां शयान एवं मनोरथयति स्म । सक्तुमुष्टिवन्धनं
मुक्त्वा तेन काश्च न गाः क्रीता वर्धयिष्यामि, ताश्च पञ्चषड्वत्सरा-
दनेकाननडुहः प्रसविष्यन्ति, ततो यथेष्टं कर्षयिष्यामि, ततो धन-
धान्यादि समग्रं भविष्यति, ततो दासीदासादिवहुलं गृहं संपा-
दयिष्यामि, ईदृशीं संपदं दृष्ट्वा योग्यतमः कश्चित्स्रक्कन्यां मह्यं
प्रदास्यति, पश्चाद्यथाविधानं गार्हस्थ्यमनुभविष्यामि, ततो वंशकरं
पुत्रमुत्पाद्य सोमशर्मेति नाम कृत्वा पश्चात्कुटुम्बसौख्यानुभवसमये
रुदन्तं मातरमनुगतं सोमशर्माणं स्वकार्यपारवश्यात्तमनादृत्य ग-
च्छन्तीं स्वां भार्यां दृष्ट्वा पुत्रनिमित्तकोपेन स्वां भार्यामताडयत्त-
तो भिक्षापात्रं कराघातात् द्विधा ऽपतत्सक्तवश्च वायुवेगादपासर-
न्, पश्चाद्दहो कष्टं नष्टो ऽस्मि मन्दभाग्यो ऽहं सक्तवश्च ममापाग-
च्छन् किं करिष्यामीति प्रवृद्धः सन् पिता व्यलपत् तदेतद् दृष्टान्त-

न च विरुद्धधर्माणामेकत्वानुपपत्तिः । किं कार-
णम्—

कल्पितानामवस्तुत्वा-

त्स्यादेकत्वापि संभवः ।

कमनीया शुचिः स्वाद्वी-

त्येकस्यामिव योषिति ॥ ५० ॥

न चायं क्रियाकारकफलात्मक आभास ईषदपि प-
रमार्थवस्तु स्पृशति, तस्य मोहमात्रोपादानत्वात्—

स्वितत्वं, तत्क्रिया तद्वत्तद्धानादिक्रिया, तदाकृतिः, स्वच्छत्वपरि-
च्छिन्नत्वादिः, तद्देशेन हृदयप्रदेशेन च सम्बन्धश्च सम्भवतीत्य-
र्थः ॥ ४९ ॥

ननु सर्वभूतेष्वेक एव चेदात्मा तर्हि तस्य युगपदेव परस्परवि-
रुद्धसुखदुःखरागद्वेषभ्रान्तिसम्यग्ज्ञानाद्याश्रयत्वं प्रसज्येत तच्चानुप-
पन्नं तत्कथमुक्तं दृगेकं सर्वभूतेष्विति तत्राह न च विरुद्धेति ॥
विरुद्धधर्माणामप्यविद्यापरिकल्पितत्वादेकस्मिन् धर्मिणि समा-
वेशो नानुपपन्नः । यथैकस्मिन्नेव स्त्रीदेहे वस्तुभेदमन्तरेणापि वा-
सनावशात्कामुकपरिव्राजकशुनां कमनीया, शुचिः, स्वाद्वी,ति वि-
रुद्धधर्मपरिकल्पना तद्वदित्यर्थः* ॥ ५० ॥

विरुद्धधर्माणामात्मनि संभवे तस्यासङ्गत्वव्याघात इत्यत आह
न चायमिति ॥ अनिर्वचनीयाज्ञानपरकल्पितद्वैतप्रपञ्चसम्बन्धे-

* एतदेवोक्तं पञ्चदश्याम्—

भार्या स्तुषा ननान्देति याता मातेत्यनेकधा ।

प्रतियोगिधिया योषिद् भिद्यते न स्वरूपतः ॥ इति ॥

यथोक्तार्थस्य प्रतिपत्तये दृष्टान्तः—

मित्रोदासीनशत्रुत्वं

यथैकस्यान्यकल्पनात् ।

अभिन्नस्य चितेस्तद्वद्

भेदोऽन्तःकरणाश्रयः ॥ ४८ ॥

अपहारो* यथा भानोः

सर्वतो जलपात्रकैः ।

तत्क्रियाकृतिदेशाप्ति-

स्तथा बुद्धिभिरात्मनः ॥ ४९ ॥

न केवलमनात्मसम्बन्ध एवाहंनिबन्धनः, प्रतिदेहमात्मनो भेदोऽपि तन्निबन्धन एवेत्याह तत एवेयमिति ॥ मयूखस्त्रग्वी, रश्मिमाली ॥ ४७ ॥

अन्तःकरणोपाधिनिबन्धनो भेद इत्यत्र दृष्टान्तान्तरमाह यथोक्तार्थेति ॥ यथैकस्यैव देवदत्तस्य पुरुषान्तरकल्पनावशान्मित्रोदासीनशत्रुत्वमेवमभिन्नस्यापि चैतन्यस्य बुद्ध्युपाधिनिबन्धनो भेदो न स्वतो नापि परत इत्यर्थः । चितेरित्यर्थविवक्षया धातुनिर्देशः । ततश्चाभिन्नस्य चितेरिति पुल्लिङ्गसमभिव्याहार उपपद्यते ॥ ४८ ॥

ननु स्वमहिमप्रतिष्ठस्य पूर्णस्य चैतन्यस्य सर्वान्तःकरणप्रतिबिम्बितत्वं तद्वर्मवत्त्वं चायुक्तमित्याशङ्क्याह अपहार इति ॥ यथा खदेशस्थस्यैवादित्यस्य जलपात्रेण स्वगतत्वेनापहारस्तत्क्रियादिष्वभवति तद्वत्स्वमहिमप्रतिष्ठितस्यापि चैतन्यस्यान्तःकरणप्रतिबि-

आत्मवत्कल्पितस्तस्मा-

दहङ्कारादिरात्मनि ॥ ४५ ॥

तस्मादज्ञानविजृम्भितमेतत्—

दृश्याः शब्दादयः क्लृप्ता

द्रष्टृ च ब्रह्म निर्गुणम् ।

अहं तदुभयं बिभ्रद्

भ्रान्तिमात्मनि यच्छति* ॥ ४६ ॥

तत एवेयमभिन्नस्यात्मनो भेदबुद्धिः—

दृगेका सर्वभूतेषु

भाति दृश्यैरनेकवत् ।

जलभाजनभेदेन

मयूखस्रग्बिभेदवत्† ॥ ४७ ॥

न पृथगिति ॥ सद्वृत्ताज्ञानस्वभावादात्मनोऽनन्यत्वादेव न पृथक्-
सत्ताप्रतीती जडस्य संभवतः । नापि प्रत्यगात्माभेदेन प्रत्यगा-
त्मवत् सिद्धिः, जडाजडयोरभेदायोगात् । तस्मादहङ्कारादिरात्म-
नि कल्पित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

फलितमाह तस्मादिति ॥ दृश्यत्वेन सत्यत्वेनानृतत्वेनात्यन्तवि-
विक्तयोरात्मानात्मनोर्वस्तुतः संभेदाभावेऽप्यहङ्कारोपाधौ द्वयोः
प्रतिबिम्बितत्वाद्दर्पणतले प्रतिबिम्बितयोर्लोहितमुखयोर्लोहितं मु-
खमिति परस्परसंभेदाध्यासवद् भ्रान्त्यैव कर्तृत्वादिसम्बन्धप्रतिभास
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

* एतच्छ्लोकस्यार्थो नै० अ० २ श्लो० ५३ व्याख्यायां स्फुटीभविष्यति ॥

† नानाविधजलभाजनप्रतिबिम्बितः सूर्य इवैकोऽप्यात्मा देहभेदादनेक इव प्र-
तीयते भ्रान्तानामित्यर्थः ॥

न दृशेद्द्वैतयोगो ऽस्ति

विश्वेश्वरमतादपि ॥ ४३ ॥

अधुना* प्रकृतार्थोपसंहारः—

एवमेतद्विरुद्ध्यं

मिथ्यासिद्धमनात्मकम् ।

मोहमूलं सुदुर्बोधं

द्वैतं युक्तिभिरात्मनः ॥ ४४ ॥

कुतो मिथ्यासिद्धत्वं द्वैतस्येति चेत्—

न पृथङ्नात्मना सिद्धि-

रात्मनो ऽन्यस्य वस्तुनः ।

धृत्यन्तं सर्वं क्षेत्रमेवेति भगवता ऽप्युक्तत्वादात्मा समस्तप्रपञ्चशून्य इत्यवगम्यतइत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिमूलयुक्तिसङ्गादादहङ्कारादिः सर्वो ऽपि द्वैतप्रपञ्च आत्मनः सकाशाद्विलक्षण इत्युपसंहरतीत्याह ॥ अधुना प्रकृतेति ॥ हिरुक्, पृथगित्यर्थः । नन्वात्मनः पृथक्त्वे ऽपि द्वैतं सांख्यानामिव पारमार्थिकं स्यादित्यत आह मिथ्यासिद्धमिति ॥ तथा ऽप्यन्यथाख्यातिप्रभृतीनामिव मिथ्यात्वं स्यादत आह अनात्मकमिति ॥ अनात्मकं सत्स्वभावरहितमित्यर्थः । सत्यात्मकार्यस्य कथमेवंविधत्वमित्यत आह मोहमूलमिति ॥ तदेव कथमित्यत आह सुदुर्बोधमिति ॥ प्रमाणयुक्तिभ्यां दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एतदेवोत्तरश्लोकेनोपपाद्यते इत्याह कुतो मिथ्यासिद्धत्वमिति ॥

स्याच्चेद्दृगेकं निर्दृश्यं

जगद्वा स्यादसाक्षिकम् ॥ ४१ ॥

उक्तयुक्तिं दृढीकर्तुं*भागमोदाहरणोपन्यासः—

आर्त्तमन्यदृशेः सर्वं

नेति नेतीति वा ऽसकृत् ।

वदन्ती निर्गुणं ब्रह्म

कथं श्रुतिरूपेक्ष्यते ॥ ४२ ॥

महाभूतान्यहंकार

इत्येतत्क्षेत्रमुच्यते ।

नामीत्यनुभवाद् द्रष्टुरपि दृश्यत्वं दृश्यस्य च द्रष्टृत्वमित्याशङ्गाह
स्याच्चेद् दृगेकमिति ॥ तथा सति दृश्यस्य द्रष्टृत्वाविरोधाद् द्रष्टृस्वभा-
वतापत्तौ सर्वं द्रष्टृरूपमेवासीदिति दृश्यशून्यो द्रष्टृवावशिष्येत । तथा
चेद् द्रष्टुरपि दृश्यताविरोधाद् दृश्यस्वभावतापत्तौ सर्वं दृश्यमेवासी-
दिति द्रष्टृशून्यं जगदेवावशिष्येतित्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तन्यायस्य प्रशिथिलमूलत्वपरिहाराय मूलप्रमाणं दर्शयति
उक्तयुक्तीति ॥ उदाह्रियतइत्युदाहरणं वाक्यं, तदुपन्यास इत्यर्थः । आ-
र्त्तमन्यदिति । “नान्यो ऽतो स्ति द्रष्टे”त्युपक्रम्या “तो ऽन्यदार्त्त”मिति
द्रष्टात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य दृश्यजातस्य विनाशित्वेन नित्यात्मध-
र्मत्वनिराकरणान्नेति नेतीति मूर्त्तामूर्त्तद्वयनिषेधाच्च सर्वदृश्यासं-
स्पर्शित्वमात्मनः प्रदर्शयन्ती श्रुतिर्नोपेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्तेर्ये स्मृतिरपि प्रमाणमित्याह महाभूतानीति ॥ महाभूतादि-

* उक्तयुक्तिदृढिम्ने इति २ पुस्तके का० सं० पु० ४ पुस्तकयोश्च लेखकप्रमा-
दाङ्गित्वं, परमुक्तयुक्तिदृढिम्ने इति पाठान्तरं बोध्यम् ॥

सर्वसंव्यवहारलोपश्च प्राप्नोति, यस्मात्—

द्रष्टापि यदि दृश्याया

आत्मेयात्कर्मतां धियः ।

यौगपद्यमदृश्यत्वं

वैयर्थ्यं चाप्नुयाच्छ्रुतिः* ॥ ४० ॥

कुतो यस्मात्—

नालुप्तदृष्टेर्दृश्यत्वं

दृश्यत्वे द्रष्टृता कुतः ।

श्यत्वं वदता स्वेन दृश्येन दर्शनेन वा वक्तव्यमन्यस्याभावात्तत्र
न तावत्स्वेन दृश्यत्वं संभवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । नापि
दृश्येन दृश्यत्वं संभवति, जडस्य चेतनविषयीकरणायोगात् । नापि
दृशिना विज्ञानेन दृश्यत्वं संभवति तस्य विषयगोचरस्य विषयिगो-
चरत्वायोगात् । ततश्च न द्रष्टुर्दृश्यत्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

द्रष्टुर्दृश्यत्वे दृशेश्च द्रष्टृदर्शित्वे दोषमाह सर्वसंव्यवहारेति ॥ यदि
द्रष्टा आत्मा स्वदृश्याया धियः कर्मतामियात्तदा द्रष्टापि दृश्यतइति
स्यात्, तथा च बुद्ध्यात्मनोरुभयोरपि युगपदेकैकस्यैव द्रष्टृत्वं दृश्यत्वं
स्यात्, तथा च सति द्रष्टृत्वादेवोभयोरदृश्यत्वं, दृश्यदृश्यत्वे चात्म-
नः कूटस्थद्रष्टात्मविषयायाः श्रुतवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

वैयर्थ्यमेवोपपादयितुमाह कुत इति ॥ लुप्तदृष्टेर्घटादेरेव दृश्य-
त्वनियमादात्मनो ऽपि दृश्यत्वे दृष्टिलोपः स्यात्तथा च न हि द्र-
ष्टुर्दृष्टेरित्यादिश्रुतवैयर्थ्यं प्रसज्यतइत्यर्थः । ननु जानन्तां मां जा-

धर्मधर्मिणोश्चेतरेतरविरुद्धात्मकत्वादसङ्गतिः—

धर्मिणश्च विरुद्धत्वा-

न्न दृश्यगुणसङ्गतिः ।

मारुतान्द्रोलितज्वालं

शैल्यं नाग्निं सिसृप्सति* ॥ ३८ ॥

तस्माद्विस्वभ्रमुपगम्यताम्—

द्रष्टृत्वं दृश्यता चैव

नैकस्मिन्नेकदा क्व चित् ।

दृश्यदृश्यो न च द्रष्टा

द्रष्टृदर्शी दृशिर्न च ॥ ३९ ॥

त्यर्थः ॥ ३७ ॥

पूर्वं दर्शनक्रियां प्रत्यात्मनः कर्तृत्वात्तत्कर्मत्वाच्चाहङ्कारस्य न त-
योर्धर्मधर्मिभाव इत्युक्तम् । इदानीं तु चिदचिद्रूपत्वेन ग्रीतोष्णव-
द्विरुद्धस्वभावत्वान्न तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्याह धर्मधर्मिणोश्चे-
ति ॥ यथा शैल्यमग्नेर्धर्मो न भवति विरोधात्तद्वदहङ्कारोऽप्यात्म-
धर्मो न भवति विरोधादेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उक्तयुक्तिबलाद्द्रष्टृत्वदृश्यत्वे व्यवस्थिताधिकरणे एवेत्युपसंहरति
तस्मादिति ॥ एवं च सत्येतदपि सिद्धमित्याह दृश्यदृश्य इति ॥ स्व-
दृश्येन विज्ञानेन स्वयमात्मा दृश्यो न भवति, दृशिश्च विज्ञानं
स्वद्रष्टारमात्मानं न विषयीकरोतीति चैतद् द्वयं सिद्धं भवतीत्यर्थः ।
यदा तस्य दृश्यत्वासंभवादिति हेतुमाह दृश्यदृश्य इति ॥ द्रष्टुर्हि दृ-

अस्त्वनित्यत्वं कसुपालभेमहि प्रमाणोपपन्नत्वादि-
ति चेत्तन्—

सदा ऽविलुप्तसाक्षित्वं

स्वतःसिद्धं न पार्यते ।

अपह्नोतुं घटस्येव

कुशाग्रीयधिया ऽऽत्मनः ॥ ३६ ॥

एतस्माच्च हेतोरहङ्कारस्यानात्मधर्मत्वमवसोयता-
म्—

प्रमाणैश्चावगम्यत्वा-

घटादिवदहङ्कारोः ।

यतो राद्विः प्रमाणानां

स कथं तैः प्रसिध्यति ॥ ३७ ॥

इदानीं सौगतमतमाशङ्कते अस्त्विति ॥ निरस्यति तन्नेति ॥ सति
देहे तावदात्मनः प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वावगमो नित्यत्वे चाकृता-
भ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषप्रसङ्गाद्, जातिस्मरणादिदर्शनान्मुख्ये-
र्धं बाधाभावात्प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यनिबन्धनत्वकल्पनानुपपत्तेश्च नि-
त्यत्वमात्मनः स्वतःसिद्धं निह्नोतुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रमाणैश्चेति ॥ अहमहङ्कारः प्रमेयत्वाद् दृशेरात्मनो घटादिवद्भ-
वति । यथा प्रमाणगम्यो घटकरकादिरात्मनो धर्मो न भवति
तद्वदहङ्कारो ऽप्यात्मनो धर्मो न भवतीत्यर्थः । नन्वात्मापि प्रमाण-
गम्य एवेत्यत आह यत इति ॥ राद्विः, सिद्धिः । प्रमाणानां सिद्धेः
प्रागेव सिद्धत्वेनात्मनः प्रमाणसाधकत्वान्न प्रमाणाधीना तत्सिद्धिरि-

आम्नादेः परिणामित्वाद्

गुणहानिर्गुणान्तरे ।

अविकारि तु तद् ब्रह्म

न हि द्रष्टुरिति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

अहङ्कारस्यागमापायित्वात्तद्धर्मिणश्चानित्यत्वं प्रा-
प्नोति—

आगमापायिनिष्ठत्वा-

दनित्यत्वमियादृशिः* ।

उपयन्नपयन्† धर्मो

विकरोति हि धर्मिणम् ॥ ३५ ॥

दहङ्कारस्यानित्यत्वे ऽपि नित्यात्मधर्मत्वमुपपद्यतइति शङ्कते स्या-
दिति ॥ परिहरति तन्नेति । आम्नादिद्रव्यस्य परिणामित्वेन गुणा-
न्तरोदयसंभवात्तेन स्वाभाविकस्यापि गुणस्य नित्यनिवृत्तिः संभ-
वति, ब्रह्मणस्तु कूटस्थत्वेन गुणान्तराभावात्तद्धर्मस्याहङ्कारस्य न
निवृत्तिः संभवति, ततश्चात्मनो नित्यत्वात्तद्धर्मस्याहङ्कारस्यापि नि-
त्यत्वमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

पूर्वमहङ्कारस्यानित्यत्वान्नित्यात्मधर्मत्वमनुपपन्नमित्युक्तम् । इ-
दानीमात्मनो नित्यत्वादनित्याहङ्कारधर्मित्वमयुक्तमित्याह अह-
ङ्कारस्य चेति ॥ आगमापायिनो ऽहङ्कारस्य निष्ठा स्थितिर्यस्मिन्न-
सौ आगमापायिनिष्ठस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

* दृशेरिति १ पुस्तके । २ पुस्तके तु ग्रन्थमध्ये दृशिरित्येव परमुपरि सूक्ष्माक्ष-
रैर्दृशेरिति लिखितम् ॥

† उपयन्=प्रादुर्भवन् । अपयन्=तिरोभवन् ॥

अनन्वयाच्च* नात्मधर्मो ऽहंकारः—

आत्मनश्चेदहंधर्मो

यायान्मुक्तिसुषुप्तयोः ।

यतो नान्वेति तेनाय-

मन्यदीयो भवेदहम् ॥ ३२ ॥

आत्मधर्मत्वाऽभ्युपगमे ऽपरिहार्यदोषप्रसक्तिश्च—

यद्यात्मधर्मो ऽहंकारो

नित्यत्वं† तस्य बोधवत् ।

नित्यत्वे मोक्षशास्त्राणां

वैयर्थ्यं प्राप्नुयाद् भ्रुवम् ॥ ३३ ॥

स्यात्परिहारः स्वाभाविकधर्मत्वाभ्युपगमे ऽप्याम्ना-
दिफलवदिति चेत्तन्न—

सुषुप्त्यादावननुभवाच्चाहंकारस्यानात्मधर्मत्वमवगम्यतइत्याह अनन्वयाच्चेति ॥ अहंकारो नात्मधर्मः, अयावदात्मभावित्वाद्देहवदित्यर्थः‡ ॥ ३२ ॥

इतश्चाहंकारस्याऽनात्मधर्मत्वमित्याह आत्मधर्मत्वेति ॥ अस्तु तर्हि नित्यत्वमपीत्यत आह नित्यत्वइति ॥ ३३ ॥

ननु यावद्द्रव्यभावित्वाभावे ऽपि श्यामत्वादेर्धर्मत्वं दृश्यते तस्मा-

* अनन्वयाच्च=अननुवृत्तत्वाच्च ॥

† नित्यत्वमित्यस्य प्राप्नुयादित्यत्र संबन्धः ।

‡ एवं चाहंप्रत्ययस्य बुद्धिधर्मत्वमेव, यावद्बुद्धिभावित्वान्नात्मधर्मत्वमिति भावः ॥

तमवशिष्यते, द्वितीयसंबन्धस्य तन्मूलत्वादत आह—

निवृत्तायामहंबुद्धौ

ममधीः प्रविलीयते ।

अहंबीजा हि सा सिध्ये*

तमोभावे कुतः फणी ॥ ३० ॥

विवक्षितदृष्टान्तांशज्ञापनाय दृष्टान्तव्याख्या—

तमोभिभूतचित्तो हि

रज्ज्वां पश्यति रोषणम् ।

भ्रान्त्या भ्रान्त्या विना तस्मा-

न्नोरगं स्रजि वीक्षते† ॥ ३१ ॥

इत्थमहंकारस्यात्मधर्मत्वनिराकरणे प्रयोजनमाह अहंपरि-
च्छेदेति ॥ रज्ज्वन्नानव्यावृत्तौ सर्पव्यावृत्तिवदहंकारव्यावृत्तौ मम-
कारव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

तमोभावे कुतः फणीति ॥ प्रसिद्धान्यकारस्याभावे फणिनः सर्प-
स्याभावो दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्त इति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तो व्या-
ख्यायतइत्याह विवक्षितेति ॥ अज्ञानाभिभूतचित्तो हि भ्रान्त्या र-
ज्ज्वां रोषणं सर्पं पश्यति तस्मात्तमसा विना स्रजि नोरगं वीक्षते
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

* संसिध्येदिति का० सं० पु० पाठः ॥

† तमोऽभिभूतचित्तो भ्रान्त्या स्रजि रज्जौ उरगं वीक्षते, रज्जुमुरगत्वेन गृह्णा-
ति, तस्माद् भ्रान्त्या विना स्रज्युरगं न वीक्षतइति संबन्धः । तथा च स्रज्युरगत्वग्र-
हो यथा भ्रमनिबन्धन एवमहंवृत्तिरविद्याजन्या, तन्निवृत्तौ तज्जन्याहंवृत्तेर्निवृत्त्या के-
वलब्रह्माकाराकारितैव चिन्तवृत्तिरवतिष्ठतइति पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरिति भावः ॥

अहंधर्मस्त्वभिन्नश्चे-

दहं ब्रह्मेति वाक्यतः ।

गौरो ऽहमित्यनेकान्तो

वाक्यं तद्व्यपनेत तत् ॥ २८ ॥

कथं वाक्यं तद्व्यपनेत तदित्युच्यते—

यो ऽयं स्थाणुः पुमानेष

पुंशिया स्थाणुधीरिव ।

ब्रह्मास्मीति धिया ऽशेषा-

महंबुद्धिं निवर्तयेत्* ॥ २९ ॥

अहंपरिच्छेदव्यावृत्तौ[†] न किं चिद्व्यावृत्तं द्वैतजा-

हरति तन्नेति ॥ गौरो ऽहमिति सामानाधिकरण्ये ऽपि यथा गौर-
त्वं नात्मधर्मस्तथा ऽहमात्मैत्यहंप्रत्ययस्यात्मसामानाधिकरण्येन प्र-
सिद्धावपि नात्मधर्मत्वं सिध्यति । अहं ब्रह्मास्मीति तु सामानाधि-
करण्यं बाधायां न पुनस्तदेकत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अहं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यवाक्यस्याहंप्रत्ययव्यपनेतृत्वं प्र-
अपूर्वकं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति कथं वाक्यमित्यादिना ॥ स्थाणुः
पुरुष इति सामानाधिकरण्यं यथा स्थाणोर्बाधकं तथा ऽहं ब्रह्मा-
स्मीति सामानाधिकरण्यमहंकारस्य बाधकमित्यर्थः ॥ २९ ॥

* पुरुषे दोषवशात् स्थाणुत्वभ्रमे सति पश्चादोषनिवृत्तौ स्थाणुत्वेन गृहीतः पुरुष
इति जायमानया धिया स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्तते, एवमहंप्रत्ययो ब्रह्मास्मीति धिया-
निवर्तते । एवं चाहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यवाक्यमेवाहंप्रत्ययनिवर्तकमित्य-
र्थः । अशेषा ह्यहं बुद्धिर्निवर्ततइति ४ पु० पाठः ॥

† अहंपरिच्छेदव्यावृत्तौ—अहंप्रत्ययप्रयुक्तभेदग्रहनिवृत्तौ सत्यमित्यर्थः ॥

नात्मना न तदंशेन

गुणः स्वस्थो ऽवगम्यते ।

अभिन्नत्वात्समत्वाच्च

निरंशत्वादकर्मतः ॥ २६ ॥

न युगपन्नापि क्रमेणोभयथा चैकस्य धर्मिणो ग्राह्यग्राहकत्वमुपपद्यतइति प्रतिपादनायाह—

द्रष्टृत्वेनोपयुक्तत्वा-

त्तदैव स्थानं दृश्यता ।

कालान्तरे चेद् दृश्यत्वं

न ह्यद्रष्टृकमिष्यते ॥ २७ ॥

सन्तु कामसनात्मधर्मा समत्वादयो ऽप्युक्तन्यायवलात्, अनात्मतयैव च तेषु व्यवहारात् । अहंरूपस्य तु प्रत्यगात्मसंबन्धितयैव प्रसिद्धेः, “अहं ब्रह्मास्मी”-ति श्रुतेश्चानात्मधर्मत्वमयुक्तमिति चेत्तन्न—

त्मनः कर्मत्वाभावात्तद्वतो ऽपि गुणो न तेन गृह्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ग्राह्यस्य ग्राहकत्वे ऽपि किं युगपदेव ग्राह्यग्राहकभावः किं वा क्रमेण । न तावदाद्यः । युगपदेव ग्राहकत्वेन परिसमाप्तस्य निरंशस्य तदैव ग्राह्यत्वेनावस्थानायोगात् । नापि क्रमेण । तदा ग्राहकाभावादेव ग्राह्यत्वानुपपत्तेरित्याह न युगपदिति ॥ २७ ॥

नन्वसु समत्वयत्नेच्छादीनामनात्मधर्मत्वं तद्वदहंप्रत्ययस्थानात्मधर्मत्वमयुक्तं तस्यात्मधर्मत्वं युक्तं प्रसिद्धे, अहं ब्रह्मास्मीति विद्यादशायामपि तस्यानुवृत्तेश्चेति शङ्कते सन्तु काममिति ॥ श्लोकेन परि-

चोद्यम् । तन्निराकरणाय प्रत्यक्षोपन्यासः ।—

यत्र यो दृश्यते द्रष्टा

तस्यैवासौ गुणो* न तु ।

द्रष्टृस्यो दृश्यतां† यस्मा-

न्नैवेयाद्द्रष्टृबोधवत् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षेणैव भवदभिमतस्य प्रत्यक्षस्याभासीकृतत्वा-
त्सुखमेवानुमानम् । अतस्तदेव प्रक्रियते । तत्र च वि-
कल्पदूषणाभिधानम्‡—

विशिष्टविषयत्वात्केवलात्मविषयत्वाभावादित्यभिप्रेत्य परिहरति त-
न्निराकरणायेति ॥ यत्रान्तःकरणे यो ऽहंप्रत्ययो द्रष्टा साक्षिणा
दृश्यते तस्यैवान्तःकरणस्याहंप्रत्ययो धर्मो भवति द्रष्टृदृश्यत्वाद् द्रष्टृ-
स्थत्वे द्रष्टृदृश्यत्वायोगात्तस्मादन्तःकरणधर्म एवासावहंप्रत्यय इत्य-
र्थः ॥ २५ ॥

अतस्तदेव प्रक्रियते इति ॥ आत्मोपलभ्यस्याहंकारस्यात्मधर्मत्वमनु-
पपन्नमिति प्रकारान्तरेण पुनः साध्यतद्वत्यर्थः । आत्मधर्मश्चेदहंप्रत्य-
यः किमयमात्मना ऽधिगम्यते किं वा तदंशेनेति विकल्पोभयथा
ऽपि न संभवतीत्युच्यते इत्याह तत्र चेति ॥ स्वगतस्य गुणस्य स्वग्रह-
णमन्तरेण स्वगतत्वेन ग्रहणायोगात् स्वस्य च स्वेनाभिन्नत्वादेव
ग्रहणानुपपत्तेः स्वांशेनापि स्वस्यात्मत्वादेव ग्रहणायोगान्निरंशत्वा-
देव स्वांशेन स्वस्य ग्रहणमिति वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवमुक्तन्यायेना-

* गुणः=धर्मः, परिणाम इति यावत् ॥

† द्रष्टृस्यं दृश्यतामिति का० सं० पु० पाठः ॥

‡ विकल्प्य दूषणाभिधानमिति २ पु० विकल्पादिदूषणेति ४ पुस्तके पाठः ॥

एकस्यात्मनः कर्मकर्तृभावः सर्वथा नोपपद्यते इ-
ति श्रुत्वा मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, अहंप्रत्ययग्राह्यग्रा-
हक* आत्मेति । तन्निवृत्त्यर्थमाह--

यत्कर्मको हि यो भावो

नासौ तत्कर्तृको यतः ।

घटप्रत्ययवत्तस्मा-

नाहं स्याद् द्रष्टृकर्मकः† ॥ २४ ॥

अत्राह । प्रत्यक्षेणात्मनः कर्मकर्तृत्वाभ्युपगमे तत्पा-
दोपजीविना‡ ऽनुमानेन प्रत्यक्षोत्सारणमयुक्तमिति

तद्वदात्मा ऽप्यात्मनः स्वरूपभूतं धर्मभूतं वा अहमहङ्कारादिकं न
विद्यात् स्वरूपत्वाविशेषाद्धर्मत्वाविशेषाद्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं भाट्टमतमाशङ्क्य निराकरोति एकस्येत्यादिना ॥ अहंप्र-
त्यय आत्मकर्मको न भवति आत्मकर्तृकत्वाद् घटप्रत्ययवदित्यनु-
मानमाह यत्कर्मक इति ॥ २४ ॥

ननु मामहं जानामीत्यात्मनो ऽहंप्रत्ययं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोः
प्रत्यक्षानुभवात्तत्कर्मत्वनिराकरणानुमानं कालात्ययापदिष्टमिति
शङ्कते अत्राहेति ॥ अहमित्यत्रान्तःकरणस्य प्रत्यगात्मदृश्यत्वादहं-
प्रत्ययस्यापि तद्वत्त्वेनोपलभ्यमानस्य तद्धर्मत्वमेव युक्तम् । द्रष्टृत्वग-
तत्वे तद्दृश्यत्वानुपपत्तेः । तस्मादन्तःकरणमेवाहंप्रत्ययसाक्षिणा
दृश्यते इत्यनुभवो न त्वात्मा । मामहं जानामीत्यनुभवस्यान्तःकरण-

* अहं प्रत्ययग्राह्यत्वाद ग्राहक इति का० सं० पुस्तके ४ पु० च ॥

† तथा च परस्पराऽसमानाधिकरणयोः कर्मत्वकर्तृत्वयोरेकत्राहंप्रत्यये समावेशो
न संभवतीति भावः ॥

‡ हेतुप्रत्यक्षमुपजीव्य प्रवृत्तेन ॥

कर्मत्वेनो*पलभ्यत्वा-

दपायित्वाच्च वस्तुवत् ॥ २२ ॥

वैधर्म्ये दृष्टान्तः—

नोष्णिमानं दहत्यग्निः

स्वरूपत्वाद्यथा ज्वलन् ।

तथैवात्मा ऽऽत्मनो विद्या†-

दहं नैवाविशेषतः ॥ २३ ॥

वैषम्यप्रयत्नादयो वस्तुतो नात्मनो धर्मा भवितुमर्हन्तीत्यर्थः । तत्र हे-
तुः कर्मत्वेनोपलभ्यत्वादिति ॥ उपलभ्यत्वादित्युक्ते प्रत्यगात्मनो
ऽप्यस्मत्प्रत्ययगोचरतयोपलभ्यमानत्वमस्तीति तद्व्यावर्तनाय विशि-
नष्टि कर्मत्वेनेति ॥ अहंकारादयो ऽनात्मधर्माः दृश्यत्वात्काश्यादि-
वत् । सैव प्रतिज्ञा अपायित्वादस्त्वादिवदिति प्रयोगः । एवमिच्छा-
दीनामनात्मधर्मत्वप्रतिपादनेन तद्धर्मवतो ऽन्तःकरणस्य सूक्ष्मदेह-
स्यानात्मत्वं साधितमिति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

विपक्षे बाधकमाह वैधर्म्येति ॥ अहंकारादेरात्मधर्मत्वे स्वरूप-
त्वे च दृश्यत्वासंभवो ऽपि स्यादित्यत्र लोकप्रसिद्धदृष्टान्तो ऽभिधीय-
ते इत्यर्थः । नोष्णिमानमिति ॥ यथा ज्वलन्नप्यग्निः स्वरूपभूतं ध-
र्मभूतं‡ चोष्णिमानं न दहति न विषयीकरोति स्वरूपत्वाद्धर्मत्वाद्वा

* कर्मत्वेन = दर्शनकर्मत्वेन, दृश्यत्वेनेति यावत् ॥

† विद्यात् = विषयीकुर्यात् ॥

‡ धर्मभूतमिति पुस्तकद्वये ऽपि ग्रन्थमध्ये नोपलभ्यते, परं द्वितीयपुस्तके सूक्ष्मा-
क्षरैरुपरि लिखितम् । “स्वरूपत्वाद्धर्मत्वादित्यग्रिमग्रन्थपर्यालोचनया तस्यापेक्षितत्वा-
द् ग्रन्थमध्ये निवेदितम् ॥

तूलायते तदेवाहं-

धिया ऽऽघातमचेतसाम् ॥ २० ॥

प्रसिद्धत्वात्प्रकरणार्थोपसंहारायाह—

स्थूलं युक्त्या निरस्यैवं

नभसो नीलतामिव ।

देहं सूक्ष्मं निराकुर्या-

दतो युक्तिभिरात्मनः ॥ २१ ॥

कथं देहं सूक्ष्मं निराकुर्यादित्युच्यते—

अहंममत्वयत्नेच्छा

नात्मधर्माः कृशत्ववत् ।

नुभवसिद्धः फलभेद इति दर्शयति देहादीति ॥ चतुर्भिरिति ॥
स्वदेहः परदेहो वा वाहने स्थापयित्वा चतुर्भिरुच्यो भवति स ए-
वाविदुषामहंबुद्धिपरिगृहीतस्थूलायते तूलवदाचरतीति प्रत्यक्ष-
मेव विरुद्धं कार्यमित्यर्थः । यद्वा स्वभावतः सुषुप्तादावशक्योद्वाहो
जागरिते ऽहंधीमात्रेण सुखोद्वाहितामापाद्यमानः शिविकादिव-
त्स्वोद्वाहकमहंकर्तारमवगमयतीति दर्शयति देहादीत्यादिना ॥ य-
द्वा एकमेव शरीरमहंबुद्धिरहितमतिगौरवान्महता क्लेशेन नीयते
तदेवाहंबुद्धिगृहीतमत्यन्तलाघवात्तूलवदाचरतीत्येवं विरुद्धकार्यद-
र्शनादनात्मैवायं देह इत्याह देहादीत्यादिना ॥ २० ॥

लौकायतिकव्यतिरिक्तसर्ववादिनामात्मनः स्थूलदेहव्यतिरेके वि-
वादाभावात्सर्वजनप्रसिद्धत्वाच्च न तत्प्रतिपादनायातीवाग्रहः क्रि-
यते इत्याह प्रसिद्धत्वादिति ॥ २१ ॥

कथमिति ॥ अहंममत्वेति ॥ अहंकारममकारबुद्धिसुखदुःखेच्छा-

रिपौ बन्धौ स्वदेहे च

समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

विवेकिनः कुतः कोपः

स्वदेहावयवेष्विव* ॥ १८ ॥

इतश्चानात्मा देहादिः—

घटादिवच्च दृश्यत्वा-

त्तैरेव करणैर्दृशेः ।

स्वप्ने चानन्वयाज्ज्ञेयो

देहो ऽनात्मिति सूरिभिः ॥ १९ ॥

देहादिकार्यकरणसंघातव्यतिरेकाव्यतिरेकदर्शिनः
प्रत्यक्षत एव विरुद्धं कार्यमुपलभ्यते—

चतुर्भिरुच्यते यत्त-

त्सर्वशक्त्या शरीरकम् ।

विशेषैकात्म्यमनुसंधानस्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं दृश्यत्वादागमापायित्वाच्च देहस्यानात्मत्वमित्याह इ-
तश्चेति ॥ यैः करणैर्घटादयो दृश्यन्ते तैरेव करणैर्दृशेर्द्रष्टुरात्मनो दे-
हस्य दृश्यत्वात् स्वप्ने च व्याघ्रादिशरीरेण व्यवहरतो जाग्रति दृष्टे
देहे ऽहमित्यभिमानाभावेनास्यानन्वयाच्चानात्मत्वं वेदितव्यमित्य-
र्थः ॥ १९ ॥

वक्ष्यमाणविवेकफले अज्ञाजननाय मिथ्याज्ञानविवेकज्ञानयोर-

* स्वावयवेषु अन्यतमेनान्यतमस्याभिघाते कृते ऽपि यथा द्वेषो नोत्पद्यते तथैवे-
त्यर्थः ॥

यदि दोषं वदेत्तस्मै

किं तत्रोच्चरितुर्भवेत् ॥ १६ ॥

तद्वत्सूक्ष्मे तथा स्थूले

देहे* त्यक्ते विवेकतः ।

यदि दोषं वदेत्ताभ्यां

किं तत्र विदुषो भवेत्† ॥ १७ ॥

एतावदेव ह्यहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थप्रतिपत्तौ कारणं यदुत बुद्ध्यादौ देहान्ते ह्यहं ममेति निःसन्धिवन्धनो ग्रहस्तद्यतिरेके हि न कुतश्चिद्विभजते एकल-
एव प्रत्यगात्मन्यवतिष्ठतइत्याह—

बीजभूतरागद्वेषयोर्निवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह यथोक्त्यादिना ॥

उच्चरितुरुत्सृष्टुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

तद्वदिति ॥ १७ ॥

वाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकत्वादपि देहद्वये ऽहंकारममकार-
लक्षणो भेदाभिमानो विवेकिभिः परिहरणीय इति श्रु-
तृणां यत्नगौरवसाधनायाह एतावदेवेति ॥ निःसन्धिवन्धन इति ॥
बाधकप्रत्ययशून्य इत्यर्थः ॥ विवेकस्य पुनः फलमाह तद्वद्यतिरेके
हीति ॥ समैकात्म्यं प्रपश्यत इति ॥ शत्रुदेहे मित्रदेहे स्वदेहे च नि-

* आत्मत्वाभिमाने इति शेषः ॥

† स्थूलसूक्ष्मरूपत्वेनोभयविक्रमे ऽपि देहे ऽभिमाने निवृत्ते स्वोत्सृष्टमलदोषकीर्तने य-
था कोपो न भवति तथा विदुषो ऽस्य देहादिदोषोद्भावने परेण बहुशो ऽपि कृते द्वेषादि
नोदेतीत्यर्थः । ताभ्याम्=स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयार्थम् । ते उद्दिश्येति यावत् ॥

‡ एकले=अद्वितीये इत्यर्थः ॥

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.,

AND

G. THIBAUT PH. DR.

No. 41.

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणम् ।

श्रीमन्निखिलतन्त्रापरतन्त्रपूज्यपादसुरेश्वराचार्यवर्यप्रणीतम् ।

श्रीमदनुपमज्ञानविभवज्ञानोत्तममिश्रविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया ऽनुगतम् ।

संक्षिप्तटिप्पणीसमलंकृतम् ।

NAISHKARMYASIDDHI

A TREATISE ON VEDANTA,

SUREŚVARĀCHARYA,

WITH A COMMENTARY CALLED CHANDRIKĀ

BY JĀNĀNOTTAMA MIŚRA.

EDITED & ANNOTATED BY PAṆḌIT RĀMA ŚĀSTRĪ MĀNAVALLĪ,

PROFESSOR OF POETRY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

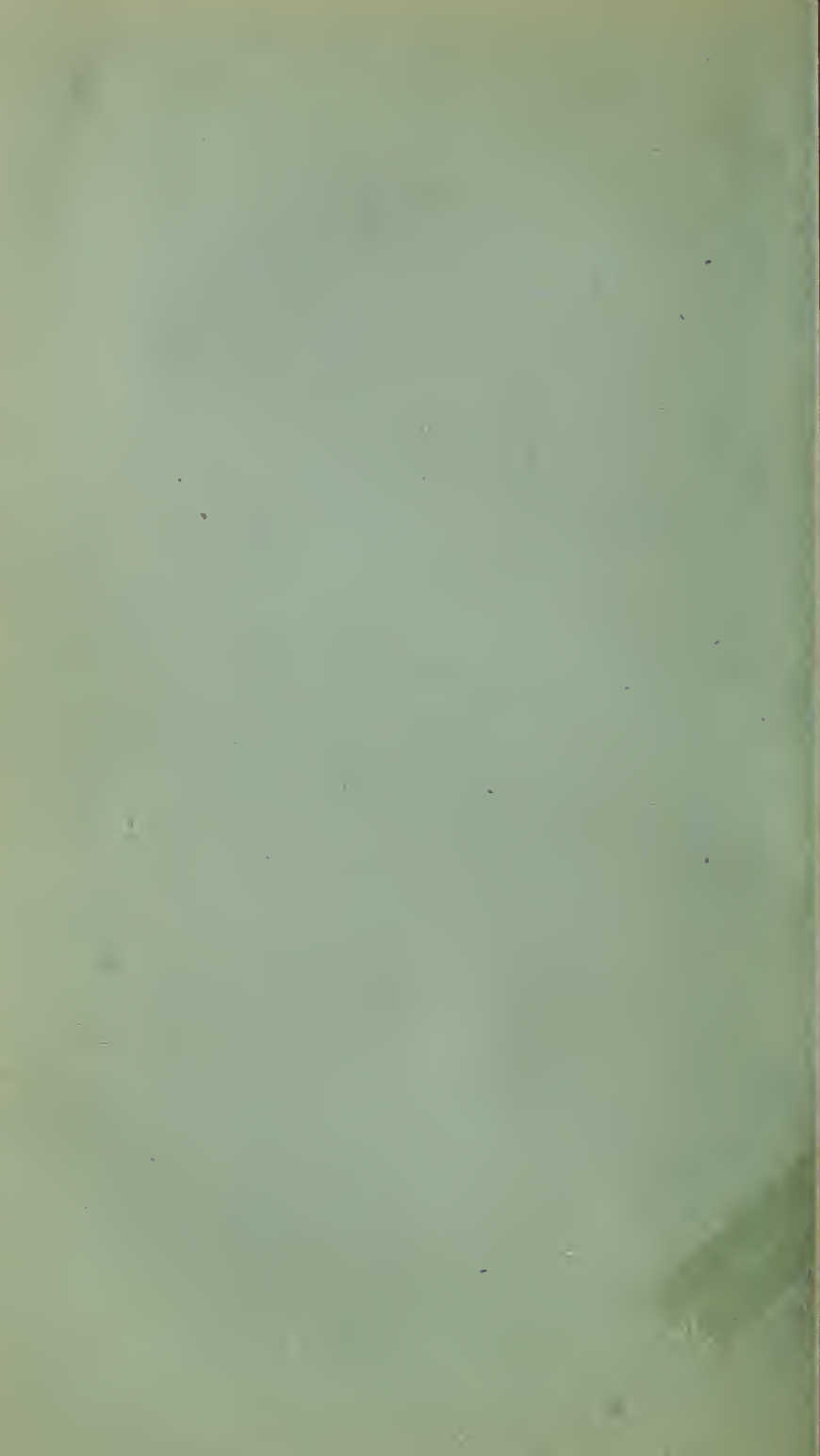
Fasciculus II.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1891.

श्रुतिपरिप्रापितो ऽयमर्थो ऽनात्मा बुद्ध्यादिर्देहान्त
इतीदमाह—

बुसब्रोहिपलालांशै-

बोर्जमेकं त्रिधा यथा ।

बुद्धिमांसपुरीषांशै-

रन्नं तद्वदवस्थितम् ॥ १५ ॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तौ सत्यां* न रागद्वेषाभ्यां विक्रिय-
ते विपश्चिदित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये दृष्टान्तः—

वर्चस्के संपरित्यक्ते

दोषतश्चावधारिते ।

शरीरमेव तत्त्वमिति शरीरे ममत्वं विशेषतो न करणीयं शुना-
मपि साधारणत्वादित्याह शिर आक्रम्येति ॥ भर्त्सयत्येकः श्वे-
ति शेषः ॥ १४ ॥

यदुक्तं “तद्भागः सेन्द्रियो देहं†” इति तदसिद्धमिति नाशङ्कनीयं
श्रुतिसिद्धत्वादित्याह श्रुतीति ॥ यद्वा न केवलमनुमानादेव देहे-
न्द्रिययोरनात्मत्वावगमः किं त्वागमादपीत्याह श्रुतीति‡ ॥ “अन्न-
मशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
मध्यमस्तन्मांसं यो ऽणिष्ठस्तन्मनः” इति शरीरस्य मनसश्चान्नकार्यत्वं
दर्शयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयव्यतिरिक्तात्मवेदनस्य दृष्टमेव फलं सर्वानर्थ-

* देहादावात्मत्वाभिमाननिवृत्तिपूर्वकमात्मस्वरूपज्ञाने सतीत्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ११ ॥

‡ छान्दोग्योपनिषदि ॥

स्वगालेपनवद्देहं

तस्मात्पश्येद्विविक्तधीः ॥ १२ ॥

अथैवमपि मद्बचनं नाद्रियसे स्वयमेवैतस्माच्छरी-
रादशुचिरागेर्निराशो* भविष्यसि—

मन्यसे तावदस्मीति

यावदस्मान्न नीयसे ।

अभिः क्रोडीकृते देहे

नैवं त्वमभिमंन्यसे ॥ १३ ॥

शिर आक्रम्य पादेन

भर्त्सयत्यपरान् शुनः ।

दृष्ट्वा साधारणं देहं

कस्मात्सक्तोऽसि तत्र भोः† ॥ १४ ॥

ययोः केन प्रतिबद्ध्यर्थः । आगन्तुकत्वादप्यनात्मत्वमनुमेयमित्याह
स्वगालेपनवदिति ॥ १२ ॥

इदानीमपायित्वादप्यनात्मत्वमनुमेयमित्याह अथैवमपीति ॥ म-
न्यसे इति ॥ तावदेव तव देहे ऽहंबुद्धिर्भवति यावदस्माद्देहादुत्क्रम्य
न लोकान्तरं गमिष्यसि गते तु सारमेयादयस्तमिमं देहं क्रोडीकु-
र्वीरन् क्रोडीकृते तस्मिन्निदानीमिवाभिमानो न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

* निराशः—वियुक्तः, तत्राभिमानशून्य इति यावत् । तथा चान्ते चेदगत्या ऽभि-
मानो निवर्तनीयः तर्हि वरमिदानीमेव तत्त्याग इति भावः ॥

† इदानीं त्वदभिमानास्पदं त्वच्छरीरे देहपातोत्तरमेकः श्वा स्वीयत्वेनाभिमन्यमा-
नो ऽपरान् शुनो भर्त्सयति, ते ऽपि तत्रोत्पन्नाभिमाना अपरानित्येवं तत्र सारमेयानाम-
पि साधारणो ऽभिमानः । तदेवमतिगर्हिते ऽपि शरीरे तवाभिमानः परं मौढ्यमि-
त्यर्थः ॥

तस्माद्यथोक्तसिद्ध्यर्थं*

परो ग्रन्थो ऽवतार्यते ॥ १० ॥

वर्चस्कं त्वन्नकार्यत्वा-

द्यथा ऽनात्मैति गम्यते ।

तद्भागः सेन्द्रियो देह-

स्तद्वत्किमिति नेक्ष्यते† ॥ ११ ॥

आद्यन्तयोरनात्मत्वे प्रसिद्धे मध्ये कः प्रतिबन्धः—

प्रागनात्मैव जग्धं स-

दात्मतामेत्यविद्यया‡ ।

परिशोधनायोत्तरग्रन्थसंदर्भ इत्युपसंहारव्याजिनाह तस्मादिति ॥ १० ॥

यत्पुनर्“नीहंयाह्ये नतष्ठीनः” इति तस्य शरीरेन्द्रियवर्गस्य चाना-
त्मत्वं सूचितं तत्प्रपञ्चनायाह वर्चस्कमिति ॥ वर्चस्कस्य पुरीषस्या-
न्नपरिणामरूपस्य यथा ऽनात्मत्वं गम्यते तद्वत्तद्भागयोरन्नपरिणाम-
योर्देहेन्द्रिययोरनात्मत्वमनुमानादवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न केवलमन्नकार्यत्वादनात्मत्वमनुमातव्यं, मन्नात्मत्वादप्यन्नवदे-
वानात्मत्वमनुमातव्यमित्याह आद्यन्तयोरिति ॥ आद्यन्तयोरोदन-
पुरीषयोरनिवारिता ऽनात्मत्वप्रतिपत्तिरुदीयमाना मध्ये देहेन्द्रि-

● परंपरया मोक्षकारणीभूतवैराग्यसिद्ध्यर्थम् ॥

† नेक्ष्यते=नानुमीयते । देहेन्द्रियादि नात्मरूपम् अन्नकार्यत्वात् पुरीषवदिति
प्रयोगः ॥

‡ प्रागनात्मरूपमेवात्र भक्षितं सदध्यस्तात्मभावकदेहेन्द्रियादिरूपतां प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥

§ नै० अ० २ श्लो० ५ ॥

न विना गुरुसंबन्धं
 वाक्यस्य श्रवणं भवेत्* ॥ ७ ॥
 तथा पदपदार्थौ च
 न स्तो वाक्यमृते क्व चित्† ।
 अन्वयव्यतिरेकौ च
 ताः कृते स्तां किमाश्रयौ ॥ ८ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 विना वाक्यार्थबोधनम् ।
 न स्यात्तेन विना ध्वंसो
 नाज्ञानस्योपपद्यते ॥ ९ ॥
 विनाऽज्ञानप्रहाणेन
 पुरुषार्थः‡ सुदुर्लभः ।

धिकाः प्रमितिजनको वेद' इति न्यायाच्च नायं दोष इत्यु-
 त्तरश्लोकपञ्चकेन प्रतिपादयति नाविरक्तस्थित्यादिना ॥ न चानि-
 वृत्तलक्षणस्येति ॥ संसारादनिवृत्तोरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अतोऽपेक्षितवाक्यार्थज्ञानसिद्ध्यर्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वंपदार्थ-

* तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्, आचार्यवान् पु-
 रुषो वेदेत्यादिभूतिविहितं श्रवणमित्यर्थः ॥

† वाक्यस्य पदसमूहरूपत्वेन तद्राहित्ये तद्वटकीभूतपदस्य तदर्थस्य चासंभव इ-
 त्यर्थः ॥

‡ तौ=पदपदार्थौ ॥

§ पुरुषार्थः=मोक्षः । धर्मादौ पुरुषार्थत्वं तु पुरुषार्थोपकारकतया बोध्यम् ॥

विरोधः सदसीत्यस्मा-

द्वाक्याभिन्नस्य जायते ॥ ५ ॥

नाविरक्तस्य संसारा-

न्निविष्टत्वा* ततो भवेत् ।

न चानिष्टतदृष्णस्य

पुरुषस्य मुमुक्षुता ॥ ६ ॥

न चामुमुक्षोरस्तीह

गुरुपादोपसर्पणम् ।

रोधप्रतिभासः । त्वंपदलक्ष्यस्य तस्य तत्पदलक्ष्येणैकत्वाविरोधात् ।
अत्र प्रत्यक्षशब्दो ऽव्ययत्वात्मस्यर्थे वर्तते । अच्युगतिपूजनयोरिति-
धातोर्ऋत्विग्दृक्स्वर्दिगुणिगञ्जुयुजिक्लृच्चां चेति किन्प्रत्यया-
न्तात्प्रत्यक्षशब्दः । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशका-
लेष्वस्तातिरित्यस्तातो तद्धिते कृते तस्य चाञ्चेलुगिति लुकि कृते तद्धि-
तश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वोपपत्तेः । तथा दुःखिनि, सुखदुःखादि-
धर्मवदन्तःकरणविशिष्टे† ऽपि न विरोधप्रतिभासः । तस्यापि त्वं-
शब्दवाच्यस्य तत्पदलक्ष्येणैकत्वानङ्गीकारात् । एवं वाक्यतात्पर्या-
भिन्नस्य चतुर्ष्वपि पदार्थेषु न विरोधबुद्धिस्तेन प्रमाणान्तरविरो-
धाभावादप्यप्रतिपादकत्वं वाक्यस्य न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य वाक्यस्य प्रमाणान्तरसंवादापेक्षाभावात्तद्विरोधाभावाच्च वा-
क्यश्रवणमात्रेण वाक्यार्थं सर्वे एव प्रतिपद्येरन् न च तथा प्रति-
पद्यन्तइत्याशङ्क्य तेषां वैराग्यमुमुक्षुत्वाद्यधिकारिविशेषणाभावाद्-

* निविष्टत्वा=निर्वातितुमिच्छा ॥

† जीवे इति शेषः ॥

वाक्यार्थं न ह्यृते वाक्या-

त्कश्चिज्जानाति तत्त्वतः ॥ ४ ॥

वाक्यं च प्रतिपादनाय प्रवृत्तं सत्प्रतिपादयत्येव, सर्व-
प्रमाणानामप्येवंवृत्तत्वात्—

नाहंग्राह्ये न तद्बीने

न प्रत्यङ्नापि दुःखिनि ।

इयमिति ॥ यत्पुनरुक्तं “कृत्स्नानात्मनिवृत्ताः” इति तत्रापि प्रपञ्चा-
भावाद् व्यतिरिक्तनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मावगतिर्न वाक्यं विना संभ-
वति तस्य वेदान्तवाक्यव्यतिरिक्तप्रमाणागोचरत्वादित्याह वाक्या-
र्थमिति ॥ ४ ॥

ननु वाक्यमपि प्रमाणान्तरसंवादाभावात्स्वार्थं निश्चाययितुं न श-
क्नोतीत्यत आह वाक्यं चेति ॥ स्वविषयावबोधनाय प्रवृत्तानां प्रमा-
णानां प्रमाणान्तरसंवादापेक्षया कुण्ठीभावः कश्चिदपि न दृश्य-
ते इत्यर्थः ॥ ननु न वयं प्रमाणान्तरसंवादाभावादप्रतिपादकं ब्रूमः किं
तु तद्विरुद्धार्थत्वादिति तत्राह नाहमिति ॥ अहंग्राह्यमहं मनुष्य इ-
त्यहंप्रत्ययवेद्यं यच्छरीरं तस्मिंस्तत्त्वमसीति वाक्यश्रवणाद्विरोधप्रति-
भासो न भवति, तस्य त्वंपदानभिधेयतया तत्पदार्थेन सामानाधि-
करणानङ्गीकारात् । न तद्बीनइति ॥ चक्षुषा पश्यामि श्रोत्रेण शृणो-
मीत्येवं करणत्वेनानुभवादु अहं चक्षुः पश्यामीत्यनुभवाच्चाहंप्रत्य-
यरहितेऽपि न विरोधप्रतिभासः । तेनापि सदसीति सामानाधि-
करणानङ्गीकारात् । तथा प्रत्यक्, प्रतीचि प्रत्यगात्मन्यपि[†] न वि-

* नै० अ० २ श्लो० २ ॥

† प्रति, प्रातिलोभ्येन मिथ्याध्यस्तनिखिलप्रपञ्चवैलक्षण्येनाञ्जाति, शोभते इति
प्रत्यगिति व्युत्पत्तिः ॥

एतत्प्रसङ्गेन श्रोत्रन्तरोपन्यासमुभयत्रापि संभा-
वनायाह—

वाक्यश्रवणमात्राच्च

पिशाचकवदाप्नुयात् ।

त्रिषु यादृच्छिकी सिद्धिः

स्मर्यमाणे तु निश्चिता* ॥ ३ ॥

नायमनैकान्तिको हेतुर्यतः—

सर्वोयं महिमा ज्ञेयो

वाक्यस्यैव यथोदितः ।

कथं तर्हि वाक्यस्य हेतुत्वाशङ्केति तत्राह एतत्प्रसङ्गेनेति ॥ वाक्य-
व्यतिरेकेण विराट्प्रभृतीनां त्रयाणां ज्ञानं दृष्टं पिशाचकस्य पुनर्वा-
क्यश्रवणादपि तद् दृष्टमित्युभयत्रापि ज्ञानोत्पत्तिदर्शनाच्च वाक्यमेव
नियमेन ज्ञानजन्महेतुरिति ज्ञापनायेत्यर्थः । पिशाचकवदिति ॥
पिशाचको नाम कश्चिदरण्यं गतः स्वकर्मणा तत्राधीयमानं तत्त्व-
मस्यादिवाक्यमाकर्ण्य जन्मान्तरसंस्कारवशात्तदेव वाक्यार्थं प्रतिपे-
दे इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । अयं पुनरत्र विशेष इत्याह त्रिष्वि-
ति ॥ ३ ॥

इदानीं सिद्धान्तयति नायमिति ॥ लिङ्गस्मरणस्य गमकत्वे ऽपि
न यथा लिङ्गस्यागमकत्वम् एवं वाक्यस्मरणस्य गमकत्वे ऽपि न
वाक्यस्यागमकत्वं वाक्यस्मरणस्योभयत्रापि द्वारत्वादित्याह सर्वो

* त्रिषु=विराड्भृगुपिशाचकेषु, यादृच्छिकी=प्रयत्नान्तराऽन्या, सिद्धिः=ब्र-
ह्मात्मैक्यप्रतिपत्तिः । तत्त्वमसीति वाक्ये पुनः पुनः स्मर्यमाणे तु श्वेतकेतो सा नि-
श्चिता विक्षेपान्तराऽतिरस्कार्येत्यर्थः । स्मर्यमाणे त्विति का० सं० पु० पाठः ॥

यो ऽयमहं ब्रह्मेति वाक्यार्थस्तत्प्रतिपत्तिर्वाक्या-
देवेति प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वादित्यवादिषं तस्य
विशुद्ध्यर्थमनैकान्तिकत्वं* पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्यते—

कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ† च

कश्चिदाप्नोति निर्दृतिम् ।

श्रुतवाक्यस्मृतेऽन्यः

स्मार्यते च वचोऽपरः ॥ २ ॥

क्रियते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वृत्तसंकीर्तनपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह यो ऽयमिति ॥ वा-
क्यादेवेत्यत्र इतिशब्दः प्रकारवचनः । अहं ब्रह्मेत्येवंप्रकारा तत्प्र-
तिपत्तिरित्यर्थः । वाक्यव्यतिरेकेणापि प्रतिपत्तिदर्शनाद् न वाक्य-
स्य नियतहेतुत्वमित्यनैकान्तिकत्वमेव दर्शयति कृत्स्नेति ॥ कश्चि-
द्विमलमतिः कृत्स्नप्रपञ्चविलापने भेदकोपाधेरभावादेकत्वं वाक्य-
मन्तरेणापि प्रतिपद्यते । यथा “विराडात्मा यन्मदन्यं नास्ति क-
स्मान्नु विभेभीती”ति । कश्चिच्छ्रुतं वाक्यं स्मृत्वा प्रतिपद्यते यथा भृगु-
“र्यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति वाक्यस्मृते “रानन्दो ब्रह्मे-
ति व्यजाना”दिति । कश्चिच्चाचार्येण वाक्यं स्मार्यमाणो ऽसंभावना-
विपरीतभावनानिराकरणमुखेन साक्षादहमस्मि परं ब्रह्मेति वा-
क्यार्थं प्रतिपद्य मुच्यते यथा श्वेतकेतुर्नवकृत्वस्तत्त्वमसीति । श्वेत-
केतुर्भृग्वरेतयोरुभयोरपि वाक्यस्मरणमेव हेतुर्न वाक्यमिति त्रिष्वपि
पक्षेषु न वाक्यं हेतुरित्यर्थः ॥ २ ॥

* व्यभिचारित्वम् ॥

† कृत्स्नानात्म्यानिवृत्ताविति का० सं० पु० पाठः ॥

सुमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपटीयसस्तत्त्वमस्यादेर्वचस ए-
वेति बह्वौभिरुपपत्तिभिः प्रदर्शितम् । अतस्तदर्थप्र-
तिपत्तौ यत्कारणं तदपनयाय द्वितीयाध्याय आर-
भ्यते—

आवितो वेत्ति वाक्यार्थं

न चेत्तत्त्वमसीत्यतः ।

त्वंपदार्थानभिज्ञत्वा-

दतस्तत्प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥

कायनम्, एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम्, एवं सर्वेषां
गन्धानां नासिकैकायनम्, एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायन-
म्, एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम्” मित्यागमाच्च श्रोत्रादी-
नां भौतिकत्वं तद्विषयत्वं चेत्यवगन्तव्यम् । आत्मा पुनः शब्दादिही-
नत्वात्तद्विषयित्वाच्च न तेषां विषय इत्याह आत्मनश्चेति ॥ कथं पु-
नरात्माऽज्ञाननिवृत्तिरित्यत आह सर्वानर्थेति ॥ एवं प्रथमाध्यायेन
समन्वये* प्रदर्शिते तत्र प्रत्यक्षादिविरोधाशङ्कायां तत्परिहाराय द्वि-
तीयाध्याय आरभ्यते इत्याह अतस्तदर्थेति ॥ तस्य वाक्यस्यार्थ-
प्रतिपत्तौ यत्कारणं पदार्थाऽपरिज्ञानं तस्य प्रत्यक्षादिविरोधाऽऽश-
ङ्कासमुद्भूताऽसंभावनाविपरीतभावनानिरासेनाऽपनयनाय द्विती-
याध्यायारम्भ इत्यर्थः । पूर्वोक्तराध्याययोर्हेतुहेतुमल्लक्षणसंबन्धो दर्-
शितः । आवित इति ॥ वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्†
त्वंपदार्थाज्ञाने सति तत्त्वमसीत्यतो वाक्याद् वाक्यार्थं आवितो यदि
न जानाति अतस्तत्प्रक्रिया तस्य त्वंपदार्थस्य प्रक्रिया प्रतिपादनं

* समन्वये—संबन्धे, संगताविति यावत् ॥

† वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयो ऽध्यायः ॥

श्रीपरमात्मने नमः ॥

प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वात्, तेषां स्वारम्भकविष-
योपनिपातित्वाद्, आत्मनश्चाशेषप्रमेयवैलक्षण्यात्,*
सर्वानर्थैकहेत्वज्ञानापनोदिज्ञानदिवाकरोदयहेतुत्वं व-

श्रीमत्परब्रह्मणे नमः ॥

द्वितीयो ऽध्यायः ॥

वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणस्याध्यायस्य तात्पर्यमाह प्रत्य-
क्षादीनामिति ॥ प्रत्यक्षादिशब्देन श्रोत्रादीनामिह ग्रहणम् । तेषा-
मनेवंविषयत्वाद्, दृष्टैतात्माऽविषयत्वादित्यर्थः । कुतस्तदविषयत्वमित्य-
त आह तेषामिति ॥ तेषां, श्रोत्रादीनां स्वारम्भकशब्दादिवदाका-
शादिभूतारब्धत्वात्तद्विषयत्वाच्चात्माविषयत्वमित्यर्थः । श्रोत्रं, स्वग्राह्य-
जातीयविशेषगुणवद्द्रव्यारब्धं बाह्येन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिवत् । त्वगि-
न्द्रियं वायवीयं नियमेन स्पर्शव्यञ्जकत्वाद्, व्यजनादिजनितवायु-
वत् । तथा चक्षुस्तेजसं नियमेन रूपग्राहकत्वाद् दीपवत् । रसनम-
प्याऽऽप्यं नियमेन रसव्यञ्जकत्वाद् आस्योदकवत् । घ्राणं पार्थिवं
नियमेन गन्धव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत्, दित्यनुमा-
नात्, “यथा सर्वासामपां समुद्रमेकायनम् एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगे-

* प्रमेयं हि भवति प्रमाणसापेक्षं, प्रकृते तु आत्मनो ऽनुभवस्वरूपत्वेन तत्र प्र-
माणान्तराऽनपेक्षणान्न तस्य प्रमेयत्वमित्यर्थः ॥

† पञ्चेन्द्रियाणामिति शेषः ॥

श्रोत्रियेष्वेव वाचस्ताः

शोभन्ते नात्मवेदिषु ॥ १०० ॥

इति श्रीमच्छङ्करपूज्यपादशिष्यसुरेश्वराचार्यकृतौ नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

तत्र चास्माभिरपि यदुक्तम् “इति हृष्टधियाः”मित्यादि तदपि युक्तमेवोक्तमित्युपसंहरति तस्माच्चेति ॥ १०० ॥

इति श्रीमज्ज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धिचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* नै० अ० १ श्लो० २२ ॥

सिवाक्यं* वाक्यार्थान्तरं वक्षीति शक्यमध्यवसितुमित्या-
ह—

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
स्वतःसिद्ध्यर्थबोधनात्† ।
अर्थान्तरं‡ न संदृष्टुं
शक्यते निदशैरपि ॥ ६८ ॥

यस्मादेवम्§—

अतः सर्वाश्रमाणां तु
वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
स्वनुष्ठितैर्न सुक्तिः स्याद्
ज्ञानादेव हि सा यतः ॥ ६९ ॥

तस्माच्च कारणादेतदप्युपपन्नम्—

स्वमनोरथसंल्लृप्त-
प्रज्ञाधमातधियामतः ।

उपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिङ्गाधिगतपरिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादन-
तात्पर्यविरोधादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

यत्पुनः पूर्ववादिनोपसंहृत“मतः सर्वाश्रमाणां”मिति, तत्राह ॥

अत इति ॥ ६९ ॥

* तत्त्वमस्यादिवाक्यानामिति का० सं० पुस्तके २ पुस्तके च पाठः ॥

† स्वतःसिद्धपरमात्मरूपार्थबोधनादित्यर्थः ॥

‡ अर्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः । अभिधेयान्तरमित्यर्थो वा ॥

§ पूर्वपक्षमतं यस्मादुक्तविधया निरस्तमत इत्यग्रे संबन्धः ॥

॥ नै० अ० १ श्लो० २१ ॥

विकाररहितात्मवस्तुनो निर्धूताशेषद्वैतानर्थस्यापरा-
धीनप्रकाशस्य विजिज्ञापयिषितत्वादस्यस्मीत्यादिक्रि-
यापदं स्वमहिमसिद्धार्थप्रतिपादनसमर्थमभ्युपगन्तव्यं न
हि विपरीतार्थप्रतिपादनमिति—

धावेदिति न दानार्थं

पदं यद्वत्प्रयुज्यते ।

एधीत्यादि तथा नेच्छे*—

तत्सतःसिद्धार्थवाचिनि† ॥ ६७ ॥

न च यथोक्तवस्तुवृत्तप्रतिपादनव्यतिरेकेण तत्त्वम-

त्यादिफला न भवतीत्यर्थः । नाभूतार्थप्रादुर्भावफलेत्यत्र इतिशब्द-
स्य हेत्वर्थस्यास्मीत्यादिक्रियापदमित्यनेन संबन्धः । कुतो नाभूतार्थ-
प्रादुर्भावफलेत्यत आह षड्भावेति ॥ अनर्थनिवृत्त्यर्थमपि न क्रिया-
ध्याहारापेक्षेत्याह निर्धूतेति ॥ तर्हि प्रतीत्यर्थमपेक्षतामित्यत आ-
ह अपराधीनेति ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयति धावेदिति-
ति ॥ हिरण्यं दद्यादित्येतस्मिन्नर्थे हिरण्यं धावेदित्यादि पदमयोग्य-
त्वाद्यथा न प्रयुज्यते तद्वदेधि भवेत्यादिपदं वृद्ध्यादिविकारहीना-
त्मवस्तुप्रतिपादकवाक्ये न प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । एधीत्येतदस्तेर्धातो-
र्लोपमध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ६७ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सतःसिद्धार्थवाचकत्वमसिद्धं तेषां त-
दहमस्मीत्युपासीतेत्युपासनाविधिपरत्वादित्यत आह न चेति ॥

* प्रयोक्तुमिति शेषः ॥

† वाक्ये इति शेषः ॥

यच्चेत्तं “विरह्ये”ति,* तदपि न सस्यगेव । तथापि
तु न या का चित्क्रिया यत्र क्व चाध्याहरणीया किं तु
या यत्राभिप्रेतसंबन्धं घटयितुं शक्नोति, आकाङ्क्षां च
वाक्यस्य पूरयति सैवाध्याहरणीया । एवं विशिष्टा
च क्रिया ऽस्माभिरभ्युपगतैव सा तूपादित्सितवाक्या-
र्याऽविरोधिन्येव नाऽभूतार्थप्रादुर्भावफलेति षड्भाव-

भिधत्ते न निर्वयं नरत्वाद्यभिमानहीनं विद्यावन्तम्, “एवं त्वयि ना-
न्यथेतो ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” इति श्रुतेरित्यर्थः । एवं प्रकारे त्वयि
जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इत एतस्मात्कर्म कुर्वतो वर्त-
मानात् प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाऽशुभं कर्म
न लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इति श्रुत्यन्तरयोजना ॥ ६६ ॥

विरह्येति यच्चेत्तं तच्च निरस्यति यच्चेत्तं विरह्येतीति ॥ सो
ऽयं देवदत्तः सो ऽयं ग्राम इत्यादिवाक्येषु क्रियापदमन्तरेणापि वा-
क्यार्थप्रतीतेर्दर्शनान्न वाक्यार्थप्रतीतौ क्रियापदापेक्षेति भावः । ननु
तत्रापि पश्य गच्छेति क्रियापदं प्रयोक्तव्यमेव, तन्न प्रयुज्यते द्वारं
विव्रियतामित्यर्थे द्वारमिति प्रयोगवदित्याशङ्क्येवमपि तद्वाक्यार्थप्र-
तिपत्त्युपयोगिक्रियाभिधायिन एव पदस्याध्याहरणीयत्वात्, प्रवर्तक-
क्रियापदमेवाध्याहरणीयमिति नियन्तुमशक्यत्वाद्, वेदान्तवा-
क्येषु चास्यस्मीत्यादिक्रियापदस्याभ्युपगतत्वान्न कश्चिद्दोष इत्याह
तथापि त्विति ॥ नाऽभूतार्थप्रादुर्भावफलेति ॥ फलेत्युत्पत्तिविक-

* नै० अ० १ श्लो० १९ ॥

† अभूतो ऽसिद्धः, साध्यमानो यो ऽर्थो यागादिस्तस्य प्रादुर्भाव उत्पत्तिः, सैक-
फलं यस्याः, तथा नेत्यर्थः, ॥

किं च—

न तावद्योग एवास्ति

शरीरेणात्मनः सदा ।

विषयैर्दूरतो नास्ति

स्वर्गादौ स्यात्कथं सुखम् ॥ ६५ ॥

यस्मादन्यथा नोपपद्यते—

नराभिमानिनं तस्मात्

कारकाद्यात्मदर्शिनम् ।

मन्त्र आहोररीकृत्य

कुर्वन्निति न निर्वयम् ॥ ६६ ॥

भोगसाधनैः संबन्धाभावादप्यात्मनो ऽभोक्तृत्वम् । तथा ह्यसङ्गत्वा-
दात्मनो ऽहंप्रत्ययालम्बनेन शरीरेणापि न संबन्धो ऽस्ति । अहंप्र-
त्ययानालम्बनैः पुनर्विषयैः शब्दादिभिरतिशयेन नास्ति संबन्धः ।
तथा सति स्वर्गादौ कथमस्य सुखादिना संबन्धः स्यादित्याह किं
च न तावदिति ॥ ६५ ॥

एवं कर्त्तृत्वयाधिकारान्वयभोक्तृत्वयानामात्मनः परमार्थतो ऽसं-
भवादनाद्यविद्यावशाद्देहेन्द्रियादावहं ममेति मिथ्याभिमानवत् एव
कर्माधिकारी मन्त्रेण प्रदर्श्यतइति फलितमाह यस्मादित्यादिना ॥
नराभिमानिनं, नरत्वाभिमानिनं मनुष्यत्वाभिमानिनं* कारका-
द्यात्मदर्शिनं, कर्त्तृत्वाद्यात्मदर्शिनं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वप्रमादत्वादिध्वात्मा-
भिमानिनमविद्यावन्तमङ्गीकृत्य कुर्वन्नेवेत्यादिमन्त्रः कर्म कर्त्तव्यम-

युष्मदर्थमनादित्सु-

जैमिनिः प्रेर्यते कथम् ॥ ८३ ॥

प्रवृत्तिकारणाभावाच्च । यस्मात्—

सुखदुःखादिभिर्योग

आत्मनो नाऽहमेक्ष्यते ।

पराङ्मात्प्रत्यगात्मत्वा-

जैमिनिः प्रेर्यते कथम् ॥ ८४ ॥

तत्त्वभावस्यात एवात्ममात्रस्य न कर्मस्वधिकार इत्यर्थः । सर्वप्रमा-
णागोचरश्चेत्कथं व्यवह्रियतइत्यत आह अहंवृत्तीति ॥ युष्मदर्थ-
महंकारादिलक्षणमनादित्सुः परमार्थतत्त्वसंसर्गरहितो जैमिनिश्च-
ब्दवाच्यशरीरोपलक्षितः प्रत्यगात्मा प्रेर्यते प्रवर्त्यते विधिना कथं न
कथं चिदित्यर्थः । आत्मा प्रेर्यते कथमित्यात्ममात्रस्य प्रवर्त्यत्वासंभ-
वे वक्तव्येपि जैमिन्यात्मग्रहणं तदुपालम्भार्थम् ॥ ८३ ॥

इदानीं भोक्तृत्वयं निराचष्टे प्रवृत्तिकारणेति ॥ प्रवृत्तिकारणं,
प्रयोजनं तदभावाच्च न प्रवृत्तिरित्यर्थः । कुतः प्रयोजनाभाव इत्यत
आह यस्मादिति ॥ आत्मनः सुखदुःखादिभिर्योगो नास्तीति य-
स्मात्तस्मादित्यर्थः । ननु कथं सुखदुःखादिभिर्योगः, सुख्यहं दुःख-
हमिति सुखदुःखादिसंबन्धानुभवादित्याशङ्काह अहमेति ॥ अह-
मा अन्तःकरणेन सुखदुःखादेः संबन्धः सुख्यहमित्यादावीक्ष्यते न
त्वात्मनेत्यर्थः । कुत आत्मनो नेक्ष्यतइत्यत आह पराङ्मेति सु-
खादीनां साक्ष्यत्वेन पराङ्मादात्मनश्च साक्षित्वेन प्रत्यङ्मात्तेषां
परायूपान्तःकरणपरिणामत्वादात्मधर्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८४ ॥

* फलाभावे तद्विषयकेच्छया असंभवादिच्छाभावे च प्रयत्नस्यासंभव इत्यर्थः ॥

वृत्तिर्दुर्लभ्या । यतः—

स्वर्गं यियासुर्जुज्जया-

दग्निहोत्रं यथाविधि ।

देहाद् व्युत्थापितस्यैवं

कर्तृत्वं जैमिनेः कथम्* ॥ ६२ ॥

न च प्रत्याख्याताशेषशरीरादिकर्मसाधनस्वभावस्यात्ममात्रस्य कर्मसधिकारो, यस्मात्—

सर्वप्रमाणासंभाव्यो†

ह्यहंवृत्त्येकसाधनः ।

प्रदर्शयितुमाह अपि चेति ॥ यथा अक्षत्पक्षे ज्ञाने विध्यभावादप्रवृत्तिस्तथा भवत्पक्षे विध्यभ्युपगमे ऽप्यग्निहोत्रादिकर्मस्वप्रवृत्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह यत इति ॥ देहान्तरोपभोग्यस्वर्गादिसाधनाग्निहोत्रादिविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रमितस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य निरवयवस्यात्मनो न परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियाप्रवेशात्मकं कर्तृत्वमुपपद्यते । न च प्रयत्नाश्रयत्वेनापि कर्तृत्वं प्रयत्नस्यान्तःकरणधर्मत्वादित्यस्य नित्यात्मगुणत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । स्वर्गं यियासुरग्निहोत्रं यथाविधि जुहुयादित्वेवं देहाद् व्युत्थापितस्येत्यन्वयः । इति शब्दस्यैवंशब्दसामर्थ्याल्लभ्यते जैमिनेः पक्ष इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

एवं कर्तृत्वयं निराकृत्याधिकारान्वयं निराचष्टे न च प्रत्याख्यातेति ॥ प्रत्याख्यातमशेषं शरीरादिलक्षणं कर्मसाधनं येन त-

* देहहीनस्य स्वर्गसंयोगानुकूलव्यापारकर्तृत्वमिच्छाकर्तृत्वं च न संभवतीत्यर्थः ॥

† अनुभवस्वरूपत्वात् प्रमाणजन्यज्ञानाऽविषय इत्यर्थः ॥

त्रयञ्च* । तस्माज्जैमिनेरेवायमभिप्रायो यथैव विधिवा-
क्यानां स्वार्थमात्रे प्रामाण्यमेवमैकात्म्यवाक्यानामप्यन-
धिगतवस्तुपरिच्छेदसाम्यादित्यत इदमभिधीयते—

अधिचोदनमाप्नाय†

स्तस्यैव स्यात्क्रियार्थता ।

तत्त्वमित्यादिवाक्यानां

ब्रूत कर्मार्थता कथम् ॥ ६१ ॥

अपि चैकात्म्यप्रक्षेपद्वारादृष्टार्थकर्मसु भवत्प्रक्षेपेऽपि प्र-

धिचोदनमिति ॥ अधिचोदनं, चोदना नाम विधिः, चोदनामधिकृत्य
वर्तत इत्यधिचोदनं, चोदनायां विधिप्रकरणे पठितानां सोऽरोदी-
दित्यादिसिद्धार्थवादवाक्यानामानर्थक्यमनेन सूत्रेणाशङ्क्य “विधिना
त्वेकवाक्यत्वात्सुत्यर्थेन विधीनां स्युः”रिति विधिशेषत्वेन §सार्थकत्वं
तेषां सिद्धान्तितं, न तु तद्विपरीतानां तत्त्वमस्यादिवाक्यानामि-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

यत्पुनरुक्तं कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्ययं मन्त्रः कृत्स्नमायुः कर्मण्येव
विनियुङ्क्ता इति, तदप्ययुक्तम् । आत्मनः परमार्थतः कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
द्यभावात्तद्विदः कर्माधिकारासंभवा ॥ द्विविद्विषय एवायं मन्त्र इति

* भगवान् बादरायण इति शेषः ॥

† अधिचोदनं य आम्नाय, इति का० सं० पु० २ पुस्तके च ॥

‡ जैमिनिसूत्र० अ० १ पा० २ सू० ७ ॥

§ तस्माद्ब्राह्मिणं रजतं न देयमित्यादिविध्यैकवाक्यतयेत्यर्थः ॥

¶ नै० अ० १ श्लो० १० ॥

॥ ज्योतिष्टोमादौ हि स्वर्गादिकामनावत एवाधिकारात् कर्तृत्वाद्यभिमानाभावे
कामनाया असंभवादात्मविदः कर्मण्यधिकारासंभवादि भावः ॥

उपकाराय तन्नेति

तन्व्याय्यं भाति नो वचः ॥ ६० ॥

यदपि जैमिनीयं वचनमुद्घाटयसि, तदपि तद्विवक्षा*—
ऽपरिज्ञानादेवोद्भाव्यते । किं कारणं, यतो न जैमि-
नेरयमभिप्राय आम्नायः सर्व एव क्रियार्थ इति ।
यदि ह्ययमभिप्रायो ऽभविष्य “दधातो ब्रह्मजिज्ञा-
सा†” “जन्माद्यस्य यत‡” इत्येवमादि ब्रह्मवस्तुस्वरूप-
मात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गम्भीरन्यायसंदृष्टं सर्ववेदा-
न्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारीरकं नास्त्वत्रयिष्यद्, अस्त्व-

स्वरूपप्रयुक्तमेव । तस्माद्विधिमन्तरेणेत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ज्ञाना-
त्फलइति ॥ सहेतुकसंसारोपरमलक्षणे कैवल्ये फले ज्ञानात्प्रत्यक्षम-
नुभूयमाने विधिविकलमात्मज्ञानं फलाय न भवतीति वचनं प्रत्य-
क्षपराहतत्वादत्यन्तमुपेक्षणीयमित्यर्थः ॥ ६० ॥

यत्पुन “रास्नायस्य क्रियार्थत्वाऽदित्युक्तं” तदनूय निरस्यति यदपि
जैमिनीयमित्यादिना ॥ आम्नायः सर्व एव क्रियार्थो भवतीति
जैमिनेरभिप्रायो न भवतीत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह यदि ह्य-
यमिति ॥ सिद्धस्वरूपस्याकर्तुरभोक्तुः प्रत्यगात्मनः प्रतिपादकवेदान्त-
वाक्यविचाराय पृथक्छास्त्रारम्भान्यथानुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमित्यर्थः ।
तर्ह्याम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यस्य सूत्रस्य को ऽर्थ इत्यत आह अ-

* विवक्षा = तात्पर्यम् ॥

† व्याससूत्र० अ० १ पा० १ सू० १ ॥

‡ व्याससूत्र० अ० १ पा० १ सू० २ ॥

§ जैमिनिसूत्र० अ० १ पाद० २ सू० ७ ॥

नुभवमात्राश्रयत्वात् । अत आह—

वाक्यैकगम्यं यद्वस्तु

नान्यस्मात्तत्र विश्वसेत् ।

नाऽप्रमेये स्वतः सिद्धे

ऽविश्वासः कथमात्मनि ॥ ८६ ॥

यदप्युक्तं “मन्तरेण विधि*”मिति, तदप्यबुद्धिपूर्वक-
मिव नः प्रतिभाति । यस्मात्कालान्तरफलदायिष्णु[†] क-
र्मसु एतद्दृश्यते । आत्मनाभकालेनैव फलदायिनि त्वा-
त्मज्ञाने नैतत्समञ्जसमित्याह—

ज्ञानात्फले ह्यवाप्ते ऽस्मि-

न्प्रत्यक्षे भवधातिनि ।

नुभवमात्राश्रयत्वात्, दनुभवात्मन्यनत्वात्, दनुभवमात्राधीनत्वादिति या-
वत् । वाक्यैकगम्यं यद्वस्तु धर्माधर्मादिलक्षणं नान्यस्मात्तत्र विश्वसेद्
वाक्यादन्यतो न विश्वसेत् । ना, पुरुषः । अप्रमेये स्वतः सिद्धे ऽविश्वा-
सः, विश्वासरहितः कथमात्मनि स्यादित्युच्यते । यद्वा अ-
प्रमेये स्वतः सिद्धे आत्मनि कथं न विश्वास इत्यन्वयः ॥ ८६ ॥

दृष्टफलत्वादात्मज्ञानस्य विध्यभावे फलाभावाभिधानमनुभववि-
रुद्धमित्यभिप्रेत्याह तदप्यबुद्धीति ॥ विधिप्रयुक्तफलेषु हि विधिम-
न्तरेण प्रवृत्तौ फलाभावो न तु स्वरूपप्रयुक्तफलेषु । आत्मज्ञानं तु
भोजनादिवत् स्वरूपप्रयुक्तफलम् । यथैव हि भोजनस्य स्वरूपप्रयुक्तमेव
तृप्तिलक्षणं फलम् एवमात्मज्ञानस्यापि संसारोपरमलक्षणं फलं

* नै० अ० १ श्लो० १६ ॥

† अदृष्टफलदायिष्वित्यर्थः ॥

अनात्माऽदर्शनेनैव

परात्मानमुपास्यहे ॥ ८८ ॥

यच्चेत्तं “विश्वासो नान्यतो ऽस्ति नः” इति, तदपि निद्रातुरचेतसा त्वया स्वप्नायमानेन प्रलपितं, किं कारणं, न हि वयं प्रमाणवलेनैकात्म्यं प्रतिपद्यामहे । ऐकात्म्यं स्वत एवा, नुभवमात्रात्मकत्वात् । अत एव सर्वप्रमाणावतारासंभवं वक्ष्यति । प्रमाणव्यवस्थायाश्चा-

त्यर्थः । नियमपरिसंख्ययोः संभवे हेतुमह यतो ऽनात्मादर्शनेनैवेति ॥ पाक्षिकत्वेन तुल्यत्वेन वा आत्मानात्मदर्शनयोः प्राप्ती अनात्मदर्शनव्युदासेनात्मदर्शनाय नियमपरिसंख्ये संभवत इत्यर्थः । यदा ऽऽत्मदर्शनस्य प्राप्तत्वादपूर्वविध्यसंभवे ऽपि तदुपासनस्याप्राप्तत्वादिधिरस्त्वित्यत आह अनात्मेति ॥ आत्मापासनमनात्मदर्शनव्युदासेनात्मदर्शनावृत्त्यैव सिध्यति । आत्मदर्शनानां पीनः पुन्येन स्वत एव प्राप्तत्वात् । ततश्च नोपासने ऽप्यपूर्वविधिरित्यर्थः ॥ ८८ ॥

न हि वयमिति ॥ प्रमाणगम्ये वस्तुनि तदभावादविश्वासो भवति, स्वतः सिद्धतया सततं प्रकाशमाने पुनरात्मनि न प्रमाणाभावादविश्वास इत्यर्थः । ‘प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वात्तेषां स्वारम्भकविषयोपनिपातित्वा’दित्यादिना चायमर्थो वर्णयिष्यते’ इत्याह अत एवेति ॥ किं च प्रमाणादीनां सिद्धेरनुभावाधीनत्वान्नानुभवरूपस्यात्मनः सिद्धिः प्रमाणाधीनेत्याह प्रमाणव्यवस्थायाश्चेति ॥ अ-

* नै० अ० १ श्लो० १५.

† द्वितीयाध्यायोपक्रमे, इति शेषः ॥

सीयतइति । नैवम् । अपुरुषतन्त्रत्वादस्तुयाथात्म्य-
ज्ञानस्य सकलानर्थबोजात्माऽनवबोधोत्सारिणो मुक्ति-
हेतोरिति विध्यभ्युपगमे ऽपि नाऽपूर्वविधिरयं, यत
आह—

नियमः परिसंख्या वा

विध्यर्थो ऽपि भवेद्यतः ।

रेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति नैवमिति ॥ ननु श्रोतव्यो मन्त्रव्य इति
श्रवणादिविधिव्यतिरेकेण द्रष्टव्य इति दर्शने ऽपि विधिः श्रूयतइ-
त्याशङ्क्य मैवं दर्शनस्याविधेयत्वप्रतिपादनात् प्राप्तत्वाच्च तत्रापूर्ववि-
ध्यसंभवादिति परिहरति विध्यभ्युपगमे ऽपीति ॥ विध्यर्थो विधि-
प्रत्ययस्य लिङादेरर्थः । तत्रानेकत्र पाक्षिकतया प्राप्तौ नियमः ।
अप्राप्तौ विधिः । तुल्यवत्प्राप्तौ परिसंख्या ॥

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते* ॥

इति वचनात् । अत्र चानात्मदर्शनस्य प्राबल्यात् आत्मदर्शनस्या-
प्राबल्यात्पाक्षिकत्वे नियमविधिरात्मा द्रष्टव्य इति । यदा चात्माना-
त्मदर्शने तुल्यवत्प्राप्ते ऽहमित्यात्मस्फुरणाव्यतिरेकेणाऽनात्मनो ऽपि
स्फुरणात्तत्र परिसंख्येति । उभयथापि नापूर्वविधिरप्राप्त्यभावादि-

* तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागादेः प्रकारान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधिः । ग्रीहीनव-
हन्ति, समे यजेतेत्यादौ पुरोडाशसंपादनार्थं वितुषीकरणसंपादकतया ऽवहननस्य,
पक्षे नखैर्विदलनस्य च प्राप्तेः ; समे विषमे च यागस्य पाक्षिक्या प्राप्त्या च नियमः । इमा-
मगृभणन् रशनामृतस्येत्यश्वामिधानीमादत्तइत्यादौ रशनाग्रहणालङ्घनाश्वामिधानागर्द-
भामिधान्योर्ग्रहणस्य युगपत्प्राप्तेः परिसंख्येत्युदाहरणानि कर्मकाण्डे ॥

यत्तूक्तं यत्नतो वीक्षमाणो ऽपी*ति, तत्रापि भवत
एवापराधः, कस्माद्, यतः—

परीक्ष्य लोकानित्याद्या

आत्मज्ञानविधायिनीः ।

नैष्कर्म्यप्रवणाः साध्वीः

श्रुतीः किं न गृह्योपि ताः* ॥ ८७ ॥

नन्वा“त्मेत्येवोपासीत, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य”इत्य-
पूर्वविधिश्रुतेः पुरुषस्यात्मदर्शनक्रियायां नियोगो ऽव-

भवात् । आत्मनः पुनरेकरूपत्वात्तत्प्रतिपादकवाक्यबाहुल्यानपेक्ष-
णात् शाखाभिदेन वाक्यबाहुल्यस्योभयत्राप्यविशेषान्न बाहुल्यं प्रामा-
ण्यायापेक्षणीयमिति भावः ॥ ८६ ॥

यत्पुनरुक्तं वेदान्तेषु विध्यसंभवात्प्रामाण्यं न संभवतीति, त-
दुत्थाप्य निरस्यति यत्तूक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानविधायिनीरि-
ति ॥ आत्मज्ञानायाचार्योपगमनादिविधायिनीरित्यर्थः । नैष्कर्म्य-
प्रवणा इति फलवत्त्वमुक्तम् । साध्वीरित्युपक्रमाद्यभिमततात्पर्यव-
त्त्वम् ॥ ८७ ॥

आत्मज्ञानविधायिनीरिति यथाश्रुतमेव गृहीत्वा नियोगप-
रत्वं वेदान्तानां प्राप्तमिति शङ्कते नन्वात्मेत्यादिना ॥ ज्ञानस्य प्रमा-
णवस्तुपरतन्त्रत्वेनेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्यत्वादन्वयव्य-
तिरेकसिद्धफलत्वेन च विध्यनपेक्षणान्नास्य विधेयत्वं किं तु श्रवणादे-

* नै० अ १ श्लो० १५ ॥

† “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं
स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचिन्ताय शमान्विताय, येनाक्षरं पुरुषं वेद प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति
श्रुतिः २ मुण्डके ॥

विदधत्युक्त्यत्नेन

कर्मातो वज्र कामदम् ॥ ८५ ॥

न च बाहुल्यं प्रामाण्ये कारणभावं प्रतिप्रद्यते, अ-
त आह—

प्रामाण्याय न बाहुल्यं

न ह्येकत्र प्रमाण्याम् ।

वस्तुन्यटन्ति मानानि

त्वेकत्रैकस्य मानता* ॥ ८६ ॥

वृत्तं कीर्तयन्नाह एवं तावदिति ॥ श्रुतय इति ॥ काम्यमानविवि-
धफलसाधनत्वमेव तत्र कर्मणां दर्शितं न पुनरात्मज्ञानाभावस्त-
स्य मोक्षसाधनत्वाभावो वा तत्र तत्र प्रदर्श्यते । तस्माद्यथावस्थितव-
स्तुविषयज्ञानप्रतिपादकप्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थः† ॥ ८५ ॥

ननु कर्मप्रतिपादकवेदवाक्यानां बहुलत्वाद् आत्मप्रतिपादका-
नां चाल्पत्वात्कर्मण्येव तात्पर्यमित्यत आह न च बाहुल्यमिति ॥
प्रमाणानां स्वतः प्रमाणत्वेन स्वविषयसाधने प्रमाणान्तरानपेक्ष-
त्वात्संवादात्प्रामाण्यमित्यनङ्गीकारात्कर्मकारणे ऽप्येकैकस्मिन्कर्म-
ण्येकैकस्य वाक्यस्य प्रमाणत्वात्कर्मणां बहुत्वेन तत्र वाक्यबाहुल्यसं-

* मानानि एकस्मिन् वस्तुनि प्रमाणतां नाटन्ति, न प्राप्नुवन्ति, एकत्रैकस्यैव
मानता इति योजना ॥

† दुःखनिवृत्तेः स्वतः एवोप्सततमत्वाद्वाच्यत्वाच्च तत्रैव सर्वेषां वाक्यानां तात्पर्यम्,
तरति शोकमात्मविदिति सिद्धस्य दुःखनिवृत्तिरूपमुख्यफलकात्मज्ञानस्य यथार्थ-
वस्तुविषयत्वेन तद्बोधकवेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति कथं प्रमाणाभाव इति भावः ॥

पापापनुत्तये वाक्या-

त्प्रायश्चित्तं यथा तथा ।

गम्यते काम्यहानार्थं

नित्यं कर्म न वाक्यतः ॥ ८३ ॥

अथापि स्यात्काम्यैरेव काम्यानां पूर्वजन्मोपचिता-
नां क्षयो भविष्यतीति, तन्न । यतः—

प्राप्मनां प्राप्मभिर्नास्ति

यद्यैवेह निराक्रिया ।

काम्यैरपि तद्यैवास्तु

काम्यानामविरोधतः ॥ ८४ ॥

एवं तावन्मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वा*”दिति निराकृ-
तम् । अथात्मज्ञानस्य सद्भावे प्रमाणाऽसंभव उक्तस्तत्प-
रिहारायाह—

श्रुतयः स्मृतिभिः साक-

मानन्त्यात्कामिनामिह ।

णं नैवं काम्यप्रतिषिद्धकर्मक्षयफलत्वे नित्यानां कर्मणां शास्त्रं किं
चित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्तु तर्हि काम्यैरेव काम्यानां निवृत्तिरित्याशङ्क्य श्लोकेन परि-
हरति अथापि स्यादित्यादिना ॥ ८४ ॥

यदुक्तं “यावन्त्यस्यैह विद्यन्ते”† इति तत्परिहारायोत्तरश्लोक इति

* नै० अ० १ श्लो० २ ॥

† नै० अ० १ श्लो० १४ ॥

निषिद्धकर्मणश्चेत्

व्यतीतानन्तजन्मसु ॥ ८१ ॥

स्यान्मतं व्यतीतानन्तजन्मोपात्तानां कर्मणां—

क्षयो नित्येन तेषां चेत्

प्रायश्चित्तर्यथैनसः ।

निष्फलत्वान्न नित्येन

काम्यादेर्विनिवारणम् ॥ ८२ ॥

प्रमाणाभावाच्च, कथम्—

ह न च काम्यैरिति ॥ उपपादिते ऽर्थे श्लोकमवतारयति आहिति ॥
यद्यपि काम्यशब्देन सह समस्तत्वात्कृतस्संत्यागशब्दयोः पदान्तरेण
सह संबन्धमयोग्यत्वं तथापि निषिद्धकर्मण इत्यनेन कृतस्संत्यागशब्दो
संभवात्संबन्धेते । व्यतीतानन्तजन्मसु कृतस्यानुष्ठितस्य निषिद्धकर्मण-
श्च कृतस्सस्यापि संत्यागो नेष्यते, अनन्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

अस्तु तर्हि तेषां नित्यकर्मणा निवृत्तिरिति शङ्कते स्यान्मतमिति ॥
यद्येव प्रतिषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तैः क्षयो भवति एवं व्यतीतानन्त-
जन्मोपार्जितानां काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां नित्यकर्मभिः
प्रक्षयो भविष्यतीत्यर्थः । परिहरति निष्फलत्वादिति ॥ नित्यानां
कर्मणां निष्फलत्वात् काम्यप्रतिषिद्धलक्षणकर्मक्षयः फलं न भवति
तेषामित्यर्थः ॥ ८२ ॥

उपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानीति भट्टादिभिरभ्युपगमान्नि-
त्यानां निष्फलत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तथापि काम्यकर्मनिवृत्तिस्ततो
भवतीत्यत्र प्रमाणं न पश्याम इत्याह प्रमाणाभावाच्चेति ॥ पा-
पापनुत्तयइति ॥ यथा प्रायश्चित्तं पापक्षयनिमित्तमित्यत्र शास्त्रं प्रमा-

त्ते तु कर्मणि तदसंभवाद्* दुरनुष्ठेयः प्रतिज्ञातार्थः । अशक्यप्रतिज्ञानाच्च । न शक्यते प्रतिज्ञातुं यावज्जीवं काम्यानि प्रतिषिद्धानि च कर्मणि न करिष्यामीति, सुनिपुणानामप्यपराधदर्शनात्ममाणाभावाच्च । न च प्रमाणमस्ति मोक्षकामो नित्यनैमित्तिके कर्मणी कुर्यात्काम्यप्रतिषिद्धे च वर्जयेदारब्धफले चोपभोगेन क्षपयेदिति । आनन्त्याच्च । न चोपचितानां कर्मणामियत्ता ऽस्ति, संसारस्यानादित्वात् । न च काम्यैः प्रतिषिद्धैर्वा तेषां निवृत्तिरस्ति, शुद्धशुद्धिसाम्ये सत्यविरोधादित्यत आह—

न ह्यस्तकास्यसंत्यागो

ऽनन्तत्वात्कर्तुमिष्यते† ।

स्वातन्त्र्यासंभवात् । अद्यानुष्ठानस्यैव परित्याग इति द्वितीयं पक्षं प्रत्याह अशक्यप्रतिज्ञानाच्चेति ॥ किमिति न शक्यत इत्यत आह सुनिपुणानामिति ॥ पुनरप्यनुष्ठितानां परित्यागपक्षं दूषयति आनन्त्याच्चेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति न चेति ॥ नन्वस्त्वमस्तेन शाम्यतीति न्यायेन काम्यैः काम्यानां, निषिद्धैर्निषिद्धानां निवृत्तिरस्त्वित्यत आ-

* जातः संस्कारो न निवर्तत इति न्यायेन निवृत्तस्य कर्मणस्त्यागासंभवादित्यर्थः ॥

† निवर्त्यनिवर्तकभावो हि विरोधे भवति, विरोधश्च फलविरोधप्रयुक्तः, एवं च प्रकृते सर्वेषां काम्यानां शुद्धिरूपैकफलजनकत्वेन, निषिद्धानां चाशुद्धिरूपैकफलजनकत्वेन विरोधाभावान्न स इति भावः ॥

‡ इष्यते = शक्यते ॥

णम् । कर्मणो हि निर्वृत्तात्मनो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां
निवृत्तिः संभवति । आरब्धफलस्योपभोगेनानारब्ध-
फलस्याशुभस्य प्रायश्चित्तेरिति । तृतीयोऽपि त्या-
गप्रकारोऽकर्मात्मावबोधात्, स त्वात्मज्ञानाऽनभ्यु-
पगमाद्भवता नाभ्युपगम्यते तत्र यान्यनुपभुक्तफलान्य-
नारब्धफलानि तानीश्वरेणापि केन चिदपि न शक्य-
न्ते परित्यक्तुम् । अथाऽऽरब्धफलानि त्यज्यन्ते, तान्य-
पि न शक्यन्ते त्यक्तुम् । किं कारणम् । अनिवृ-
त्तेः । अनिवृत्तं हि चिकीर्षितं कर्म शक्यते त्य-
क्तुं, प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति कर्तुः स्वातन्त्र्यात् । निर्वृ-

तदनुष्ठानस्येति विकल्प्य नाद्य इत्याह कर्मणो हीति ॥ निर्वृ-
त्तात्मनो, निष्पन्नस्वरूपस्य । ननु “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्वृष्टे
परावर” इति ज्ञानादपि सर्वकर्मनिवृत्तिः श्रूयते तत्र कथं द्वाभ्यां
प्रकाराभ्यामित्युच्यते इत्यत आह तृतीयोऽपीति ॥ भवता तादृ-
शज्ञानानङ्गीकारात्तेन निवृत्तिर्नाभ्युपगम्यतइति प्रकारहैविध्यं द-
र्शितमित्यर्थः । अस्तु द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां निवृत्तिस्ततः किमित्यत
आह तत्र यानीति ॥ तान्येव विशिनष्टि अनारब्धेति ॥ अना-
रब्धानां कर्मणामनुपस्थितत्वादेव निवर्तनायोगादित्यर्थः । तर्ह्या-
रब्धफलानि त्यज्यन्तामित्याशङ्क्य परिहरति अथेत्यादिना ॥ अ-
निवृत्तेरित्युपभोगप्रायश्चित्ताभ्यां विना निष्पन्नस्यानिवृत्तेरित्यर्थः ।
एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ अनिवृत्तं हीति । तदसंभवात्,

ययोक्तोपपत्तिबलेनैव पूर्वपक्षस्योत्सारितत्वाद्वक्तव्यं
नावशेषितमित्यतः प्रतिपत्तिकर्मवत्पूर्वपक्षपरिहाराय
यत्किं चिद्वक्तव्यमित्यत इदमभिधीयते—

मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वा-

दित्या*द्यनुचितं वज्ज ।

यदभाणि तदन्याय्यं

यथा तदधुनोच्यते ॥ ८० ॥

यो ऽयं काम्यानां प्रतिषिद्धानां च त्यागः प्रतिज्ञा-
यते सा प्रतिज्ञा तावन्न शक्यते ऽनुष्ठानं, किं कार-

त्यत्र क्रियां प्रत्यङ्गता क्रिया अङ्गमस्येत्युभयथा द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

केवलकर्मणां ज्ञानसमुच्चितानां वा मोक्षसाधनत्वस्य निराक-
रणाद् ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं सिद्धं, तत्र किमुत्तरग्रन्थसंदर्भेणेत्या-
शङ्क्य प्रमेयस्योपपादितत्वे ऽपि तदुक्तीनामनिराकरणे तत्पक्षो न
निराकृत इति मन्दमतीनां शङ्का स्यात्तन्निवृत्तये तत्तदुक्तीनां क्रमेण
खण्डनायोत्तरग्रन्थ इत्याह यथोक्तेति ॥ अतः प्रतिपत्तिकर्मवदि-
ति ॥ उपयुक्तस्य द्रव्यस्यैव स्वयमेव परित्यागे ऽप्राप्ते चात्वाले कृष्णवि-
षाणमुत्सृजेदिति नियमवर्गिनिराकृते ऽपि पूर्वपक्षे तदुक्तिनिरासा-
यायं प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ८० ॥

तत्रा“कुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथे” इति यदुक्तं त-
त्तावन्निरस्यति योयमिति ॥ तत्र किमनुष्ठितानां परित्यागः किं वा

* नै० अ० १ श्लो० १, अतः कर्माणि संश्रयेदित्यन्तमित्यर्थः ॥

† दीक्षितेन कण्डूयनार्थं धृतं कृष्णमृगविषाणं चात्वाले प्रक्षिप्यत इति प्रतिपत्तिः ॥

‡ नै० अ० १ श्लो० १० ॥

प्रसज्येत । अथ निष्प्रमाणकमप्याश्रीयते, तदप्युभय-
पक्षाभ्युपगमादभेदपक्षे दुःखि ब्रह्म स्यादत आह—

भिन्नाभिन्नं विशेषैश्चे-

दुःखि स्याद् ब्रह्म ते ध्रुवम् ।

अशेषदुःखिता चेत्स्या-

दहो प्रज्ञा ऽऽत्मवादिनाम् ॥ ७८ ॥

तस्मात्सम्यगेवाभिहितं न ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इ-
त्युपसंहियते—

तमोऽङ्गत्वं यथा भानो-

रग्नेः शीताऽङ्गता यथा ।

वारिणश्चोष्णता यद्वद्

ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता ॥ ७९ ॥

सर्वथैवानुपपन्नमित्याह अथ निष्प्रमाणकमपीत्यादिना ॥ “भि-
न्नाभिन्नं विशेषैश्चे”दित्यत्र सामान्येन चेति पदद्वयमध्याहर्तव्यम् ।
न केवलं दुःखित्वमात्रं किं तु सर्वजीवाभेदात्तद्वतमखिलमपि दुः-
खित्वं ब्रह्मगतमेवेति तत्प्राप्तिरनर्थायैव स्यादिति सोपहासमाह
अशेषेति ॥ स्वाश्रितदुःखानुभव एव जीवानाम्, ब्रह्माणस्वशेषजी-
वाश्रितदुःखानुभवप्रसङ्गान्नहत्तरः संसारः स्यात्ततश्च संसारिभ्यो
ऽपि हीनं ब्रह्म भवेत् । अहो माहात्म्यं प्रज्ञाया नमो ऽस्तु ब्रह्मवा-
दिभ्यः क्षणकशिक्षेभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमोऽङ्गत्वमिति ॥ ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाभावे कर्मणश्च ज्ञानाङ्गत्वा-
भावे समसमुच्चयाभावे च दृष्टान्तत्रयमिति द्रष्टव्यम् । क्रियाङ्गते-

अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नात्मकं ब्रह्म, तथा च सति ज्ञानकर्मणी संभवतो भेदाभेदविषयत्वात्तयोः । तत्र तावदयं पक्ष एव न संभवति । किं कारणं, न हि भिन्नो ऽयमित्यभेदबुद्धिमनिराकृत्य भेदबुद्धिः पदार्थमालिङ्गते* । एवं ह्यनभ्युपगमे भिन्नाभिन्नपदार्थयोरलौकिकत्वं

पेणैवासंभवं दर्शयितुम्, अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नात्मकमिति ॥ उक्ते ऽर्थे कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रामाण्यानुपपत्तिः प्रमाणमित्याह तथा च सतीति ॥ अभेदं विना ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानानुपपत्तेर्भेदं विना चानेककारकसाध्यकर्मानुपपत्तेश्च भिन्नाभिन्नात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः । तिष्ठतु तावद्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं लोके ऽप्ययं पक्षो न संभवतीत्याह तत्र तावदिति ॥ ननु सन् घटः शुक्लः पटो मृच्छरावोदण्डी देवदत्त इत्यादौ सामान्यविशेषद्रव्यगुणादीनां सामानाधिकरण्यमत्यन्तमभेदे भेदे च घटो ऽश्वो महिष इत्यादावदर्शनादनुपपद्यमानं भिन्नाभिन्नत्वं कल्पयतीति शङ्कते किं कारणमिति ॥ तर्हि वक्तव्यमभेद इत्यत्र किं भेदाभावः किं वा भेदविरोधी किं वा भेदादन्यो ऽभिधीयतइति । न तावदाद्यौ, तथा सति भेदाभेदयोरैकत्र युगपत्समावेशानुपपत्तेः । नापि तृतीयः, रूपरसादीनामपि भेदादन्यत्वेनाभेदत्वप्रसङ्गात् । एवंविधभेदाभेदयोरभ्युपगमे चालौकिकत्वप्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य कल्पितभेदेनापि सो ऽयं देवदत्तः खं छिद्रमित्यादाविव संभवादित्यभिप्रेत्योपसंहरति न हि भिन्नो ऽयमिति ॥ भेदबुद्धिरभेदबुद्धिमनिराकृत्य न हि पदार्थमालिङ्गते इत्यर्थः । अस्तु यथा तथा लोके, ब्रह्मणि पुनर्भिन्नाभिन्नत्वं

स करोत्येव कर्माणि

को ह्यज्ञं विनिवारयेत् ॥ ७६ ॥

सिद्धत्वाच्च न साध्यं, यतः—

सामान्येतररूपाभ्यां

कर्मात्मैवास्य योगिनः ।

निःश्वासीच्छांसवत्तस्मा-

न्न नियोगमपेक्षते ॥ ७७ ॥

धाध्यात्ममिति ॥ अवगतपरमार्थतत्त्वोऽपि पुनः कार्यकारणसंघा-
तेऽहमभिमानवान्भवतीत्यर्थः । परिहरति आश्रित इति ॥ एवं
चेन्नासौ विदितपरमार्थतत्त्वः किं त्वज्ञ एव, विपरीतदर्शनवत्त्वात् ।
न वयमज्ञस्य कर्मसंबन्धं वारयामः किं तु ज्ञानिन एव, त्वयाऽपि न
ज्ञानिनः संबन्धः प्रतिपादितः । ततश्च नास्माकं क्षतिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

विदुषः कर्मासंभवे हेत्वन्तरमाह सिद्धत्वाच्चेति ॥ विदुषः स्वरू-
पतया नित्यसिद्धत्वाच्च कर्मणो न नियोगः साध्यत्वमित्यर्थः । क-
थं स्वरूपतया सिद्धिरित्यत आह यतः सामान्येति ॥ सर्वं वस्तु
सामान्यविशेषयोरन्तर्भूतं, ततश्च कर्मणोऽपि सामान्यान्तःपाति-
त्वं विशेषान्तःपातित्वं वा स्यात्, सामान्यविशेषयोश्च ब्रह्मस्वरूप-
त्वात्तदात्मकत्वाच्च विदुषः कर्मापि तस्य स्वरूपमेव, ततश्चासाध्य-
त्वादेव न नियोगविषयत्वं तदनुष्ठानं दूरत एव, समुच्चयस्तु ततो
ऽपि दूरतर एव, तस्मादनैकान्तिकपक्षे दुरूपपादः समुच्चय इत्य-
र्थः ॥ ७७ ॥

एवमभेदपक्षे निराकृते पुनर्भेदाभेदपक्षमुत्थापयति तस्य स्वरू-

न चाध्यात्माभिमानो ऽपि

विदुषो ऽस्यासुरत्वतः ।

विदुषो ऽप्यासुरश्चेत्या-

निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥ ७५ ॥

अज्ञानकार्यत्वाच्च न समकालं नापि क्रमेण ज्ञान-
कर्मणोर्वस्त्वस्तुतन्त्रत्वात्संगतिरस्तीत्येवं निराकृतो ऽपि
काशं कुशं वा ऽवलम्ब्याह—

अथाध्यात्मं पुनर्याया-

दाश्रितो मूढतां भवेत्* ।

दिति ॥ विदुषस्तत्त्वविदो ऽध्यात्माभिमानः शरीराद्यभिमानो नास्ति
तस्याऽऽसुरमोहनिमित्तत्वेन तत्त्वज्ञानादेव निवृत्तेः । देहाद्यभिमान-
निवृत्तौ चाधिकारव्यवस्था दूरापास्ता स्यादित्यर्थः । तर्हि देहाद्य-
भिमानसिद्धये ज्ञानिनो ऽपि मोहो ऽभ्युपगम्यतइत्यत आह
विदुषो ऽपीति ॥ ब्रह्मज्ञानस्याज्ञानाऽनिवर्तकत्वे तस्य निष्फलत्वं
प्रसज्येत, ततश्च विदुषो नास्त्येव मोह इत्यभ्युपगम्यन्त्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

वृत्तानुद्बन्धपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य संगतिमाह अज्ञानकार्यत्वा-
दिति ॥ अज्ञानकार्यत्वे ऽपि वस्तुपरतन्त्रस्य ज्ञानस्यावस्तुपरतन्त्रस्य
च कर्मणः समकालं क्रमेण वा संगतिर्न संभवतीत्येवमधस्तनश्लोके-
न निराकृतमपि विदुषो ऽबुभवसिद्धस्य देहाद्यभिमानस्य युक्त्या
निराकरणमयुक्तमित्येतदालम्ब्य पुनः प्रत्यवतिष्ठते इत्यर्थः । अ-

* मूढतामाश्रितो भवेदिति योजना ॥

† ज्ञानकर्मणोरुभयोरप्यज्ञानकार्यत्वे समाने ऽपि सदसद्विषयत्वेन विरोधात् स-
मप्रधानतया ऽङ्गाङ्गिभावेन वा समुच्चयो न संघटतइत्यर्थः ॥

प्रोति, यस्मात्—

सर्वजात्यादिमत्त्वे ऽस्य

नितरां हेत्वसंभवः ।

विशेषं* ह्यनुपादाय

कर्म नैव प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

स्याद्विधिरध्यात्माभिमानादिति चेन्नैवं, यस्मात्—

सर्वकर्मनिमित्तेति ॥ यस्य खलु जीवाः परस्मादात्मनो भिद्यन्ते तस्य पक्षे ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन, राजा राजसूयेन, वैश्यो वैश्वस्तो-
मेन यजेतेत्यादिशास्त्रव्यवस्थोपपद्यते । यस्य तु पक्षे जीवाः परमा-
त्मनो न भिद्यन्ते अभिन्ना एव तस्य तु पक्षे जीवानां सर्वात्मकब्र-
ह्मणैकत्वेन सर्वात्मकत्वाद्ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिकत्वं ब्राह्मणत्वं च भव-
ति, एवं क्षत्रियादेरपि ब्राह्मणत्वं क्षत्रियादिकत्वं च भवति, ततश्च
सर्वेषां सर्वजातिसमवायात्सर्वकर्मसंकरः प्रसज्येत्यर्थः । सर्वजात्या-
दिमत्त्वइति ॥ अस्य विदुषो जीवस्य सर्वजात्यादिमत्त्वे प्रतिनियतक-
र्मसु प्रवृत्तिहेतुर्न संभवति । ब्राह्मणत्वादिविशेषसुपादाय हि प्र-
तिनियतकर्मसु प्रवर्तते विशेषश्च सर्वात्मब्रह्माभिन्नत्वेन सर्वजातिम-
त्त्वान्नास्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु यद्यपि जीवस्य ब्रह्मणा सर्वात्मकेनाऽभेदो ऽस्ति तथापि
ब्राह्मणो ऽहं क्षत्रियो ऽहमिति जात्यादिसमवायिस्थूलदेहाभिमान-
निमित्तो भेदो ऽपि संभवति ततश्चाधिकारिव्यवस्थया कर्मव्यव-
स्था घटते इति शङ्कते† स्याद्विधिरिति ॥ परिहरति नैवं यस्मा-

* विशेषम्—आधिकारिविशेषम् ॥

† समुच्चयवादीति शेषः ॥

सर्वकर्मनिमित्तसंभवासंभवाभ्यां सर्वकर्मसंकरञ्च प्रा-

त्यर्थः । केचित्त्वपरस्मिंस्तु पक्षे विधिरित्यनात्मभूतमेव ब्रह्मेत्यस्मिन् प-
क्षे ज्ञानविषयो विधिः संभवति विधितः प्रवृत्तिरपि संभाव्यते प्रमाण-
वस्तुपरतन्त्रतत्त्वज्ञानादन्यस्योपासनाज्ञानस्य अक्रियारूपत्वाभावा-
दिति भेदपक्ष एव वर्ण्यते इति व्याचक्षते । नन्वस्तु विधिर्विधिप्र-
युक्ता वा विधेयार्थविषया प्रवृत्तिरपि भवतु किं ततो भवतीत्यपेक्षा-
यामिदं भवतीत्याह परमात्मानुकूलनेति ॥ उपासनाफलरूपा या
मुक्तिः सा तेषां स्याद् न तु वाक्यार्थरूपतत्त्वज्ञानफलभूता मुक्तिः
संभवतीत्यर्थः । इदानीमचरयोजना क्रियते । जीवे ब्रह्मदृष्टिप्रपञ्चे-
पेण यदुपासनं तदिह परमात्मानुकूलं ज्ञानं तेन ज्ञानाभ्यासेन
गङ्गास्त्रीतीवत् सततमहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्मीति विजातीयप्रत्यया-
नन्तरितसजातीयप्रत्यग्रवाहीकरणेन दुःखिनो हैतिनोपि प्रसुच्ये-
रन् न परात्मविरोधिना जीवपरमात्मनोर्भेदसंसर्गपरित्यागपूर्वक-
महमस्मि परं ब्रह्मेति वाक्यार्थविज्ञानेन सुच्येरन्निति संबन्धः । जीवा-
ङ्गिन्नः परमात्मा । इदं च ज्ञानमभेदावगाहित्वेन वस्तुविपरीत-
ग्राहकत्वात्परात्मविरोधीत्युच्यते इति द्रष्टव्यम् । इतरस्मिंस्तु प-
क्षे विधेरिवानवकाशत्वमिति ॥ प्रत्यग्भूतमेव जीवात्मनः परमात्म-
तत्त्वमित्यस्मिन् पक्षे इत्यभेदपक्ष एवोच्यते इति व्याचक्षते । तत्तथै-
वाभ्युपगम्यते । अपरस्मिंस्त्विति भेदपक्ष एव वर्ण्यते इत्येतन्न मृ-
ष्यामहे, कस्मात्तस्यानात्मरूपके तु ब्रह्मणीत्यादिना अनन्तरमेव
निरस्तस्य पुनरनुवृत्तौ तु शब्देन व्यावर्तनायोगात्पूर्वोक्तमेव ग्राह्यमि-
ति ॥ ७३ ॥

केवलाभेद एवानेकरसे ब्रह्मणीत्यस्मिन् पक्षे दोषान्तरमाह

परमात्मानुकूलेन

ज्ञानाभ्यासेन* दुःखिनः ।

द्वैतिनोऽपि विसुच्येर[†]-

न परात्मविरोधिना ॥ ७२ ॥

इतरस्मिंस्तु पक्षे विधेरेवानवकाशत्वं, कथम्—

समस्तव्यस्तभूतस्य[‡]

ब्रह्मण्येवावतिष्ठतः ।

ब्रूत कर्मणि को हेतुः

सर्वानन्यत्वदर्शिनः§ ॥ ७३ ॥

येनाहं ब्रह्मास्मीत्युपासनयैव तत्प्राप्तेस्तद्विधिरेव कथं चिदभ्युपग-
न्तव्यो, न कर्मविधिः, तस्य केवलभेदाश्रयत्वेन स्वाभ्युपगतब्रह्म-
स्वरूपविरोधित्वादित्यर्थः । यद्वा परस्य वादिनोऽभिसतो य आ-
त्मा द्वैताद्वैतरूपस्तद्विरोधिना केवलाद्वैतज्ञानेन न सुच्येरन् किं
त्वहं ब्रह्मास्मीत्युपासनयैवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अस्तु तर्हि प्रसृतदोषपरिहाराय केवलाभेद एवानेकारसेन ब्रह्म-
णेत्याशङ्क्य तत्पक्षे ज्ञानविधिः कर्मविधिश्च न संभवतीत्याह इतर-
स्मिंस्त्विति ॥ कर्मणि को हेतुरिति ॥ उपासनाख्ये साधने बाह्ये च
कर्मणि को हेतुर्न कश्चिद् निरस्त्राशेषाधिकारब्रह्मभूतत्वादस्ये-

* परमात्माकारतापर्याय सैविकल्पकवृत्तिरूपज्ञानाभ्यासेनेत्यर्थः ।

† प्रमुच्येरन्निति का० सं० पुस्तके ४ पु० च पाठः ॥

‡ समस्तेभ्यः कर्माधिकृतेभ्यो व्यस्तभूतस्य पृथग्भूतस्य, निवृत्तालिङ्गाधिकारत्वादि-
त्यर्थः ॥

§ घटादिबुद्धिनिवृत्त्या मृत्तिकामात्रबुद्धयद् निखिलप्रपञ्चबुद्धिनिवृत्त्या ब्रह्ममात्राका-
राकारितान्तःकरणस्येत्यर्थः ॥

स्मादन्यस्य स्वत एव साधकस्य ब्रह्मणो ऽप्यन्यत्वं स्वत
एवं सिद्धम् । तत्रैवम्—

अन्यस्यान्यात्मताप्राप्तौ

न क्व चिद्वेतुसंभवः ।

तस्मिन्सत्यपि ना ऽनष्टः

परात्मानं प्रपद्यते ॥ ७१ ॥

अपरस्मिंस्तु पक्षे विधिः—

ब्रह्मज्ञानमेव न कर्म, तच्च कर्मापादानं निरर्थकमित्यर्थः* ॥ ७० ॥

द्वितीयविकल्पे दूषणं स्पष्टयति अनात्मरूपके त्विति ॥ कुतः
समुच्चितमसमुच्चितं वा न साधनभावं प्रतिपद्यतइत्यत आह यस्माद-
न्यस्येति ॥ ब्रह्मप्राप्तिसाधकस्य स्वत एव ब्रह्मणः सकाशादन्यस्य ब्रह्मणः
प्राप्त्ययोगात्तत्प्राप्तये साधनोपादानायोगादित्यर्थः । यस्मादन्यत्व-
मिति पाठे सुकरैव योजना । साधकस्यान्यत्वे ऽपि ब्रह्मणस्मादन्य-
त्वात्तत्प्राप्तिसंभवात्साधनोपादानमित्यत आह ब्रह्मणो ऽपीति ॥
स्वतो ऽप्यन्यत्वे ऽप्यनन्यत्वसिद्धये साधनोपादानमित्यत आह तत्रैव-
मिति ॥ ननु कथं हेत्वसंभवः, ज्ञानं कर्म च हेतुरस्तीत्यत आह त-
स्मिन् सत्यपीति ॥ अन्यस्मिन् स्थिते स्वभावविरोधादेव नान्यात्मता-
प्राप्तिः, नष्टे ऽपि तस्याभावादेव नान्यस्यान्यात्मताप्राप्तिरित्य-
र्थः ॥ ७१ ॥

अस्तु तर्ह्यात्मानात्मद्वयरूपं ब्रह्म संसारदशायामपीत्यागङ्गाह
अपरस्मिंस्त्विति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे “देवो भूत्वा देवानधिती”ति न्या-

* कर्मणो ऽज्ञानमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्तन्निवर्तकत्वं न संभवतीत्यज्ञानविरोधिनो
ज्ञानस्यैव तन्निवर्तकत्वं सिध्यतीति भावः ॥

तत्र यदि तावद्वास्तवेनैव वृत्तेन ब्रह्म प्राप्तमात्मस्वा-
भावात्केवलमासुरमोहपिधानमात्रमेवाऽनाप्तिनिमि-
त्तं, तस्मिन्पक्षे—

मोहापिधानभङ्गाय

नैव कर्माणि कारणम् ।

ज्ञानेनैव फलावाप्ते-

स्तत्र कर्म निरर्थकम् ॥ ७० ॥

अनात्मरूपके तु ब्रह्मणि* न कर्म साधनभावं प्रति-
पद्यते† नापि ज्ञानं कर्मसमुद्भितमसमुद्भितं वा, य-

षयति आत्मानाप्तिरिति ॥ ब्रह्मणः प्रत्यगात्मरूपत्वाङ्गीकारे ब्र-
ह्मानाप्तिर्मोहमात्रादेव भवेत्, आत्मत्वादेव नित्यप्राप्तत्वाद् मो-
हनिवर्तकं च ज्ञानमेवेति कर्मणो वैयर्थ्यामित्यर्थः । द्वितीयं दूषय-
ति इतरस्येति ॥ इतरस्य स्वत एव व्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽनात्म-
त्वादनाप्तिरेव न तु कदा चिदप्याप्तिः स्यात्तत्र किं कर्मणा ज्ञाने-
न वेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्रथमविकल्पे‡ दूषणमेव स्पष्टयति तत्र यदीति ॥ असुरसंबन्धी
मोह आसुरः । मोहापिधानेति ॥ ब्रह्मप्राप्त्यन्तरायभूतमोहनिवर्तकं

* आत्मत्वसिद्धाविति शेषः ॥

† यथा तावदनश्योऽश्वः कर्तुं कथमपि न शक्यते तथैवाऽनात्मरूपे ब्रह्म-
पवात्मरूपत्वं साधयितुं न शक्यते कर्मणेत्यर्थः । आत्मशब्देन जीवो विवक्षितः ॥

‡ कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूततमोनिवर्तकत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

एवं तावदनानात्वे ब्रह्मणि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो
निराकृतः । अथाधुना पक्षान्तराभ्युपगमेनापि प्रत्य-
वस्थाने पूर्ववदनाम्नासौ यथा तथा ऽभिधीयते—

अनुत्सारितनानात्वं

ब्रह्म यस्यापि वादिनः ।

तन्मतेनापि दुःसाध्यो

ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ ६८ ॥

तस्य विभागोक्तिर्दूषणविभागप्रज्ञप्तये*—

ब्रह्मात्मा वा भवेत्तस्य

यदि वा ऽनात्मरूपकम् ।

आत्मानाप्तिर्भवेन्मोहा-

दितरस्याप्यनात्मनः ॥ ६९ ॥

रणकारणं दीर्घेण कालेन निराकरणं† कुर्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नानारसत्वशून्यमद्वयं ब्रह्मेत्यभ्युपगम्य तज्ज्ञानस्य कर्मणा समुच्च-
यो निराकृतः, संप्रति द्वैताद्वैतं ब्रह्मेत्युपगमे ऽपि न समुच्चय इत्या-
ह एवं तावदिति ॥ अनुत्सारितेति ॥ सामान्यविशेषात्मना भिन्ना-
भिन्नं ब्रह्मेति यस्य मतं तन्मते ऽपि दुःसंपादः समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भेदाभेदपक्षे जीवपरमात्मनोः संसारदशायामप्यभेदं के चिदि-
च्छन्ति, के चित्तु संसारदशायां भेद एव सुक्तिदशायामेवाभेद
इति मन्यन्ते, तेन मतद्वयसंभवाद्विकल्प्यतइत्याह तस्य विभागो-
क्तिरिति ॥ विभागोक्तिर्विकल्पोक्तिः । क्रियतइति शेषः । तत्राद्यं दू-

* विभागज्ञप्तये, इति १ पु० पाठः ॥

† विपरीतभावनानिराकरणं कुर्यादिति २ पु० पाठः ॥

नयेती”ति श्रुतेः । अपरे तु ब्रुवते, वेदान्तवाक्य-
जनितमहं ब्रह्मेति विज्ञानं संसर्गात्मकत्वा*दात्मवस्तु-
याथात्म्यावगाह्येव न भवति किं तर्ह्येतदेव गङ्गास्रोतो-
वत्सततमभ्यस्यतोऽन्यदेवावाक्यार्थात्मकं विज्ञानान्तर-
मुत्पद्यते तदेवाशेषाज्ञानतिमिरोत्सारीति, “विज्ञा-
य प्रज्ञां कुर्वीते”ति श्रुतेः । इत्यस्य पक्षद्वयस्य निवृत्तये
इदमभिधीयते—

सकृत्प्रवृत्त्या नृहनाति

क्रिया कारकरूपमृत् ।

अज्ञानमागमज्ञानं†

सांगत्यं‡ नास्त्यतोऽनयोः ॥ ६७ ॥

धयेदिति यावदिति पूर्ववादिनोऽभिप्रेता व्याख्या । सकृत्प्रवृत्त्येति ॥
भवद्भिमतया भावनायाश्चित्तैकाग्र्यहेतुतया संभावनाविपरीत-
भावनात्मकविच्छेदलक्षणप्रतिबन्धनिरासेन ज्ञानोत्पत्तावेवोपक्षिण-
त्वादुत्पन्नमात्रमागमिकं ज्ञानं सकार्यमज्ञानं तदैव निवर्तयतीति
न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयावसर इति भावः । विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत,
वेदान्तवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मेति विज्ञाय प्रज्ञा, मपरोक्षब्रह्मविज्ञानम-
संभावनाविपरीतभावनानिराकरणमुखेन वाक्यादेव कुर्यात् । तत्र
विध्यसंभवात्तत्साधनं मननादिकमसंभावनाविपरीतभावनानिराक-

* प्रकारताविशेष्यतावगाहित्वादित्यर्थः ॥

† आगमज्ञानं, वेदान्तवाक्यजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥

‡ सांगत्यं, सामानाधिकरण्यं, समुच्चय इति यावत् ॥

हेतुस्वरूपकार्याणि

प्रकाशतमसोरिव ।

विरोधीनि ततो नास्ति

सांगत्यं ज्ञानकर्मणोः ॥ ६६ ॥

एवमुपसंहृते केचित्स्वसंप्रदायबलावष्टम्भादाज्जः ।
यदेतद्वेदान्तवाक्यादहं ब्रह्मेति विज्ञानं समुत्पद्यते
तन्नैव* स्वीत्यपत्तिमात्रेणाज्ञानं निरस्यति किं तर्ह्यहन्य-
हनि द्रावोयसा कालेनोपासीनस्य† सतो भावनोपच-
यान्तिः शेषमज्ञानमपगच्छति । “देवो भूत्वा देवा-

इदमिति ॥ हेतुस्वरूपकार्याणीति ॥ ज्ञानस्य हेतुः प्रमाणं,
स्वरूपं च परमार्थप्रकाशात्मकत्वं, कार्यमविद्यानिवृत्तिः, कर्म-
णो हेतुरविद्यारागादिः, स्वरूपमप्रकाशात्मकत्वं, कार्यमुत्पत्त्या-
द्यादीति परस्परविरोधीनि ॥ ६६ ॥

पूर्वं ज्ञानस्य स्वीत्यपत्तिमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वात्कर्मभिः समुच्चयो
ऽनुपपन्न इत्युक्तम्, इदानीं तदयुक्तं, वाक्यजन्यज्ञानोत्तरकालीन-
भावनोत्कर्षाद् भावनाजन्यसाक्षात्कारलक्षणज्ञानान्तरेणैवाज्ञानस्य
निवृत्तेर्ज्ञानाभ्यासदशायां ज्ञानस्य कर्मणा समुच्चयोपपत्तेरित्येक-
देशिनां मतमुत्थाप्य निराकरोति एवमुपसंहृतइत्यादिना ॥ दे-
वो भूत्वा, भावनोपचयाद्देवभावं साक्षात्कृत्य पतिते देहे उपास्य-
देवताभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । विज्ञायशब्देन संसृष्टरूपं ब्रह्मावगम्य
प्रज्ञां, साक्षात्कारलक्षणमसंसर्गात्मिकां कुर्वीत, संतताभ्यासबलात्सा-

* तन्नैतदिति का० सं० पु० पाठः ॥

† उपासीनस्य, उपासनां कुर्वतः ॥

स्वरूपलाभमात्रेण

यत्त्वविद्यां निहन्ति नः ।

न तदङ्गं प्रधानं वा

ज्ञानं स्यात् कर्मणः क्व चित्* ॥ ६४ ॥

समुच्चयपक्षवादिनाऽप्यवश्यमेव तदभ्युपगन्तव्यम् ।

यस्मात्—

अज्ञानमनिराकुर्वद्

ज्ञानमेव न सिध्यति ।

विपन्नकारकग्रामं

ज्ञानं कर्म न ढौकते ॥ ६५ ॥

इदं चापरं कारणं ज्ञानकर्मणोः समुच्चयनिब-

र्हि†—

एतदेव स्पष्टयति स्वरूपलाभेति ॥ ६४ ॥

आत्मज्ञानस्य कर्मणा समुच्चयमभ्युपगच्छता तस्य प्रमाणज्ञानत्वा-

त्स्वविषयाऽविद्यानिवर्तकत्वं बलादभ्युपेयं, तथा सति न स्वाभि-
म-

तसमुच्चयसिद्धिरित्याह समुच्चयपक्षवादिनाऽपीति ॥ नन्वज्ञान-

मनिराकुर्वद् ज्ञानमेव न सिध्यति ततः किमित्यत आह विप-

न्नेति ॥ कारकग्रामाभावे कर्मण एवाभावान्न ज्ञानं कर्म स्पृशतीत्य-

र्थः ॥ ६५ ॥

* अङ्गत्वेनाङ्गित्वेन चेष्टमाणयोर्बभूवोः सामानाधिकरण्ये एवाङ्गाङ्गिभावः, ज्ञान-
स्य त्वज्ञानध्वंसमन्तरा स्वरूपलाभस्यैवासंभवादविद्याविजृम्भितकर्मणोऽङ्गत्वमङ्गित्वं
वा नोपपद्यत इति भावः ॥

† निबर्हणे, इति २ पु० पाठः ॥

यस्मान्गुणस्यैतत्स्वाभाव्यम्—

यद्वि यस्यानुरोधेन

स्वभावमनुवर्तते ।

तत्तस्य गुणभूतं स्या-

न्न प्रधानाङ्गुणो यतः ॥ ६२ ॥

यस्मात्—

कर्मप्रकरणाकाङ्क्षि

ज्ञानं कर्मगुणो भवेत् ।

यद्वि प्रकरणे यस्य

तत्तदङ्गं प्रचक्षते* ॥ ६३ ॥

स्मीति ज्ञानं कर्मप्रवृत्तौ नाङ्गमित्यर्थः† ॥ ६१ ॥

प्रधानत्वेनाभिमतकर्मनिवर्तकत्वादपि नात्मज्ञानं कर्माङ्गमित्याह यस्मान्गुणस्येति ॥ गुणस्यैतत्स्वभावत्वमस्ति यत्प्रधानानुरोधित्वं, तच्च तत्त्वज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः । प्रधानमस्तीति प्रधानात्, यत्प्रधानविरोधि न तदङ्गमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

विनियोजकप्रकरणादिसद्भावात्कर्मस्वरूपादिसम्यग्ज्ञानस्य तदङ्गत्वमुचितम्, आत्मज्ञानस्य तु प्रकरणाद्यभावान्न तदङ्गत्वमित्यभिप्रेत्याह यस्मादिति ॥ कर्मप्रकरणाकाङ्क्षीति ॥ ६३ ॥

* यद् यत्प्रकरणविषये साकाङ्क्षं तत्तदङ्गं भवति यथा प्रयाजादीनां दर्शप्रकरणाकाङ्क्षित्वाद्दर्शाङ्गत्वम्, एवं प्रकृते ऽपि यदि ज्ञानं कर्मप्रकरणाकाङ्क्षं स्यात्तदैव तु तस्य कर्माङ्गत्वमुपपन्नं भवेत्तदेव तु नास्तीत्यर्थः ॥

† अनेन तावद्वृष्टान्तेन मिथ्याज्ञानकर्मणोरेव प्रयोज्यप्रयोजकभावसंभवात्समुच्चय इति सूचितम् । एवं च आत्मज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानरूपस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वान्न कर्मणा सह समुच्चयः । यदेव विद्ययेत्यादौ च विद्यापदस्योपासनापरत्वात्तस्याश्च मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वात्संभवत्येव कर्मसमुच्चय इति भावः ॥

नास्मत्पित्राऽपि शक्यते निवारयितुम् । तत्र विभा-
गप्रदर्शनायोदाहरणं प्रदर्श्यते--

स्थाणुं चोरधियाऽऽलाय

भीतो यद्वत्पलायते ।

बुद्ध्यादिभिस्तथाऽऽत्मानं

भ्रान्तोऽध्यारोप्य चेष्टते ॥ ६० ॥

एवं यत्र यत्र ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव-
स्तत्र तत्र सर्वत्राऽयं न्यायः । यत्र तु न समकालं ना-
पि क्रमेणोपपद्यते समुच्चयः स विषय उच्यते—

स्थाणोः सतत्त्वविज्ञानं

यथा नाङ्गं पलायने ।

आत्मनस्तत्त्वविज्ञानं

तद्वन्नाङ्गं क्रियाविधौ ॥ ६१ ॥

तत्र विभागेति ॥ यथा चोरधिया स्थाणुमालाय, गृहीत्वा पलाय-
ते एवं बुद्ध्यादिरूपेणात्मानं गृहीत्वा कर्म करोतीति तेन तत्र क-
र्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् ज्ञानं कर्माङ्गमित्यर्थः ॥ ६० ॥

“यदेव विद्यया करोति” ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीति” त्यादा-
वप्ययमेव न्याय इत्यतिदिशति एवं यत्रेति ॥ आत्मज्ञान-
स्य तु कर्मप्रवृत्तौ प्रयोजकभावाभावान्न तेन समुच्चय इति
सदृष्टान्तमाह यत्र तु न समकालमिति ॥ स्थाणोः सत-
त्त्वविज्ञानमिति ॥ स्थाणुविषयं तत्त्वज्ञानं स्थाणुरेवायं न चोर-
इति तत्त्वज्ञानं यथा नाङ्गमेवमात्मवस्तुविज्ञानमकर्तृ ब्रह्माहम-

देहाद्यनात्मदृक्तदत्

तत्क्रियां वीक्षते ऽपि न ॥ ५८ ॥

तस्यार्थस्याविष्करणार्थमुदाहरणम्—

मृत्स्नेभके यथेभत्वं

शिशुरध्यस्य वलगति ।

अध्यस्याऽऽत्मनि देहादीन्

मूढस्तद्विवेष्टते ॥ ५९ ॥

न च वयं ज्ञानकर्मणोः सर्वत्रैव समुच्चयं प्रत्याच-
क्ष्महे, यत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावो ज्ञानकर्मणोस्तत्र

दार्ष्टान्तिकमाह विदेह इति ॥ विदेह इत्यनेन स्थूलशरीरा-
भिमानाभाव उक्तः । वीतसंदेहो, विगतसंदेहः । एतेन संशया-
त्मकसूक्ष्मशरीराभावः सूच्यते । तत्र हेतुः नेतिनेतीति ॥ देहा-
द्यनात्मदृक्, देहेन्द्रियादावात्माभिमानहीन इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

एवं देहादौ मिथ्याभिमानवत एव प्रवृत्तिर्नाभिमानशून्यस्ये-
त्युक्तम् । तत्र मिथ्याभिमानात्प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन दर्शयति तस्यार्थस्ये-
ति ॥ मृत्स्नेभके, प्रशस्तमृत्निर्मिते कलभे ॥ ५९ ॥

एवं तावत्संनिपत्य न च ज्ञान”मित्यादिना ज्ञानकर्मणोः समु-
च्चयो निराकृतः । तदेतदयुक्तम् । “यदेव विद्यया करोति” “ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीते”त्यादिवचनविरोधादित्याशङ्गाह न च वयमि-
ति ॥ ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभावो निमित्तनैमित्तिकभाव-
स्तत्र न केनापि तयोः समुच्चयो वारयितुं शक्यतइत्यर्थः । कुत्र त-
र्हि ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः, कुत्रासौ नास्तीत्यत आह

कर्मचोदना नाम चोद्यस्वाभाव्यात्कुण्ठिता कथं, तद-
भिधीयते—

बृहस्पतिसवे यद्वत्

क्षत्रियो न प्रवर्तते ।

ब्राह्मणत्वाद्यहंमानी

विप्रो वा क्षात्रकर्मणि* ॥ ५७ ॥

यथा ऽयं दृष्टान्त एवं दार्ष्टान्तिको ऽपीत्याह—

विदेहो वीतसंदेहो

नेतिनेत्यवशेषितः ।

तमिथ्याकर्तृत्वाद्यभिमानसम्बन्धनिमित्तं कर्माविद्या, तयोरेवमि-
तरतरवाध्यबाधकभावेन वर्तमानयोः ज्ञानकर्मणोः प्रकाशतमसो-
रिव विरुद्धः समुच्चय इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तस्मान्न ज्ञानिनः कर्मनियोगविषयत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥
अकारकब्रह्मात्माऽवबोधोन्मूलितकर्माधिकारसम्बन्धस्याऽकर्त्रात्माऽभि-
मानवतो विधिप्रतिषेधशास्त्रगोचरत्वं नास्तीत्यर्थः । तत्र को हे-
तुरित्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानाद्वर्णाश्रमाद्यभिमानशून्यत्वमिति दृष्टान्ता-
न्तरमाह बृहस्पतिसवइति ॥ ५७ ॥

* क्षत्रकर्मणीति का० सं० पु० पुस्तके ४ पु० च । २ पुस्तके तु विप्रोक्षात्रत्व-
कर्मणीत्यसंगतः पाठः । यथा तावत् “वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते”ति विहि-
ते वाजपेयकर्तृब्राह्मणस्यैव बृहस्पतिसवे ऽधिकारो, यथा वा “राजा राजसूयेन स्वाराज्य-
कामो यजेते”ति विहिते राजसूये राज्ञः सत एव स्वाराज्यकामस्याऽधिकारो न
ब्राह्मणस्य तद्वदित्यर्थः । स्पष्टं चेदमवेष्ट्याधिकरणे । जैमिनिसूत्र० अ० २ पाद ३
सूत्र ३ ॥

† विद्याऽविद्याशब्दाभ्यामेव परस्परविरुद्धार्थोऽस्यानादिति भावः ॥

साध्यसाधनभावत्वा-

देककालानवस्थितेः ॥ ५४ ॥

समप्रधानयोरप्यसंभव एव—

बाध्यबाधकभावाच्च

पञ्चाख्योरणयोरिव ।

एकदेशानवस्थाना-

न्त समुच्चयता तयोः ॥ ५५ ॥

कुतो बाध्यबाधकभावो, यस्मात्—

अथथावस्त्वविद्या स्या-

द्विद्या तस्या विरोधिनी ।

समुच्चयस्तयोरेवं

रविशर्वरयोरिव ॥ ५६ ॥

तस्मादकारकब्रह्मात्मनि परिसमाप्तावबोधस्याशेष-

ति ॥ कर्मणो ऽन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनत्वात्साध्येन ज्ञानेन सहैककालाऽनवस्थितेर्नाङ्गाङ्गिभावः । तत्साध्यस्य तदङ्गत्वादृष्टेरेक-
प्रयोगानारूढत्वाज् जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि कर्मणो ज्ञानसाधन-
त्वाङ्गीकाराच्चेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं समसमुच्चयनिरासायाह समप्रधानयोरिति ॥ पञ्चाख्यः,
सिंहः । उरणो, मेघः । एकदेशे, एकस्मिन्नाश्रये । अनवस्थानान्न
समप्रधानता ऽपि तयोरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उक्तस्यैव बाध्यबाधकभावहेतोः समर्थनायाह कुत इति ॥ अ-
थथावस्त्विति ॥ परमार्थात्मवस्तुविषयं ज्ञानम्, अविद्याध्यारोपि-

पर्याप्तमिति प्रपञ्चितम्, मुक्तौ च मुमुक्षुज्ञानतद्विषयस्वाभाव्यानुरोधेन सर्वप्रकारस्यापि कर्मणोऽसंभव उक्तो “हितं संप्रेप्तता”मित्यादिना, यादृशञ्चारादुपकारकत्वेन* ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणां समुच्चयः संभवति तथा प्रतिपादितम्†, अविद्याच्छित्तौ तु लब्धात्मस्वभावस्यात्मज्ञानस्यैवासाधारणसाधकतमत्वं नान्यस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतस्य वेत्येतदधुनीच्यते ॥

तत्र ज्ञानं गुणभूतं तावदहेतु‡रित्येतदाह—
 संनिपत्य न च ज्ञानं
 कर्मो ज्ञानं निरस्यति ।

तावदिति ॥ अनित्यफलाद्विरक्तत्वं मुमुक्षुस्वभावः । ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रतया अविद्यानिवर्तकत्वं स्वभावः । ज्ञानविषयस्य चात्मनः कूटस्थत्वेनासाध्यत्वं स्वभावः । पूर्वं केवलकर्मणां मुक्तिसाधनत्वं निराकृतमिदानीं ज्ञानेनाङ्गाङ्गिभावेन समप्रधानतया वा समुच्चितस्य मुक्तिसाधनत्वं न संभवतीत्युच्यते इत्यर्थः ॥

एवं समुदायतात्पर्यमभिधायाधुना समनन्तरश्लोकात्पर्यमाह । तत्रेति ॥ ज्ञानं गुणभूतं कर्म प्रधानमित्येतत्पक्षनिरासायोत्तरश्लोकारम्भ इत्यर्थः । संनिपत्येति ॥ कर्मणोऽङ्गत्वेन ज्ञानं कर्म संनिपत्य प्राप्याविद्यां न निरस्यति । कुत इत्यत आह साध्यसाधने-

* चित्तशुद्ध्यादिद्वारेणेत्यर्थः ॥

† “तस्यैवं दुःखतप्तस्ये”त्यादिनेति शेषः । नै० अ० १ पा१ श्लो० ४५ ॥

‡ ज्ञानसमुच्चितं कर्म न कारणमित्यर्थः ॥

ह्याप्येति विमुक्तश्च विमुच्यते” इति—

पारंपर्येण कर्मैवं

स्यादविद्यानिवृत्तये ।

ज्ञानवन्नाविरोधित्वा-

त्कर्माविद्यां निरस्यति ॥ ५२ ॥

न च कर्मणः कार्यमण्वपि मुक्तौ संभाव्यते*, नापि
मुक्तौ यत्संभवति तत्कर्मापेक्षते । तदुच्यते—

उत्पाद्यमाणं संस्कार्यं

विकार्यं च क्रियाफलम् ।

नैवं मुक्तिर्यतस्तस्मात्

कर्म तस्या न साधनम् ॥ ५३ ॥

एवं तावत्केवलं कर्म साक्षादविद्याऽपनुत्तये न

नाम प्रत्यगात्मन्येवाप्रयत्नेनावस्थानम् । कर्मसंन्यासस्य हेतुत्वेन
पूर्वोदिता तु प्रत्यक्प्रवणता प्रत्यगात्मविविदिषामात्ररूपेति न पू-
र्वापरविरोधः । वाक्यार्थपरिज्ञानं, साक्षात्कारलक्षणम् । स्वात्म-
न्यवस्थानमित्यत्र प्रमाणमाह ब्रह्मैवेति ॥ ननु कर्म साक्षादेवा-
विद्यानिवर्तकं किं न स्यादित्यत आह ज्ञानवदिति ॥ ५२ ॥

कर्मणः साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह न चेति ॥
कर्मफलस्योत्पाद्यादिर्मुक्तावसंभवात्, संभवतश्च स्वरूपेणावस्थानस्य
कर्मानपेक्षत्वान्न मुक्तेः कर्मसाध्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह एवं

योगारूढस्य तस्यैव

शम एवेति च स्मृतिः ॥ ५१ ॥

नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पत्तिः, धर्मोत्पत्तेः पापहानिः,
स्ततश्चित्तशुद्धिः, स्ततः संसारयाथात्म्यावबोधः, स्ततो वैरा-
ग्यं, ततो मुमुक्षुत्वं, ततस्तदुपायपर्येषणं, ततः सर्वकर्म-
तत्साधनसंन्यासः,*स्ततो योगाभ्यासः, स्ततश्चित्तस्य प्रत्य-
क्प्रवणता, ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं, ततो
ऽविद्योच्छेदः, स्ततश्च स्वात्मन्येवावस्थानम्, “ब्रह्मैव सन्त्र-

कर्मणां मुक्तावारादुपकारकत्वं न तु साक्षादित्युक्तम् । तस्मिन्न-
र्थे भगवद्वचनं प्रमाणमित्याह यथोक्तेति ॥ आरूढोऽस्य, सम्यग्दर्शन-
साधनं ध्यानयोगमारोढुमिच्छोस्तदनुष्ठानासमर्थस्य कर्म, नित्यं
नैमित्तिकं कारणं तदनुष्ठानसामर्थ्योत्पादकमुच्यते श्रुतिभिः
स्मृतिभिश्च । योगमारूढस्य, योगननुष्ठातुं समर्थस्य शमः कारणः, मु-
पशमः संन्यासः कारणः, योगावाप्तौ च साधनमिति वदन् परं
परयैव कर्मणां मोक्षोपयोगं दर्शयतीत्यर्थः† ॥ ५१ ॥

कर्मणां पारंपर्येण मुक्तावुपयोगो दर्शितः, स्तदेव पारंपर्यमिदानीं
दर्शयति नित्यकर्मेति ॥ धर्मोत्पत्तिः, रूढोत्पत्तिः पापहानिः । “ध-
र्मेण पापमपनुद्धती” ति श्रुतेः । चित्तशुद्धिः, चित्तस्य विवेकक्षमता ।
याथात्म्यावबोधः, अनित्यत्वादिदोषदर्शनम् । योगाभ्यासः, अवण-
मनननिदिध्यासनादीनामनुष्ठानम् । अत्र चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता

* सर्वकर्मसाधनसंन्यास इति का० सं० पु० ४ पुस्तके च ॥

† मोक्षोपयोगं दर्शयतीत्येव २ पुस्तके पाठः ॥

तास्मिन्नी कृतसंप्रत्तिकानि* चरितार्थानि सन्ति—

प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः

कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति

प्राट्ठन्ते घना इव ॥ ४६ ॥

यतो नित्यकर्मानुष्ठानस्यैष सहिमा—

तस्मान्मुमुक्षुभिः कार्य-

मात्मज्ञानाभिलाषिभिः ।

नित्यनैमित्तिकं कर्म

सदैवाऽऽत्मविशुद्धये ॥ ५० ॥

यथोक्ते ऽर्थे सर्वज्ञवचनं प्रमाणम्--

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं

कर्म कारणमुच्यते ।

चेष्टित"मिति वचनात्कर्मप्रवृत्तिनिमित्तस्य कामस्य निवृत्तत्वात्कर्माण्यवसिताधिकाराण्युच्यन्ते । प्रत्यक्प्रवणत्वसूनी कृतसंप्रत्तिकानि ॥ संप्रत्तिर्नाम स्तव्यापाराणां पुत्रे संप्रदानं समर्पणम् । अत एव चरितार्थानि, कृतप्रयोजनान्यस्तमायान्तीति श्लोकगतेन पदेन संबन्धः । प्रत्यगिति ॥ कर्माणि बुद्धेः शुद्ध्युत्पादनद्वारेण तस्याः प्रत्यक्प्रवणतामुत्पाद्य कृतार्थानि सन्त्यस्तमायान्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं कर्मणाग्रन्तःकदणशुद्धिद्वारेण प्रत्यक्प्रवणताहेतुत्वादस्यैव मुक्तावुपयोग इत्युपसंहरति यत इति ॥ ५० ॥

* कृतसंप्रत्तिकानीति क्वचित् पाठः । परमयमप्रचुरो व्याख्याऽधृतश्चेत्युपेक्षितः ॥

नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपरिमार्जनेनाऽपविद्धरजस्त-
मोमलं, प्रसन्नमनाकुलं, संमार्जितस्फटिकशिलाकल्पं,
बाह्यविषयहेतुकेन च रागद्वेषात्मकेनातिग्रहवडिशे-
नाऽनाकुप्यमाणं, विधूताशेषकल्मषं, प्रत्यङ्मात्रप्रवणं,
चित्तदर्पणमवतिष्ठते, ऽत इदमभिधीयते—

व्युत्थिता ऽशेषकामेभ्यो

यदा धीरवतिष्ठते ।

तदैव प्रत्यगात्मानं

स्वयमेवाविविच्छति ॥ ४८ ॥

अतः परमवसिताधिकाराणि कर्माणि प्रत्यक्प्रवण-

विषयाः शब्दादय एव दुरन्तानि सूनास्थानानि विषयपराणां पुनः
पुनर्जन्ममरणादिहेतुत्वात्तेषु मत्स्यादिवन्निक्षिप्यते यस्मात्तस्मान्नि-
त्यानुष्ठानात्तथाभूतप्रतिबन्धक्षये यथोक्तविशेषणं चित्तदर्पणं प्रत्यङ्-
मात्रप्रवणमवतिष्ठतइत्यन्वयः । अपविद्धरजस्तमोमलं, व्यावृत्तरज-
स्तमोमलम् । अत एव प्रसन्नमनाकुलमचलम् । प्रसन्नतायां दृष्टा-
न्तमाह संमार्जितेति ॥ अत एव ये बाह्याः शब्दादयो विष-
यास्तद्देतुको यो रागद्वेषो तल्लक्षणेनातिग्रहवडिशेन विषयान्प्रत्य-
नाकुप्यमाणम् । अत्र च सकामेनातिग्रहेण गृहीत इति कामस्या-
तिग्रहत्ववचनादस्य च दोषोपलक्षणार्थत्वाद्वागद्वेषयोरतिग्रहात्मक-
त्वम् । तत्रानाकुप्यमाणत्वे हेतुः, विधूतेति ॥ आविविच्छति, आभि-
मुख्येन प्रवेष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नवैराग्यस्य सर्वकर्मसंन्यासे ऽधिकार
इत्यभिप्रेत्याह अतः परमिति ॥ “यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य

एवं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन—

शुध्यमानं तु तच्चित्त-

मोश्चरार्पितकर्मभिः ।

वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ

व्यनक्त्यथ सुनिर्मलम् ॥ ४७ ॥

यस्माद्रजस्तमोमलोपसंसृष्टमेव चित्तं कामबडिशे-
नाकृष्य विषयदुरन्तस्त्रुनास्थानेषु* निक्षिप्यते, तस्मा-

कर्मफलान्नरकादिव किमिति काम्यफलात्स्वर्गात्सुखरूपाद्भयं जा-
यतइत्यत आह यथार्थेति ॥ काम्यकर्मफलस्यानित्यत्वसातिशयत्व-
दुःखबहुलत्वादिदोषदर्शनात्काम्यकर्मनिमित्तमपि भयं जायतइत्य-
र्थः । यस्माद्भयं जातं तस्मात्काम्यकर्मभ्यो व्यावृत्तः पुनस्तदेव नित्यं
कर्म तात्पर्येणानुष्ठातुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भवत्वेवं काम्यकर्मपरित्यागेन नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं
तथापि केन द्वारेण तेषां मोक्षहेतुत्वमित्यत आह एवं नित्येति ॥
चित्तशुद्धिवैराग्योत्पादनद्वारेणेत्यर्थः ॥ शुध्यमानं त्विति स्पष्टम् ॥ ४७ ॥

ननु किमत्र वैराग्येण, तस्य मोक्षसाधनत्वेन तत्सहकारित्वेन
वा ऽश्रवणादित्याशङ्क्य रागस्य मोक्षोपाये प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्त-
त्प्रतिबन्धकरागाभावतया वैराग्यस्य मोक्षप्रवृत्तिहेतुतामुपपत्तिपुरः-
सरं दर्शयति यस्मादित्यादिना ॥ रजस्तमसी एव हेयत्वान्म-
लवन्मलं तेन मलेनोपसंसृष्टमपहृतं कलुषीकृतमन्तःकरणं का-
माख्येन बडिशवदाकर्षकत्वाद् बडिशेनाकृष्य विषयप्रवणं विधाय

एष संसारपत्त्या व्याख्यातः । अचेदानीं तद्व्यावृत्तये
कर्माख्यारादुपकारकत्वेन* यथा मोक्षहेतुतां प्रतिप-
द्यन्ते तथा ऽभिधीयते—

तस्यैवं दुःखतप्तस्य

कथं चित्पुण्यशीलनात् ।

नित्येहाक्षालितधियो

वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४५ ॥

कीदृग्वैराग्यमुत्पद्यतइत्युच्यते—

नरकाङ्गीर्यथा ऽस्याभू-

त्तथा काम्यफलादपि ।

यथार्थदर्शनात्तस्मा-

न्नित्यं कर्म चिकीर्षति ॥ ४६ ॥

तत्र सर्वथा कर्मणामनुपयोगशङ्कायामुपयोगप्रकारप्रदर्शनाद्यो-
त्तरयस्य इत्याह एष संसारेति ॥ तस्यैवमिति ॥ पुण्यशीलस्य दुर्ल-
भतां दर्शयति कथं चिदिति ॥ काम्ये पुण्ये ऽप्यानुपङ्गिकी शुद्धि-
रस्ति, ततो नित्यानुष्ठाने बुद्धिरुत्पद्यते, एवं नित्येहया नित्यक-
र्मानुष्ठानेन विशुद्धबुद्धेः काम्यकर्मफलेषु वैराग्यं जायते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

कीदृग्वैराग्यमुत्पद्यतइत्युच्यते नरकाङ्गीरिति ॥ ननु प्रतिपिद्ध-

* आरादुपकारकं नाम द्रव्यादिकं किं चिदनुद्दिश्य विधीयमानं कर्म, तस्य च परमा-
पूर्वोत्पत्तावेवोपयोगो न तु यागस्वरूपनिर्वाहकत्वे, यथा प्रयाजादीनाम् । एवं च नित्या-
नामप्यारादुपकारकत्वेन चित्रशुद्ध्यापादनद्वारा ऽविशानिवृत्तावेवोपयोगो न तु
मोक्षस्वरूपनिष्पत्तौ । अत एव प्रधानमोक्षस्वरूपापादने कर्मण उपयोगाभावात् तस्य
संनिपत्योपकारकत्वमिति भावः ॥

का त्वसौ श्रुतिरिति चेत्—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्त-

इति न्विति च वाजिनः* ।

कामबन्धनमेवेदं

व्यासो ऽप्याह पदे पदे† ॥ ४४ ॥

मूला संसृतिस्तस्मात्तस्य विनिवृत्तये श्रुतिर्जगादेत्यन्वयः । कथं त-
र्हि तन्निवृत्तिरित्यत आह तन्नाश इति ॥ “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते
कामा ये ऽस्य हृदि श्रिताः, अथ मर्त्यौ ऽमृतौ भवत्यत्र ब्रह्म समश्नु-
ते, “इति तु कामयमानो यो ऽकामो निष्काम आत्मकाम आत्म-
कामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते, ब्रह्मैव
सत्त्वह्माप्येती”ति वाजसनेयिन आहुरित्यन्वयः ॥

“कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।

कामबन्धनमुक्तो हि नेह भूयो ऽभिजायते” ॥

इत्यादिनापि कामस्य संसारकारणत्वं स्मर्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं तावत्कामस्य संसारकारणत्वमुक्तं, “तस्य च तन्नाशो ऽज्ञा-
नहानत” इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिरप्युक्ता, का त्वसौ श्रु-
तिरिति चेत्, “यदा सर्वे”ति “कामबन्धनमेवेदं”मिति च ॥ ४४ ॥

* इति न्विति च वाजिनः, इति २ पु० पाठः । इति वाजसनेयिन इति ४ पु-
स्तके ॥

† एतच्छ्लोकाग्रे “कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम् । कामबन्धाविनि-
र्मुक्तो नेह भूयो ऽभिजायते” इति का० सं० पु० पुस्तके ऽधिकः पाठः, २ पुस्तके
क्षित्तिवत् कुण्डलितः । व्याख्यायां पुनरविकलस्यास्य श्लोकस्योल्लेखान्मूले नास्ती-
ति प्रतीयते, व्याख्यायां ‘कामबन्धनमेवेदं’मिति चेति प्रतीकग्रहणं तु उपरितनश्लो-
कोत्तरार्धाभिप्रायेणापि योजयितुं शक्यम् ॥

चपलसंपातदायिनीर्विचित्रयोनीश्चण्डोत्पिञ्जलकश्चस-
नवेगाभिहताम्भोनिधिमध्यवर्तिशुष्कालाबुवच्छुभाशुभ-
व्यामिश्रकर्मवायुसमीरितः—

एवं चङ्क्रम्यमाणोऽय-
मविद्याकामकर्मभिः ।

पाशितो जायते कामी

म्वियते चासुखावृतः* ॥ ४२ ॥

यथोक्तेऽर्थे आदरविधानाय प्रमाणोपन्यासः—

श्रुतिश्चेमं जगादार्थं

कामस्य विनिवृत्तये ।

तन्मूला संसृतिर्यस्मा-

त्तन्नाशोऽज्ञानहानतः ॥ ४३ ॥

विचित्रा देवतिर्यङ्गरादिभेदेन । चङ्क्रमणे दृष्टान्तमाह चण्डेति ॥
उत्पिञ्जलकः, आकुलः† । चण्डश्चासावुत्पिञ्जलकश्चेति चण्डोत्पिञ्ज-
लकः, श्वसनो वायुस्तस्य वेगेनाभिहतो योऽम्भोनिधिस्तन्मध्यवर्ति
यच्छुष्कालाबु तद्यथाऽतिशयेन भ्रमति तदच्छुभमशुभं तदुभयं व्या-
मिश्रं च यत्कर्म स एव वायुस्तेन समीरितः प्रेरितो न क्वापि निर्वृ-
तिमुपलभमानस्तिष्ठतीति पाशितो बद्धः कामी जायतइति कामस्य
प्राधान्येन संसारकारणत्वमुक्तम् ॥ ४२ ॥

तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणमिति दर्शयितुमाह यथोक्तेति ॥ यस्मात्काम-

* स्वरूपाऽलाभेन नानादुःखदून एव पूर्वदेहं त्यजतीत्यर्थः ॥

† नानादिगागततयाऽनवस्थित इत्यर्थः ॥

कृतकर्तृत्वाद्यशेषकर्माधिकारकारणो विधिप्रतिषेधचो-
दनासंदंशोपदृष्टः कर्मसु प्रवर्तमानः*—

शुभैराप्नोति देवत्वं

निषिद्धैर्नारकीं गतिम् ।

उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां

मानुष्यं लभते ऽवशः ॥ ४१ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते घोरे दुःखोदधौ घटीयन्त्रवदा-
रोहावरोहन्यायेनाधममध्यमोत्तमसुखदुःखमोहविद्यु-

रप्रकारं† वैराग्योत्पादनायाह अथेतर इति ॥ अङ्गीकृतं कर्तृत्व-
भोक्तृत्वब्राह्मणादिलक्षणं कर्माधिकारे कारणं येन स तथोक्तः ।
विधिप्रतिषेधचोदनाभ्यां परिगृहीतश्चोदनाविषये कर्मणि प्रवर्तमा-
नः । पूर्वं पूर्वमुत्तरस्योत्तरस्य हेतुः । शुभैरिति ॥ “पुण्येन पुण्यं लोकं
जयति पापेन पापम् उभाभ्यामेव मनुष्यलोक”मित्यस्याः श्रुतेरर्थो
ऽनेन व्यक्तीकृतः । अवशः, कामकर्मादिपरतन्त्र इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उत्तरश्लोकगतस्यैवंशब्दस्यापेक्षितमर्थं प्रदर्शयन्नेव संसारगति-
मेव प्रदर्शयन् संसारमेव प्रपञ्चयति आब्रह्मेति ॥ योनीश्चङ्क्रम-
म्यमाण इति श्लोकगतेन पदेन संबन्धः । ता एव योनीर्विशिनष्टि
अधमेति ॥ अधममध्यमोत्तमा ये सुखदुःखमोहास्तेषां विद्युच्चपलो यः
संपातः संपर्कस्तं दातुं शीलं यासां योनीनां तास्तथोक्तास्ता एव

* कर्मप्रवृत्तावयित्वादिलक्षणस्याधिकारित्वस्य कारणत्वात् कर्तृत्वाद्यभिमानाभावे
च तस्यानुपपन्नमानत्वात्तदृशाभिमानस्य चाविद्यामन्तरा ऽभ्युत्थानायोगादविद्यैव कर्म-
प्रवृत्तौ मूलकारणमिति भावः ॥

† संसरणप्रकारमिति २ पु० पाठः ॥

श्रुतेः किंकरतामेति

वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ ३६ ॥

यस्मात्कर्मज्ञानसमुत्थमेव तस्मात्तद्यादृतौ निवर्त-
तइत्युच्यते—

दग्धाखिलाधिकारश्चेद्

ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।

वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि

नैव स्याद्वेदकिंकरः ॥ ४० ॥

अथेतरो घनतराविद्यापटलसंवीतान्तःकरणोऽङ्गी-

दर्शयिष्यामीत्यत आहिति ॥ प्रदर्शयिष्यामीत्यतो हेतीराह, एत-
दर्थमाहेति यावत् । ब्राह्मण्याद्यात्मकइति ॥ वर्णाश्रमवयो-
वस्थाविशेषवति देहे । ना, पुरुषः । आत्मेति भावनां लात्वा, समा-
दायेत्यविद्यान्वयो दर्शितः । सांप्रतं तदधीनं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
संसारान्वयं दर्शयति श्रुतेरिति ॥ किंकरतां, तन्नियोगात्तदुक्तका-
रिताम् । ततश्च कर्मणामविद्याऽविनाभूतत्वान्नाविद्यानिवर्तकत्वमि-
त्यर्थः* ॥ ३६ ॥

एवमन्वयमुक्त्वा तदुच्यतिरेके कर्मव्यतिरेकमाख्यातुमुत्तरश्लोक
इत्याह यस्मादिति ॥ दग्धेति ॥ अधिक्रियते कर्मण्यनेनेत्यधिकारो
ब्राह्मण्याद्यभिमानः, वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि, प्रतिपाद्यतया ब्रह्मरू-
पेण ॥ ४० ॥

यः पुनर्वेदकिंकरोऽविद्यान्वयेन संसारान्वयी दर्शितस्तस्य संसा-

बाधितत्वादविद्याया

विद्यां सा नैव* बाधते ।

तद्वासना निमित्तत्वं

यान्ति विद्यास्मृतोर्ध्रुवम् ॥ ३८ ॥

“कर्माज्ञानसमुत्पत्त्या”दित्युक्ती हेतुस्तस्य च समर्थनं पूर्वमेवाभिहितं “हितं संप्रेक्षता”मित्यादिना, तदध्युच्चयार्थमविद्यान्वयेन च संसारान्वयित्वं† प्रदर्शयिष्यामीत्यत आह—

ब्राह्मण्याद्यात्मके देहे

लात्वा नाऽऽत्मेति भावनाम् ।

या बाध इत्याशङ्क्य तस्मिन्नपि काले बाधकविद्यासंस्कारजनित-
प्रत्ययानां बलवत्त्वात्तेषामेव द्वैतप्रत्ययबाधकत्वोपपत्तेर्नैवमित्याह
तद्वासना निमित्तत्वमिति ॥ यद्वा तद्वासनेत्यविद्यावासनाः कथ्य-
न्ते, ता अपि स्मृतिं विदुषो जनयन्ति, ततश्च न द्वैतस्मृतिभिरपि
विद्याया बाध इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तियमाणाविद्यान्वयग्रन्थस्य तात्पर्यमाह
कर्माज्ञानेति ॥ अज्ञानसमुत्पत्त्यात्कर्म अज्ञाननिवर्तकं न भवतीत्यु-
क्तमिदानीमध्यासपूर्वककर्माधिकारहेतुत्वादपि कर्मणामज्ञाननि-
वर्तकत्वं नास्तीति युक्त्यन्तरप्रदर्शनाय श्लोकारम्भ इत्यर्थः । प्र-

* विद्यांशान्नैव बाधते, इति का० सं० पा० पुस्तके पाठः । अन्यत्र पुस्तकद्वये
तूपरितन एव, युज्यते च स एव ॥

† संसारान्वयं चेति २ पु० पाठः ॥

सम्यग्ज्ञानं सुपर्याप्तं

क्रिया चेन्नोक्तहेतुतः ॥ ३७ ॥

ननु बलवदपि सम्यग्ज्ञानं सदप्रमाणोत्पत्तेनासम्यग्ज्ञानेन बाध्यमानमुपलभामहे । यत उत्पन्नपरमार्थबोधस्यापि कर्तृत्वभोक्तृवरागद्वेषाद्यनवबोधोत्थप्रत्यया* आ-
विर्भवन्ति । न ह्यबाधिते सम्यग्ज्ञाने तद्विरुद्धानां प्र-
त्ययानां संभवोऽस्ति, नैतदेवं, कुतः—

रणमित्यर्थः । उक्तहेतुत इति ॥ अज्ञानसमुत्पत्तोत्पाद्यफलत्वादिहे-
तुभ्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु “बलवद्वि प्रमाणोत्थ”मित्यनेन श्लोकेनानन्यापेक्षचैतन्यप्रका-
शात्मस्वरूपावगाहित्वेन वस्तुबलप्रवृत्तत्वादपौरुषेयवेदान्तवाक्यज-
न्यज्ञानस्य सकलसंसारकारणभूताज्ञाननिवर्तकत्वमुपपद्यते, तत
एवानादिकालप्रवृत्तदृढतरकर्तृत्वादिमिथ्यावभासनिवर्तकत्वमुपपद्य-
ते । न च तन्निवृत्तौ स्वव्यतिरिक्तमभ्यासादिसाधनान्तरमपेक्षते इ-
त्युक्तं, तत्र बलवत्त्वात्सम्यग्ज्ञानस्याबाध्यत्वमित्यत्रानुभवविरोधं शङ्कते
ननु बलवदपीति ॥ ननु कर्तृत्वादिप्रत्ययानुवृत्तिमात्रेण कथं बा-
धोऽवगम्यते इत्यत आह न हीति ॥ बाधितस्य बाधकत्वानुपप-
त्तेर्मेवमिति परिहरति नैतदेवमिति ॥ प्रमाणज्ञानस्य स्वसामग्रीत
एवोत्पन्नत्वात्तस्य चाज्ञानबाधकत्वाद्ज्ञानबाधयैव विपर्ययज्ञानस्या-
पि तदात्मकत्वेन बाधितत्वान्न विपर्ययज्ञानेन सम्यग्ज्ञानबाधः संभ-
वतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि बाधकालादुत्तरकालमुत्पन्नैवैतत्प्रत्ययैर्विद्या-

* कर्तृवरागद्वेषादयो येऽनवबोधोत्थप्रत्यया इत्यर्थः ॥

३६ चन्द्रिकाख्यव्याख्यासहितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ—

रूपार्थसिद्धौ नोत्पद्यमानस्वरूपव्यतिरेकेणाऽन्यद्रूपा-
न्तरं साधनान्तरं वाऽपेक्षते । कुत एतदतः—

बलवद्धि प्रमाणोत्थं

सम्यग्ज्ञानं न बाध्यते ।

आकाङ्क्षते न चाप्यन्य-

बाधनं प्रति साधनम् ॥ ३६ ॥

स्वपक्षस्य हेत्ववष्टम्भेन समर्थितत्वान्निराशङ्कमुप-
संह्रियते—

तस्माद्दुःखोदधेर्हेतो-

रज्ञानस्यापनुत्तये ।

पि फलजनकमस्त्वित्याशङ्कानुभवविरोधान्नैवमित्याह न च क्रि-
येति ॥ ननु तर्ह्यत्मज्ञानमपि कर्मापेक्षयाऽभ्यासद्वारेण वा कैवल्यं
चिरेण साधयेदित्यत आह आत्मज्ञानमिति ॥ रूपान्तरशब्देना-
भ्यास उच्यते साधनान्तरशब्देन च कर्म । नन्वात्मज्ञानस्याप्यन-
पेक्षत्वमयुक्तम् । अनादिकालप्रवृत्तद्वैतदर्शनतत्संस्काराभ्यां बाधप-
रिहारायाभ्यासादिसापेक्षत्वादित्याक्षिप्योत्तरश्लोकेन समाधत्ते कु-
त एतदित्यादिना ॥ प्रमाणोत्थत्वाद्बलवत्तस्यग्ज्ञानमप्रमाणोत्थद्वै-
तदर्शनतत्संस्काराभ्यां न बाध्यते इत्यर्थः । तर्हि द्वैतदर्शनतत्संस्का-
रयोर्बाधनार्थं सम्यग्ज्ञानमभ्यासादिकमपेक्षतामित्यत आह आ-
काङ्क्षतइति ॥ ३६ ॥

एवं ज्ञानमेव कैवल्ये साधनं न कर्मेत्युपपादितमर्थमुपसंहरति
स्वपक्षस्येति ॥ दुःखहेतुभूताज्ञानापनुत्तये सम्यग्ज्ञानमेव पुष्कलका-

वस्तुस्वरूपमात्राश्रयाद्देवाऽविद्यातदुत्पन्नकारकयामप्र-
ध्वंसि स्वात्मोत्पत्तावेव शास्त्राद्यपेक्षते नोत्पन्नम-
विद्यानिवृत्तौ । कर्म पुनः स्वात्मोत्पत्तावुत्पन्नं च । न
हि क्रिया कारकनिस्तृहा कल्पकोटिव्यवहितफलदा-
नाय स्वात्मानं विभर्ति । साध्यमानमात्ररूपत्वात्तस्याः ।
न च क्रिया ऽऽत्मज्ञानवत्स्वात्मप्रतिलम्बकालएव स्व-
र्गादिफलेन कर्तारं संवध्नाति* । आत्मज्ञानं पुनः पु-

पयत्वाद् द्वैतविरोधाभावमाशङ्क्याह वस्तुस्वरूपेति ॥ द्वैतविषयत्वे-
नाद्वैतविषयत्वेन चाविद्याविद्ययाविरोधोऽस्तीत्यर्थः । ननु विश्वेने-
ऽप्यधिष्ठानस्य सामान्येन स्फुरणात्तदालम्बनत्वमविद्यायां विद्यते, त-
स्मादेकविषयत्वान्न विषयतो विरोध इत्याशङ्क्याह मात्रेति ॥ आ-
श्रया, दालम्बनत्वा, द्विषयीकरणादिति यावत् ॥ पूर्वं विषयतो वैलज्ज-
णमुक्तमिदानीं विद्या स्वजन्येवाविद्याद्यपेक्षते न तु फले, कर्म
पुनः स्वजन्यनि फले चाविद्यामपेक्षत इति वैलज्जस्यान्तरमाह
स्वात्मोत्पत्ताविति ॥ किमिति फले कर्माविद्यामपेक्षत इत्यत आ-
ह न हि क्रियेति ॥ कालान्तरभाविफलदानाय तिष्ठन्ती क्रिया
कारकाद्यपेक्षयैव तिष्ठतीत्यर्थः† । ननु किमिति कारकमाश्रित्यैव
तिष्ठति न स्वातन्त्र्येणैव तिष्ठत्यत आह साध्यमानेति ॥ परतन्त्र-
स्वरूपत्वात्क्रियाया इत्यर्थः । ननु तर्हि स्वोत्पत्तिकालएव कर्मा-

* क्रियाया आशुविनाशित्वात् स्वस्वरूपलाभसमकालं चिरचिरतरकालान्तरभावि-
स्वर्गादिफलं प्रति द्वारभूतादृष्टाद्यपेक्षामन्तरा हेतुत्वं नोपपद्यते इति भावः ॥

† क्रियायाः कारकाद्यपेक्षाभावे तस्याः स्वरूपमेव न संभवतीति भावः ॥

कर्माऽज्ञानसमुत्पत्त्या-

न्नालं मोहाऽपनुत्तये* ।

सम्यग्ज्ञानं विरोध्यस्य

तामिच्छस्यांशुमानिव ॥ ३५ ॥

न न्वात्मज्ञानमप्यविद्योपादानम्, न हि शास्त्र-
शिष्याचार्याद्यनुपादायाऽऽत्मज्ञानमात्मानं लभतइति ।
नैष दोषो, यतः आत्मज्ञानं हि स्वतःसिद्धपरमार्थात्म-

स्यात्मस्वभावत्वे ऽप्यज्ञानपिहितत्वात्संसारदशायामप्रतिभासः, न तु
तस्य तदानीमभावात् । पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिना प्रमाणेन तत्स्वभा-
वनिर्द्धारणात् । तस्य चाऽज्ञानस्य ज्ञानादेव निवृत्तिः, स्तथा लोके
दृष्टत्वात् । विकटोपसर्पणादेस्तु न साक्षादज्ञाननिवर्तकत्वम् ।
सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिमात्रकारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । तत्रस्थस्यैवाऽधि-
ष्ठानाऽवलोकने च कदा चिद् भ्रमनिवृत्तेर्निकटोपसृप्तस्याधि-
ष्ठानाऽनवलोकने भ्रमाऽनिवृत्तेश्चेति भावः ॥ ३५ ॥

अज्ञानोत्पत्त्याच्चेत्कर्मणामविद्यानिवृत्तावहेतुत्वं तर्हि विद्याया
अपि तदुत्पत्त्याऽविशेषात्तन्निवर्तकत्वं न स्यादिति शङ्कते नन्विति ॥
कुतस्तस्य अविद्योपादानत्वमित्यत आह न हीति ॥ अविद्याका-
र्यत्वाविशेषे ऽपि परमार्थवस्त्वालम्बनत्वेन विषयतो विरोधादविद्या-
निवर्तकत्वं न विरुध्यतइति परिहरति नैष दोष इति ॥ तत्राजड-
सत्यात्मविषयतया जडानृतानात्मविषयाविद्याविरोधितामाह स्वतः-
सिद्धपरमार्थात्मेति ॥ आत्मनां परस्परभेदेन ब्रह्मणो भेदेन च विद्यावि-

* अविद्यामुपजीव्य प्रवृत्तानां कर्मणां तद्विरोधित्वं 'मुपजीव्यविरोधो न न्याय्य' इति
न्यायेन नोचितमिति भावः ॥

अथावशिष्टयोः* स्वभावतः—

वर्जिताऽवाप्तयोर्बोधा-

ज्ञानप्राप्ती न कर्मणा ।

मोहमात्रान्तरायत्वात्

क्रियया ते‡ न सिध्यतः ॥ ३४ ॥

कस्मात्पुनरात्मवस्तुयाथात्स्यावबोधमात्राद्देवाभिल-
षितनिरतिशयसुखप्राप्तिनिःशेषदुःखनिवृत्ती भवती न
तु कर्मणेत्युच्यते—

स्वतस्तु परिहृतावाप्तयोरज्ञानत एव तथारूपेणाभिमतयोर्बोधा-
दज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तिपरिहारौ न तु कर्मणा, मोहमात्रस्यैव तत्र
प्रतिबन्धकत्वान्न कर्मानुष्ठानसाध्यत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्यातां नाम स्वतःप्राप्तस्यात्मनः स्वत एव परिहृतस्यानात्मनश्च
ज्ञानमात्रादेव प्राप्तिपरिहारौ, निरतिशयानन्दलक्षणस्य निरस्ताशे-
पार्थलक्षणस्य च मोक्षस्य कथं ज्ञानादेव सिद्धिः, स्वथाभूतस्य
मोक्षस्य संसारदशायामनुपलम्भात्साध्यत्वप्रतीतेरिति शङ्कायामुत्तर-
श्लोकेर्नात्तरमुच्यतइत्याह कस्मादिति ॥ यद्वा शुक्तिकादिनि-
कटोपसर्पणादिक्रियया रजतादिविभ्रमाणां तत्कारणाज्ञाननिवृ-
त्त्या निवृत्तिदर्शनादात्माज्ञाननिवृत्तिरपि कर्मणा किं न स्या-
दित्याशङ्क्य परिहरति कस्मादित्यादिना ॥ उक्तलक्षणस्य मोक्ष-

* अवशिष्टयोः=परिहार्यत्वेऽप्यमाणत्वयोः ॥

† परिहृतावाप्तयोर्बोधादिति का० सं० पा० पुस्तके ४ पु० च । १—२ पुस्तक-
योश्चोपरिधृत एव पाठः । पूर्वपाठे चाक्षराधिक्यादयमेव पाठोत्र स्थापितः । अर्थे न
भेदः ॥

‡ ते=ज्ञानप्राप्ती ॥

वर्जितं च स्वतो भ्रान्त्या

च्छायायामात्मनो यथा ॥ ३१ ॥

भयान्मोहावनद्धात्मा

रक्षः परिजिहीर्षति ।

यच्चाऽपरिहृतं वस्तु

तथा ऽलब्धं च लिप्सते ॥ ३२ ॥

तत्रैतेषु चतुर्षु* विषयेषु प्राप्तये परिहाराय च वि-
भज्य न्यायः प्रदर्श्यते—

प्राप्त्यपरिहार्येषु

ज्ञात्वोपायान् श्रुतेः पृथक् ।

कृत्वा ऽथ प्राप्नुयात्प्राप्यं

तथा ऽनिष्टं जहात्यपि ॥ ३३ ॥

हावृतान्तःकरणो भयात्परिहर्तुमिच्छति, यच्चान्यद्वस्तुतो ऽपरिहृतं
चौरव्याघ्रादि, अलब्धं वित्तादि तत्परिहर्तुं प्राप्तुं चेच्छतीति द्वय-
मपि द्विविधं दृश्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भवत्वेवं तथापि कस्य कथं प्राप्तिः परिहारी वेत्याकाङ्क्षायासुत्त-
रहोकाभ्यां तत्रोपायः प्रदर्श्यतइत्याह तत्रैतेष्विति ॥ तत्र वस्तु-
तो ऽप्राप्ते स्वर्गादावपरिहृते च नरकादावागमतस्तदुपायान्
विभागेन परिज्ञाय तदनन्तरमनुष्ठायानुष्ठानजनिताऽदृष्टवशात्काला-
न्तरे तत्फलं लभते ॥ ३३ ॥

* प्राप्तस्य प्राप्तिः, अप्राप्तस्य प्राप्तिः, परिहृतस्य परिहारः, अपरिहृतस्य परिहार-
श्चेत्येवंरूपेष्वित्यर्थः ॥

वत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवधारितम् । शास्त्रं च न पदार्थशक्त्याऽऽधानकृदित्येतस्यैवोत्तरञ्च प्रपञ्च आरभ्यते—

न परीक्षां जिहासां वा
पुंसः शास्त्रं करोति हि ।
निजे एव तु ते यस्मात्

पश्चादावपि दर्शनात् ॥ ३० ॥

उक्तं तावदनवबुद्धवस्तुयाथात्म्य एव विधिप्रतिषेधशास्त्रेष्वधिक्रियतइति । अथाधुना विषयस्वभावानुरोधेन प्रवृत्त्यसंभवं वक्तुकाम आह—

लिप्ततेऽज्ञानतो लब्धं
कण्ठे चामीकरं यथा ।

ति तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । उत्तरार्द्धार्थमनुवदति शास्त्रं चेति ॥ पदार्थानां शक्ति, मात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिशक्तिं, स्वर्गादेः साध्यत्वशक्तिं, यागादेः साधनत्वशक्तिं नाधत्ते किं तु प्रकाशयत्येवेत्युक्तमित्यर्थः । निजे एव त्विति ॥ शास्त्राधेयविज्ञानं विनैव पश्चादीनामिव तयोः परीक्षाजिहासयोः संभवादित्यर्थः ॥ ३० ॥

पूर्वं कर्मप्रवृत्तिहेतुनिरूपणेन कैवल्यस्य कर्मसाध्यत्वं निराकृतम् । अधुना विद्याविषयात्मस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि कर्मसु प्रवृत्त्यसंभवं दर्शयितुमाह उक्तमित्यादिना ॥ तदर्थं प्राप्यस्य परिहार्यस्य च प्रत्येकं द्वैविध्यं दर्शयति लिप्ततइति ॥ स्वतःप्राप्तमेव कण्ठगतं सुवर्णभूषणमज्ञानतोऽप्राप्तं प्राप्नुमिच्छति, यथा अविद्यमानत्वादेव स्वत एव वर्जितं स्वकीयच्छायायां भ्रान्त्यारोपितं राक्षसं मो-

एवं तावत्प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणावष्टम्भादेवात्म-
नो निरतिशयसुखहिताव्यतिरेकसिद्धे, रहितस्य च
षष्ठगोचरवत्स्वत एवानभिसंबन्धाद्, एवंस्वाभाव्या-
त्मानवबोधमात्रादेव हितं मे स्यादहितं मे मा भूदि-
ति मिथ्याज्ञानं तूपरशुक्तिकानवबोधोत्थमिथ्याज्ञान-

त्वादिकमुत्पादयति बोधयति वा, किं तु स्वयमेवाधारोपितकर्तृ-
त्वभोक्तृत्ववर्णायमवयवोवस्थाविशेषाणां पुंसां स्वत एव प्रेषितस्य हि-
तस्य जिहासितस्य चाहितस्य प्राप्तये परिहाराय च साधनं जिज्ञा-
समानानामिदं साध्यमिदं च साधनमिति साध्यसाधनसंबन्धमात्रं
यथावस्थितकर्मवत्प्रकाशयति शास्त्रं, न पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिजन-
ने ऽपि शास्त्रस्य व्यापार, स्तत्र तूदासीनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं संक्षेपत द्रष्टानिष्टसाधनज्ञानाद्रागद्वेषौ भवत, स्ततश्च पुरुष-
स्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति पूर्वश्लोकोक्तमर्थं सोपस्करमनूद्य वर्ति-
ष्यमाणग्रन्थस्य तात्पर्यमाह एवं तावदित्यादिना ॥ यद्यपि न पू-
र्वश्लोके प्रत्यक्षानुमानागमाः कण्ठोक्तास्तथापि प्रेक्षाजिहासयोर्मोह-
हेतुत्वमुपदर्शयता आत्मनः सुखस्वभावत्वस्योपदर्शितत्वात्तत्र च प्र-
माणान्वेषणे च सौषुप्तिकानुभवलक्षणं प्रत्यक्षं परप्रेमास्यदत्वानुमा-
न“मेषो ऽस्य परमानन्द” इत्यादिश्रुतिश्च परिगृह्यते, तस्मान्नानुक्ता-
नुवाद इति द्रष्टव्यम् । षष्ठगोचरवदिति ॥ अभावप्रमाणगोचरवदि-
त्यर्थः* । कुतस्तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह एवंस्वाभाव्येति ॥ यथाभूता-
त्मस्वरूपाऽनवबोधाहितं मे स्यादहितं मा भूदिति मिथ्याज्ञानं भव-

* अनुपलब्धिप्रमाणगोचरवदित्यर्थ इत्यर्थः । एवं चाहितत्वेनाभिमतस्याभावरूप-
त्वेनासद्रूपत्वात्सद्रूपेणात्मना संबन्धो नोचित इति भावः ॥

वस्तु* भ्रान्तिविज्ञानमेव सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं, तदा
वर्द्धमिहे वयं, हताः स्य यूयमिति--

हितं संप्रेषतां मोहा-

दहितं च जिहासताम् ।

उपायान्प्राप्तिहानार्थान्†

शास्त्रं भासयते‡ ऽर्कवत् ॥ २६ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं मिथ्याज्ञानमेवेति यदि निश्चीयते तदा कर्मत्यागि-
नो वयं वर्द्धमिहे, कर्मणि तु प्रवृत्ता यूयं हताः, भ्रान्तिज्ञानप्रापि-
तप्रवृत्तिमत्त्वादित्यर्थः ॥

एवं संदेहं सप्रयोजनं प्रदर्श्याधुना निर्णयमाह हितं संप्रे-
षतामिति ॥ वैषयिकसुखाभावे ऽपि सुषुप्ती सुखमहमस्वाप्समित्या-
त्मनः सुखरूपतायाः स्वानुभवसिद्धत्वात्परमप्रेमास्पदत्वेन सुखरू-
पतानुमानात्, 'एषो ऽस्य परम आनन्द' 'आत्मैवानन्द' इत्याद्याग-
मतश्च तस्य नित्यनिरतिशयानन्दस्वभावतासिद्धेर्'रजरममरमभयम-
शोक'मित्यादियुतिभ्यः कूटस्थत्वासङ्गत्वसाक्षित्वादिभ्यश्च स्वभावतः
परिहृताशेषाऽनर्थत्वसिद्धेर्नैवभूतात्मयाथात्म्यानवबोधादेव हितप्रे-
प्सा दुःखजिहासा च भवति न पुनः शास्त्रमेव यूयं कर्तारो भोक्तारश्च,
युष्माकं प्राप्यं परिहार्यं चास्ति, तस्माद्युष्माभिर्हितं प्रेषितव्यम-
हितं च जिहासितव्यं, यूयं वर्णाश्रमवयोवस्थाविशेषवन्त, इति कर्तृ-

* विपर्यस्तमित्यर्थः ॥

† मिथ्याज्ञानकल्पितेऽनिष्टप्राप्तिपरिहारार्थानित्यर्थः ॥

‡ भासयते=प्रकाशयति, अनुवदतीति यावत् । तथा च तद्विषये शास्त्रस्याज्ञा-
तज्ञापकत्वलक्षणं न विधायकत्वमित्यर्थः । एतच्चोचरश्लोकेन स्पष्टं प्रदर्शयिष्यते ॥

किं चातो यद्येवं श्रुणु । यदि तावद्यथावस्थितवस्तु*
सम्यग्ज्ञानं प्रमाणभूतमागमिकं लौकिकं वा† प्रवृ-
त्तिनिमित्तमिति निश्चयो, निवृत्तिशास्त्रं च नाभ्युपग-
म्यते तदा हताः कर्मत्यागिनो, भ्रान्तिविज्ञानमात्रा-
वष्टम्भा, दलौकिकप्रमाणोपात्तकर्मानुष्ठानत्यागित्वाच्च ।
अथ मृगतृष्णिकोदकपिपासुप्रवृत्तिनिमित्तवदयथा-

‘संदिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हती’ति न्यायात् संदेहप्रदर्श-
नानन्तरं प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनं दर्शयति किं चात इत्यादिना ॥
यदि प्रमाणभूतं सम्यग्ज्ञानमेव प्रवृत्तिनिमित्तं निश्चीयते तदा
कर्मत्यागिनो वयं हता इत्यर्थः । प्रमाणभूतत्वे हेतुः सम्यग्ज्ञान-
मिति ॥ सम्यग्ज्ञानत्वे हेतुर्यथावस्थितवस्त्विति ॥ ननु कर्मसु सम्यग्-
ज्ञानाप्रवृत्तौ किमिति कर्मत्यागिनां हतिः । सर्वसंन्यासे ऽपि सम्य-
ग्ज्ञानेनैव प्रवृत्तिसंभवात्तस्यापि निवृत्तिशास्त्रमूलत्वादित्याश-
ङ्गाह निवृत्तिशास्त्रं चेति ॥ यावज्जीवादिवचनविरोधादनधि-
कृतान्धपङ्ग्वादिविषयत्वोपपत्तेर्निवृत्तिशास्त्रं नाभ्युपगम्यतइत्य-
र्थः । कुतस्तेषां हतत्वमित्यत आह भ्रान्तिविज्ञानेति ॥ आ-
त्मनो ऽशनायाद्यतीतत्वे कर्तृत्वाद्यभावे कर्मत्यागे च मूलप्रमाणा-
भावाभिप्रायेण भ्रान्तिविज्ञानमात्रावष्टम्भादित्युक्तं, दलौकिकं प्र-
माणं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया”दिति वैदिकवचनं, तेन वि-
हितकर्मानुष्ठानपरित्यागित्वात्तेषां हतिरित्यर्थः । अथेति ॥ यथा
मृगतृष्णिकोदकपिपासुप्रवृत्तिनिमित्तं मिथ्याज्ञानं तथा सर्वकर्मसु

* अविपर्यस्तमित्यर्थः ॥

† लौकिकमागमिकं वेति काशीसंस्कृतपुस्तकालयपुस्तके, ४ पु० च ॥

ब्रह्म चेदं परीक्ष्यते, 'किं यथा प्रतिषिद्धेषु यादृच्छि-
केषु च कर्मसु स्वाभाविकस्वाश्रयोत्यनिमित्तव-
शादेवेदं हितमिदमहितमिति परिकल्प्य मृग-
तृष्णिकोदकपिपासुरिव लौकिकप्रमाणसिद्धान्येव च
साधनान्युपादायेष्टप्राप्तये ऽहितनिवृत्तये च स्वयमेव
प्रवर्तते निवर्तते च, तथैवाऽदृष्टार्थेषु काम्येषु नित्येषु च
कर्मसु, किं वा ऽन्यदेव तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्त'मिति ।

अस्तस्य प्रवर्तकस्य निरूपणेन कर्मणामविद्याकार्यत्वेन विद्या-
साध्याऽविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षे ऽनुपयोगात्कर्मसमुच्चिताभ्यासा-
दिनिरपेक्षात्मज्ञानादेव कैवल्यमिति प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥

ननु कथं कर्मसु प्रवृत्तिहेतुर्मिथ्याज्ञानं तेषां यथायोग्यं लौकिक-
वैदिकप्रमाणमूलत्वादित्याशङ्क्य कर्मप्रवृत्तिनिमित्तहेतुनिरूपणार्थं
विमृशति ब्रह्म चेदमिति ॥ प्रतिषिद्धेषु कलञ्जभक्षणादिषु यादृच्छिकै-
षु च शयनासनेष्टविहारादिषु स्वाभाविकः शास्त्रज्ञानाऽनाधेयो यः
स्वाभिप्रायो ऽहमप्राप्तसुखो ऽपरिहृतदुःखश्च तेन मम प्राप्त्यं परिहर-
णीयं चास्तीति मिथ्याज्ञानं तदुत्पत्तिनिमित्तं रागादि तद्वशात्प्रवृत्तिर्वि-
र्ययविशेषालम्बनत्वादिदं पुरोवर्ति वस्तु हितमनुकूलमहितं प्रतिकू-
लमिति च कल्पनामात्रेण निश्चित्य स्वयमेव शास्त्रनिरपेक्षं लौकिक-
प्रमाणसिद्धान्येव च साधनानि साधनत्वेनोपादाय हितप्राप्त्यर्थ-
महितनिवृत्त्यर्थं च यथा तेषु कर्मसु प्रवर्तते निवर्तते च तथैवादृ-
ष्टार्थेषु कर्मसु काम्येषु नित्येषु च किं प्रवर्तते इत्यर्थः । एवं सिद्धा-
न्तहृदयमभिधाय पूर्वपक्षहृदयमाह किं वान्यदिति ॥ शास्त्रादिज-
नितं सम्यग्ज्ञानं वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

अभ्युपगताऽभ्युपगमाच्च श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिवद्भवतो नि-
प्रयोजनः प्रलापः—

निषिद्धकाम्ययोस्त्याग-

स्त्वया ऽपीष्टो यथा मया ।

नित्यस्याफलवत्त्वाच्च

न मोक्षः कर्मसाधनः ॥ २८ ॥

एवं ताव“न्मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वा”दिति निरस्तो
ऽयं पक्षो ऽथाधुना सर्वकर्मप्रवृत्तिहेतुनिरूपणेन यथाव-
स्थितात्मवस्तुविषयकेवलज्ञानमात्रादेव सकलसंसार-
नर्थनिवृत्तिरितीमं पक्षं द्रढयितुकाम आह—

त्वयाप्युक्तं नाधिकमित्याह अभ्युपगतेति ॥ श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिवदि-
ति ॥ भिक्षामटते माणवकाय भिक्षां प्रत्याचक्ष्णामात्मनः स्तुषां
भर्त्सयित्वा श्वश्रूः पुनस्तमाहूय समागते तस्मिन् नास्ति भिक्षा नि-
र्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे तद्वदित्यर्थः । ननु कर्मणां मोक्षसाधन-
त्वं त्वया ऽनभ्युपगतमपि मयोक्तमित्यत आह नित्यस्येति ॥ काम्य-
प्रतिषिद्धयोरभ्युदयप्रत्यवायफलयोस्त्यागान्नैमित्तिकस्य च पापक्ष-
यफलार्थत्वात् नित्यानां च फलरहितत्वान्न मोक्षः कर्मसाधन इति
श्लोकार्थः ॥ २८ ॥

वृत्तानुद्भवणपूर्वकं * वर्तिष्यमाणग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह एवं
तावदिति ॥ इदानीं सर्वकर्मसु प्रवृत्तौ यो हेतुर्मिथ्याज्ञानादिलक्ष-

* वृत्तस्य=उक्तस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वपक्षस्य, अनुद्भवणं=निरासः, तत्पूर्व-
कमित्यर्थः ॥

प्रमाणाऽसंभवाच्च—

साध्यसाधनभावोयं

वचनात्पारलौकिकः ।

नाश्रौषं मोक्षदं कर्म

श्रुतेर्वक्तात्कथं चन ॥ २७ ॥

त्यत्तिविधिवाक्यादेव विशिष्टसाधनत्वप्रतीतेरश्रूयमाणफलक्षेपु विश्व-
जिदादिषु “स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा”*दिति विश्वजिदधिक-
रणन्यायेन स्वर्गस्यैव फलत्वेन श्रवणान्न पारिशेष्यन्यायसिद्धिरित्य-
र्थः । एतदेव श्लोकेन स्पष्टयति दुरितेति ॥ यद्यपि स्वसिद्धान्ते नि-
त्यानां कर्मणां पितृलोकप्राप्तिफलत्वं “कर्मणा पितृलोक” इति श्रुतेः,
तथापि मीमांसकदृष्ट्यपेक्षया “येन केन चन यजेतापि वा दर्विहो-
मेनानुपहतमना एव भवती”तिवाक्यात्तेषां दुरितक्षपणार्थत्वाभ्यु-
पगमान्न मोक्षफलत्वं, तथा काम्यमपि न मोक्षफलं स्वर्गादिफ-
लसंबन्धादेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

मोक्षोद्देशेन कर्मणां विधानाभावादपि न तत्साधनत्वमित्याह
प्रमाणेति ॥ पारलौकिकः साध्यसाधनभावो वचनाद्भवति वचनं च मो-
क्षहेतुत्वेन कर्माभिधायकं श्रौतं वा स्मार्तं वा नोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

यदुक्तं “मकुर्वतः क्रियाः काम्या” इत्यादि, तदस्माभिरभ्युपगतमेव

* जैमिनिसूत्र ४ अ. ३ पा. १५ सू. शाबरभाष्ये । विश्वजिता यजेतेत्यादौ
फलाकाङ्क्षायां किं यत्किं चित् फलं कल्पनीयमाहोस्वित् स्वर्ग इति संशये फलविशे-
षाश्रवणात् यत्किं चित् कल्प्यमिति प्राप्ते, प्रीतेः स्वर्गपदार्थत्वाच्चस्याथापामरं प्रार्थ्यमा-
नत्वात् सर्वान् प्रत्येकरूपतया स्वर्ग एव फलं कल्प्यत इत्यधिकरणतात्पर्यम् । “स स्वर्गः
स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वा”दिति सूत्राक्षराणि ॥

† “प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे संप्रत्यय” इति न्यायाकारः ॥

प्रत्येकं चेद्वथा ऽन्यानि

सर्वेभ्यो ऽप्येककर्मता ॥ २५ ॥

सर्वप्रकारस्यापि कर्मण उत्पत्तित एव विशिष्टसा-
ध्याभिसंबन्धान्न पारिशेष्यसिद्धिः—

दुरितक्षपणार्थत्वा-

न्न नित्यं स्याद्विसुक्तये ।

स्वर्गादिफलसंबन्धा-

त्कास्यं कर्म तथैव न ॥ २६ ॥

निरपेक्षसाधनत्वात् कर्मान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षं
दूषयति सर्वेभ्य इति ॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसो-
मादीनां मिलितानां मोक्षसाधनत्वे सत्येकमुमुक्षुनियोगविषयत-
या एककर्मत्वं प्राप्तं तच्चायुक्तं फलभेदश्रवणात् । सर्वाश्रमकर्मणा-
मेकेनाश्रमिणा ऽनुष्ठातुमशक्यत्वाच्च । प्रत्येकमाश्रमविहितसर्वकर्म-
भ्यो मोक्ष इति पक्षे ऽपि सामग्रीवैचित्र्यात्फले ऽपि वैचित्र्यं स्यान्न तु
तद्युक्तं मुक्तेरेकरूपत्वात् । न चोक्तविकल्पदोषदुष्टत्वादन्तःकरणशु-
द्धिद्वारेण कर्मणां मोक्षं प्रति साधनभूतज्ञानसाधनत्वमपि न स्यादि-
ति शङ्कनीयम् । चिरचिरतरचिरतमत्वाल्पत्वमहत्त्वादिभिः शुद्धेः
कालतः स्वरूपतश्च वैचित्र्याभ्युपगमादिति भावः ॥ २५ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलान्तराश्रवणान्मोक्षस्य च
फलत्वेन साधनाकाङ्क्षात्वादन्योन्याकाङ्क्षया संबन्धः पारिशेष्यन्या-
येन सिध्यति । एवमन्येषामप्यश्रुतफलानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वं
सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह सर्वप्रकारस्यापीति ॥ विधेरिष्टसाधनरूप-
त्वात्साध्यस्य चेष्टत्वान्मोक्षस्य चासाध्यत्वाद्'दग्निहोत्रं जुहोती'त्याद्यु-

चतुर्विधस्यापि कर्मकार्यस्य सुक्तावसंभवान्मुक्तेर्न कर्मकार्यत्वम्—

अज्ञानहानमात्रत्वा-

न्मुक्तेः कर्म न साधनम् ।

कर्मापमार्ष्टि नाज्ञानं

तमसीवोत्थितं तमः ॥ २४ ॥

कर्मकार्यत्वाभ्युपगमेऽपि दोष एव—

एकेन वा भवेन्मुक्ति-

र्यदि वा सर्वकर्मभिः ।

रेकेण उत्पत्त्याप्तविकृतिसंस्कृतिलक्षणस्य कर्मफलस्य कैवल्येऽसंभवाद् अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रहेतुत्वाद् न कर्मापेक्षेत्युत्तरश्लोकात्तात्पर्यमाह चतुर्विधस्यापीति ॥ स्वरूपावस्थानस्य नित्यसिद्धतया कर्मसाध्यत्वाभावेऽपि अज्ञाननिवृत्तेरागन्तुक्याः कर्मसाध्यत्वं किं न स्यादित्यत आह कर्मापमार्ष्टीति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह तमसीति ॥ तमसि सत्येवोत्थितं रश्मिनोरगभ्रमादि यथा तमो न निवर्तयति तद्वेतुक्तत्वात्, एवमज्ञानहेतुकं कर्म नाज्ञानं निवर्तयति । तेन स्वभावतो विषयतश्च विरोधाभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥

कर्मसाध्यत्वव्यापकभूतोत्पत्त्यादिक्रियाफलाभावान्न कर्मसाध्यत्वमित्युक्तम् । इदानीं मुक्तेः कर्मसाध्यत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि दोषादनिर्णीच इत्याह कर्मकार्यत्वेति ॥ कथं दोषादनिर्णीच इत्याशङ्क्य किमेकैककर्मनिष्पाद्या मुक्तिः किं वा समस्तकर्मनिष्पाद्येति विकल्प्याद्यं निरस्यति 'एकेन वे'त्यादिना पादत्रयेण ॥ सर्वेषां कर्मणां

द्रूपणोपक्रमावधिज्ञापनायाह—

अत्राभिदधमहे दोषान्

क्रमशो न्यायवृंहितैः ।

वचोभिः पूर्वपक्षोक्ति-

वातिभिर्नातिसंभ्रमात् ॥ २३ ॥

सूचयति धूमानडेति ॥ धूमेनानवा प्रतिबद्धा सम्यग्रहणे धीर्यै-
षां ते धूमानद्विधयः । एवं हि श्रौतानि स्मार्तानि च लिङ्गानि
दृश्यन्ते । “अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति”
“प्लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपाः” “न तं विदाथ य इमा जजान” “अ-
विद्यायामन्तरे वर्तमानाः” * “यामिमां पुष्पितां वाच”मित्यादी-
नि । तस्मात्तदीयं ज्ञानमयथार्थमेव, अतस्तद्वाचः संभावितदोषा ए-
वेति भावः ॥ २२ ॥

संप्रति संभावितदोषान् प्रकटीकर्तुमुत्तरग्रन्थसंदर्भ इति तात्पर्य-
माह द्रूपणेति ॥ अवधिः, सीमा । अत्र, केवलकर्मणो मुक्तिसाधनत्व-
मित्यस्मिन् पक्षइत्यर्थः । तत्रापि व्युत्क्रमदोषं परिहरति क्रमश
इति ॥ स्वपक्षस्थापनोपयोगिन्यायोपपन्नतां दर्शयति न्यायेति ॥
न केवलमेतावदेव, परपक्षप्रतिक्षेपसामर्थ्यमप्यस्तीत्याह पूर्वपक्षे-
ति ॥ छलजातिनिग्रहस्थानादिभिः न परोक्तयो निरस्यन्तइत्याह
नातिसंभ्रमादिति ॥ तेन तत्त्वनिर्णयावसानानि वादकथारूपाश्च-
स्मद्वचांसीति भावः ॥ २३ ॥

नित्यसिद्धात्मस्वरूपावस्थानप्रतिबन्धकसकार्याज्ञाननिवृत्तिव्यति-

* अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पाण्डितं मन्यमानाः । जडध्वन्यमानाः
परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथा ऽन्धाः । इति श्रुतिः । मुण्डक० १ स० २ ॥

खनुष्ठितैर्यथाशक्ति

मुक्तिः स्यान्नान्यसाधनात् ॥ २१ ॥

असदर्थप्रलापोयमिति दूषणसंभावनायाह*—

इति हृष्टधियां वाचः

स्वप्रज्ञाधमातचेतसाम् ।

घुष्यन्ते यज्ञशालासु

धूमानद्बधियां किल ॥ २२ ॥

तोत्तरश्लोकगतातःशब्दपरामृष्टं हेतुं दर्शयति यस्मादिति ॥

नान्यसाधनात्, केवलाद् ज्ञानान्न मुक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रदर्शितं पूर्वपक्षमुपहसितुमुत्तरश्लोक इत्याह असदर्थेति ॥
इतीति † ॥ एवंविधाः पूर्वोक्ता वाचो यज्ञशालासु घुष्यन्ते
किलेति संबन्धः । वक्तृद्वारा वाचां दूषणं संभावयति इति हृ-
ष्टधियामिति ॥ वित्तपुत्रकलत्रादिपरित्यागपुरःसरं ज्ञाननिष्ठा-
लक्षणबहुलायासमन्तरेण कर्मभ्य एव स्वर्गापवर्गावस्माकं सुखेनैव
सिध्यत इति हृष्टा धीर्येषां तेषाम् । एतावता कथं तद्वचसामप्रा-
माणिकत्वमित्यत आह स्वप्रज्ञेति ॥ स्वकीया प्रज्ञा युक्त्युपदेश-
बहिष्कृता संसारस्य कर्मनिमित्तत्वात् तत्परिहारणपरिहारः स्या-
दिति केवलोपेक्षालक्षणतया आध्मात, सुपबृंहितं चेतो येषां ते त-
थोक्ताः । तत्प्रज्ञाया यथार्थत्वाभावे श्रुतिस्मृतिलिङ्गानि सन्तीति

* अयं=पूर्वोक्तो ग्रन्थो, ऽसदर्थप्रलापः=प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानादपार्थ इति
हेतोस्तत्र दूषणसंभावनाय=दोषोद्घाटनायाहेत्यर्थः ॥

† [इतीति] इदं पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

कर्मणो ऽङ्गाङ्गिभावेन

स्वप्रधानतया ऽथ वा ।

संबन्धस्येह संसिद्धे-

ज्ञाने सत्यप्यदोषतः ॥ २० ॥

यस्माद् ज्ञानाभ्युपगमाऽनभ्युपगमे ऽपि* न ज्ञानान्-
मुक्तिः—

अतः सर्वाश्रमाणां हि

बाह्यमनःकायकर्मभिः ।

एवं केवलेभ्यः कर्मभ्यः कैवल्यं न सिद्धवस्तुविषयं ज्ञानमस्ती-
त्युक्तम्† । इदानीं ज्ञानाभ्युपगमे ऽपि न तावन्मात्रं कैवल्यसाधनं
किं तु कर्मसमुच्चितमित्युत्तरस्लोकसंबन्धमाह‡ ज्ञानाभ्युपगमे ऽपीति ॥
“यदेव विद्यया करोती”ति वाक्यात् ज्ञानस्य नित्यनैमित्तिकादि-
कर्माङ्गत्वेन वा, “यज्ञेन विविदिषन्ती”ति वाक्येन तदङ्गत्वेन वा,
“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहे”ति वाक्येन तयोर्ज्ञानकर्मणोः
समप्रधानतया वा, परस्परं संबन्धस्य समुच्चयस्येह कैवल्ये फले सिद्धेः
सत्यपि ज्ञाने समुच्चितस्य कर्मणः कैवल्यसाधनत्वे कश्चिदपि दोषो
नास्तीत्याह कर्मण इति ॥ २० ॥

कर्मनिरपेक्षं ज्ञानं मुक्तिसाधनं न भवतीत्युक्तार्थोपसंहारभू-

* ज्ञानाभ्युपगमे ऽपीति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

† ज्ञानादेवेत्यर्थः । न केवलं ज्ञानादपि तु ज्ञानसमुच्चितात् कर्मण इति भावः ॥

‡ प्रभाकरैकदेशमतं पूर्वपक्षत्वेन “मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वात्” नै० अ० १
श्लो० १ इत्यादिभिः “यत्स्याद् ज्ञानविधायकम्” अ० १-श्लो० ११ इत्यन्तैरेकाद-
शभिः श्लोकैः ॥

§ समुच्चयवादिभट्टमतानुसारेण ॥

ज्ञानिनश्च वस्तुनि वाक्यप्रामाण्याभ्युपगमाद्वाक्य-
स्य च क्रियापदप्रधानत्वात्ततश्चाभिप्रेतज्ञानाभावः—

विरह्य क्रियां नैव

संहन्यन्ते पदान्यपि ।

न समस्यपदं वाक्यं

यत्स्याद् ज्ञानविधायकम् ॥ १६ ॥

ज्ञानाभ्युपगमे ऽपि न दोषो यतः—

शितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं तात्पर्याभावाद्वस्तुपरत्वं वेदस्य निराकृत्य सांप्रतं सिद्धार्था-
वबोधने सामर्थ्याभावादपि पदानां न वस्तुपरतेत्युत्तरश्लोकतात्प-
र्यमाह ज्ञानिनश्चेति ॥ ज्ञानिनोपि वस्तुनि वाक्यं प्रमाणमित्यत्र
न विवादः । तच्च वाक्यं सत्येव क्रियापदे निराकाङ्क्षबुद्ध्युत्पाद-
कम् । शुक्लां दण्डेन गामित्येतावन्मात्रप्रयोगे सत्यसति क्रियापदे
निराकाङ्क्षबुद्ध्युत्पत्त्यदर्शनात् । अतो वेदस्य क्रियापरत्वात्क्रियायाश्च
साध्यैकविषयत्वात् न सिद्धवस्तुपरो वेदभागी ऽस्तीत्यर्थः । किं च
पदार्थानां स्वरूपेण प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् श्रोतृणां तावन्मात्रप्रति-
पत्तये पदप्रयोगायोगात् संसर्गबोधाय पदानां प्रयोगो ऽभ्युपेयः ।
स च संसर्गः कारकाणां क्रियां विना न सिध्यतीति क्रियावबोधे
सर्वशब्दानां सामर्थ्यं, सा च क्रिया न प्रवर्तकं कार्यं विनेति सर्वप-
दानां कार्यान्विते शक्तिरित्याह विरह्येति ॥ ननु पदानां का-
र्यपरत्वे ऽपि वाक्यात्सिद्धं वस्तु प्रतिपत्स्यामह इत्याशङ्क्य पदानामेव
संहत्याऽर्थमभिदधतां वाक्यत्वात्तदव्यतिरिक्तवाक्यस्याभावाच्चैवमि-
त्याह न समस्तीति ॥ १६ ॥

अभ्युपगतप्रामाण्यवेदार्थविज्जैमिन्यनुशासनाच्च—

आम्नायस्य क्रियार्थत्वा-

दानर्थक्यमितो ऽन्यथा ।

इति साटोपमाहोच्चै-

र्वेदविज्जैमिनिः स्वयम् ॥ १७ ॥

मन्त्रवर्णाच्च—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि

जिजीविषेच्छतं समाः* ।

इति मन्त्रोपि निःशेषं

कर्मशयायुरवास्तृजत्† ॥ १८ ॥

न केवलं युक्तिभिरेव किं त्वाप्तवाक्यादपि वस्तुपरत्वं वेदस्य न सिध्यतीत्याह अभ्युपगतेति ॥ अभ्युपगतं प्रामाण्यं यस्य सो ऽभ्युपगतप्रामाण्यः, स चासौ वेदार्थविज्जेति समासः । तस्य जैमिनेरनुशासनाद्वाक्यादित्यर्थः । आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात्कार्यपरत्वात् इतो ऽन्यथा क्रियार्थत्वे ऽसति आनर्थक्यम् “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना‡”मिति वदता दर्शितमित्यर्थः§ । साटोपं, ससंभ्रममाहेति क्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥

वेदवचनादप्येवमित्याह मन्त्रवर्णाच्चैति ॥ अध्यात्माधिकारिपठितो ऽयं सुसुक्ष्मोरपि निःशेषमायुः, कर्मणि, कर्मानुष्ठाने एवाऽवास्तृजत्, उत्सृष्टवान् विनियुक्तवान् यावज्जीवं कर्मैव कर्त्तव्यमिति द-

* ईशावास्योपनिषदि ॥

† न ज्ञाने इति शेषः ॥

‡ जैमिनिसूत्र १ अध्याय २ पाद १ सूत्र ॥

§ तथा च ज्ञाने विधेरयुक्तत्वान्नास्ति मोक्षे तदुपयोग इति मायः ॥

श्रुतौ स्मृतौ वा पश्यामि

विश्वासो नान्यतो ऽस्ति नः ॥ १५ ॥

स्यात्प्रवृत्तिरन्तरेणापि विधिं लोकव*दिति चेत्तन्न ।

यतः—

अन्तरेण विधिं मोक्षा-

द्यः कुर्यात्सांपरायिकम् ।

न तत्स्यादुपकाराय

भस्मनीव ऊतं हविः† ॥ १६ ॥

प्रवृत्तिहेतुभूतकर्मात्मज्ञानविषयपरत्वात्तस्य मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वाभावादिति भावः । श्रुतिस्मृतिनिरपेक्षाणामपि सौगतादीनां मोक्षाय ज्ञाने प्रवृत्तिर्दृश्यत इत्यत आह विश्वास इति ॥ नः, वेदप्रमाणानुसारिणामस्माकं श्रुतिस्मृतिव्यतिरेकेण न प्रवृत्तिः । इतरप्रवृत्तेर्भ्रान्तिमूलतया प्रामाणिकत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्किमत्र विधिनेति शङ्कते स्यात्प्रवृत्तिरिति ॥ सत्यमज्ञाननिवृत्तिमात्ररूपं चेत्कैवल्यं तदैवं स्यान्न त्वेवम् । अशरीरत्वलक्षणस्य कैवल्यस्य देहपातोत्तरकालीनत्वेनादृष्टफलत्वाद् ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्साधनत्वावगमानुपपत्तेः । जीवन्मुक्तेश्च परिभाषामात्रत्वादिति श्लोकेन परिहरति तन्न यत इति ॥ सांपरायिकं, पारलौकिकं कर्म ॥ १६ ॥

* विधिं विनापि रागादेव भोजनादाविव ज्ञाने ऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

† यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परीतिम् ॥ इति भगवद्वाक्यात् ॥

‡ “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” इत्याहृतसूत्रमत्रानुसंधेयम् ।

अभ्युपेत्यैवमुच्यते न तु यथावस्थितात्मवस्तुविषयं
ज्ञानमस्ति, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्—

यावन्त्यच्चेह विद्यन्ते श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।

विदधत्युरुयत्नेन कर्मातो भूरिसाधनम् ॥ १४ ॥

स्यात्प्रमाणासंभवो भवदपराधादिति चेत्तन्न ।

यतः—

यत्नतो वीक्षमाणो ऽपि

विधिं ज्ञानस्य न क्वचित् ।

अभ्युपगते ऽपि ज्ञाने कर्मेव मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अभ्युपगतं चेद् ज्ञानं तत एव मुक्तिः स्वीक्रियतां “तमेव विदि-
त्वा तिसृषु मेती”ति श्रुतेरित्याशङ्क्य द्वितीयं पूर्वपक्षमाह अभ्युपे-
त्यैवमिति ॥ अभ्युपगम्य ब्रह्मज्ञानं तस्य मुक्तौ वैयर्थ्यमुक्तं न तु
तद् ब्रह्मज्ञानमस्ति तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रमाणा-
भावमेव दर्शयति यावन्त्य इति ॥ श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा प्रमा-
णमिह संभावितं, तदुभयं कर्मविधायकमेव न ज्ञानविधायकम् ।
यदि ज्ञानमपि किं चिद्भवदभिमतमस्ति तदा तद्विधायकमपि वा-
क्यमुपलभ्येत, न चोपलभ्यते । ततश्च ज्ञानविषयप्रमाणानुपलब्ध्या
ज्ञानलक्षणप्रमेयाभावावगम इत्यर्थः । उरुयत्नेन, महता तात्पर्ये-
णेत्यर्थः । भूरिसाधनं, मोक्षं प्रत्यपि पुष्कलकारणमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेदान्तवाक्यशक्तितात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भितमिदं प्रमाणाभाव-
वचनमिति शङ्कते स्यात्प्रमाणेति ॥ एतदुत्तरत्वेन श्लोकमदतारय-
ति तन्नेति ॥ यत्नतः, स्तात्पर्यतो वीक्षमाणः, पर्यालोचयन्नपि ज्ञान-
स्य विधिं ज्ञानविषयं विधिं न पश्यामि । ‘द्रष्टव्य’ इत्यादेः कर्म-

देहारम्भकयोश्च धर्माधर्मयोर्ज्ञानिनां सह कर्मिणः
समानौ चोद्यपरिहारौ—

वर्तमानमिदं याभ्यां

शरीरं सुखदुःखदम् ।

आरब्धं पुण्यपापाभ्यां

भोगादेव तयोः क्षयः ॥ १२ ॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मफलत्वात्संसारस्य तन्निरासेनैवा-
शेषानर्थनिरासस्य सिद्धत्वात् किं नित्यानुष्ठानेनेति
चेत्तन्न । तदकरणादप्यनर्थप्रसक्तेः—

नित्यानुष्ठानतश्चैनं प्रत्यवायो न संस्पृशेत् ।

अनादृत्यात्मविज्ञानमतः कर्माणि संशयेत् ॥ १३ ॥

मित्यत आह देहारम्भकयोश्चेति ॥ प्रारब्धफलयोस्तु कर्मणोर्भोगा-
देव क्षय इत्यत्र नावयोर्विवाद इत्युत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमुक्तम् ॥ १२ ॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मफलत्वात्संसारस्य तत्परिहारेण परिहारोऽस्तु
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं पुनरनुपयुक्तं तयोः सुखदुःखसाधनत्वाभा-
वान्नोक्तस्य कर्मजन्यत्वानङ्गीकाराच्चेत्याक्षिपति काम्यप्रतिषिद्धेति ॥
समाधत्ते तन्न तदकरणादपीति ॥ नित्याकरणस्य संसा-
रानर्थकारणप्रत्यवायहेतुत्वात् प्रत्यवायपरिहारद्वारेण तदनुष्ठा-
नमप्युपयुक्तमित्यर्थः । कथमकरणादभावात्प्रत्यवायस्य भावस्यो-
त्पत्तिरिति च नाशङ्कनीयं, योग्यानुपलब्धेरभावज्ञानहेतुत्वदद-
अकरणस्यापि प्रत्यवायहेतुत्वोपपत्तेरिति । तदेतदाह नित्यानु-
ष्ठानत इति ॥ अवान्तरप्रकरणमुपसंहरति अनादृत्येति ॥

प्रणिवाय मनो यथा ॥ ६ ॥

अकुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथा ।

नित्यं नैमित्तिकं कर्म विधिवद्धानुतिष्ठतः ॥ १० ॥

किमतो भवति—

काम्यकर्मफलं तस्मा-

द्देवादीमं न ढौकते ।

निषिद्धस्य निरस्तत्वा-

न्नारकीं नैत्यधीजनिम्* ॥ ११ ॥

संसारस्याविद्याहेतुत्वमभ्युपगच्छतापि कर्महेतुत्वस्य “पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” “कर्मणा बध्यते जन्तु” रित्या-
दियुतिस्मृतिभ्यो ऽवस्थाग्रयणीयत्वात् काम्यप्रतिषिद्धकरणविहिता-
करणलक्षणनिमित्तपरिहारेण नैमित्तिकस्य तस्य स्वरूपावस्थानप्र-
च्युतिलक्षणस्य परिहारात्स्वरूपावस्थानलक्षणा मुक्तिर्ज्ञानं विनापि
सिध्यतीत्याह अकुर्वत इति ॥ मुक्तिर्भवतीति शेषः ॥ १० ॥

अतः काम्यादिवर्जनादिसाधनात्स्वरूपावस्थानलक्षणा मुक्तिः
केन द्वारेण भवतीति पृच्छति किमत इति ॥ देवादि, देवत्वादि
फलं काम्यकर्मत्यागिनमिमं न ढौकते, न स्मृशति निमित्ताभावा-
न्निषिद्धस्य निरस्तत्वात्, परिहृतत्वान्नारकीं, नरकसंबन्धिनीं जनिं,
शरीरग्रहणलक्षणां न प्राप्नोति । उपलक्षणमेतत्तिर्यगादिजन्मप्रा-
प्तेरपि ॥ ११ ॥

भवत्वेवमप्रारब्धफलयोः कर्मणोः परिहारः प्रारब्धयोस्तु कथ-

प्रतिज्ञातार्थसंशुद्ध्यर्थं पूर्वपक्षोक्तिः । तत्र ज्ञानम-
भ्युपगम्यैव तावदुपन्यासः—

मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वाद्

ज्ञानं तत्र करोति किम् ।

कथं चेच्छुणु तत्सर्वं

स्तरेण निराचिकीर्षुः संचिप्य तावन्नतिजानीते न कर्मेति ॥ तत्र
हेतुरप्रतिकूलत इति ॥ निवर्त्येन वन्धेन स्वरूपतो विषयद्वारा वा
जडस्याप्रमाणभूतस्य कर्मणो विरोधाभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति न्यायाद्
ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्मेति प्रतिज्ञातार्थस्य संशुद्ध्यर्थं निर्णयार्थं
पूर्वपक्षोक्तिः क्रियतइति उत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह प्रति-
ज्ञातेति ॥ तत्र पूर्वपक्षो द्विविधः । के चिद्यथावस्थितात्मविषयं
ज्ञानमिच्छन्ति के चिन्नेच्छन्तीति । तत्र ये तावदेवंविधं ज्ञान-
मभ्युपगम्यापि कर्मेव मोक्षसाधनमिति मन्यन्ते तन्मतप्रदर्शनायाभ्यु-
पेत्यैवमुच्यतइत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थ इत्याह तत्र ज्ञानमिति ॥ ज्ञानि-
नोऽपि यावज्जीवादियुतिचोदितकर्मणामकरणे प्रत्यवायहेतूनाम-
वस्थानुष्ठेयत्वात्तैरेव मोक्षसिद्धेर्विद्यमानमपि ज्ञानमकिंचित्करमि-
त्याह मुक्तेरिति ॥ केवलेभ्य एव कर्मभ्यो मोक्षस्य सिद्धत्वाद् ब्रह्म-
ज्ञानमनर्थकं विद्यमानस्याप्यकिंचित्करत्वादिति भाट्टाः प्रतिपे-
दिरे इत्यर्थः । कर्मणामनित्यफलसाधनानां कथं नित्यमोक्षसा-
धनत्वमिति शङ्कते कथं चेदिति । स्वरूपावस्थानलक्षणाया मुक्तेर-
साध्याया अपि प्रतिबन्धनिरोधात् सिद्धिं संभावयाम इत्याह
शृण्विति ॥ ९ ॥

ऐकात्म्याऽप्रतिपत्तिर्या स्वात्मानुभवसंशया ।

साऽविद्या संसृतेर्वीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ॥ ७ ॥

पुरुषार्थहेतोरवशिष्टत्वात्तदभिव्याहारः—

वेदावसानवाञ्छीत्यसम्यग्ज्ञानाऽऽशुशुक्षणिः* ।

दन्दहीत्यात्मनो मोहं न कर्माप्रतिकूलतः ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तविषयस्यैव प्रतिपादनाय प्रदर्शयन्ते, ते चोत्तरश्लोकाभ्यां संश्लेषोच्यन्तइत्यर्थः । ऐकात्म्येति ॥ एकोऽद्वितीय आत्मा एकात्मा तस्य भाव ऐकात्म्यं तद्विषया अप्रतिपत्तिरैकात्म्याप्रतिपत्तिरित्यविद्याया विषयो दर्शितः । सांप्रतमाश्रयोपि स एवेत्याह स्वात्मेति ॥ स्वश्चासा-
वात्मा चेति स्वात्मा । स्वशब्देनारोपितात्मभावानहंकारादीन् व्यावर्त-
यति । स्वात्मा चासावनुभवश्चेति स्वात्मानुभवः, स एवाश्रयो यस्याः सा
तथोक्ता । एवं भूता साऽविद्या संसारस्य कर्तृत्वादिलक्षणस्य बीजमु-
पादानमित्यनर्थोऽनर्थहेतुश्च दर्शितः । इदानीं पुरुषार्थं च दर्शयति
तन्नाश इति ॥ आत्मनो मुक्तिर्नाम तस्या अविद्याया निवृत्तिर्नान्या
भावरूपा अभावरूपा वा साध्याऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातेषु त्रयाणामुक्तत्वाच्चतुर्थस्योपन्यासायोत्तरश्लोक इत्या-
ह पुरुषार्थहेतोरिति ॥ वेदावसानेति ॥ तत्र सम्यग्ग्रहणमुपासना-
ज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । सम्यग्ज्ञानान्नेरविद्यातत्कार्यादेरनेपतो निवर्त-
कत्वलक्षणातिशयाभिप्रायेण दन्दहीतीति यङ्लुक्प्रयोगः । आशुशु-
क्षणिसादृश्यं च समर्थस्यापि दाह्यैकदेशस्य प्रारब्धभोगादेरनिवर्त-
कत्वाभिप्रायेण । एवं मोक्षलक्षणपुरुषार्थसाधनं ज्ञानमेवेत्युक्तम् ।
तत्र कर्मणो ज्ञानेन समुच्चितस्यासमुच्चितस्य वा मुक्तिसाधनत्वं वि-

ख्यात्याद्यप्रामाण्यकारणाऽऽशङ्केति चेत्तदुदासार्थमु-
पन्यासः—

न ख्यातिलाभपूजार्थं ग्रन्थोऽस्माभिरुदीर्यते ।

स्वबोधपरिशुद्ध्यर्थं ब्रह्मविन्निकषाश्लसु ॥ ६ ॥

अनर्थोऽनर्थहेतुपुरुषार्थतद्देतुप्रकरणार्थ*संग्रहख्याप-
नायोपन्यासः—

गुरुणैवेति ॥ भाष्यकारैरेव कात्स्न्येन वेदार्थस्य सम्यगुक्तत्वात्कि-
मर्थं प्रकरणमारभ्यते त्वया, तस्मात्प्रकरणारम्भादुपरतिरेव श्रेयसी,
अनुपरमे वा ख्यातिलाभपूजानामन्यतमार्थं ग्रन्थकरणमिति प्रस-
ज्येत, ततश्चाप्रामाण्यशङ्का स्यात्, ख्यात्यादेरप्रामाण्यकारणत्वात्
अग्रहणान्यथाग्रहणपूर्वकत्वात् ख्यात्याद्यर्थित्वस्येति तन्निरासा-
योत्तरश्लोकारम्भ इत्यर्थः । न ख्यातीति । ननु यदि ख्यात्याद्यर्थं
ग्रन्थोदीरणं न भवति तर्हि गुरुणैव वेदराज्ञान्तस्योपदेशसहस्रि-
कादिप्रकरणेषु सम्यगुक्तत्वात्प्रकरणोक्तिस्तवाऽनर्थिकेत्यत आह
स्वबोधेति ॥ निकषन्ति निष्कर्षन्ति येषु हेम परीक्षितं ते नि-
कषाश्लानः । इह तु ब्रह्मविद् एव निकषाश्लानस्तेषु स्वबोधस्य
परिशोधनार्थमेतत्प्रकरणमनुक्तौ स्वबोधस्य परैः परीक्षितुमश-
क्यत्वादित्येव वक्तुः प्रयोजनमिदं दर्शितम् । श्रोतॄणां तु 'वक्ष्यते स्फु-
ट'मित्यत्रैव दर्शितम् ॥ ६ ॥

तर्हि कियन्तोऽर्थाः प्रकरणेन प्रतिपाद्यन्तइत्यत आह अनर्थे-
ति ॥ अनर्थोऽनर्थहेतुः पुरुषार्थस्तद्देतुरिति प्रकरणेन चत्वारोऽर्थाः

* अनर्थः=संसारः । अनर्थहेतुः=अज्ञानम् । पुरुषार्थः=मोक्षः । तद्देतुः=
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । इति चत्वारि प्रकरणार्थाः ।

विवक्षितप्रकरणार्थप्ररोचनायानुक्तदुरुक्ताऽप्रामाण्य-
कारणशङ्काव्युदासेन स्वगुरोः प्रामाण्योपवर्णनम्—

गुरुक्तो वेदराद्धान्तस्तत्र नो वचस्यशक्तिः ।

सहस्रकिरणव्याप्ते खद्योतः किं प्रकाशयेत् ॥ ५ ॥

गुरुणैव वेदार्थस्य परिसमापितत्वात्प्रकरणोक्तौ

देहादिष्वनात्मतया बहिर्भावापद्यमानेषु प्रातिलोभ्येनान्तरम-
च्चतीवेति प्रत्यक् साक्षी स चासौ धर्मश्चेति प्रत्यग्धर्मः । अविद्या-
तत्कार्ययोः स्वात्मन्यध्यस्तयोरधिष्ठानत्वेन धारणाद्धर्मः प्रत्यग्धर्म-
एवैकस्मिन्निष्ठा पर्यवसानमस्येति प्रत्यग्धर्मैकनिष्ठस्तस्य । आत्मानम-
नतिक्रम्य वर्तत इति यथात्मं तस्य भावो याथात्म्यम् । आरोपित-
प्रपञ्चस्वभावविरोधि ब्रह्मतत्त्वं तदितस्ततो विस्तरेण शारीरके द-
र्शितमित्यस्पष्टम् । इह तु संचिप्यैकत्र विसृष्टमुच्यतइत्याह वक्ष्यते
स्फुटमिति ॥ ४ ॥

स्फुटं वक्ष्यतइत्युक्तत्वाद्गुरुणा सम्यक् वेदार्थो नोक्त एवेति गुरो-
रप्रामाण्यमज्ञानलक्षणं विपर्ययलक्षणं च प्राप्तं तद्द्वारा स्वस्यापि
तत्प्राप्तमेतन्निरासायोत्तरश्लोक इत्याह विवक्षितप्रकरणेति ॥ वक्तुमिष्टे
प्रकरणस्यार्थे शिष्याणां रुच्युत्पादनायाऽनुक्तदुरुक्तयोरप्रामाण्यज्ञप्ति-
हेतुभूतयोर्युदासेन स्वगुरोः प्रामाण्योपवर्णनं क्रियतइत्यर्थः । गुरुक्त
इति ॥ गुरुक्त इत्युक्तत्वादेवानुक्तिलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति । वेदराद्धान्त-
स्तस्यैवोक्तत्वादुक्तलक्षणमप्रामाण्यं च नास्तीति दर्शितम् । तत्कि-
मप्यधिकं त्वयोच्यतइति नेत्याह तत्र नो वचमीति ॥ तत्र, वेदरा-
द्धान्ते न वचस्यधिकमिति शेषः । तत्र हेतुः अशक्तिः इति ॥ तत्र
दृष्टान्तमाह सहस्रकिरणेति ॥ यदा तत्रानुक्तं दुरुक्तं वा न वचमी-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

किंविषयं प्रकरणमिति चेत्तदुपन्यासः—

यत्सिद्धाविदमः सिद्धिर्यदसिद्धौ न किं चन ।

प्रत्यग्धर्मेकनिष्ठस्य याथात्म्यं वक्ष्यते स्फुटम् ॥४॥

किंविषयं तदित्यत आह वस्तुगमिति ॥ समस्तद्वैतकल्पनाधिष्ठा-
नभूतात्मतत्त्वविषयं तदित्यर्थः । नन्वेतस्य ज्ञानस्य बहुभिर्याकृत-
त्वात्किमिति त्वया तद् व्याक्रियते इत्यत आह व्याकृतमपीति ॥
बहुभिर्याकृतमपि गुर्वनुशिद्यया, त्वया ग्रन्थः कर्तव्य इति गुरोरनु-
शासनेन तदाज्ञापरिपालनायाहं तद्वक्ष्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु सामान्यतः प्रसिद्धं विशेषेणाप्रसिद्धं च वस्तु विषयो भवति ।
ब्रह्म तु निःसामान्यविशेषमद्वितीयत्वादतः कथं तद्विषयत्वं प्रक-
रणस्येत्याक्षिपति । किंविषयमिति ॥ तत्समाधानायोत्तरश्लोक इ-
त्याह तदुपन्यास इति ॥ तद्विषयमिदं प्रकरणं तस्य विषयस्योप-
न्यास इत्यर्थः । यत्सिद्धाविति । यस्य चिदात्मनः सिद्धावन्तःकर-
णादावाभासोदयात्स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वे सति इदमः प्रमात्रादे-
रनात्मनो जडस्य सिद्धिः स्फुरणम् । यदसिद्धौ यस्यात्मनो ऽन्तःकर-
णादावाभासाऽनुद्यादसिद्धौ स्फुटतरव्यवहारायोग्यत्वे सति न किं
चन, प्रमात्रादि जडं सिध्यतीति शेषः । यद्वा न किं चन, न कस्य
चनेत्यर्थः । तदेवमनिर्णीतप्रमाणाप्रमाणकरणीयलोकप्रसिद्धेश्चिदा-
त्मनि भावादु ब्रह्मणः सामान्यतः सिद्धिरुक्तेति मन्तव्यम् । ननु ब्र-
ह्मणो निःसामान्यविशेषत्वाद्विषयत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तथापि तस्य
सच्चिदात्मादिसाधारणाकारेण सिद्धावपि सर्वप्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठा-
नमित्यशुद्धबुद्धसुक्ताद्वितीयानन्दलक्षणासाधारणाकारेणासिद्धेः संभ-
वति प्रकरणविषयत्वमित्याह प्रत्यग्धर्मेति ॥ आत्मानात्मविवेका-

ष्टगुणसंबन्धसंकीर्तनपूर्विका गुरोर्नमस्कारक्रिया—

अलब्ध्वा ऽतिशयं यस्माद्वाष्टत्तास्तमवादयः ।

गरीयसे नमस्तस्मा अविद्याग्रन्थिभेदिने ॥ २ ॥

नमस्कारनिमित्तस्वाशयाविष्करणार्थः—

वेदान्तोदरसंगूढं संसारोत्सारि वस्तुगम् ।

ज्ञानं व्याकृतमप्यन्यैर्वक्ष्ये गुर्वनुशिक्तया ॥ ३ ॥

स्कारस्य समुच्चयार्थः । “तस्योदितं प्रमाणमाचार्यः” “आचार्यवान्पुरुषो वेद्” “आचार्याश्चैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्राप”दित्यादिश्रुतिभ्यस्तत्पूर्वकत्वज्ञापनाय । उदितप्रमाणेति वा पदच्छेदः । तत्रायमेवार्थः । उदितप्रमाणेति पाठे ऽप्ययमेवार्थः । विशिष्टगुणैराचार्यस्य यः संबन्धस्तत्कीर्तनपूर्विका गुरोर्नमस्कारक्रिया प्रदर्श्यतइति शेषः । यद्वा येयं नमस्कारक्रिया सा स्वसंप्रदायस्योदितप्रमाणपूर्वकत्वज्ञापनायेति संबन्धः । अलब्ध्वेति । तस्माद्गुरोरन्यत्रातिशयमलब्ध्वा तमवादयः प्रत्यया विषयाभावादेव व्यावृत्तास्तस्मिन्नेव परितिष्ठन्ति तस्मै गरीयसे नम इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह अविद्याग्रन्थिभेदिने इति ॥ स्वस्यान्यैरभेद्याऽविद्याग्रन्थिभेत्तृत्वाद्गुरोरेवंविधता सिद्धेत्यर्थः ॥ २ ॥

समनन्तरश्लोकाभिप्रायमाह नमस्कारनिमित्तेति ॥ नमस्कारस्य निमित्तभूतो यः स्वस्याशयो ऽभिप्रायविशेषो येनाभिप्रायेण नमस्कारः कृतः तस्याविष्करणार्थमुत्तरश्लोक इत्यर्थः । वेदान्तेति ॥ ज्ञानं वक्ष्यइति संबन्धः । किंप्रमाणकं तदित्यत आह वेदान्तोदरसंगूढमिति ॥ वेदान्तानामुदरे ऽन्तरेषु संगूढं संकृन्नम् । अशुद्धबुद्धिभिरप्राप्यत्वात् । किंप्रयोजनं तदित्यत आह संसारोत्सारीति ।

खानिलाग्न्यभ्रिच्यन्तं स्रक्फणीवोद्गतं यतः ।

ध्वान्तच्छिदे नमस्तस्मै हरये बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

स्वसंप्रदायस्य चोदितप्रमाणपूर्वकत्वज्ञापनाय विशि-

श्लोक इति ॥ यस्मादयमाद्यश्लोकस्तस्माच्छ्रोतॄणां प्रवृत्त्यङ्गतया सुखा-
वबोधाय चात्रैव सूचनीयमिष्टदेवतानमस्कारश्च करणीय इति ॥

खानिलेति ॥ खं चानिलश्चाग्निश्चापश्च धरित्री च खानिलाग्न्य-
भ्रित्यः । अन्तर्ग्रन्थः स्वरूपवचनः स्वप्नान्तं बुद्धान्तमित्यादिवत् ।
खानिलाग्न्यभ्रिच्यन्तीस्वरूपम् । यद्वा खानिलाग्न्यभ्रिच्यन्तीशब्देन प-
ञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतान्युच्यन्ते । तानि भूतान्यन्तं लयं यस्य भौ-
तिकस्य जगतस्तत् खानिलाग्न्यभ्रिच्यन्तम् । यद्वा खानिलाग्न्यभ्रि-
च्यन्तीशब्देनापञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतान्युच्यन्ते । तानि भूतान्यन्तं
यस्य पञ्चीकृतभूतलक्षणस्य जगतस्तत् खानिलाग्न्यभ्रित्यन्तमित्य-
नुपात्तं विशेष्यम् । बहुव्रीहित्वाज्जगदित्येकं पदमध्याहरणीयम् ।
अथ वा उद्गतमिति कार्यजातमुच्यते । तदेव विशेष्यम् । तत् खानि-
लाग्न्यभ्रिच्यन्तं यतो भवतीति क्रियाध्याहारः । यदि च खं चा-
निलश्चाग्निश्चापश्चेति खानिलाग्न्यप् । धरित्री यस्यान्तं तदभ्रिच्यन्त-
म् । किं तदभ्रिच्यन्तमित्याकाङ्क्षायां खानिलाग्न्यविति संबन्धः । त-
त्खानिलाग्न्यभ्रिच्यन्तम् । स्रक्फणीवित्यादि ॥ स्रजः फणीव उद्गत-
मुद्भूतम् । तस्मै ध्वान्तच्छिदे बुद्धिसाक्षिणे हरये नम इति संबन्धः ।
स्रक्फणीवित्यारम्भपरिणामवादव्युदासाय । हरये बुद्धिसाक्षिण-
इति सामानाधिकरण्यं प्रत्यगात्मपरमात्मनोरिकत्वलक्षणविषयद्यो-
तनाय । ध्वान्तच्छिदे इत्यज्ञाननिवृत्तिलक्षणप्रयोजनकथनाय ॥ १ ॥

इदानीमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह स्वसंप्रदायस्येति ॥ स्वसंप्रदायः
स्वेन संप्राप्तो विद्योपदेशस्तस्य । चशब्दो देवतानमस्कारेण गुरुनम-

देव सम्यग्ज्ञानमतो ऽग्निषवेदान्तसारसंग्रहप्रकरणमि-
दमारभ्यते ॥

तत्राभिलषितार्थप्रचयाय प्रकरणार्थसंस्मरणाय चा-
यमाद्यश्लोकः—

वेदान्ता” इति मतनिरासेन प्रामाण्यसूचनाय । वाक्यग्रहणं च न
कर्मशेषतया तेनैकवाक्यत्वं किं तु स्वतन्त्रतयेति द्योतनाय । एवकारश्च
वाक्याभ्यासादेर्ज्ञानकारणत्वनिरासाय । इदानीं प्रकरणलक्षणमु-
पपादयन्प्रकरणारम्भमुपपादितमुपसंहरति अतो ऽग्निषेति । यत
उक्तरीत्या प्रयोजनादीनां सङ्गावः साधनान्तराऽनधीनं च प्रयोजनम-
त इत्यर्थः । अत्राग्निषवेदान्तशब्देन शास्त्रं दर्शितम् । तत्रापि निष्प्र-
पञ्चब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रैकदेशेन संबन्धद्योतनाय सारग्रहणम् ।
तत्रापि विस्तरेण प्रतिपादितस्य संक्षेपेण प्रतिपन्नं कार्यान्तरं दर्श-
यितुं संग्रहग्रहणम् । तदेवं—

शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥

इत्युक्तलक्षणलक्षितमिदं प्रकरणमिति ॥

इदानीं प्रतिश्लोकं संबन्धमाचक्ष्णाणः प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यं
कथयन् संबन्धमाह तत्राभिलषितेति ॥ तत्र प्रकरणे ऽयमाद्य-
श्लोको ऽभिलषितार्थस्य, अभिलषितो ऽर्थः प्रकरणं तस्य प्रच-
याय शिष्यपरंपरया शिष्टपरिग्रहाय । उपलक्षणमिदमविभ्र-
परिसमाप्तिशिष्टाचारपरिपालनयोरिष्टदेवतानमस्कारस्य विद्याया-
मन्तरङ्गसाधनत्वसूचनस्य । प्रकरणस्यार्थो विषयः प्रयोजनं च तयोः
सम्यक् सूत्रणं संक्षेपेण सूचनं तस्मै च । तत्र हेतुमाह अयमाद्य-

षपुरुषार्थपरिसमाप्तिः । अज्ञाननिवृत्तेश्च सम्यग्ज्ञान-
स्वरूपलाभमात्रहेतुत्वात्तदुपादानम् ॥

अशेषानर्थहेत्वात्मानवबोधविषयस्य चाऽनागमिक-
प्रत्यक्षादिलौकिकप्रमाणाविषयत्वाद्देवान्तागमवाक्या-

ति ॥ तस्य, अनवबोधस्य अत्यन्त,मनवशेषेण “भूयश्चान्ते विश्व-
मायानिवृत्ति”रिति न्यायेन निवृत्तावशेषसकलदुःखनिवृत्तिरूप-
स्य निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणस्य च पुरुषार्थस्य परितः सम्य-
गाप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु भवत्विवं तथापि कर्मोपासनादिप-
रिहारेण विशिष्टाधिकारिणः सम्यग्ज्ञानएव कुतः प्रवृत्तिर्येन
सम्यग्ज्ञानाय प्रकरणारम्भसंभव इत्यत आह अज्ञाननिवृत्तेश्चेति ॥
सम्यग्ग्रहणेनोपासनाज्ञानं व्यावर्तयति, स्वरूपलाभग्रहणेन ज्ञा-
नाभ्यासम्, मात्रपदेन च कर्मोपासनाम् । तदेवमुपायान्तरपरिहा-
रेणाधिकारिणः सम्यग्ज्ञानोपादानमेव संभवतीत्यर्थः ॥

भवतु सम्यग्ज्ञानस्योपादानं तथापि तस्य प्रमाणान्तरादप्युपप-
त्तेर्वेदान्तप्रकरणादिवेव तदर्थिनः कुतो नियमेन प्रवृत्तिरित्यत
आह अशेषानर्थहेत्वात्मानवबोधविषयस्य चेति ॥ अशेषानर्थहेत्वाऽऽ-
त्मानवबोधविषय आत्मा तस्याज्ञानविषयस्यात्मन इति यावत् । आ-
गमिकमागमवाक्यजन्यं साक्षात्कारलक्षणं तन्न भवतीत्यनागमिकं
प्रत्यक्षम् । आदिशब्देनानुमानादिर्यत्राग्नेन प्राणिति येन वा पश्य-
तीत्याद्यस्ति तद्विषयत्वशङ्कापनोदनायाह अनागमिकेति ॥ कानि
तानीत्यत आह लौकिकप्रमाणेति ॥ तेषां चात्मा न विषयो रूपा-
द्यभावात् तत्संबद्दलिङ्गाद्यदर्शनाच्च । तदेवमनन्यसाधारणत्वादुपनि-
षदासेवात्मा विषय इत्याह वेदान्तेति ॥ आगमग्रहणं “वेदोपरा

तवस्तुनिमित्तत्वात्, हैतस्य च शुक्तिकारजतादिवत्सर्व-
स्यापि स्वतःसिद्धाद्वितीयात्मानवबोधमात्रोपादानत्वा-
दव्यावृत्तिरतः सर्वानर्थहेतुरात्मानवबोध एव ॥

सुखस्य चानागमापायिनोऽपरतन्त्रस्याऽऽत्मस्वभा-
वत्वात्तस्यानवबोधः पिधान, मतस्तस्यात्यन्तोच्छित्तावशे-

त्वमाशङ्क्याह हैतस्य चेति ॥ सर्वस्यापि हैतप्रपञ्चस्य स्वतःसिद्ध-
त्वात्स्वयंप्रभत्वाद्वितीयो द्वितीयशून्यो योऽयमात्मा तस्य तस्मि-
न्योयमनवबोधः स्वतःसिद्धतया सततमहैतरूपेण प्रकाशप्राप्तौ तथा-
प्रकाशादर्शनाच्छुक्तिकारजतादिवद्विपरीतरूपप्रकाशदर्शनाच्च त-
द्धेतुतया कल्पितस्तन्मात्रोपादानत्वात्तस्मिन् विद्यमाने तस्य न नि-
वृत्तिरित्यर्थः । तदेवमज्ञानस्य हैतप्रपञ्चाध्यासरागद्वेषप्रवृत्तिध-
र्माधर्मदेहोपादानत्वात्परंपरया दुःखहेतुत्वात्तस्मिन् सति दुःख-
स्योपायान्तरेण न निवृत्तिरित्युपसंहरति अत इति ॥

न केवलमसौ सर्वानर्थहेतुरात्मस्वभावतया सततमपरोक्षावभास-
योग्यतां प्राप्तस्य सुखस्यापि तिरोधायकस्तस्मात्तन्निवृत्तौ निरतिशय-
सुखावाप्तिरस्मन्मते सम्यग्ज्ञानात्सिध्यतीत्यभिप्रेत्याह सुखस्य चेति ॥
आगमश्चापायश्चागमापायौ उदयास्तमयौ, तौ विद्येते यस्य तदाग-
मापायि, न आगमापाय्यनागमापायि तस्येत्यर्थः । अनागमापायित्वं
कुत इत्यत आह अपरतन्त्रस्येति ॥ कारणाऽनधीनस्येत्यर्थः । इतश्चा-
नागमापायित्वमपरतन्त्रत्वं चोचितमित्याह आत्मस्वभावत्वादिति ॥
सुखमनागमापायि अपरतन्त्रं च आत्मस्वभावत्वादात्मवदित्यर्थः ।
“एषोऽस्य परम आनन्द” “आत्मैवानन्द” इत्याद्यागमान्निरुपाधि-
कप्रेमास्यदत्वलिङ्गाच्च सुखस्यात्मस्वभावत्वमवगन्तव्यम् । ननु सुख-
स्यानवबोधः पिधायकोऽस्य ततः किमित्यत आह अतस्तस्ये-

पचितधर्माधर्ममूलत्वादनुच्छित्तिः । तयोश्च विहितप्र-
तिषिद्धकर्ममूलत्वादनितृत्तिः ॥

कर्मणश्च रागद्वेषास्यदत्वाद्वागद्वेषयोश्च शोभनाऽशो-
भनाध्यासनिबन्धनत्वा, दध्यासस्य चाविचारितसिद्धद्वै-

देहे सत्यपि निवर्त्यमानमुपलभ्यते तथापि स्वसमानाधिकरणदुःखा-
न्तरप्रागभावासमानकालीनदुःखनिवृत्तेः देहोपादाने सत्यसंभवान्न
तन्निवृत्तिरूपायान्तरसाध्येति भावः । एवमपि कार्यत्वादुपादीयमा-
नदेहस्य स्वयमेव निवृत्तेः किमत्र विषयेत्यत आह देहस्य चेति ॥ देह-
स्य, देहसंतानस्य । पूर्वैः, प्राक्तनदेहैः उपचिती, उपार्जितौ यौ धर्मा-
धर्मौ तदेतुकत्वात्तयोः सतोर्नोच्छित्तिरित्यर्थः । एवमपि धर्माधर्मयो-
रुपभोगेन क्षये सति कारणाभावाद्देहसंतानस्यापि विच्छेदो भवि-
ष्यतीत्यत आह तयोश्चेति ॥ तयोरपि धर्माधर्मयोर्विहितप्रतिषि-
द्धे ये कर्मणी यजनब्रह्महननादिव्यापारलक्षणे तज्जन्यत्वात्तयोः स्थि-
तौ न निवृत्तिरित्यर्थः ॥

विहितनिषिद्धकर्मणोरपि क्षणिकत्वात्स्वयमेव विच्छेदो भवि-
ष्यतीत्यत आह कर्मणश्चेति ॥ व्यक्तिरूपेण विच्छिद्यमानस्यापि
कर्मजातस्य रागद्वेषप्रयोज्यत्वात्तयोः स्थितौ न तत्संतानविच्छेद इ-
त्यर्थः । रागद्वेषयोरपि कार्यत्वात् स्वत एव निवृत्तिमाशङ्क्याह
रागद्वेषयोश्चेति ॥ विषयेषु शोभनं रमणीयमिदमिति यः प्रत्ययः,
यश्च तद्विपरीतमशोभनमिति प्रत्ययः, स्तावव्यभिचारिणि विषये व्य-
भिचारित्वादिभ्रमभूतौ तयोश्च स्थितयोर्न तज्जन्यरागद्वेषसंतान-
विच्छेद इत्यर्थः । तयोरप्यध्यासयोरनित्यत्वात्स्वत एव निवृत्तिमा-
शङ्क्याह अध्यासस्येति ॥ अध्यासस्य द्वैतप्रपञ्चनिबन्धनत्वात्तस्मि-
न्विद्यमाने निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । द्वैतप्रपञ्चस्यापि कार्यत्वादनित्य-

वृत्तिरस्ति स्वरसत एव ॥

दुःखस्य च देहीपादानैकहेतुत्वाद्देहस्य च पूर्वो-

योजनतत्साधनसंबन्धविषयाणामभावादनारम्भमाशङ्क्य स्वयमेव संबन्धोक्तिं कुर्वन्नाचार्यः प्रकरणारम्भसिद्ध्यर्थं क्रमेण तानुपपादयति आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तैरित्यादिना, प्रकरणमिदमारभ्यतइत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ तत्र तावदधिकारिणमुपपादयति तन्निवृत्त्यर्था प्रवृत्तिरस्ति स्वरसत एवेत्यन्तेन ॥ आब्रह्म च ते स्तम्बपर्यन्ताश्चेति आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तास्तैश्चतुर्मुखप्रभृतिभिः स्तम्बावसानैः प्राणिभिरिति यावत् । सर्वप्रकारस्य, आध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य । स्वरसत एव, स्वभावत एव शास्त्राधेयसंस्कारमन्तरेणेति यावत् । इदमत्र तात्पर्यम् । यद्यप्यतीतं दुःखमतीतत्वादेव न निवर्त्यम् । नापि वर्तमानं, स्वत एव निवृत्तेः । नाप्यनागतं, मनुष्यस्थितेरेव निवर्तयितुमयोग्यत्वात् । तथाप्यनागतं दुःखं तद्धेतुनिवर्तनेन शक्यमेव निवर्तयितुम् । अतः संभवत्येव निखिलदुःखनिवृत्तिकामो ऽधिकारीति ॥

नन्वाध्यात्मिकदुःखस्याधिव्याधिप्रभवस्यायुर्वेदविहितोपायै, राधिभौतिकस्य च शत्रुव्याघ्रादिजन्यस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतत्तत्साधनैः, आधिदैविकस्य चातिवातातिवर्षणादिनिमित्तस्य शान्तिकपौष्टिकादिना निवृत्तिः स्यात् । ततः प्रकरणस्य न प्रयोजनमन्यत एव सिद्धे, रित्याशङ्क्य आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणप्रयोजनस्य प्रकरणप्रतिपाद्यात्मविद्याव्यतिरिक्तसाधनान्तरासाध्यत्वं दर्शयति दुःखस्य चेत्यादिना, अशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्यन्तेन ॥ देहस्य कार्यकरणसंवातलक्षणस्योपादानमहंममग्रहः । स एवैको मुख्यो हेतुर्यस्य तद्दुःखं देहीपादानैकहेतुस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रहः । दुःखस्यानुच्छित्तिरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । यद्यपि कदाचित् किं चिद्दुःखं

श्रीः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणं

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यरचितं सव्याख्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥

आव्रह्मस्तम्बपर्यन्तैः सर्वप्राणिभिः सर्वप्रकारस्य अपि
दुःखस्य स्वरसत एव जिहासितत्वात्तन्निवृत्त्यर्था प्र-

श्रीगणेशाय नमः ॥

ओं नमः परब्रह्मणे ॥

विष्णोस्तत्परमं धाम द्योतमानं निजश्रिया ।

अनन्तामितम हैतमात्मभूतं पुनातु नः ॥ १ ॥

तेजस्तेयम्बकं भूयाद्भूयसे श्रेयसे मम ।

यदाचामति निःशेषं भक्तानां भववारिधिम् ॥ २ ॥

नैष्कर्म्यसिद्धयभिधया सुधया सुधियां व्यधात् ।

योऽमृतत्वं नमामस्तं सुरेश्वरसुधानिधिम् ॥ ३ ॥

तर्कोदग्रनखोद्भिन्नवादिदैत्यभुजान्तरः ।

प्रह्लादयतु नः शश्वद् ज्ञानोत्तममृगोत्तमः ॥ ४ ॥

चोलेषु मङ्गलमिति प्रथितार्थनान्नि

ग्रामे वसन्निपत्यगुरोरभिधां दधानः ।

ज्ञानोत्तमः सकलदर्शनपारदृष्ट्वा

नैष्कर्म्यसिद्धिविवृतिं कुरुते यथावत् ॥ ५ ॥

व्याचिख्यासितायाः श्लोकसंदर्भरूपाया नैष्कर्म्यसिद्धेरधि कारिप्र-

BENARES SANSKRIT SERIES; 12

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.,

AND

G. THIBAUT PH. DR.

No. 38.

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणम् ।

श्रीमन्निखिलतन्त्रापरतन्त्रपूज्यपादसुरेश्वराचार्यवर्यप्रणीतम् ।

श्रीमदनुपमज्ञानविभवज्ञानोत्तममिश्रविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया ऽनुगतम् ।

संक्षिप्तटिप्पणीसमलंकृतम् ।

NAISHKARMYASIDDHI

A TREATISE ON VEDANTA,

BY

SUREŚVARĀCHARYA,

WITH A COMMENTARY CALLED CHANDRIKĀ

BY JĀNĀNOTTAMA MIŚRA.

EDITED & ANNOTATED BY PĀNDIT RĀMA ŚĀSTRĪ MĀNAVALLĪ,

PROFESSOR OF POETRY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus F.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1890.

E
122
V3 S96
1904

33
Suresvara Acharya
I
BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.

Nos. 38. 41. 43. & 88.

Vaishkarmyasiddhi-nāma Vedāntaprakāśa

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणम् ।

श्रीमन्निखिलतन्त्रापरतन्त्रपूज्यपादसुरेश्वराचार्यवर्यप्रणीतम् ।

श्रीमदनुपमज्ञानविभवज्ञानोत्तममिश्रविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया अनुगतम् ।

संक्षिप्तटिप्पणीसमलंकृतम् ।

श्रीमज्जयकृष्णब्रह्मतीर्थप्रणीतं ब्रह्मामृतं च ।

NAISHKARMYASIDDHI

A TREATISE ON VEDĀNTA,

BY

SURESVARACHARYA,

With a commentary called Chandrikā

BY JNANOTTAMA MISRA.

ALSO BRAHMAMRITA BY JAIKRISHNA BRAHMATIRTHA.

EDITED & ANNOTATED BY PANDIT RĀMA SĀSTRĪ MĀNAVALLĪ,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARĒS.

BENARĒS.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyā vilas Press,
BENARĒS.

1904.

Registered under Act XXV. of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED.)

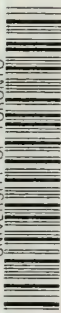

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00664320 9